

Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić (ur.)
Zbornik radova
Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam

Knjiga je tiskana uz potporu Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

Andriana Benčić, Stipe Odak, Danijela Lucić (ur.)

Jasenovac manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam

Jasenovac, 2018.

NAKLADNIK: Javna ustanova Spomen područje Jasenovac
Braće Radić 147, Jasenovac

ZA NAKLADNIKA: Ivo Pejaković, prof.

GLAVNA UREDNICA: dr. sc. Andriana Benčić

UREDNICI: dr. sc. Andriana Benčić
dr. sc. Stipe Odak
dr. sc. Danijela Lucić

RECENZENTI: dr. sc. Marica Karakaš Obradov
dr. sc. Filip Škiljan
dr. sc. Tanja Vučković Juroš

AUTORI TEKSTOVA: dr. sc. Jovan Byford
dr. sc. Dragan Cvetković
dr. sc. Vladimir Geiger
dr. sc. Ivo Goldstein
dr. sc. Martina Grahek Ravančić
dr. sc. Mario Kevo
dr. sc. Ana Kršinić-Lozica
Nataša Mataušić, prof.
dr. sc. Vjeran Pavlaković
dr. sc. Danijel Vojak

DIZAJN NASLOVNICE: dr. sc. Stipe Odak

GRAFIČKA PRIPREMA: Seniko studio d.o.o.

LEKTURA, KOREKTURA,
REDAKTURA: dr. sc. Andriana Benčić
dr. sc. Stipe Odak

PRIJEVOD: dr. sc. Andriana Benčić, dr. sc. Danijela Lucić

TISAK: Grafički zavod Hrvatske

Copyright Javna ustanova Spomen područje Jasenovac
Jasenovac, 2018.

ISBN 978-953-7895-10-5

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod
brojem 000987951.

SADRŽAJ:

Teški teret odgovornosti (riječ urednika)	7
---	---

JASENOVAC - MANIPULACIJE

dr. Vladimir GEIGER, dr. Martina GRAHEK RAVANČIĆ

Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija	19
--	----

dr. Ivo GOLDSTEIN

Zločin i kazna (ili – kakva je veza Jasenovca i Bleiburga)	
Psihološki profil ratnih zločinaca iz logora Jasenovac	65

dr. Jovan BYFORD

Put do “srpskog Yad Vashema”: Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac	87
--	----

dr. Vjeran PAVLAKOVIĆ

Sukobljena jasenovačka kultura sjećanja: postkomunistički memorijalni muzej u Jasenovcu u doba povijesnog revizionizma	111
---	-----

dr. Ana KRŠINIĆ LOZICA

Jasenovac na filmu: manipulacije identitetima i izvedba pamćenja	143
--	-----

JASENOVAC – KONTROVERZE

dr. Dragan CVETKOVIĆ

Koncentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH - izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine	171
---	-----

Nataša MATAUŠIĆ

Rasni zakoni u NDH – društveni i pravni aspekti	221
---	-----

dr. Danijel VOJAK

Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u NDH, 1941. – 1945.	245
--	-----

dr. Mario KEVO

Međunarodni odbor Crvenog križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac	287
---	-----

Teški teret odgovornosti

riječ urednika

"Truth is not relative."

"There are facts, there are opinions, and there are lies."

*"You can have opinions about the Holocaust, but I won't meet
with anyone who says it didn't happen."*

"Istina nije relativna."

"Postoje činjenice, postoje mišljenja, i postoje laži."

*"Pozdravljam postojanje različitih mišljenja o holokaustu, no
neću polemizirati ni s kim tko tvrdi da se holokaust nije dogodio."*

Deborah Lipstadt

Zanimljivo je primijetiti kako nešto tako nematerijalno kao prošlost može posjedovati težinu. Izraz "teret prošlosti" ili "težina prošlosti" kojega je popularizirao Willy Brandt referirajući se na povijest nacionalsocijalizma u Njemačkoj, prisutna je u različitim jezicima, posebice u onim društvima koja su se suočila s povijesnim tragedijama velikih razmjera. Metafore tereta ili bremena odražavaju sličnu ideju - da tragedije iz prošlosti ne mogu biti niti izbrisane niti ignorirane, one ostaju prisutne u kolektivnom sjećanju ljudi i traže odgovor. Na prvoj razini značenja stoga je moguće "odgovornost" prema prošlosti tumačiti upravo kao *odgovor* na teret koji ona predstavlja. Važno je odmah naglasiti da "teret prošlosti" nije breme koje se može odbaciti na način da i ono samo postane prošlost, drugim riječima da postane irelevantno. Naprotiv, kao što je Jean Amery sugerirao u svojim filozofskim spisima o resentimanu, olako odmicanje od prošlosti, organiziranje društvenog života kao da se ništa nije dogodilo, olako razbacivanje pojmovima kao što su "pomirenje" i "oprost" nije ništa drugo nego znak manjka odgovornosti prema "teretu" kojeg tragična prošlost predstavlja. Preciznije rečeno, manjak odgovornosti u ovom smislu

uključuje tendencije negiranja, uvećavanja, relativiziranja ili odbacivanja tragične prošlosti. Radi se o *manjku odgovornosti* kao manjku bilo kakvog *odgovora*. S etičkog stajališta, takve tendencije predstavljaju uvredu ponajprije žrtvama kojima uskraćuju moralno priznanje te ih, kao što je Primo Levi naglasio, “ubijaju po drugi puta.” Osim toga, nesuočavanje s teškom prošlošću čini nepravdu i svim drugim članovima društva jer im uskraćuje mogućnost da iz prošlosti izvuku pouku kako bi mogli dati pravilan *odgovor* na slične izazove koji se mogu pojaviti. Nesuočavanje s prošlošću tako onemogućuje članove društva da stvore etos koji nije prisiljen biti kopija prošlosti.

Postoji pak i druga strana “tereta.” Kao što brojni povijesni slučajevi pokazuju, tragična prošlost može postati povod novih trauma. Pierre Nora je u jednom od svojih nedavnih predavanja istaknuo da sjećanja na tragedije koja u početku imaju oslobađajući potencijal mogu poprimiti optužujući karakter. Tragična prošlost tako može postati *sakralizirana* (Tzvetan Todorov) ili *mitizirana* (Pascal Bruckner), instrument u rukama propagande, trajna prepreka suživotu među etničko-nacionalnim grupama ili, s druge strane, društvena opsesija. Odgovornost koja je neophodna u potonjem slučaju podrazumijeva ranije navedeni prvi korak (prihvatanje tragične prošlosti), ali pritom zahtjeva i dodatni, neprestani etički angažman kako se prošlost ne bi pretvorila u motiv novih tragedija.

Glavni izazov tragične prošlosti, možemo zaključiti, vezan je uz mogućnost da se ona “ponovi.” Naravno, ne u identičnom, već analognom obliku. Dok se u prvom slučaju prošlost može ponoviti zbog manjka suočavanja s njom, u drugom se ona ponavlja kao svoj zrcalni odraz - zbog svog gotovo beskonačnog repliciranja i preuveličavanja. **Stoga teški teret prošlosti implicira ništa manje lagan teret odgovornosti.**

Ovaj zbornik vođen je upravo tom dvostrukom idejom. Primjećujući zabrinjavajuće trendove rasta povijesnog revizionizma i negacionizma (s jedne strane) te zlouporaba tragične prošlosti (s druge strane), željeli smo stvoriti forum u kojem će se prošlosti pristupiti na *odgovoran* način. Iako se u zborniku često govori o ukupnosti kompleksnog nasljeđa Drugog svjetskog rata, fokusirali smo se na jedan specifičan *topos*, specifično *mjesto sjećanja*, koje u našem kontekstu predstavlja neizostavnu referencu teške prošlosti - na Jasenovac.

Zbornik “Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam” jest zbornik izvornih znanstvenih i preglednih radova eminentnih hrvatskih i inozemnih povjesničara i stručnjaka koji se bave poviješću i problematikom Jasenovca, Drugog svjetskog rata i poraća. Radovi se mogu svrstati u discipline povijesti, sociologije, politologije, komparativne književnosti (filma) i studija sjećanja. Prvenstveno, radovi se bave kritičkim preis-

pitivanjem povijesnih izvora, zbog čega je zbornik neophodan prilog akademskom i širem obrazovanju (studenata, nastavnika, profesora i šire zainteresirane javnosti) o hrvatskoj povijesti 20. stoljeća. Zbornik je i prilog rasvjetljavanju povijesnih događaja u svijetlu još uvijek nedovoljne suočenosti i/ili nedovoljnih saznanja o vlastitoj teškoj prošlosti te je neophodan prilog u zaustavljanju rastućih i širućih teza o preuveličavanju, ali i o poricanju genocida, holokausta i zločina protiv čovječnosti u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH) koji postaju opasna prijetnja razvoju demokracije te ohrabruju suvremeni ekstremni nacionalizam kojim se promiče nasilje prema *Drugim* i drugačijim nacionalnim, etničkim i religijskim grupama.

Prvenstveni motiv urednicima u nastanku ovog zbornika bio je doprinijeti znanju i razumijevanju Drugog svjetskog rata i poraća, osobito znanju o bivšem koncentracijskom logoru Jasenovac i događajima koji se za njega vezuju, svjesni činjenice da je tema logora Jasenovac iznimno mnogo istraživana, no da postoji brojna (i sve brojnija) literatura koja kontinuirano iskrivljuje podatke o naravi logora u Jasenovcu.

Stoga je glavni cilj zbornika bio, uz želju za otvaranjem prijeko potrebne povijesne i interdisciplinarne rasprave koja će problematizirati Drugi svjetski rat i poraća s fokusom na Jasenovac, odgovoriti na znanstveno argumentiran način na najznačajnije manipulacije i kontroverze koje se odnose na problematiku Drugog svjetskog rata i poraća, prvenstveno Jasenovca.

Urednici smatraju da zbornik pokazuje da nisu sve interpretacije povijesti “jednako vrijedne,” već da po riječima Deborah Lipstadt, **istina nije relativna**, te postoje čvrsti razlozi zbog kojih se određene događaje kao što su holokaust i postojanje koncentracijskih logora i logora smrti treba smatrati povijesnim činjenicama. I dok mnogi radovi sadržani u zborniku sugeriraju na one povijesne teme o kojima se još uvijek vode diskusije o aspektima Drugog svjetskog rata u NDH, svi radovi na znanstveno argumentiran način pokazuju da su holokaust, genocid i zločini protiv čovječnosti u NDH - činjenice povijesti.

Iako smo potpuno svjesni da prošlost nikada nije moguće do kraja otkriti i razumjeti te kako će njezine interpretacije uvijek do određene mjere ostati divergentne, smatramo da je predani znanstveni rad jedini način na koji se prostor suglasja može proširiti. Drugim riječima, ovaj zbornik ne prihvaća relativističko polazište da su “sve interpretacije povijesti jednako vrijedne,” ali jednako tako ne tvrdi da daje konačan odgovor na predmete kojima se bavi. Ciljevi su nam stoga bili trostruki: 1) predstaviti najvažnije povijesne kontroverze vezane za Jasenovac, 2) istražiti prostor šireg znanstvenog konsenzusa te glavne uzroke neslaganja, te 3) učiniti korak naprijed na način da se pomoću novih znanstvenih istraživanja i uvida doprinese pronalasku konsenzusa i razjašnjenju nejasnoća.

Zbornik stoga ni na koji način ne želi sugerirati da ne postoje kontroverze oko povijesnih događaja, dapače, upravo se neke najkontroverznije teme u zborniku problematiziraju. Nastoji se jasno ukazati na dosege i ograničenja znanstveno-istraživačkog rada vezanog za Drugi svjetski rat i poraće, te se otvorenim i jasnim pristupom želi ukazati koje su to legitimne dvojbe uzrokovane mogućim manjkom povijesnih izvora, ili manjkom svjedočanstava ili nedovoljnom istraženošću arhiva i povijesnog gradiva, a koje su “kontroverze” stvorene selektivnim, nepreciznim ili tendencioznim interpretiranjem povijesnih činjenica i izvora. Iz tog razloga, željeli smo okupiti tim renomiranih znanstvenika, prvenstveno povjesničara, koji su se istaknuli dosadašnjom kvalitetom svog znanstvenog rada te određeni broj mladih znanstvenika koji nude nove poglede na temu Jasenovca. Birajući suradnike trudili smo se odabrati stručnjake koji, uz svoj bogati istraživački rad, imaju različite poglede na teme vezane uz Jasenovac.

U konačnici, i u svojevrsnoj borbi znanosti protiv manipulacija i negativnih povijesnih revizionizama, važno je istaknuti da je zbornik nastao kao rezultat suradnje Spomen područja Jasenovac sa stručnjacima s Hrvatskog instituta za povijest, Instituta za društvene znanosti Ivo Pilar, Instituta za migracije i narodnosti, Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Filozofskog fakulteta u Rijeci, Hrvatskog katoličkog sveučilišta, Hrvatskog povijesnog muzeja, Hrvatskog muzeja arhitekture HAZU, Muzeja žrtava genocida u Beogradu, i s *Open University*, Milton Keynes, Velika Britanija.

Zbornik je podijeljen u dvije tematske cjeline, od kojih se prvi dio značajnije bavi manipulacijama Jasenovcem, dok je drugi posvećen kontroverzama o Jasenovcu. Kada govorimo o revizionizmu, važno je istaknuti da Zbornik ne niječe da je određeni oblik revizije dio standardnog znanstveno-istraživačkog procesa u smislu neprestanog provjeravanja povijesnih izvora i traženja dodatnih informacija. Međutim, kada sakupljeni radovi kritiziraju revizionizam, imaju na umu njegov negativni oblik, odnosno pokušaje relativizacije već ranije utvrđenih povijesnih činjenica ne putem detaljnog istraživačkog rada već (svjesno ili nesvjesno) selektivnim i često manipulativnim pristupom povijesnom gradivu. Ono što takvom revizionizmu daje snagu jest upravo oklijevanje profesionalnih povjesničara i znanstvenika da se izravno uključe u dijalog s osobama čije im se teze čine revizionističkim (treba napomenuti da danas revizionisti, kako u Hrvatskoj, tako i u svijetu, svoje teze prikazuju strogo znanstvenima, rade u okviru udruga ili istraživačkih centara, te se intenzivno bave izdavanjem knjiga, članaka i drugih radova, koje gotovo uvijek objavljuju i čine dostupnim na Internetu). Posljedično, u javnosti se stvara dojam da su sva stajališta o određenom događaju jednako vrijedna ili da predstavljaju dva jednako legitimna

pogleda na povijesnu stvarnost. Osobito plodno tlo za manipulacije povijesnim izvorima na području Hrvatske i jugoistočne Europe predstavlja nesumnjivo kompleksno razdoblje Drugog svjetskog rata i poraća, gdje mnoge okolnosti zločina i stradanja do danas ostaju nerazjašnjene. Ovaj Zbornik stoga želi dati poticaj široj i angažiranijoj raspravi. Naravno, svjesni smo da u jednoj knjizi nije moguće dati sveobuhvatan i temeljit pregled svih povijesnih kontroverzi vezanih za Jasenovac. Stoga ga treba čitati ne kao završetak, već kao jedan korak u smjeru *odgovornog* razgovora o teškoj prošlosti.

Zbornik započinje dvama radovima koji na različite načine govore o odnosu Jasenovca i Bleiburga kao o dvama osobito bolnim i traumatskim točkama hrvatske povijesti Drugog svjetskog rata i poraća.

Rad “Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija” Vladimira Geigera i Martine Grahek Ravančić, donosi pogled na dosada iznesena stajališta povjesničara i raznih, kako autori navode, “stručnjaka” o logoru Jasenovac i slučaju Bleiburg. Rad predstavlja jedno kritičko čitanje niza dosadašnjih radova, osobito onih vezanih za žrtve Drugog svjetskog rata, fokusirajući se posebno na njihove popise. Grahek Ravančić i Geiger su se složili s iznesenom tezom Mihalea Sobolevskog da je po pitanju Jasenovca i Bleiburga “istraživanje ljudskih gubitaka vrlo često bilo izvan zbilje i prepušteno individualnoj i kolektivnoj mašti. Na osnovi ekstremnih trauma sazdane su ekstremne situacije.” Ovim radom daje se znanstveni prilog izučavanju povijesti bleiburškog, odnosno jasenovačkog problema, osobito putem kritike mitomanskih, selektivnih, i jednoobraznih tvrdnji, kako u srpskom tako i u hrvatskom kontekstu.

U radu “Zločin i kazna (ili – kakva je veza Jasenovca i Bleiburga) Psihološki profil ratnih zločinaca iz logora Jasenovac” Ive Goldsteina ukratko su objašnjeni pojmovi “Jasenovac” i “Bleiburg” (shvaćeni u užem i širem smislu) te se upozorava na njihov međudodnos. S obje teme se, autor ističe, u javnosti i u historiografiji dugo vremena manipuliralo. Autor kao potvrdu manipulacije temom logora Jasenovac u poslijeratnom razdoblju ističe preuveličavanje broja žrtava logora (700 000), ali upozorava i na zloupotrebe teme Jasenovca od 1990-ih do današnjih dana koje se temelje na minoriziranju i negiranju počinjenih ustaških zločina. Autor navodi da je zloupotreba teme Bleiburga započela među hrvatskim emigrantima, a 1990-ih je zahvatila i domovinu u kojoj je, prema autorovim riječima, “znatno više služila političkoj propagandi nego zasluženom pijetetu blajburškim žrtvama.” U fokusu rada je detaljna analiza deset biografija (psiholoških profila) ustaških zločinaca, za koje autor s pravom smatra da je na njih, u atmosferi nagacionističke revizije povijesti – potrebno podsjećati.

Rad Jovana Byforda pod naslovom “Put do “srpskog Yad Vashema”: Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac” znanstveni je članak o konstrukcijama politika sjećanja, u kojem autor analizira različite veze Starog sajmišta s Jasenovcem, ukazujući na sve dimenzije manipulacija s oba bivša logora. Namjera autora jest ukazati na “ratove sjećanja” između srpskih i hrvatskih nacionalista, koji su neposredno prije i za vrijeme ratova devedesetih, podjednako vješto manipulirali prošlošću i Starog sajmišta i Jasenovca, a u kontekstu međusobnih optužbi za “genocidnost,” sudjelovanje u holokaustu i antisemitizam. Sporenja oko Starog sajmišta i njegove veze s Jasenovcem opstaju do današnjih dana te su izvrstan primjer sprege srpskog i hrvatskog nacionalističkog diskursa koji se desetljećima zajednički opiru povijesno utemeljenom sjećanju na žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Prikazom razvoja politike sjećanja oko konkretnih lokacija dvaju bivših logora, Byfordov je rad iznimno relevantan i vrijedan doprinos polju koje se bavi konstrukcijama politika sjećanja te je, još važnije, doprinos razjašnjenju konkretnih konstrukcija i manipulacija sjećanjima na Staro sajmište i Jasenovac.

Rad Vjerana Pavlakovića pod nazivom “Sukobljena jasenovačka kultura sjećanja: postkomunistički memorijalni muzej u Jasenovcu u doba povijesnog revizionizma” raspravlja ulogu memorijala u Jasenovcu kao prostora kulturnog sjećanja (institucionaliziranog sjećanja) i njegov (ne)uspjeh da bude instrument i prostor edukacije o Drugom svjetskom ratu. Unutar te teme autor postavlja i dodatno pitanje zašto se do sada u Hrvatskoj muzejski prostori koji bi to (uspješno) radili nisu uspostavili – pa čak nisu ni uspostavili istinsku debatu o takvim pitanjima - već se previranja o sjećanjima o Drugom svjetskom ratu onda događaju na komemoracijama i u okviru nužno ispolitiziranog diskursa o prošlosti. Jako je važno i kontekstualiziranje koje autor radi s obzirom na poteškoće uspostavljanja muzeja o Drugom svjetskom ratu, ali i poraču i najrecentnijoj povijesti. Upozorava da bi se ti muzeji trebali kompetentno i zadovoljavajuće nositi s pitanjima raznih podjela, naglašavajući tu osobito nacionalne i etničke podjele koje su na djelu u Hrvatskoj u odnosu na Drugi svjetski rat i porače i koje stoga otežavaju čak i pokušaj stvaranja nacionalne politike sjećanja. Zbog toga Pavlaković upozorava da bi u Hrvatskoj, koja je prepuna politike sjećanja, bilo krucijalno da političke elite i muzeolozi usklade oblikovanje stalnih muzejskih postava koji se bave 20. stoljećem, a koji će prenositi pluralističke narative o prošlosti koji su u skladu s paradigmama sjećanja Europske Unije i u skladu sa suočavanjem s holokaustom, Drugim svjetskim ratom i naslijeđem komunističke diktature. Stanovit dio rada se, kako je to istaknuto i u naslovu, bitno odnosi na memorijalni muzej u Jasenovcu. Autor ističe da je taj muzej, uspostavljen 1960-ih, uništen u ratu 1990-ih te obnovljen 2006. godine, bio česta meta revizionizma otkad je Hrvatska pristupila Europskoj Uniji 2013. godine. Autor stoga

kritizira pokušaje revizionizma kojima se želi rehabilitirati ustaški pokret i pritom obezvrijediti antifašistički partizanski pokret.

Rad Ane Kršinić – Lozice “Jasenovac na filmu: manipulacije identitetima i izvedba pamćenja” vrijedan je interdisciplinarni znanstveni doprinos koji analizira četiri dokumentarna filma koji Jasenovcu pristupaju na različite (često konfliktne i međusobno suprotstavljene) načine unutar okvira politike sjećanja i konstrukcije identiteta. Riječ je o analizi filmova: “Jasenovac” Gustava Gavrina i Koste Hlavatyja (1945.), “Jasenovac” Bogdana Žižića (1966.), “Krv i pepeo Jasenovca” Lordana Zafranovića (1983.) i “Jasenovac – istina” Jakova Sedlara (2016.). Rad odmjerenom argumentacijom, snažno utemeljenoj u konkretnim primjerima, ukazuje na *moć* dokumentarnih filmova u konstrukciji kolektivnih sjećanja i identiteta koja proizlazi iz pretpostavke o dokumentarnom filmu kao mediju objektivnog diskursa. Fokus rada je analiza dokumentarnog filma “Jasenovac – istina” (2016.) Jakova Sedlara, gdje se skreće pažnja na eksplicitne manipulacije i izvrtanje ili negiranje činjenica koje se u filmu koriste, ali i na mnoge suptilnije postupke, kojima se sugerira određena vrsta interpretacije i identifikacije gledatelja s identitetskim pozicijama koje se filmom promoviraju. Time se, kao i analizom drugih dokumentarnih filmova, pokazuje da taj žanr ne služi samo reprezentaciji pamćenja, nego je prije svega i čin pamćenja.

Rad Dragana Cvetkovića “Koncentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH – izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine,” donosi analizu o vjerojatno najkontroverznijoj temi vezanoj za Drugi svjetski rat, o broju žrtava logora Jasenovac. Autor na osnovu djelomično revidiranog jugoslavenskog popisa žrtava iz 1964. temelji svoje izračune o broju stradalih civila na području NDH te civilnih žrtava logora Jasenovac, o nacionalnoj strukturi žrtava, o dinamici stradanja po godinama od 1941. do 1945., i brojne druge podatke. Kao referentnu točku za usporedbu koristi i demografske izračune o broju stanovnika prema nacionalnoj/etničkoj pripadnosti na području Kraljevine Jugoslavije, odnosno na području NDH. Dobi-vene rezultate pokušava obrazložiti na temelju arhivskih izvora te literature i publicistike. Prema autorovim navodima obrađena je kategorija civilnog stanovništva koje je stradavalo u “(...) kompleksnom i slojevitom ratu vođenom na teritoriji NDH, u kome je učešće imalo više zaraćenih strana (...) odnosno državne represivne i vojne snage NDH te ustanici koji su se vremenom podijelili na partizane i četnike.” Rezultati izneseni u članku izdvajaju Srbe, Židove i Rome kao nacionalne/etničke skupine koje su bile izložene najvećem progonu i stradavanju. U članku se ne donose detaljni podaci o metodologiji kojom je provedena revizija popisa iz 1964. godine u Muzeju žrtava genocida u Beogradu uz podršku Saveznog zavoda za statistiku.

Urednici ističu kako je temeljit opis te revizije izuzetno relevantno, dapače krucijalno pitanje koje u budućnosti može dodatno razjasniti mnoge nejasnoće koje se vezuju uz popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac, a koji se nalazi u žarišnom centru najnegativnijih suvremenih povijesnih revizionizama. Rad Dragana Cvetkovića osobito je vrijedan doprinos razumijevanju naravi stradanja u Drugom svjetskom ratu, NDH i koncentracijskom logoru Jasenovac, a o kojemu s hrvatske i srpske strane i dalje postoje izuzetno naglašena neslaganja.

Rad Nataše Mataušić "Rasni zakoni u Nezavisnoj državi Hrvatskoj – društveni i pravni aspekti" kvalitetan je pregledni znanstveni rad koji predstavlja sažeti prikaz problema rasnih zakona koje su donosile ustaške vlasti posebno 1941. godine. O rasnim zakonima je pisano na više mjesta, ali je, kako i Nataša Mataušić ističe, svega jedan rad posvećen isključivo problemu rasnih zakona u NDH. Mataušić u ovome tekstu donosi prvo kratki pregled povijesti ustaškog pokreta te dijelove citata iz Ustava Ustaše iz kojih je vidljivo da je ustaški pokret prvotno svoju mržnju usmjerio prema Srbima, a da su rasni zakoni prema Židovima i Romima bili preslikani iz njemačkog zakonodavstva. Mataušić donosi podatke o tome kako je NDH uspostavljena mimo parlamentarnih izbora te da ju je priznalo svega 13 država koje su bile sateliti Trojnoga pakta. Zakonske odredbe su donošene na temelju odluka Poglavnika, a ne na temelju odluka bilo kakvog predstavničkog i zakonodavnog tijela. Autorica navodi sve najvažnije Zakonske odredbe NDH na temelju kojih je provođen genocid nad Romima, odnosno holokaust nad Židovima te komentira stavove pojedinih autora koji su željeli neutemeljeno dokazati da rasni zakoni nisu bili doneseni u obliku zakona nego u obliku Poglavnikovih zakonskih odredbi i drugih propisa nižeg ranga. Autorica daje i osvrt na konfiskaciju židovske imovine.

Rad Danijela Vojaka "Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945." na temelju historiografske i publicističke literature, arhivskog gradiva i tiska, prikazuje stradanje Roma tijekom Drugoga svjetskog rata na području NDH. Autor se u uvodnom razmatranju osvrnuo na istraživanje teme stradanja Roma u hrvatskoj historiografiji i nekim europskim historiografijama te dijelom i o odnosu javnosti prema romskim žrtvama u poratnom razdoblju do danas. Naglašeno je da su romske žrtve prilično kasno postale predmetom istraživanja u historiografiji socijalističke Jugoslavije, sredinom 1980-ih godina. U nastavku rada autor je u nekoliko podnaslova obradio sve značajne pojave važne za genezu i razumijevanje progona i stradanja Roma na području NDH. Od donošenja rasnih zakona preko pokušaja popisivanja Roma, navodnog rješenje "ciganskog pitanja" kolonizacijom i izuzimanjem "Bijelih Roma" od progona, do odvođenja romskog stanovništva u logor Jasenovac i njihovog masovnog stradanja. Navedena je i kratka geneza stereotipnih razmišljanja o Romima, osobito u

predratnom razdoblju, koja su radikalizirana tijekom Drugog svjetskog rata. U članku su navedeni i brojučani podaci i procjene o romskim žrtvama. Autor članka, koji je svoj znanstveno-istraživački rad posvetio istraživanju Roma na hrvatskom području, a osobito njihovom stradanju tijekom Drugog svjetskog rata, ističe niz problema koji prate istraživanje romskih žrtava, ali i poziva na potrebu daljnjeg sustavnog istraživanja postojećeg arhivskog gradiva, posebice u lokalnim arhivima.

Posljednji u nizu radova o kontroverzama o Jasenovcu, ujedno i važan prilog raspravi o revizionizmu shvaćenom u negativnom smislu, jest članak Marija Keve naslovljen "Međunarodni odbor Crvenog križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac." Autor u tekstu na temelju izvornog arhivskog gradiva iz Arhiva Međunarodnog odbora Crvenog križa iz Ženeve, literature, memoarske građe i objavljenih izvora donosi vrlo zanimljive podatke o odnosu između Međunarodnog odbora Crvenog križa iz Ženeve i NDH, odnosno podatke o pomoći Međunarodnog odbora Crvenog križa logorašima u logoru Jasenovac što je jedna od važnijih kontroverzi vezanih uz Jasenovac. Autor se posebno bavi temom osiguravanja pomoći Međunarodnog odbora Crvenog križa za zatočenike koji u vrijeme Drugog svjetskog rata nisu imali nikakvu institucionalnu zaštitu. Kevo se u radu posebno bavi periodom koji je uslijedio nakon postavljanja Juliusa Schmidlina ml. na mjesto stalnog predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog križa u NDH čiji se rad sveo na iznalaženje najjednostavnijeg načina kako bi se dopunskom hranom, odjećom i lijekovima pomogli zatočenici logora Jasenovac. Autor također u svojem radu koristi relevantna objavljena sjećanja logoraša kojima potkrjepljuje svoje teze, odnosno podatke koje iznosi. Najveća vrijednost rada su objavljeni podaci iz izvorne arhivske građe iz Ženeve koji osvjetljavaju odnose Međunarodnog odbora Crvenog križa i vlasti NDH. U tekstu autor navodi i netočnosti koje su u svojim radovima donijeli drugi autori te ih donošenjem izvornih arhivskih dokumenata želi korigirati. U radu se Kevo posebno bavi i organiziranjem pomoći koju je provodila Židovska općina u Zagrebu, a koja je kroz čitavi rat organizirala dostavu paketa zatočenim Židovima. U dijelu rada spominje i djelovanje nadbiskupa Stepinca koji je bio voljan pomoći interniranim bez obzira na vjersku, rasnu, nacionalnu ili političku pripadnost.

Naposljetku, posebno se zahvaljujemo svim našim suradnicima – autoricama i autorima, recenzenticama i recenzentima – u iskrenom zalaganju za povijesnu transparentnost, povijesnu odgovornost, povijesnu debatu, i naposljetku, za odgovorno suočavanje s prošlošću i put prema onome što uvjetno, no opravdano nazivamo – istinom.

Uredništvo

Jasenovac manipulacije

Jasenovac i Bleiburg između činjenica i manipulacija

dr. sc. Vladimir Geiger

dr. sc. Martina Grahek Ravančić

Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Neriješena i nedvojbeno najkontroverznija pitanja o ljudskim gubicima i Hrvatske, i Jugoslavije, u Drugome svjetskom ratu tumačenja su uzroka i razmjera žrtava logora Jasenovac i Bleiburga i “križnog puta.” Poimenični popisi ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu i poraću te procjene povjesničara i izračuni demografa često su znatno različiti. Naime, procjene, izračuni i popisi žrtava logora Jasenovac i Bleiburga i “križnog puta” u preširokom su rasponu od potpunog minimiziranja do megalomanskih navoda te znatno različiti od autora do autora i podosta uvjetovani svjetonazorom i (dnevno)političkim ozračjem. O Jasenovcu i Bleiburgu, pa i o uzrocima, načinima i razmjerima počinjenih zločina i o nacionalnoj strukturi žrtava, i danas se uvelike raspravlja i donose različiti često suprotstavljeni navodi i tvrdnje. Izvan historiografije, ali zamjetno je i među nekim povjesničarima i o Jasenovcu i o Bleiburgu učestala su revizionistička stajališta i tvrdnje. Ovim člankom pokušavamo predložiti najvažnije utvrđene činjenice o ljudskim gubicima Jasenovca i Bleiburga ne otklanjajući moguća i potrebna propitivanja, ali i ogleđne primjere nedvojbenih manipulacija.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, ljudski gubici, Jasenovac, Bleiburg, žrtvoslovlje, manipulacije

Dugotrajnost i intenzitet rata na području Hrvatske odnosno Nezavisne Države Hrvatske i prisutnost znatnih okupacijskih snaga Njemačkog Reicha, Italije i Mađarske te djelovanje Oružanih snaga NDH, Jugoslavenske vojske u Otadžbini i Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije/Jugoslavenske armije imalo je za posljedicu izravne sukobe zaraćenih strana, što je dovelo i do velikih ljudskih gubitaka i među vojnicima i među stanovništvom. Nepomirljive ideologije i politički i vojni interesi suprotstavljenih strana u ratnom sukobu i građanskom ratu umnožili su ljudske gubitke.

Dosadašnja istraživanja demografskih i stvarnih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu¹ omogućuju spoznaju o približnom, i mogućem, broju žrtava i stradalih.² U utvrđivanju demografskih i stvarnih ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu među istraživačima nema znatnijih razilaženja, ali su ozbiljne dvojbe oko broja stradalih i žrtava prema nacionalnoj/etničkoj, ideološkoj i vojnoj pripadnosti, kao i prema mjestu gubitka života i počinitelju odnosno prouzročitelju smrti.

Pitanje ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu postalo je u neposrednom poraću 1945. prvorazredno političko pitanje i ostalo takvo do danas. Najveći broj rasprava o ljudskim gubicima Jugoslavije, i Hrvatske, tijekom Drugoga svjetskog rata nije znanstveno utemeljen i ima prepoznatljivu ideološko-promidžbenu podlogu. Raspravljati o ljudskim gubicima i Hrvatske, i Jugoslavije, u Drugome svjetskom ratu i poraću i danas je nezahvalan zadatak. Naime, ljudski gubici Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu, unatoč mnogobrojnim procjenama, izračunima i popisima³, jedna su od najkontroverznijih istraživačkih i štoviše najosjetljivijih (dnevno)političkih tema.

¹ Demografski gubici podrazumijevaju poginule, ubijene i umrle tijekom rata, pad nataliteta zbog ratnih neprilika i migracijski saldo. Stvarni pak gubici podrazumijevaju poginule, ubijene i umrle tijekom rata.

² Žrtvama se podrazumijevaju ponajprije civili ubijeni, poginuli i od posljedica rata preminuli, ali i vojnici ratni zarobljenici koji su ubijeni ili umrli. Stradalima se podrazumijevaju ponajprije vojnici poginuli u ratu.

³ Procjenama se podrazumijevaju navodi, manje ili više utemeljeni, o broju ljudskih gubitaka, i za pojedina razdoblja i za pojedina područja i za pojedine kategorije stradalih i(li) žrtava. Izračunima se podrazumijevaju matematičko-statistički izračuni, manje ili više utemeljeni, o broju ljudskih gubitaka, i za pojedina razdoblja i za pojedina područja i za pojedine kategorije stradalih i(li) žrtava. Popisima se podrazumijevaju poimenični popisi stradalih i(li) žrtava, manje ili više utemeljeni, i za pojedina razdoblja i za pojedina područja i za pojedine kategorije ljudskih gubitaka.

Posebno je o logoru Jasenovac i slučaju Bleiburg mnogobrojna literatura⁴, koja često spominje različite neutemeljene, štoviše izmišljene događaje i brojke žrtava i stradalih, što je dovelo do stvaranja “jasenovačkog mita” s jedne i “bleiburškog mita” s druge strane.

Jasenovac

U Jugoslaviji se nakon Drugoga svjetskog rata namjerno preuveličavao broj i *prešućivalo* i *zamagljivalo* podrijetlo i strukturu žrtava i stradalih, što je olakšavalo manipulaciju ljudskim gubicima. Federativna Narodna Republika Jugoslavija prijavila je Međunarodnoj reparacijskoj komisiji u Parizu 1946. brojku od 1.706.000 ljudskih gubitaka u Drugome svjetskom ratu.⁵ Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (NKOJ) iznijela je pak potkraj 1945. Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu tvrdnju da je u logoru Jasenovac do potkraj 1943. ubijeno najmanje 600.000 osoba, najviše Srba, zatim Židova, Roma i Hrvata.⁶ Tako je neutemeljena procjena ušla i u međunarodni optjecaj i postala odrednicom za sva kasnija preuveličavanja žrtava logora Jasenovac.⁷

Izveštaj Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske, naslovljen *Zločini u logoru Jasenovac*, ustvrđuje 1946. da je u logoru Jasenovac život izgubilo 500.000 do 600.000 osoba.⁸ Izveštaj Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1946., načinjen bez dokumenata, na temelju izjava svjedoka i zapisnika triju komisija koje su obišle logor Jasenovac 11. i 18. svibnja i 18. lipnja 1945., prepuno pretjeranih, nevjerojatnih, pa i apsurdnih navoda i tvrdnji, ishodište je na kojem se zasniva mit o logoru Jasenovac.⁹ Tako su i jugoslavenski enciklopedijski navodi o

⁴ Usp. Jovan MIRKOVIĆ, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000.; Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., Zagreb, 2015.

⁵ Usp. *Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941 - 1945.*, [Beograd], 1947.

⁶ *Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd, 1947., 35.

⁷ Usp. Gunnar HEINSOHN, *Lexikon der Völkermorde*, Reinbeck bei Hamburg, 1999., 193-194., 227-228. i ondje navedena literatura.

⁸ Usp. *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, 1946., Jasenovac, 1977., Jasenovac, 1980., Banja Luka, 2000., 38.

⁹ Vladimir GEIGER, “Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi),” *Časopis za suvremenu povijest*, 45/2013., br. 2, 213. ili Vladimir GEIGER, “Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists),” *Review of Croatian History*, IX/2013. No. 1, 153-154. Usp. Josip JURČEVIĆ, *Nastanak jasenovačkog mita. Problemi proučavanja*

broju žrtava logora Jasenovac (i Stara Gradiška) uglavnom 500.000 ili 600.000.¹⁰ No jugoslavenski popisi ljudskih gubitaka Drugoga svjetskog rata iz 1944. – 1947., 1950. i 1964., kao ni kasniji dopunjavani i revidirani popisi ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu ne potvrđuju da je u logorima NDH život izgubilo stotine tisuća ili – kako su neki uporno navodili ili još uvijek navode – više od milijun ljudi.¹¹ Srbijanska historiografija izvještaj Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NR Hrvatske iz 1946. o logoru Jasenovac, objavljivan od nastanka u nekoliko navrata, i danas uzima *zdravo za gotovo*, kao uostalom i mnogobrojne druge naprečac izrečene navode i tvrdnje o logoru Jasenovac.¹² Prema svim pokazateljima, tijekom Drugoga svjetskog rata izrazito su veliki ljudski gubici i tragična sudbina Roma i Židova te Srba u NDH. Naime NDH je rasnim zakonima odredila odnos prema ponajprije Židovima i Romima, a i Srbi su bili izloženi različitim oblicima diskriminacije, progona i nasilja. Na udaru progona i represivnih mjera bili su i oni Hrvati i ostali koji su proglašeni neprijateljima “novoga poretka” i koji bi se ogriješili o interese *hrvatske države*. Represija i teror prema svim neprijateljima i protivnicima NDH i Njemačkoga Reicha rezultirali su, prema različitim i mnogobrojnim pokazateljima, masovnim progonima i uhićivanjima, i velikim gubicima stanovništva, mnogobrojnim pojedinačnim, pa i masovnim ubojstvima, napose na prisilnom radu i u logorima.

Iskazi i sjećanja preživjelih logoraša Jasenovca o broju ubijenih jasenovačkih zatočenika, od kojih su mnogobrojna i objavljena u više navrata, različita su i u širokom rasponu broja žrtava i za pojedine slučajeve i za određena vremenska razdoblja, i nedvojbeno su izrečena *odoka* te krajnje nepouzdana.¹³

žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske, Zagreb, 1998., 34-42.; Mladen IVEZIĆ, *Jasenovac. Brojke*, Zagreb, 2003., 29-36.; Vladimir MRKOCI, Vladimir HORVAT, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008., 19.

¹⁰ Usp. primjerice: “Jasenovac,” u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 3, Zagreb, 1958., 648-649.; N.[ikola] SL.[AVICA], “Ustaše,” u: *Vojna enciklopedija*, 10, Beograd, 1967., 321.; Lj.[ubo] Bn.[BOBAN], “Ustaše,” u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb, 1971., 444.

¹¹ Usp. Vladimir GEIGER, “Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači’. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi),” *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 3, 717-725., 729.; Vladimir GEIGER, “Brojdbeni pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću,” u: *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj. Zbornik radova*, ur. Zorislav Lukić, Zagreb, 2012., 64.

¹² Usp. primjerice: Mira RADOJEVIĆ, “Jasenovac, logor smrti (1941-2016)” / “Jasenovac, death concentration camp (1941-2016),” u: Vasilije Đ. KRESTIĆ, Mira RADOJEVIĆ, *Jasenovac*, Beograd, 2017., 79-91.

¹³ Usp. Dušan NIKODIJEVIĆ, “Prilog utvrđivanju broja žrtava sistema logora Jasenovac 1941. godine,” u: *Godišnjak za istraživanje genocida*, 8, Beograd – Kragujevac, 2016., 169-213.; Dušan NIKODIJEVIĆ,

Prvi popis ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu načinila je Državna komisija za ratne zločine odnosno Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača NKOJ-a. U Hrvatskoj je popis od 1944. do 1947. radila Zemaljska komisija za ratne zločine odnosno Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača. Drugi je popis ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu obavljen 1950. u organizaciji Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) Jugoslavije. U Hrvatskoj je popis provodio Republički odbor SUBNOR-a Hrvatske, Komisija za sakupljanje podataka o žrtvama NOR-a. Treći popis ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu obavljen 1964. na temelju odluke Vlade Socijalističke Federativne Republike (SFR) Jugoslavije provodila je Komisija za popis žrtava rata Saveznog izvršnog vijeća (SIV) SFR Jugoslavije u organizaciji Saveznog zavoda za statistiku i republičkih zavoda za statistiku radi pribavljanja poimeničnog popisa žrtava i stradalih za pregovore sa Saveznom Republikom Njemačkom koja je mirovnim ugovorom bila obvezna isplatiti Jugoslaviji odštetu za ljudske gubitke i ratna pustošenja.¹⁴

Prema podacima najsystematičnijega jugoslavenkog popisa ljudskih gubitaka u Drugome svjetskom ratu, onoga Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., u svim logorima na području Jugoslavije tijekom Drugoga svjetskog rata život je izgubila 89.851 osoba. No znatne su žrtve stanovništva Jugoslavije, i Hrvatske, i u logorima Njemačkoga Reicha i u logorima ostalih okupacijskih zemalja. Naime, prema podacima Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., u logorima u Njemačkome Reichu život je izgubilo 24.752, a u logorima ostalih okupacijskih zemalja 19.861 osoba. U svim pak logorima u kojima su bili zatočenici s područja Jugoslavije život su tijekom Drugoga svjetskog rata izgubile 134.464 osobe.¹⁵ Prema podacima Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., u logorima NDH najviše je žrtava u logoru Jasenovac, prema izvještaju o rezultatima popisa 49.874 + Gradina 128, a prema objavljenom poimeničnom popisu 49.602 te u logoru Stara Gradiška, prema izvještaju o rezultatima popisa

“Brojevi žrtava u koncentracionom logoru Jasenovac 1942. godine prema iskazima preživelih svedoka,” u: *Godišnjak za istraživanje genocida*, 9, Beograd – Kragujevac, 2017., 95-117. i ondje navedeni izvori i literatura.

¹⁴ Usp. V. GEIGER, “Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači,’” 702-709.; V. GEIGER, “Brojidbeni pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraču,” 52-56. i ondje navedeni izvori i literatura.

¹⁵ Usp. *Žrtve rata 1941-1945. godine. Rezultati popisa*, Beograd, 1966., Beograd, 1992., 47-55.; Mihael SOBOLEVSKI, “Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine,” *Časopis za suvremenu povijest*, 25/1993., br. 2-3, 96-101.; V. GEIGER, “Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači,’” 716., 719.

9.587, a prema objavljenom poimeničnom popisu 9.586 (ukupno prema izvještaju o rezultatima popisa 59.589, odnosno prema poimeničnom popisu 59.188), od čega je prema poimeničnom popisu u logorima Jasenovac i Stara Gradiška život izgubilo 33.944 Srba, 9.044 Židova, 6.546 Hrvata i 1.471 Rom.¹⁶

No kako radom Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964. nije dobiven za jugoslavenski režim očekivan i poželjan broj ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu od 1.706.000, nego dva puta manji broj stradalih i žrtava, pa i iznimno manji broj žrtava logora Jasenovac od službenog i javnog od barem 500.000 do 600.000, poprilično je neuvjerljivo zaključeno – uz navođenje svega što je uvjetovalo *neuspješnost* popisa – da je učinjen niz propusta i da je popis nepotpun te je odlučeno da se na popis stavi embargo.¹⁷ Posljedica je bila ekstremno umnožavanje ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu, napose srpskih žrtava u NDH i žrtava logora Jasenovac.

Iako popis ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964. obavljen u organizaciji Saveznog zavoda za statistiku i republičkih zavoda za statistiku *nije ispunio očekivanja*, teško je prihvatiti da nije proveden sustavno. Popis iz 1964., osim što nije iskazao ljudske gubitke na “neprijateljskoj” strani, manjkav je ponajprije zbog utjecaja greške pamćenja ili zaborava (*memory effect*), što se moglo i očekivati.¹⁸ Komisija za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije popisivala je 1964. ljudske gubitke koje su uzrokovale okupacijske snage i njihovi suradnici. No popisani su ponekad i oni koji su izgubili život od zapadnih Saveznika i partizana, i

¹⁶ Usp. Žrtve rata 1941-1945. godine. Rezultati popisa, 47.; Spisak žrtava rata 1941-1945. Ustaški logor Jasenovac, Beograd, 1992.; Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, prir. Meho Visočak i Bejdo Sobica, Zürich – Sarajevo, 1998. Usp. Davor KOVAČIĆ, “Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Sarajevo – Zürich, 1998., 1171. str.,” Časopis za suvremenu povijest, 32/2000., br. 1, 222-223. [prikaz]; V. GEIGER, “Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi),” 216. ili V. GEIGER, “Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists),” 156-157.

¹⁷ Usp. Žrtve rata 1941-1945. godine. Rezultati popisa, VII-XV., 5-7.; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1992., 36.; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, Zagreb, 1997., 68.; Srđan BOGOSAVLJEVIĆ, “Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija,” *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4, Zagreb, 2001., 499-500.; V. GEIGER, “Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači,’” 707.

¹⁸ S. BOGOSAVLJEVIĆ, “Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija,” 497-499.; V. GEIGER, “Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili ‘okupatori i njihovi pomagači,’” 708.

u pravilu su proglašavani ljudskim gubicima nastalim u drugo vrijeme i(li) na drugom mjestu i(li) na drugi način. Među žrtvama logora Jasenovac, stoga nalazimo i osobe umrle na prisilnom radu u logorima Njemačkoga Reicha, primjerice u Norveškoj, poginule u savezničkim bombardiranjima, umrle u zbjegovima, primjerice u El Shattu, zatim i osobe koje je ubila njemačka i talijanska vojska i četnici, a i poginule partizane, pa i one koji su poginuli kao domobrani i ustaše. Prema podacima Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., navodi o osobama koje su život izgubile u logorima NDH, ponajprije u Jasenovcu i Staroj Gradiški, nepotpuni su i nisu konačni, neke su osobe iskazane dva ili više puta, mnogobrojne žrtve iskazane su samo brojčano i kao žrtve su navedene osobe koje su prošle kroz Jasenovac i Staru Gradišku, a život su izgubile drugdje. Mnogobrojne žrtve logora Jasenovac nisu iskazane nacionalno/etnički ili je pak njihova pripadnost netočno iskazana.¹⁹ Naravno, nemoguće je očekivati da su jugoslavenski popisi ljudskih gubitaka Drugoga svjetskog rata iz 1944. – 1947., 1950. i 1964. obuhvatili sve stradale i žrtve koje se namjeravalo popisati te da su svi prikupljeni podaci točni. No sličnost prikupljenih podataka u popisima ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu iz 1944. – 1947., 1950. i 1964. navodi na zaključak da treba imati visok stupanj povjerenja prema tim popisima, uz moguće i potrebne korekcije, koje ne mogu znatnije odstupati od skupnih rezultata (i na teritorijalnoj i na nacionalnoj/etničkoj razini) koje su navedeni popisi utvrdili.²⁰

Popis žrtava logora Jasenovac i Stara Gradiška koji su prema podacima Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964. načinili odnosno revidirali Muzej žrtava genocida i Savezni zavod za statistiku SR Jugoslavije 1997. donosi podatke za 78.163 osobe, od čega je najviše žrtava Srba (47.123), zatim Židova (10.521), Hrvata (6.281) i Roma (5.836).²¹ No uzimajući nedvojbenim zaključak Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR

¹⁹ M. SOBOLEVSKI, "Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine," 89., 91., 111.; D. KOVAČIĆ, "Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Sarajevo - Zürich, 1998., 1171 str.," 220-222.; V. GEIGER, "Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi)," 218. ili V. GEIGER, "Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists)," 159. i ondje navedena literatura.

²⁰ M. SOBOLEVSKI, "Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine," 89.; V. GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači,'" 709. i ondje navedena literatura.

²¹ Usp. *Jasenovac. Koncentracioni logor 1941-1945. Spisak ustaških žrtava identifikovanih do 30. X 1997.*, I - III, Beograd, 1997. ili *Jasenovac. Concentration camp 1941-1945. List of victims of ustaschas identified up to 30. X 1997.*, I - III, Beograd, 1997.

Jugoslavije iz 1964. da je popisom obuhvaćeno oko 56 do 59 % osoba koje je trebalo popisati u Muzeju žrtava genocida procjenjuju da je u logoru Jasenovac i logoru Stara Gradiška život izgubilo od 122.300 do 130.100 žrtava.²²

Prema pak podacima Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., dopunjeni i revidirani popis žrtava logora Jasenovac i Stara Gradiška *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945.*, koji je načinilo Spomen-područje Jasenovac 2007. donosi podatke za 72.193 osobe, od čega je 59.376 (odnosno 59.403) osoba život izgubilo u logoru Jasenovac, a 12.790 u logoru Stara Gradiška. Prema tom popisu, najviše je žrtava Srba (40.251), zatim Roma (14.750), Židova (11.723) i Hrvata (3.563).²³ Najnoviji pak dopunjeni i revidirani popis žrtava logora Jasenovac i Stara Gradiška, koji je načinilo Spomen-područje Jasenovac 2013., donosi podatke za 83.145 osoba koje su život izgubile u logoru Jasenovac i Stara Gradiška. Prema tom popisu, najviše je žrtava Srba (47.627), zatim Roma (16.173), Židova (13.116) i Hrvata (4.255).²⁴

Antun Miletić, uporni i dugogodišnji zastupnik teze da je u logoru Jasenovac život izgubilo najmanje 700.000 osoba, najnovijim "istraživanjem," zbrajajući sadašnje pokazatelje djelomično dopunjenog i revidiranog poimeničnog popisa Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., naime podatke Muzeja žrtava genocida te poimenične i brojčane pokazatelje iz mnogobrojnih i različitih izvora 2010./2011., *olako* zaključuje da je u logoru Jasenovac život izgubilo najmanje 146.401 odnosno 146.248 osoba (81.408 odnosno 80.192 žrtava prema poimeničnom popisu te 64.900 odnosno 66.056 žrtava utvrđenih brojem), od čega 98.252 odnosno 97.972 Srba, 26.268 odnosno 26.535 Roma, 15.759 odnosno 15.707 Židova i 3.637 odnosno 3.668 Hrvata.²⁵

Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Republike Hrvatske (RH) prikupljala je od 1992. podatke o ljudskim gubicima Hrvatske (i Bosne i Hercegovine) u Drugome svjetskom ratu i poraću i u popisivanju stradalih i žrtava posvetila je pozornost ponajprije

²² Dragan CVETKOVIĆ, "Jasenovac u sistemu stradanja civila u NDH – kvantitativna analiza (ili, ponovo o brojevima)," u: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, ur. Zdravko Antić, Janko Velimirović, Banja Luka, 2007., 76.; Dragan CVETKOVIĆ, "Stradanje civila Nezavisne Države Hrvatske u logoru Jasenovac," *Tokovi istorije*, 2007., br. 4, 160.

²³ Usp. *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945.*, prir. Jelka Smreka i Đorđe Mihovilović, Jasenovac, 2007.

²⁴ Usp. www.jusp-jasenovac.hr.

²⁵ Usp. Antun MILETIĆ, *NDH – Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945.*, Beograd, 2010., 123.; Antun MILETIĆ, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945. / The Assassinated in the Jasenovac Concentration Camp 1941-1945.*, Jagodina, 2011., 27.

Hrvatima, i to uglavnom onima koje prethodni popisi ljudskih gubitaka Hrvatske (i Bosne i Hercegovine) u Drugome svjetskom ratu nisu iskazivali, a tek su *usput* popisivani i drugi. Takvim *selektivnim* pristupom Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH popisala je, prema izvještaju o svojem radu od veljače 1992. do rujna 1999., ukupno 261.415 stradalih i žrtava, od čega 153.700 osoba s područja Hrvatske i 99.228 s područja Bosne i Hercegovine, uglavnom Hrvata, koje su život izgubile tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću. Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH, pristranom podjelom ljudskih gubitaka na *poželjne* i *nepoželjne*, popisala je tek 2.238 žrtava logora Jasenovac i samo 293 židovske žrtve na području Hrvatske ukupno²⁶ te objašnjavala takav pristup činjenicom da postoji nekoliko opsežnih popisa jasenovačkih žrtava, kao i da postoje opširni popisi u Židovskoj općini u Zagrebu i Hrvatskome državnom arhivu (HDA) u Zagrebu.²⁷ No to ustvari, uza sve ograde koje je Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH iznosila nije bilo točno, jer je dotada jedini sustavan popis žrtava logora Jasenovac bio poimenični popis Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., koji je objavljen 1992. i 1998.²⁸, a poimenični popisi žrtava u zagrebačkoj Židovskoj općini i HDA-u u Zagrebu (ponajprije “Dotršćina”) nepotpuni su i nesređeni. Znakovito je da su *uzbunu* u hrvatskoj i srpskoj javnosti potaknule brojke Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH ponajprije jasenovačkih i židovskih žrtava, iako ta komisija u kroatocentričnom i selektivnom pristupu i popisu uz navedene kategorije ljudskih gubitaka Hrvatske u Drugome svjetskom ratu i poraću popisuje i iskazuje i *zanemari*ve brojke ljudskih gubitaka ostalih nacionalnih/etničkih skupina izuzev Hrvata (79.318), pa i Srba (18.410), primjerice Austrijanaca/Nijemaca (4 + 752), Roma (701), Mađara (119) i Talijana (65). Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH ukinuta je 2002. te popisivanje ljudskih gubitaka Hrvatske (i Bosne i Hercegovine) u Drugome svjetskom ratu i poraću ni ovim putem, kao uostalom i popisima ljudskih gubitaka iz 1944. – 1947., 1950. i 1964., nije dovršeno.²⁹

²⁶ Usp. *Izvešće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine*, Zagreb, rujan 1999., 15-16., 19-20. Usp. V. GEIGER, “Brojidbeni pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću,” 56-58.

²⁷ V. GEIGER, “Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi),” 219. ili V. GEIGER, “Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists),” 161. i ondje navedena literatura.

²⁸ Usp. *Spisak žrtava rata 1941-1945. Ustaški logor Jasenovac*, Beograd, 1992.; *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, prir. Meho Visočak i Bejdo Sobica, Zürich – Sarajevo, 1998.

²⁹ Usp. *Izvešće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava*, 16.; V. GEIGER, “Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi),” 220. ili V. GEIGER, “Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists),” 161-162. i ondje navedena literatura.

Poimenični popisi ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu te procjene povjesničara i izračuni demografa često su znatno različiti. Postoje i suprotstavljena mišljenja o pouzdanosti poimeničnih popisa stradalih i žrtava Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu, odnosno o tome je li poimeničnom identifikacijom moguće utvrditi stvarne gubitke. Upozorenje na oprez kod poimeničnih popisa ljudskih gubitaka Drugoga svjetskog rata i poraća, koji su pretežito nastali na temelju iskaza, a ne dokumenata, spoznaja je da mnogobrojni davaoci podataka najčešće nisu mogli znati okolnosti, vrijeme i mjesto gubitka života, ponekad ni prouzročitelja gubitka života odnosno počinitelja zločina. Uz potrebne i neizbježne dopune i ispravke podataka u poimeničnim popisima ljudskih gubitaka i Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu primjetna su i znatnija *mijenjanja* broja i strukture stradalih i žrtava, odnosno *transfer* iz jedne nacionalne/etničke i ideološke/vojne skupine u neku drugu, pa i jednog mjesta gubitka života na drugo mjesto, što upućuje i na moguće manipulacije. Ukratko, poimenični popisi žrtava logora Jasenovac ne mogu se smatrati nedvojbenim i konačnim.

O ljudskim gubicima i Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu, pa i o žrtvama logora Jasenovac te njihovoj nacionalnoj/etničkoj strukturi postoje različite procjene i izračuni. Najpoznatije su i najčešće navođene procjene Vladimira Žerjavića, prema kojima je u Jasenovcu život izgubilo oko 83.000 osoba (prvotne su Žerjavićeve procjene bile 100.000), od čega 45.000 do 52.000 Srba, 13.000 Židova, 10.000 Roma, 10.000 Hrvata i 2.000 Muslimana.³⁰ Neki hrvatski povjesničari bez provjere preuzimaju netočan Žerjavićev navod³¹ da Bogoljub Kočović procjenjuje/izračunava da je u logoru Jasenovac život izgubilo oko 70.000 osoba.³² No Kočović, kako i sam naglašava, nikada nije procjenjivao/izračunavao broj žrtava logora Jasenovac. Kočović je, naime, samo procijenio mogući ukupan broj srpskih žrtava u logorima NDH, i to na 150.000 do 200.000.³³

³⁰ V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 69., 72.; V. ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, 89., 92.

³¹ V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, 74.; V. ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, 93.

³² Usp. primjerice: N. MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, 123.; Filip ŠKILJAN, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, Zagreb, 2009., 204.; Filip ŠKILJAN, "Logorski sustav Jasenovac – kontroverze," u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. Zbornik radova*, ur. Sabrina P. Ramet, Zagreb, 2009., 125.

³³ Usp. Bogoljub KOČOVIĆ, *Žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990., XVI., Beograd, 2005., XVI.; Bogoljub KOČOVIĆ, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji)*, Paris, 1999., 87-88., 147-148.

Primjetno je u Hrvatskoj kako oni kojima se brojke poimeničnih popisa žrtava logora Jasenovac čine premalima navode *odoka* da je u Jasenovcu život izgubilo do 100.000 osoba.³⁴ Najuporniji u promicanju brojke od 100.000 žrtava logora Jasenovac nizom godina su Ivo i Slavko Goldstein.³⁵ Stoga je u hrvatskim *antifašističkim* krugovima brojka od 100.000 žrtava logora Jasenovac i prihvaćena, iako je riječ o procjeni, prvotno Žerjavićevoj, bez sustavnih istraživanja, i bez potvrda u izvorima, a koju su Goldsteini preuzeli i dalje uporno ponavljali. U Republici Srbiji i Republici Srpskoj, gdje najčešće i dalje prevladava megalomanski navod, u najčešćem broju slučajeva, od najmanje 700.000 žrtava logora Jasenovac, oni koji zastupaju manje i znatno manje brojke jasenovačkih žrtava, proglašavaju se umanjiteljima srpskih stradanja i ustaškog genocida. Malobrojni pak srbijanski povjesničari i istraživači koji nisu skloni pretjeranim i nestvarnim brojkama žrtava logora Jasenovac u srbijanskim nacionalističkim krugovima proglašeni su “izdajicama srpstva.”

Nedvojbena su i jasni pokazatelji da je najviše Srba tijekom Drugoga svjetskog rata život izgubilo u NDH. Zagovornici teze o genocidnosti Hrvata rado zanemaruju činjenicu da je tijekom Drugoga svjetskog rata na području NDH izrazito velik broj Srba poginuo kao pripadnici partizanskoga i četničkoga pokreta, da su za smrt velikog broja Srba odgovorne njemačke i talijanske okupacijske snage, kao i da je znatan broj Srba koji su život izgubili kao kolateralne žrtve, u epidemijama zaraznih bolesti, ponajprije pjegavog tifusa. No prema zagovornicima teze o genocidnosti Hrvata proizlazi da su Srbi samo ili uglavnom žrtve ustaša, s posebnim naglaskom na logor Jasenovac.³⁶

Procjene, izračuni i popisi navode različite brojeve o stvarnim gubicima Srba u NDH tijekom Drugoga svjetskog rata. Srpski nacionalisti enormno uvećavaju broj žrtava logora Jasenovac, a hrvatski nacionalisti broj jasenovačkih žrtava potpuno minimaliziraju. No jednako su neugodna i srpska nacionalistička pretjerivanja o broju stradalih i žrtava Srba u NDH, posebno žrtava u Jasenovcu, i hrvatska nacionalistička minimiziranja tih brojeva.

U licitiranju žrtvama logora Jasenovac srpska se strana tijekom 1970-ih i 1980-ih *zabarikadirala* brojkom od 700.000. No brojka žrtava Jasenovca, navođena tada u jugoslavenskoj historiografiji i publicistici, iskazivala je, napose kod srbijanskih autora, i tenden-

³⁴ N. MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, 120-122.; Mišo DEVERIĆ, Ivan FUMIĆ, *Hrvatska u logorima 1941.-1945.*, Zagreb, 2008., 126.

³⁵ Usp. Slavko GOLDSTEIN i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb, 2011.; Slavko GOLDSTEIN, suautor Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*, Zagreb, 2016.

³⁶ D. CVETKOVIĆ, “Stradanje civila Nezavisne Države Hrvatske u logoru Jasenovac,” 154.; V. GEIGER, “Brojdbeni pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću,” 72-73.

ciju rasta. Povjesničari i demografi u Jugoslaviji koji su mnogobrojnim relevantnim pokazateljima nastojali upozoriti na znanstvenu neodrživost *službenih* navoda o brojkama žrtava u logorima NDH, ponajprije žrtvama Jasenovca (u Hrvatskoj primjerice: Bruno Bušić, Ivan Jelić, Franjo Tuđman, Vladimir Žerjavić, Ljubo Boban³⁷) doživjeli su znatne neugodnosti, pa i žestoke društvene optužbe i osude.

Unatoč evidentnim pokazateljima svih popisa ljudskih gubitaka Jugoslavije u Drugome svjetskom ratu, dugotrajnom i upornom kampanjom dokazivanja o stotinama tisuća ubijenih u logorima NDH, u kojoj su određeni znanstveni, ponajprije povjesničarski krugovi poslužili kao *transmisija*, brojka žrtava logora Jasenovac postupno je eskalirala i nakon Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti 1986. dosegla više od milijun ubijenih Srba samo u Jasenovcu. Prema *preciznom* izračunu Radomira Bulatovića iz 1990., u logoru Jasenovac umoreno je 1.110.929 osoba, pretežito Srba.³⁸ Temelj Bulatovićeve *genijalnog* izračuna antropološka su istraživanja na području logora Jasenovac. No svi provedeni terenski uvidi, zračna snimanja i antropološka istraživanja na području logora Jasenovac, na Gradini i na Ciglani rezultirali su pronalaženjem ukupno oko 1.000 do najviše 1.500 ljudskih posmrtnih ostataka.³⁹

³⁷ Usp. Bruno BUŠIĆ, "Žrtve rata," *Hrvatski književni list* (Zagreb), br. 15, 1969., 2-3.; [Ivan JELIĆ], "Koncentracioni logori," u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, 1980., 304-305.; Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2, Zagreb, 1989., 315-431; Ljubo BOBAN, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1990., 275-342.; Franjo TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1989.; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

³⁸ Usp. Radomir BULATOVIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim osvrtom na Donju Gradinu. Istorijsko-sociološka i antropološka studija*, Sarajevo, 1990.

³⁹ V. GEIGER, "Brojidbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi)," 219. ili V. GEIGER, "Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists)," 163-164. i ondje navedena literatura.

U sustavnom širenju “jasenovačkoga mita” nezaobilazni su radovi Vladimira Dedi-
jera⁴⁰, Antuna Miletića⁴¹ i Srbojuba Živanovića⁴². Posebnu pak ulogu u očuvanju, nado-
gradnji i širenju “jasenovačkoga mita” imao je 1992. osnovan srbijanski Muzej žrtava
genocida pod ravnateljstvom Milana Bulajića, jednog od najupornijih zagovornika teze o
protusrpskoj usmjerenosti Katoličke crkve i genocidnosti Hrvata te stotinama tisuća žrtava
logora Jasenovac, uglavnom Srba.⁴³ U promicanju teze o protusrpskoj usmjerenosti Kato-
ličke crkve i genocidnosti Hrvata odnosno hrvatske politike i stotinama tisuća žrtava logora
Jasenovac, uglavnom Srba, nezaobilazni su srbijanski intelektualni autoriteti i akademici
SANU Vasilije Krestić i Smilja Avramov.⁴⁴

⁴⁰ Usp. primjerice: Vladimir DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987.; Vladimir DEDIJER, *Jasenovac. Das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, Freiburg im Breisgau, 1987.; Vladimir DEDIJER, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian Massacre of the Serbs During World War II*, Buffalo, New York, 1992.; Vladimir DEDIJER, Antun MILETIĆ, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, 1991.

⁴¹ Usp. primjerice: Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, I - III, Beograd, 1986. i 1987., IV, Jagodina, 2007.; Antun MILETIĆ, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Beograd, 1988.; Vladimir DEDIJER, Antun MILETIĆ, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, 1991.; Antun MILETIĆ, *NDH – Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945.*, Beograd, 2010.; Antun MILETIĆ, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945. / The Assassinated in the Jasenovac Concentration Camp 1941-1945.*, Jagodina, 2011.

⁴² Usp. Srbojub ŽIVANOVIĆ, *Jasenovac. Odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*, Beograd – London, 2008., Beograd, 2012., Beograd, 2017.; Srbojub ŽIVANOVIĆ, *Jasenovac 2*, Beograd, 2017.

⁴³ Usp. primjerice: Milan BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I - IV, Beograd, 1988-1989.; Milan BULAJIĆ, *“Jasenovački mit” Franje Tuđmana – Genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 1994. ili Milan BULAJIĆ, *Tudjman’s “Jasenovac Myth.” Genocide against Serbs, Jews and Gypsies*, Beograd, 1994.; Milan BULAJIĆ, *Jasenovac. Ustaški logor smrti. “Srpski mit?” Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 1999.; Milan BULAJIĆ, *Jasenovac na sudu. Suđenje D. Šakiću (Jasenovac – sistem ustaških logora genocida, balkanski Aušvic)*, Beograd, 2001. ili Milan BULAJIĆ, *Jasenovac. Balkan Auschwitz. System of Croatian Nazi-Ustasha Genocide Camps for Serbs, Jews and Gypsies*, Beograd, 2001.

⁴⁴ Usp. primjerice: *Jasenovac. Zbornik radova, Banja Luka, 24. i 25. maj 2011. godine / Peta Međunarodna konferencija o sistemu koncentracionih logora i stratišta hrvatske države za istrebljenje Srba, Jevreja i Roma u Drugom svjetskom ratu*, gl. ur. Smilja Avramov, Kozarska Dubica - Banja Luka, 2011.; *Deklaracija o genocidu Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima tokom Drugog svjetskog rata. Peta međunarodna konferencija o Jasenovcu, 24-25. maj 2011. Banja Luka / Declaration on the genocide committed against the Serbs, Jews and Roma by the Independent State of Croatia during the Second World War. The Fifth International Conference on Jasenovac, May 24-25, 2011 Banja Luka*, glavni urednici/editors in chief Kosta Čavoški, Smilja Avramov, Vasilije Krestić, Banja Luka, 2011.; Vasilije Đ. KRESTIĆ, “O genocidnosti Hrvatske politike” / “On the genocidal nature of Croatian politics,” u: Vasilije Đ. KRESTIĆ, Mira RADOJEVIĆ, *Jasenovac*, Beograd, 2017., 13-48.

Pobornik mistifikacija i zamagljivanja činjenica o ljudskim gubicima Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugome svjetskom ratu, virtualni *Jasenovac Research Institute*, Brooklyn, New York, USA, podatke Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., ukupno poimenično utvrđenih 597.323 stradalih i žrtava tijekom Drugoga svjetskog rata na području Jugoslavije, na internetskim stranicama uporno se godinama predstavljao popisom žrtava (*Victims List*) logora Jasenovac.⁴⁵ No da je riječ o poimeničnom popisu Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964., neki zbunjeni korisnici, pa i *istraživači* u Hrvatskoj, nisu shvatili.⁴⁶

Mit o stotinama tisuća, pa i više od milijun žrtava logora Jasenovac, uglavnom Srba, urušio se 1998., kada je Bošnjački institut objavio poimenični popis *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*⁴⁷, naime strogo čuvane podatke Komisije za popis žrtava rata SIV-a SFR Jugoslavije iz 1964. Uza sva nagađanja kako je Bošnjački institut došao do popisa pod embargom, a i proturječnih reakcija nakon objavljivanja popisa *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, mnogo toga postalo je očito i jasno.⁴⁸

No megalomanska brojka od 700.000 žrtava logora Jasenovac ostala je do danas, unatoč svemu, sveprisutna i jedina prihvatljiva u određenim srbijanskim krugovima. Dugogodišnji zagovornici "istine o Jasenovcu" po Republici Srbiji, Republici Srpskoj, Europi, Sjedinjenim Američkim Državama i drugdje u svijetu, Međunarodna komisija za utvrđivanje istine o Jasenovcu (*The International Commission for the Truth on Jasenovac*), osno-

⁴⁵ V. GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači,'" 724.; V. GEIGER, "Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi)," 223. ili V. GEIGER, "Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists)," 165. Usp. www.jasenovac.org. Posljednjih godina mnogobrojni su se pozivali na popis s navedene internetske stranice, no popis je unazad nekoliko mjeseci iz nepoznatih razloga uklonjen, odnosno pristup popisu trenutno je nedostupan.

⁴⁶ Usp. primjerice: Josip KLJAKOVIĆ-ŠANTIĆ, *Jasenovac – enigma holokausta*, Zagreb, 2016.

⁴⁷ *Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije*, prir. Meho Visočak i Bejdo Sobica, Zürich – Sarajevo, 1998.

⁴⁸ Usp. B. KOČOVIĆ, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji)*, 143-144.; D. KOVAČIĆ, "Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Sarajevo – Zürich, 1998., 1171 str.," 219-224.; V. GEIGER, "Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi)," 223. ili V. GEIGER, "Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists)," 165. i ondje navedena literatura.

vana 2000., sa sjedištem u Banjoj Luci⁴⁹, i njezin predsjednik Srboljub Živanović, najuporniji su u promicanju sumanutih navoda o logoru Jasenovac.⁵⁰

Srbijanska nacionalistička “istina o Jasenovcu,” “potvrđena” 25. svibnja 2011. Deklaracijom o genocidu nad Srbima, Jevrejima i Romima u Drugom svjetskom ratu Međunarodne komisije za utvrđivanje istine o Jasenovcu⁵¹, najblaže rečeno, je bolesna: “Međunarodna komisija za istinu o Jasenovcu (u kojoj nema članova sa teritorije bivše Jugoslavije) utvrdila je da je Hrvatska država, zajedno sa Rimokatoličkom crkvom izvršila genocid nad pravoslavnim Srbima, Jevrejima i Romima u periodu od 1941. do 1945. godine. Posle strašnog i užasnog mučenja, ubili su preko 700.000 Srba, 23.000 Jevreja i 80.000 Roma. Među žrtvama je bilo 110.000 male dece. Žrtve su ubijane maljem, klane, bacane u užareno grotlo Pacilijeve peći, kuan je sapun od žrtava, vađena su nerođena deca iz utroba majki, nabijana su deca na bajonete, odsecane su dojke ženama, silovane su devojčice, devojke i žene, Hrvati su prodavali ‘srpsko meso – 1 dinar kilogram’ itd. Daleko bi nas odvelo nabranje svih načina mučenja i ubijanja žrtava. [...]”⁵²

Primjetno je, da bi brojka od najmanje 700.000 žrtava logora Jasenovac bila uvjerljiva, a i opis logora potpun, u Srbiji, ali i drugdje, ponovno su uskrsnule i u optjecaj puštene stare izmišljotine o “srbosjeku” i “takmičenjima ustaša u klanju,” “Pićilijevoj peći” (“krematoriju”) te “proizvodnji sapuna od ljudskih leševa.”⁵³

⁴⁹ Usp. http://sr.wikipedia.org/sr-el/Међународна_комисија_за_утврђивање_истине_о_Јасеновцу (pristupljeno 12. svibnja 2017.)

⁵⁰ Usp. Vladimir GEIGER, “Sumanuti i bolesni navodi i tvrdnje Međunarodne komisije za utvrđivanje istine o Jasenovcu (*The International Commission for the Truth on Jasenovac*),” *Politički zatvorenik*, XXIII/2013., br. 253., 13-17.

⁵¹ Usp. *Deklaracija o genocidu Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima tokom Drugog svjetskog rata. Peta međunarodna konferencija o Jasenovcu, 24-25. maj 2011. Banja Luka / Declaration on the genocide committed against the Serbs, Jews and Roma by the Independent State of Croatia during the Second World War. The Fifth International Conference on Jasenovac, May 24-25, 2011 Banja Luka*, glavni urednici/editors in chief Kosta Čavoški, Smilja Avramov, Vasilije Krestić, Banja Luka, 2011.

⁵² Usp. <http://www.objektivno1.rs/region-gradovi/cacak/3070/tribina-dveri-u-cacku-istina-o-jasenovicu.html> (pristupljeno 15. veljače 2016.)

⁵³ Usp. primjerice: Srboljub ŽIVANOVIĆ, *Jasenovac. Odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*, Beograd – London, 2008., Beograd, 2012., Beograd, 2017.; Srboljub ŽIVANOVIĆ, *Jasenovac 2*, Beograd, 2017.; Jaša ALMULI, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Beograd, 2009.; Lea MAESTRO, *Logor Đakovo / Djakovo Camp*, Sarajevo, 2013.; Aleksandar S. JOVANOVIĆ, *Beg iz jasenovačkog pakla*, Beograd, 2014.

Srpskim nacionalistima i njihovim istomišljenicima iz inozemstva, okupljenim mahom u Međunarodnoj komisiji za utvrđivanje istine o Jasenovcu, i dalje su revizionisti svi oni, od Franje Tuđmana do Slavka Goldsteina, koji ne podržavaju brojku od 700.000 ili barem 500.000 do 600.000, ako već ne milijun i više žrtava logora Jasenovac, kao i osebujne opise logora Jasenovac, kojima je uporno i neprekidno do danas u javnim istupima uglavnom sklona srpska politika, većina srpskih medija i znatan dio srpskih povjesničarskih i znanstvenih krugova.⁵⁴

No u Hrvatskoj su se kao odgovor na srbijanske stare i staro-nove interpretacije zločina počinjenih u NDH, a napose o žrtvama logora Jasenovac, oglasili mnogobrojni znanstveno više ili manje utemeljeni, ali i revizionistički nastrojeni osporavatelji genocidnosti Hrvata i “jasenovačkoga mita.”

U hrvatskoj se javnosti 2010. pojavila *vjerodostojna*, no ničim potvrđena i teško dokaziva, *točna* brojka zatočenika logora Jasenovac. Naime, Ilija Barbarić, bivši ustaša nastanjen u Brazilu, tvrdi da je 1. svibnja 1945. imao u rukama “registarske knjige logora Jasenovca” te da su u knjigama bile upisane sve osobe koje su prošle kroz logor od njegova osnutka do raspuštanja. Barbarić tvrdi da su knjige s popisima logoraša “spalili prije nego smo napustili Zagreb, 7. svibnja 1945.” Prema “knjigama registracije,” tvrdi Barbarić, kroz Jasenovac je prošlo ukupno 18.600 zatvorenika uključujući i one koji su otpremljeni u Njemački Reich na prisilni rad.⁵⁵ To je pak u suprotnosti od uličnih i birtijskih mudrovanja hrvatskih nacionalista, prema kojima su “dokumenti iz Jasenovca i popisi logoraša u Beogradu,” odnosno “Srbi skrivaju dokumente iz Jasenovca, ili su ih i uništili, jer tako mogu i dalje ponavljati izmišljotine.”

U svemu su, i prema hrvatskim i prema srbijanskim nacionalistima, glavni ili jedan od glavnih krivaca Josip Broz Tito i Komunistička partija Jugoslavije/Hrvatske. Prema hrvatskim nacionalistima, primjerice Kazimiru Kataliniću, “u planovima [J. Broza] Tita i [Komunističke] Partije [Jugoslavije] – odnosno UDB-e,” na suđenjima u neposrednom poraću, kao što je bilo i ono zapovjedniku logora Jasenovac Ljubi Milošu, trebalo je da se “toliko uveća grozote Jasenovca, da bi svaki Hrvat ne samo osudio ustaški režim nego i hrvatsku državu te da bi u konačnici došao do zaključka kako mi ne zavrjeđujemo imati

⁵⁴ V. GEIGER, “Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi),” 223-234. ili V. GEIGER, “Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists),” 177-178. i ondje navedena literatura.

⁵⁵ Ilija BARBARIĆ, *Nezavisna Država Hrvatska bilo je pravo ime*, Split, 2010., 100.

vlastitu državu.”⁵⁶ Prema pak srbijanskim nacionalistima, primjerice Aleksandru S. Jovanoviću, za zataškavanje i umanjivanje ustaškog genocida u NDH i zločina u logoru Jasenovac odgovorni su “srbomrsci” J. Broz Tito i Ivan Krajačić Stevo. “Dokumentacija koja je postojala u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, inače oskudna, uništena je, a ono što je preostalo – dokrajčeno je u Brozovoj Jugoslaviji. Moralo je, drugim rečima, nestati sve što kompromituje jugoslovensku Komunističku partiju i Hrvatsku.”⁵⁷

Ponekad se pojave istupi i tvrdnje koje izrazito podjare strasti. Stjepan Razum iskazao se 2012. za reviziju prevladavajućih i desetljećima promicanih navoda o razmjerima ljudskih gubitaka u vrijeme NDH, a napose o žrtvama Jasenovca. No Razum zastupa otprije u određenim hrvatskim nacionalističkim krugovima jedino prihvatljiva, ali i teško dokaziva i malo vjerojatna stajališta da je u poraću logor Jasenovac “imao duže trajanje, nego li onaj ratni. U poslijeratnom logoru [Jasenovac] stradao je neizmjereno veći broj nego li u ratnom logoru.” Uz to, Razum tvrdi da je Jasenovac za vrijeme NDH bio “radni i tranzitni logor. U njemu se nije provodilo ubijanje,” i zaključuje bez zadržke da “za masovna ubijanja u logoru Jasenovac nema nikakvih dokaza,” zatim i da su “najbrojniji logoraši bili sami Hrvati, protivnici ustaškoga režima,” kao i da je “točan broj žrtava logora Jasenovac niži od najniže službene komunističke procjene.”⁵⁸ Nije zanemariva mogućnost, da je “točan broj žrtava logora Jasenovac niži od najniže službene komunističke procjene,” ali nije jasno na temelju kojih pokazatelja Stjepan Razum ustvrđuje, da su “najbrojniji logoraši bili sami Hrvati, protivnici ustaškoga režima.” Uz to, vjerodostojnih potvrda da je “poslijeratni logor Jasenovac” imao duže trajanje nego li ratni jednostavno nema (prema tvrdnjama Društva za istraživanje trostrukog logor Jasenovac poslijeratni logor Jasenovac djelovao je do 1951.)⁵⁹, kao što nema ni nikakvih pokazatelja da je u poraću u Jasenovcu

⁵⁶ Kazimir KATALINIĆ, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945. – 1990., Svezak I. 1945.-1959.*, Zagreb, 2017., 69.

⁵⁷ A. S. JOVANOVIĆ, *Beg iz jasenovačkog pakla*, 165-166.

⁵⁸ Usp. “Intervju. Dr. Stjepan Razum, povjesničar i arhivist: Vrijeme je da srušimo velikosrpski mit o Jasenovcu. Nema dokaza za masovne ustaške zločine u Jasenovcu, ali ima za partizanske!” [razgovarala: Andrea Černivec], *Hrvatski list* (Zadar), br. 411, 9. VIII. 2012., 28-35. Usp. i primjerice: “Intervju. Dr. Stjepan Razum. U Jasenovcu partizani su svoje okrutne i masovne zločine podmetnuli ustašama – mi povjesničari to ćemo i dokazati!” [razgovarao: Ilica Marijačić], *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 501, 1. V. 2014., 30-33.; Stjepan RAZUM, “Jasenovac, najveća povijesna laž koja iz dana u dan postaje sve prozirnija,” *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 559, 11. VI. 2015., 18-25.

⁵⁹ Usp. Vladimir HORVAT, “Tri jasenovačka logora,” u: Vladimir HORVAT, Igor VUKIĆ, Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015., 11-54.

stradao “neizmjereno veći broj nego li u ratnom logoru.” No Razum, predsjednik Društva za istraživanje trostrukog logor Jasenovac, uporno ponavlja tvrdnje, da je “Popis žrtava u Jasenovcu potpuno [je] lažan i izmišljen, u Jasenovcu nije NDH ubijala Srbe, nego su nakon rata partizani i komunisti ubijali hrvatske domoljube [...]”⁶⁰

Znatnu pozornost u hrvatskom tisku i na internetskim portalima, najprije u nacionalističkim krugovima, a zatim u prepucavanjima i drugdje, dobio je 2014. članak Stipe Pilića i Blanke Matković “Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima.”⁶¹ Uslijedili su najčešće neumjereni napadi slijeva i obrane zdesna. No uza sav uloženi trud u objedinjavanju dotadašnjih spoznaja o poslijeratnom logoru u Jasenovcu te i nekih novih podataka, svjedočanstava i ponekog dokumenta, ni ovim istraživanjem, koje se zavidnom samopromidžbom pripomognutom od mnogobrojnih “hrvatskih boraca za istinu” zdušno upinje prikazati rješidbenim, nismo se uvjerljivo odmaknuli od onoga što je o poslijeratnom logoru u Jasenovcu i ranije bilo poznato i jasno. Uz to, niti *pročišćavanja* poimeničnih popisa žrtava logora Jasenovac, ponajprije poimeničnog popisa JUSP-a Jasenovac, Mladena Koića i Nikole Banića objavljujivana u zadarskom *Hrvatskom tjedniku*, uza sva potrebna i često opravdana upozorenja o netočnim upisima, nisu rezultirala znatnijim promjenama ukupnoga broja jasenovačkih žrtava.

Kako je u Hrvatskoj pitanje postojanja poslijeratnog logora Jasenovac, napose nakon osnutka Društva za istraživanje trostrukog logor Jasenovac 2015. postalo *neizbježno*, a nedvojbeno mnogima i kurentno, učestalo se u hrvatskim medijima javljaju razni svjedoci i navodni svjedoci i istraživači poslijeratnog logora u Jasenovcu. Tako primjerice Roman Leljak u svibnju 2017. u *Glasu Koncila* tvrdi, da je prema dokumentu iz Vojnog arhiva u Beogradu, ali koji nije objavio niti dao na uvid, J. Broz Tito naredio 21. kolovoza 1948. zatvaranje jasenovačkog logora.⁶² “Istinu” o ratnom i poslijeratnom logoru Jasenovac korištenjem raznih neutemeljenih navoda i tvrdnji, a i nedvojbenih krivotvorina, *znalački* je 2016. kompromitirao hrvatski redatelj Jakov Sedlar dokumentarnim filmom *Jasenovac – Istina*.

⁶⁰ Usp. Stjepan RAZUM, “Logor Jasenovac kao sredstvo trajne komunističke indoktrinacije,” *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 581, 12. XI. 2015., 18-20.

⁶¹ Usp. Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, “Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima,” *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2014., br. 56, 323-408. Pod istim naslovom objavljeno kao poglavlje i u knjizi: V. HORVAT, I. VUKIĆ, S. PILIĆ, B. MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, 145-235.

⁶² “Intervju. Roman Leljak o poslijeratnom logoru u Jasenovcu. Tito je naredio 21. kolovoza 1948. da se zatvori jasenovački logor” [razgovarao: Tomislav Vuković], *Glas Koncila* (Zagreb), br. 1 (2220), 8. I. 2017., 6-7.

No knjiga Đorđa Mihovilovića *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija* objavljena 2016. prikazuje stanje na području logora Jasenovac i Stara Gradiška u neposrednom poraću znatno drukčije od onoga koji zastupaju revizionistički nastrojeni tumači jasenovačke povijesti.⁶³

U hrvatskom pretežito nacionalističkom tisku i na internetskim portalima revizionistička stajališta i tvrdnje postali su zadnjih godina učestali. Najizravnije i najsustavnije izneseni su u knjizi Mladena Ivezića *Titov Jasenovac* i knjizi skupine autora, Vladimira Horvata, Igora Vukića, Stipe Pilića i Blanke Matković, *Jasenovački logori*.⁶⁴ Uslijedio je žestok odgovor u ponajprije *antifašističkom*, točnije ljevičarskom tisku, ali i u uvjetno rečeno neutralnom tisku i na internetskim portalima, često i neodmjeren, kao što je najčešće bio neodmjeren i pokušaj revizije dotadašnjih prevladavajućih navoda i tvrdnji. Najizravniji i najsustavniji odgovori i protutvrdnje s novim i staro-novim podacima izneseni su u knjizi Slavka Goldsteina i Ive Goldsteina *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*.⁶⁵ Kako je i bilo za očekivati, svaka je strana, pozivajući se na *istinoljubivost* i znanstveni pristup, nepokolebljivo ostala pri svojim tvrdnjama i stajalištu o logoru Jasenovac. Dijaloga o pitanju logora Jasenovac nema, ili točnije, dijalog je prepun najblaže rečeno izljeva prezira, pa i neskrivene mržnje, suprotstavljenih strana prema onome tko drukčije misli, nazivajući jedni druge pamfletistima i krivotvoriteljima.

Nedvojbeno, jedino ispravno utvrđivanje činjenica o logoru Jasenovac, i o broju logoraša i napose o broju žrtava, moguće je samo provjerom i potvrdom svih navoda i podataka. To pak zahtijeva vremena, truda i odgovornosti. Sve tvrdnje i navodi o logoru Jasenovac trebali bi imati i vjerodostojnu potvrdu, što najčešće nije slučaj. Mnogo toga izrečeno je i napisano *napamet*, i u javnosti i medijima, pa i u historiografiji, bez zadržke ponavljaju se i slijeva i zdesna olako iznesene tvrdnje i navodi. Činjenice o logoru Jasenovac od početka su kontaminirane, a svjedoci smo kontaminaciji s raznih strana kojoj se teško nazire kraj.

⁶³ Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Jasenovac, 2016.

⁶⁴ Mladen IVEZIĆ, *Titov Jasenovac*, Zagreb, 2014.; Vladimir HORVAT, Igor VUKIĆ, Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015.

⁶⁵ Slavko GOLDSTEIN, suautor Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*, Zagreb, 2016.

Bleiburg

Pod pojmom Bleiburg historiografija podrazumijeva događaje krajem Drugoga svjetskog rata na jugoslavensko (slovensko)-austrijskoj granici u svibnju 1945., posebno događaje vezane uz završne borbe, odnosno djelovanje Jugoslavenske armije (JA), koja je opkolila i zarobila vojne postrojbe Njemačkoga Reicha i NDH koje su se povlačile smjerom Celje – Slovenj Gradec – Dravograd – Bleiburg, zatim uz britansko izručivanje zarobljenika iz Austrije Jugoslavenskoj armiji, kada je neutvrđen broj hrvatskih domobrana i ustaša, slovenskih domobrana, crnogorskih i srpskih četnika, kao i civila, okrutno pogubljen kraj Dravograda, Maribora i Celja, u Kočevskom Rogu i nekim drugim slovenskim mjestima te uz tzv. marševe smrti, odnosno “križne putove,” kojima su zarobljenici vraćani u logore u Jugoslaviji.

Prema navodima jugoslavenske vojne historiografije, u završnim borbama i ranijim operacijama tijekom završne ofenzive JA nanijela je njemačkim i raznim “domaćim” protukomunističkim snagama velike gubitke od preko 100.000 mrtvih i oko 340.000 zarobljenih, što znači da se u Austriju uspjelo probiti nešto više od 240.000 njemačkih i drugih vojnika. U nanošenju gubitaka neprijatelju najdjelotvornije su bile Treća armija (25.000 mrtvih i preko 100.000 zarobljenih) i Četvrta armija (25.664 mrtvih i 52.260 zarobljenih), koje su djelovale na krilima bojišta. Od oko 340.000 zarobljenih, 221.287 bili su njemački vojnici, a oko 120.000 pripadnici Oružanih snaga NDH (ustaše i domobrani), srpski i crnogorski četnici i drugi.⁶⁶

U izvještaju vrhovnom zapovjedniku JA J. Brozu Titu, zapovjednik Treće armije general-lajtnant Kosta Nađ naglašava, da je “domaćim izdajnicima, četnicima i naročito ustašama, zadan odlučujući smrtni udarac i tako im onemogućeno da izbegnu zasluženu kaznu za zločinstva i nedela koja su ti izrodi počinili našim narodima.”⁶⁷

Koliki broj ljudi je pristigao do Blajburškog polja teško je utvrditi. Prema navodima iz dnevnika 38. irske pješačke brigade, predvečer 14. svibnja 1945. u zapovjedništvo je pristigao hrvatski časnik i obavijestio kako se britanskim položajima približavaju “dvije skupine hrvatske vojske, od kojih svaka broji oko 100.000 ljudi, a pratilo ih je oko 500.000 civila.”⁶⁸ Jesu li ove brojke pravi pokazatelji stanja, i dalje je otvoreno pitanje. Ipak, čini se

⁶⁶ Mladenko COLIĆ, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu*, Beograd, 1988., 401.

⁶⁷ Jovo POPOVIĆ, *Druže Tito rat je završen 15. maja 16,00 na Dravi Kosta Nađ*, Beograd, 1985., 196.

⁶⁸ Jerome JAREB, Ivo OMRČANIN, “The end of the Croatian Army at Bleiburg Austria in May 1945 according to English Military Documents,” *Journal of Croatian Studies*, 1977. - 1978., Vol. XVIII-XIX, 51.; Usp. *The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, Anthony Cowgill, Thomas Brimelow,

teško mogućim da se toliko ljudi našlo u povlačenju, a onda i samim time da je pristiglo u savezničku zonu. To više što je veći dio ljudi zarobljen na području Slovenj Gradec – Dravograd – Bleiburg. Osim toga, jedan do sada neutvrđeni dio stradao je u borbama tijekom povlačenja. Sve navedeno nosi veliki broj nepoznanica i udaljava nas od ukupne brojke. Kabinet maršala Jugoslavije izvijestio je 17. svibnja 1945. predstojnika britanskog vojnog izaslanstva da je J. Broz Tito primio depešu feldmaršala Harolda Alexandera, zapovjednika savezničkih snaga u Sredozemlju, od 16. svibnja 1945., o predaji 200.000 “Jugoslavena” u Austriji, uz napomenu “pomenutih 200.000 preuzeće Štab III armije kome su izdate potrebne instrukcije.”⁶⁹ Nakon predaje i zarobljavanja u završnim borbama i izručenja na Bleiburgu, kolone ratnih zarobljenih vojnika i civila krenule su, u oružanoj pratnji pripadnika JA, na iscrpljujući povratak kroz Sloveniju, prema Hrvatskoj, i dalje u zarobljeničke logore.⁷⁰ Koliko je pak provođenje zarobljenika bilo bezuvjetno i bespoštedno, svjedoče mnogobrojne masovne grobnice, ponajprije u Sloveniji.⁷¹

Na području Slovenije do sada je pronađeno više od 500 masovnih grobnica poslijeratnih likvidacija (najmanje 125 onih u kojima su žrtve Hrvati), od kojih veći dio čeka obradu. Prve korake potaknula je gradnja mariborske obilaznice 1999., kada je otkopan dio protutenkovskog rova u Teznom. U samo 70 metara širine ekshumirano je 1.179 osoba. U sondiranjima *Komisije Vlade Republike Slovenije za uređenje pitanja prikrivenih grobišta*

Christopher Booker, London, 1990., 23.; *The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence reproduced in full from British, American, German and Yugoslav sources*, Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, London, 1990., KP 93. Navedeni naslovi u javnosti su poznatiji pod nazivom “Cowgillov izvještaj.”

⁶⁹ M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., 144-145., Zagreb, 2015., 145-146. i ondje navedeni izvori i literatura.

⁷⁰ Martina GRAHEK RAVANČIĆ, “V kolonah po štirje skozi Slovenijo,” *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLVIII/2008., št. 2, 95-116.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., 203-316., Zagreb, 2015., 203-326. i ondje navedeni izvori i literatura.

⁷¹ Usp. Mitja FERENC, *Prikrito in očem zakrito. Prikrita grobišča 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje, 2005.; Mitja FERENC, Želimir KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji / Prikrita grobišča Hrvatov u Republici Sloveniji / Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*, Zagreb, 2007.; *Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2005-2008*, ur. Jože Dežman, Ljubljana, 2008., Ljubljana, 2009. ili *Prikrita grobišča. Izvješće komisije Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja skrivenih grobišta 2005.-2008.*, ur. Jože Dežman, Sarajevo, 2010.; *Resnica in sočutje. Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009-2011. Prispevki k črni knjigi titoizma*, ur. Jože Dežman, Ljubljana, 2012.

2007. utvrđeno je postojanje grobnice na tri različite lokacije u ukupnoj dužini od otprilike 950 m. Širina zasutoga rova iznosi 3-4 m, a posmrtni ostaci leže na dubini od 1-1,5 m.⁷² “Izvršene su sondaže na duljini gotovo tisuću metara i sve su bile pozitivne. Po cijelom jarku, ispod jednog metra zemljane površine nalazi se sloj posmrtnih ostataka u visini od jednoga do jednog i pol metra.” Prema procjenama istraživačke skupine, to bi moglo biti “najveće poslijeratno gubilište u Europi,” u kojemu su od oko 15.000 do 20.000 žrtava većinom Hrvati, pripadnici Oružanih snaga NDH.⁷³ Ovaj, do sada prvi konkretni podatak, predstavlja veliki pomak i unatoč gotovo zastrašujućim podacima, opovrgava napise hrvatskih dnevnih novina koje su u proteklim godinama pisale o “više od 40.000 ljudi” stradalih u Teznom.⁷⁴ S druge pak strane opovrgava i navode Ivana Fumića, istaknutog pripadnika Saveza antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske prema kojem je “kod Maribora ubijeno 1500 ustaša čuvara jasenovačkog i drugih logora [...]”⁷⁵

Procjenjuje se da je u Kočevskom Rogu, jednom od najvećih stratišta u Sloveniji nakon Drugoga svjetskog rata, prvih dana lipnja 1945. ubijeno moguće i nekoliko desetaka tisuća zarobljenih i izručenih slovenskih domobrana, hrvatskih domobrana i ustaša, crnogorskih i srpskih četnika. Smaknuća su obavljena pod zapovjedništvom majora JA Sime Dubajića, a neposredni počinitelji pripadali su izabranoj četi 11. dalmatinske brigade

⁷² Usp. M. FERENC, Ž. KUŽATKO, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji / Prikrita grobišta Hrvata u Republici Sloveniji / Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*, 40., 42., 126-129.; Mitja FERENC, “Tezno – najveće prikriveno grobište u Sloveniji. O istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor),” *Časopis za suvremenu povijest*, XLIV/2012., br. 3, 539-569.

⁷³ Usp. “Križni put. Slovenci sumnjaju da je u tenkovskom rovu pokopana jezgra hrvatske vojske. Tezno – najveća grobnica Hrvata,” *Večernji list* (Zagreb), 10. VIII. 2007., 4.; Ivica RADOŠ, “Provjerama potvrđena masovna grobnica nedaleko Maribora. Tezno: Istraga groba 20.000 vojnika NDH,” *Jutarnji list* (Zagreb), 10. VIII. 2007., 2.; Ivica RADOŠ, “Intervju. Jože Dežman, Predsjednik slovenske Komisije za rješavanje pitanja prikriivenih grobišta. U Teznom imamo bar dvije Srebrenice,” *Jutarnji list* (Zagreb), 24. IX. 2007., 8-9.

⁷⁴ Usp. primjerice: “Osim Teznog kanjon Špitalić kod Slovenskih Konjica najveća je grobnica Hrvata u Sloveniji,” *Večernji list* (Zagreb), 29. VII. 1999., 15.

⁷⁵ <https://www.hkv.hr/vijesti/jugo-ostavtina/822-fumi-o-bleiburgu.html> (pristupljeno 23. veljače 2018)

26. divizije Četvrte JA.⁷⁶ Navodi u literaturi, historiografskoj, publicističkoj i memoarskoj, spominju različite brojke koje izazivaju mnogobrojne manipulacije.⁷⁷

I najnovija terenska istraživanja poslijeratnih grobišta iz svibnja 1945. u Sloveniji, primjerice u rudniku Barbarin rov kod Laškog, provedena u ožujku 2009.⁷⁸, kao i pronalazak novih stratišta iz svibnja 1945. u Hrvatskoj, potvrđuju masovne likvidacije ratnih zarobljenika i bespoštedan i okrutan način izvođenja smaknuća.

Masovne likvidacije zarobljenika, jasno je, nisu mogli počiniti usamljeni, pa ni masovni osvetnici zadojeni mržnjom. U blajburškom slučaju ne radi se o osobnoj osveti nekog pijanog Sime Dubajića ili stotina ili tisuća takvih luđaka.⁷⁹ Masovne likvidacije ne mogu biti eksces. U komunističkom pokretu u razdoblju staljinizma, a takav je bio i jugoslavenski komunistički pokret predvođen J. Brozom Titom tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću, “nema (ne)djela posebno kad su masovna, bez odgovarajuće direktive.”⁸⁰ A kakve su bile naredbe o odnosu prema zarobljenom neprijatelju, pokazuje veći broj primjera.

Upute Trećeg odsjeka Odjela za zaštitu naroda (OZNA) Prve armije podređenim divizijskim opunomoćenicima OZNA-e od 6. svibnja 1945., kada su se jedinice JA pripremale za bitku za Zagreb, jasno prikazuju postupak sa zarobljenicima: “[...] sve zarobljenike i druga lica koje brigade budu hvatale i upućivale diviziji, uzimati u postupak i prečišćavati. Ovo ne znači, da brigade treba sve zarobljenike da upućuju vama, nego one čiste na licu mesta, a ono što ostane, što se prikupi posle toga, koje brigade usled svojih vojničkih zadataka neće imati vremena da čiste, neka šalju vama. [...] Stav prema zarobljenim ofici-

⁷⁶ Usp. Simo DUBAJIĆ, “Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!,” *Globus* (Zagreb), br. 217., 3. II. 1995., 46-47., 49.; Simo Š. DUBAJIĆ, “Kočevski rog,” *Ljetopis Srpskog kulturnog društva “Prosvjeta,”* sv. 11, Zagreb, 2006., 89-168.; Simo Š. DUBAJIĆ, *Život, greh i kajanje. Ispovedna autobiografska hronika. Knjiga I. Od Kistanja do Kočevskog Roga*, Beograd, 2006., 278-394. Usp. Borivoje M. KARAPANDŽIĆ, *Kočevje. Tito's Bloodiest Crime*, Cleveland, 1965., Cleveland, 1970. ili Borivoje M. KARAPANDŽIĆ, *Kočevje. Titov najkrvaviji zločin*, Cleveland, 1959., Beograd, 1990.; Ivo ŽAJDELA, *Kočevski Rog*, Maribor, 1990.

⁷⁷ Usp. M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., 250-254. Zagreb, 2015., 255-259. i ondje navedena literatura.

⁷⁸ Usp. Jože DEŽMAN, *Hudo zlo iz hudih jam / Terrible evil from Caves of Evil*, Ljubljana, 2009.; Roman LELJAK, *Huda Jama*, Radenci, 2010.; Mitja FERENC, Mehmedalija ALIĆ, Pavel JAMNIK, *Huda jama. Skrito za enajstimi pregradami*, Ljubljana, 2011.; Mitja FERENC, *Huda Jama (Grave pit). Coal mine mass massacre (May, June 1945)*, Ljubljana, 2013.; Roman LELJAK, *Huda Jama*, Radenci – Zagreb, 2015. i ondje navedeni izvori i literatura.

⁷⁹ Mladen IVEZIĆ, *Titova umjetnost mržnje*, Zagreb, 2001., 303.

⁸⁰ Ivo BANAC, “Antifašizam nije samostojeća ideja,” *Jutarnji list* (Zagreb), 16. II. 2008., 38.

rima i zarobljenicima važi prema ranijim uputstvima. Oficire čistite sve redom, osim ako za nekoga dobijete od OZN-e ili partije da ga ne treba likvidirati. Uopšte u čišćenju treba biti energičan i nemilosrdan. [...]”⁸¹

Posebno je znakovito okrutan odnos prema zarobljenim neprijateljskim vojnicima, ranjenicima i bolesnicima, koji su izvansudski likvidirani.⁸²

Dokumenti jedinica JA nedvojbeno potvrđuju masovne likvidacije zarobljenika. Primjerice, prema knjizi depeša 15. majevičke brigade upućenih Štabu XVII. divizije, po dolasku u Maribor 20. svibnja 1945., XVII. divizija započinje provoditi svoj zadatak očito određen jasnom direktivom. “[...] Brigada je stigla dvadesetog u 6 sati. Povezani smo sa O.Z.N.-om. Zadatak naše brigade je likvidacija četnika i Ustaša kojih ima dve i po hiljade. [...] Danas smo nastavili sa streljanjem. Brigada je smeštena u Gradu. [...] Nalazimo se na istoj prostoriji. U toku celog dana radili smo isto što i juče (likvidacija). [...]”⁸³ Zdenko Zavadlav, zamjenik načelnika OZNA-e za područje Maribora, koji je bio zadužen za organizaciju likvidacije zarobljenika, opisuje gdje su i kako u svibnju 1945. likvidacije provedene. Zavadlav spominje “transporte” i “serijsko strijeljanje” zarobljenika koje su provodili OZNA i Korpus narodne obrane Jugoslavije te navodi da je naredba za smaknuća zarobljenika stigla “s vrha,” jer “neprijatelja treba ubijati bez suđenja” dok “revolucija još traje.”⁸⁴

U prilog tome govore i događaji duž “križnog puta” i u mnogobrojnim (prolaznim) logorima. Pri ulasku zarobljenici su uglavnom razvrstavani i pretresani. U logorskoj svaki-

⁸¹ Vladimir GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, Zagreb, 2013., 12. i ondje navedeni izvori i literatura.

⁸² Usp. primjerice: *Jazovka*, ur. Želimir Žanko, Nikola Šolić, Zagreb, 1990.; Srećko BOŽIČEVIĆ, *Jame (kao) grobnice*, Zagreb, 1991.; *Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm, Ljubljana, 2000.; Milan MARUŠIĆ, *Žrtve komunističkih zlodjela u Zagrebu svibanj 1945. i sljemenskim stratištima bolnica Brestovac i Gračani*, Zagreb, 2001.; Blanka MATKOVIĆ, “Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu,” *Arhivski vjesnik*, 54/2011., 179-214. i ondje navedeni izvori i literatura.

⁸³ *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupiće, Slavonski Brod, 2005., Zagreb, 2009., 130.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., 218., Zagreb, 2015., 220.

⁸⁴ Zdenko ZAVADLAV, *Iz dnevnika mariborskog oznovca (Izbrani listi). 1. del: Leto 1945.*, Maribor, 1990., 91-93.; Mladen GENC, “Šokantna ispovijest Zdenka Zavadlava (79), bivšeg zamjenika načelnika OZN-e za područje Maribora, o masovnim likvidacijama Hrvata 1945. u Sloveniji. Naređeno nam je da ubijamo!,” *Jutarnji list* (“Panorama”) (Zagreb), 25. V. 2003., 12-13.; Zdenko ZAVADLAV, *Pozna spoved. Iz dnevnika slovenskega oznovca*, Celovec, 2010., 17-27., 124-128.

dašnjici, slijedila su mnoga ispitivanja. Smještaj i prehrana u logorima nije zadovoljavala propise koji su bili određeni odredbama Ženevskih konvencija. Nerijetko su se u logorima, zbog loših higijenskih uvjeta, pomanjkanja hrane i iscrpljenosti zarobljenika, pojavljivale i širile različite bolesti. U logorima su provođene i likvidacije, no neke određene brojke teško je utvrditi s obzirom na to da su novi zarobljenici u logore pristizali gotovo svakodnevno. Dokumentacija koja bi popunila neke od praznina u utvrđivanju brojeva ubijenih vrlo je rijetka i donosi tek poneke podatke.⁸⁵

Iako o svibanjskim događajima 1945. i onima koji su slijedili postoji mnogobrojna povijesna, publicistička i memoarska literatura, dosadašnja istraživanja nisu rezultirala egzaktnim, pa ni približno točnim brojem ubijenih u tim likvidacijama. Naime, povijesna i publicistička literatura o navedenom problemu utemeljena je uglavnom na sjećanjima sudionika Bleiburga i "križnog puta." Sjećanja su iznesena u različitim prilogama i navedena su emocijama i traumama te su nepouzdana i sasvim neargumentirana kad se radi o ukupnim brojevima. Naravno, memoarska literatura i iskazi od neprocjenjive su vrijednosti kad je riječ o svjedočenju o pojedinim slučajevima ili skupinama, u opisu ozračja i slično. U mnogobrojnoj literaturi o Bleiburgu i "križnom putu," koja donosi različite procjene i navode, broj stradalih i žrtava kreće se u rasponu od oko pedeset tisuća do, napose kod hrvatskih, a i srpskih emigrantskih autora, najčešće 200.000, 250.000, ali i pola milijuna te i nevjerojatnih više od milijun poginulih i pobijenih zarobljenih ustaša, domobrana i civilnog stanovništva NDH te slovenskih domobrana i srpskih i crnogorskih četnika. Prema pak u historiografiji uglavnom prihvaćenim procjenama, ukupni gubici vezani uz slučaj Bleiburg mogli bi iznositi najmanje oko 70.000 do 80.000, a gubici Hrvata najmanje oko 50.000 do 55.000. Uz to, kada se u Hrvatskoj govori i piše o žrtvama Bleiburga i "križnog puta," procjene su često neodređene. Veliki broj autora spominje približne procjene, navodeći "desetke tisuća ljudi."⁸⁶

Poimenični popisi onih koji su život izgubili na Bleiburgu i "križnom putu" nesustavni su i nepotpuni. Poimenične podatke o ljudskim gubicima Hrvata, ali i drugih, tijekom i posebice potkraj rata i u neposrednom poraću donose ponajprije mnogobrojni žrtvoslovi, i

⁸⁵ Usp. M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., 203-316., Zagreb, 2015., 203-325. i ondje navedeni izvori i literatura.

⁸⁶ Usp. M. GRAHEK RAVANČIĆ, "Controversies about the Croatian victims at Bleiburg and in 'Death marches'," *Review of Croatian History*, II/2006., No. 1, 851-868.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, "Razmišljanja o broju pogubljenih na Bleiburgu i križnom putu," *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2008., br. 3, 851-868.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., 317-333., Zagreb, 2015., 327-343. i ondje navedeni izvori i literatura.

slična izdanja, koji popisuju stradale i žrtve iz različitih područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Uza sve nepotpunosti i greške, teško je osporavati navode koje žrtvoslovi donose o poginulim, ubijenim i od posljedica ranjavanja i bolesti umrlim osobama, o tisućama odnosno desecima tisuća stradalih, posebice na “križnom putu” i u poslijeratnim zarobljeničkim, kašnjeničkim i internacijskim logorima.

Zdravko Dizdar pozivajući se na mnogobrojne žrtvoslove, navodi da hrvatske žrtve Bleiburga i “križnog puta” premašuju 50.000, a zatim kako je žrtvoslovima “osobnom identifikacijom” utvrđeno oko 62.000 poslijeratnih hrvatskih ljudskih gubitaka, uglavnom Bleiburga i “križnog puta.” Navedene brojke, iako statistički moguće, očito su *odoka*, jer nije pojašnjeno koji žrtvoslovi i slična izdanja su razmatrani, koliko ljudskih gubitaka iskazuje pojedini popis i je li i kako izvršena provjera i revizija podataka.⁸⁷ No u mnogobrojnim žrtvoslovima za Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu, koliko je sustavnim uvidom moguće utvrditi, popisano je poimence tek nešto više od 5000 osoba koje su život izgubile na Bleiburgu i na “križnom putu.”⁸⁸

Najopsežniji popis Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH, u svojem izvještaju o radu od veljače 1992. do rujna 1999., iskazuje da je 13.300 osoba izgubilo život na Bleiburgu i “križnom putu.”⁸⁹ U hrvatskim medijima i javnosti spominjane su ponekad i znatno veće brojke ljudskih gubitaka Bleiburga i “križnog puta” koje je, navodno, poimence popisala Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH. Riječ je očito o poimeničnom popisu (baza podataka) Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH, koji iz nepoznatih razloga nije predan u HDA u Zagrebu. Iako je ovaj popis dopunjavan do ukidanja Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH 2002., popis je i dalje nesređen, pa i prepun pogrešnih podataka. No iako upitni i nesređeni, podaci Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH, predani u HDA, ujedno su i nezaobilazni jer donose niz korisnih informacija o osobama koje su život izgubile tijekom Drugoga svjetskog rata i u neposrednom poraću 1945.

⁸⁷ Zdravko DIZDAR, “Stradanja Hrvata u II. svjetskom ratu i neposredno nakon njega,” u: *Crkva i društvo uz Jadran. Vrela i rezultati istraživanja. Zbornik*, prir. Vicko Kapitanović, Split, 2001., 179.; Zdravko DIZDAR, “Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice),” *Senjski zbornik*, 32/2005., br. 1, 188.

⁸⁸ Usp. M. GRAHEK RAVANČIĆ, “Razmišljanja o broju pogubljenih na Bleiburgu i križnom putu,” 866.; M. GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., 326-328., Zagreb, 2015., 336-338.

⁸⁹ Usp. *Izvešće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine*, 20.

Prema Vladimiru Žerjaviću na Bleiburgu i “križnom putu” život je izgubilo najviše Hrvata 45.000 i Muslimana 4.000 odnosno Hrvata i Muslimana 45.000 do 55.000, zatim Slovenaca 8.000 do 10.000 i Srba i Crnogoraca oko 2.000.⁹⁰ Žerjavić na temelju različitih podataka zaključuje, da bi ukupan broj zarobljenih Hrvata mogao iznositi 93.600 osoba. Najveći broj poginulih povezuje s događajima na “križnom putu,” gdje je procjenjuje ubijeno 26.500 vojnika i 6.800 civila.⁹¹ Iako postoji veći broj radova koji obrađuju broj žrtava Bleiburga i “križnog puta,” u historiografiji se najčešće navode, očito u pomanjkanju uvjerljivijih podataka, Žerjavićeve procjene, prema kome je na Bleiburgu i “križnom putu,” ne računajući Nijemce, izgubilo živote oko 55.000 do 67.000 osoba. No i većina povjesničara ukazujući na neke druge procjene i novija slovenska istraživanja, misli da su Žerjavićeve procjene ipak preniske. Naime, najnovija istraživanja arhivskog gradiva i stratišta odnosno masovnih grobnica u Sloveniji upućuju da bi konačne brojke stvarnih gubitaka vezanih uz slučaj Bleiburg mogle biti i veće od navedenih izračuna ili, prema svemu sudeći, da bi brojke stvarnih gubitaka nekih nacionalnih skupina, ponajprije Slovenaca i Crnogoraca, mogle biti i znatno veće od navedenih izračuna.

Prema nekim ranijim statističkim izračunima, primjerice Kazimira Katalinića, stvarni gubici Hrvata (uključujući i Muslimane) vezani uz Bleiburg i “križni put” iznose i znatno više, minimalno 85.000, vjerojatno 135.500 i maksimalno 198.500 osoba.⁹² Prema pak novijoj sustavnoj usporedbi procjena, izračuna i popisa ljudskih gubitaka koje su prouzročili partizani i komunisti u Jugoslaviji tijekom Drugoga svjetskog rata i u poraću, Michaela Portmanna, na Bleiburgu i “križnom putu” život je izgubilo oko 80.000 ratnih zarobljenika Hrvata, Bošnjaka, Srba, Crnogoraca, Slovenaca, Nijemaca, uglavnom vojnika, ali i civilnog stanovništva.⁹³

Neujednačenost prikaza ljudskih gubitaka vezanih uz Bleiburg i “križni put,” prisutna je i u hrvatskim enciklopedijskim navodima, u kojima su brojke žrtava u rasponu od

⁹⁰ V. ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, 75-79.; V. ŽERJAVIĆ, *Population losses in Yugoslavia 1941 - 1945*, 94-97.

⁹¹ V. ŽERJAVIĆ, “Žrtve oko Bleiburga i na križnom putu,” u: *U Bleiburgu iskra*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1993., 84.

⁹² Kazimir KATALINIĆ, “Hrvatske i srpske žrtve 1941.-1945.,” *Republika Hrvatska*, XXXVIII/1988., br. 160, 15-63.; Kazimir KATALINIĆ, “Broj bleiburških žrtava,” u: *50 godina Bleiburga*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1995., 49-61.

⁹³ Usp. Michael PORTMANN, “Comunist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943 - 1950),” *Tokovi istorije*, 2004., br. 1-2, 45-74.; Michael PORTMANN, *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, “Volksfeinden” und “Verrätern” in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943-1950)*, Wien, 2007.

200.000 ubijenih Hrvata i oko 12.000 Slovenaca, 6.000 Crnogoraca, 3.000 Srba i oko 60.000 Nijemaca do oko 250.000 hrvatskih civila, osobito žena i djece te ratnih zarobljenika, pripadnika poraženih hrvatskih postrojbi, ili je pak navedena uopćena procjena “od više desetaka tisuća žrtava.”⁹⁴ No najčešće kada se spominje ukupni broj žrtava Bleiburga i “križnog puta,” kako navodi *Hrvatska enciklopedija*, “i danas se daju različite procjene.”⁹⁵ Zbog toga ostaje prostor koji se koristi za ideološke i nacionalne potrebe.

Unatoč u literaturi često navođenim zapovijedima vrhovnog zapovjednika NOV i POJ/JA i generalnog sekretara Komunističke partije Jugoslavije J. Broza Tita o postupanju s ratnim zarobljenicima, napose zapovijed od 14. svibnja 1945., da se poduzmu “najenergичnije mjere da se po svaku cijenu spriječi ubijanje ratnih zarobljenika i uhapšenika od strane jedinica, pojedinih organa i pojedinaca”⁹⁶, brojni događaji i dokumenti potvrđuju da je ubijanje ratnih zarobljenika tijekom, potkraj i neposredno nakon Drugoga svjetskog rata bilo uobičajeno i nekažnjavano. Iako depešu J. Broza Tita od 14. svibnja 1945. neki osporavaju držeći da je kasnija krivotvorina⁹⁷, J. Broz Tito je o broju ratnih zarobljenika bio ili trebao biti pravovremeno izviješten. Mnogobrojni događaji i dokumenti pokazuju da je očita razlika između propisanoga i činjenoga. Zapovijedi J. Broza Tita najvjerojatnije su bile samo za “javnu” i “vanjsku” uporabu. Tadašnje ozračje i razvoj događaja ostavili su pak dosta slobode i prostora pojedincima na zapovjednim mjestima, zasigurno ne bez znanja najviših vojnih i političkih osoba i ustanova, kako bi se što prije obračunali s mnogim protivnicima i neistomišljenicima novog sustava. Maršal Jugoslavije J. Broz Tito u govoru održanom u Ljubljani 27. svibnja 1945., koji je objavljivanjem u *Borbi* od 28. svibnja 1945. imao i šireg odjeka, nedvosmisleno je istaknuo što se dogodilo: “Što se tiče ovih izdajnika koji su se našli unutar naše zemlje, u svakom narodu posebice – to je stvar prošlosti. Ruka pravde, ruka osvetnica našeg naroda dostigla ih je već ogromnu većinu, a samo manji dio uspio je pobjeći pod krilo pokrovitelja van naše zemlje. [...]”⁹⁸

⁹⁴ Usp. Vinko NIKOLIĆ, “Bleiburg,” u: *Hrvatski leksikon*, I. sv. A-K, Zagreb, 1996., 110.; “Križni put,” u: *Hrvatski leksikon*, I. sv. A-K, 649.; “Križni put,” u: *Hrvatski opći leksikon*, Zagreb, 1996., 507.; “Bleiburg,” u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2 Be-Da, Zagreb, 2000., 175.

⁹⁵ “Bleiburg,” u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2 Be-Da, 175.

⁹⁶ Josip BROZ TITO, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj – 6. jul 1945., Beograd, 1988., 43.

⁹⁷ Usp. Darko BEKIĆ, “Verzija Cowgillova izvještaja,” u: *Bleiburg. Otvoreni dossier*, ur. Marko Grčić, Zagreb, 1990., 43.; Risto STOJANOVIĆ, *Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi*, Ravne na Koroškem, 2005., 50. i ondje navedena literatura.

⁹⁸ J. BROZ TITO, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj – 6. jul 1945., 78.; Josip BROZ TITO, *Jugoslavenska revolucija i socijalizam*, Prvi svezak, Zagreb, 1982., 313.

Milovan Đilas misli da za masovne likvidacije zarobljenika u svibnju 1945. godine “[...] pismena naredba nije ni postojala. Prema strukturi i hijerarhiji – tako nešto nije mogao izvršiti niko bez odobrenja vrha. Već pre toga se sazdavala atmosfera odmazde i obračuna. Centralni komitet nije to odlučivao. [...] Nikada to nismo spominjali ni u CK, ni među sobom. Jednom sam ja u nevezanom razgovoru [...] spomenuo da smo tada preterali, jer da je tu bilo i onih koji su bežali jedino iz ideoloških razloga. Tito je odvratio, odmah, kao na nešto o čemu je odavno stvorio konačni, ako ne i utešni zaključak: Svršiš jednom zauvek!”⁹⁹

Neki hrvatski povjesničari, kao primjerice Ivo Goldstein, nastoje stvoriti “okvir” za razumijevanje “osvete,” koji je mišljenja: “Osveta koja je kulminirala u svibnju 1945. godine nije bila bezrazložna. Ona je bila motivirana zločinom koji se počeo događati u travnju 1941. godine.” Postavlja i pitanje “da li je ta osveta, odnosno da li je kazna koju su dobili pojedinci i čitave skupine bila primjerena.”¹⁰⁰ Goldstein masovne likvidacije zarobljenika u Sloveniji u svibnju 1945. nastoji prikazati kao “programirano selektivno ubijanje popraćeno mjestimičnim individualnim ispadima.”¹⁰¹

Ivo Goldstein je od potkraj 1990-ih na dalje objavio mnogobrojne članke u hrvatskom tisku, a pisao je i o Bleiburgu i “križnom putu” u nekoliko svojih knjiga, od kojih je najznačajnija, barem po naslovu, knjiga objavljena 2011. u suautorstvu sa Slavkom Goldsteinom, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*. Goldsteini proglašavaju svoj prikaz događaja u svibnju 1945. (koji u svim njihovim radovima ima istu osnovicu, samo su ponekad podaci, s obzirom na opseg sadržaja, proširivani ili skraćivani) “[...] zasad jedinim koji tako sažeto daje cjelovit historiografski pregled [...] pregled zasnovan na pomnim istraživanjima i objektivnom historiografskom pristupu, a bez jednostranih politizirajućih interpretacija.”¹⁰² Znakovito je, kada Goldstein spominje ukupne procjene ljudskih gubitaka kod Bleiburga i na “križnom putu,” navodi da se prema Žerjavićevim procjenama (na koje se jedino i poziva u svim svojim prikazima) radi o ukupno 55.000, iako Žerjavićevi radovi jasno govore kako se ta brojka odnosi na 55.000 Hrvata. Ne treba zaboraviti, Žerjavić tome dodaje gubitke Slovenaca, oko 8.000 do 10.000 i oko 2.000 srpskih i crnogorskih četnika, što u konačnici iznosi, ne računajući njemačke vojnike, oko 70.000. No o tome u nijednoj od Goldsteinovih sinteza nema

⁹⁹ Milovan ĐILAS, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990., 433.

¹⁰⁰ Ivo GOLDSTEIN, “Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta,” u: *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, gl. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007., 32-33.

¹⁰¹ I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, Zagreb, 2008., 364. Usp. Ivo GOLDSTEIN, “Kriteriji za selekciju i masovne likvidacije,” *Jutarnji list* (Zagreb), 22. XI. 2008., 80.

¹⁰² Usp. S. GOLDSTEIN i I. GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, 109.

niti spomena. Kod Goldsteina uz dvojbene interpretacije napose su sporne brojke. Goldstein navodi, da “skrupulozna” istraživanja pokazuju kako se u koloni na povlačenju našlo između 100.000 i 150.000 osoba, “vjerojatno oko 134.000.” Prve brojke koje se spominju mogu se smatrati mogućim, no na kojim procjenama se temelji ova posljednja brojka nije poznato i jedino se može zaključiti da je ona proizvoljna. Jednako tako kada govori o broju stradalih na Blajburškom polju, za koje uistinu nemamo nikakve pouzdane procjene, Goldstein bez ikakve zadržke navodi kako je tamo stradalo “27 ustaša.”¹⁰³ Prema Ivi Goldsteinu, bilo je, posebice na “križnom putu,” “i česte samovolje, osvete, pa i pljačke. Pozivanja na odgovornost zbog samovoljnih ispada partizana i ubijanja zarobljenika bilo je relativno malo, a strogih kazni gotovo da nije ni bilo, no “priča se da je navodno ipak bilo nekoliko strijeljanih partizana zbog samovoljnih ispada, ali o tome nisu pronađeni nikakvi dokumenti.”¹⁰⁴ Kod Goldsteina, i tumača sličnih pojašnjenja, takve su tvrdnje simptomatične.

Josip Jurčević u svojoj knjizi *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*¹⁰⁵, koja unatoč naslovu najmanje veze ima s Bleiburgom i “križnim putem,” prikazuje tek veoma površnu sliku svibanjskih događanja 1945., uklapajući se tako u odavno složena nacionalno patetična *hrvatska* stajališta, nedovoljno dokumentirana i naprečac argumentirana. Usput, svakome imalo upućenom jasno je da je nadnaslov “Bleiburg” Jurčević izabrao u prvom redu iz “trgovačkih,” a tek zatim iz nekih drugih razloga. Na istom tragu ostala je i Jurčevićeva knjiga *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, prepuna netočnih podataka, koja je ustvari kompilacija bez provjere onoga što je do tada prikupila saborska *Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava RH, Komisija Vlade Republike Slovenije i Državna komisije za tajne grobnice ubijenih posle 12. septembra 1944 u Srbiji*.¹⁰⁶

Neki hrvatski povjesničari, kao primjerice Mladen Ivezić i Josip Jurčević, zastupaju staru hrvatsku emigrantsku tezu da su na Bleiburgu stradali samo ili uglavnom Hrvati te da se u svibnju 1945. dogodio “genocid” nad Hrvatima, odnosno površno i shematski

¹⁰³ Usp. I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008.; Ivo GOLDSTEIN, *Povijest Hrvatske 1945. – 2011.* 1. svezak, Split, 2011.; Slavko GOLDSTEIN i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb, 2011.

¹⁰⁴ I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008.*, 365.; I. GOLDSTEIN, “Kriteriji za selekciju i masovne likvidacije,” 81.

¹⁰⁵ J. JURČEVIĆ, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2005.

¹⁰⁶ Usp. Josip JURČEVIĆ, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenskih komunističkih zločina*, Zagreb, 2012.

sve prikazuju kao *mržnju na hrvatstvo*.¹⁰⁷ Takva su stajališta i danas prisutna, pa i gotovo prevladavajuća, u velikom dijelu hrvatskog naroda. Iako se može prihvatiti da je među stradalima bilo najviše Hrvata, ne smije se zaboraviti činjenica da su među zarobljenima te zatim ubijenima bili i mnogobrojni Nijemci, Slovenci, Srbi, Crnogorci, Bošnjaci i drugi, vojnici, ali i civili.

S druge strane, ključne su teze pojedinaca i nekih “antifašističkih” skupina u Hrvatskoj da su u blajburškim i neposrednim događajima ubojstva zarobljenika bili “ekscesi,” odnosno da su ubijeni većinom bili zločinci, kao i da J. Broz Tito ne snosi nikakvu odgovornost za te događaje. Masovna ubojstva zarobljenika na “križnom putu” minimalizira se i opravdava. Pristupajući hagiografski partizanskom pokretu i komunističkoj ideologiji, nude nam svoje viđenje Drugoga svjetskog rata i pitanja partizanske i komunističke represije odnosno, kako to radije nazivaju, “obračuna s narodnim neprijateljima,” proglašavajući takvo viđenje “znanstvenim,” a drukčije pristupe “revizionizmom,” “fašizmom” i “ustaštvom.”¹⁰⁸

Prema Ženevskoj konvenciji o postupanju s ratnim zarobljenicima iz 1929., koja je bila na snazi u vrijeme događaja o kojima se ovdje raspravlja, i koje su se trebali pridržavati i pripadnici NOV i POJ/JA, silom ili dobrovoljno razoružani protivnik više nije neprijatelj, nego ratni zarobljenik i kao takav mora biti pošteđen; ratni zarobljenik ne potpada više pod vlast vojnika ili jedinice koja ga je zarobila, nego države čijoj vojsci taj vojnik, odnosno jedinica pripada; ubiti razoružanog protivnika u ratu nije dopušteno i predstavlja zločin, a svako zlostavljanje znači kukavičluk i barbarstvo.¹⁰⁹

U Hrvatskoj pojedinci uporno zastupaju staru tezu da su neprijateljski vojnici zarobljeni do 9. svibnja 1945. bili ratni zarobljenici, a da se oni koji su zarobljeni od 9. do 15. svibnja 1945. ne mogu smatrati ratnim zarobljenicima jer su “uhvaćeni kao naoružani pobunjenici protiv međunarodno priznate države, Demokratske Federativne Jugoslavije.” Prema takvim stajalištima, “oni su odmetnici ili teroristi” na koje se “ne mogu primijeniti

¹⁰⁷ Usp. primjerice: Mladen IVEZIĆ, *Genocid nad Hrvatima zapovijeda Tito*, Zagreb, 1999.; Josip JURČEVIĆ, *Bleiburg. Jugoslavenski poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2005.

¹⁰⁸ Usp. primjerice: *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, gl. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007.; *Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Zagreb, 2008.

¹⁰⁹ Usp. Jovica PATRNOGIĆ, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Beograd, 1956., 76.; Boško PETKOVIĆ, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Zagreb, 1992., 398-424.

pravila ratnog prava, jer je rat završen 9. svibnja [1945.].”¹¹⁰ Time, očigledno, žele umanjiti težinu blajburškog slučaja. Kada osobe i skupine zarobljene u vremenu nakon 9. svibnja 1945. i ne bismo smatrali ratnim zarobljenicima, nego “pobunjenicima,” “odmetnicima” ili “teroristima,” što međunarodne konvencije o ratnom pravu ne potvrđuju, i takve bi osobe i skupine morale biti pošteđene izvansudskih likvidacija i trebale bi imati pravo na redovan sudski postupak, tim više što su se našle u vlasti “međunarodno priznate države.”¹¹¹

Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske objavio je zbornik *Bleiburg i Križni put 1945.*, koji okuplja radove s istoimenoga znanstvenog skupa održanog 2006. u Zagrebu.¹¹² Iako se, kako navodi glavni urednik Juraj Hrženjak, zbornik temelji na “objektivnoj istini,” njegovim objavljivanjem nije se pomaknulo od onoga što se i prije znalo o poslijeratnim događanjima, dapače upravo suprotno! Tek pokoji prilog objavljen u zborniku čini odmak, a velika većina piše “prema očekivanjima i potrebama.”¹¹³ No Savez antifašističkih boraca i antifašista Hrvatske ustrajući u jednodimenzionalnim stajalištima i tumačenjima prošlih događaja održao je i 2017. “znanstveni skup” o Bleiburgu i “križnom putu,” na kojemu su sudjelovali “historičari, advokati i novinari,” među kojima od javno znanih i istaknutijih: Ivan Fumić, Drago Pilsel, Anto Nobile, Milan Gorjanc, ... ili sve “stručnjaci” za Bleiburg i svibanjske događaje 1945. Na skupu je rečeno, da “Antifašisti moraju biti spremni na dijalog i za razliku od desničara ustrajati u poštovanju tuđih žrtava i osudi svojih zločina” te i da “Svaka strana mora priznati svoje grijehe i poštovati istine o svojim zločinima i tuđim žrtvama.” O kakvoj je pak spremnosti riječ slikovita su izlaganja na skupu, koja uz uglavnom starovinski *antifašistički* prikaz postupaka i zločina poražene strane, tek usput uz maniristička i začudna pojašnjenja, spominju upitne događaje i činjenja pobjednika prema poraženima potkraj rata i u neposrednom poraću.¹¹⁴ Ne znamo je li to pravi smisao sagledavanja prošlosti, jer ako ćemo i dalje pod okriljem “objektivne istine” osuđi-

¹¹⁰ Usp. primjerice: “Iz rasprave na okruglom stolu” (Slavko Komar), u: *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, gl. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007., 97.

¹¹¹ Usp. Mirjan DAMAŠKA, “Po onodobnom međunarodnom pravu, neosporna je Titova odgovornost za zločine 1945.” [Intervju: Jadranka Jureško-Kero], u: Zvonimir DESPOT, *Tito. Tajne vladara. Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Zagreb, 2009., 468-469.

¹¹² Usp. *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, gl. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007.

¹¹³ Usp. Vladimir GEIGER, “O zborniku *Bleiburg i Križni put* Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2007.,” *Časopis za suvremenu povijest*, 39/2007., br. 3, 809-827.; V. GEIGER, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, 83-98.

¹¹⁴ Usp. <https://www.portalnovosti.com/nobile-danasnja-hrvatska-ne-moze-biti-sljednica-kvislinske-ndh> (pristupljeno 10. listopada 2017.)

vati samo neke zločine (u ovom slučaju zločine počinjene u vrijeme ustaškoga režima), a s druge strane apologetski apsolutno amnestirati svako kršenje ljudskih prava, pa i nedvojbeno zločine, pozivajući se na “pozitivne tekovine antifašizma,” nećemo se mnogo odmaknuti u toj mrtvoj utrci.

Procesa retribucije / “čišćenja” u neposrednom je poraću 1945. bilo i u zapadnoj Europi, ali se ono provodilo sudskim i upravnim mjerama. Dio tih likvidacija u zapadnoj Europi bila su i osvećivanja, do kojih je sporadično dolazilo u prvim danima oslobođanja pojedinih zemalja. Osnova denacifikacije u demokratskoj Europi bila je da se postupci moraju utemeljiti na pravu i regularnim sudskim postupcima te da je potrebno na sve načine izbjegavati i sprečavati osvetu. U Sovjetskom Savezu i Jugoslaviji taj je proces bio bitno drukčiji, jer se samo dijelom provodio sudskim i upravnim mjerama, ali na drugim temeljima sudova i uprave, a masovna ubojstva neposredno nakon rata organizirala je i izvela država, a ne osvetoljubivi pojedinci ili skupine. U državama u kojima je prevladao sovjetski utjecaj i koje su provodile “socijalističku revoluciju,” sadržaj je bio bitno drugačiji, i sve je znatnije ovisilo o načelima sustava koji se uspostavljao, nego o samoj krivnji.¹¹⁵

Problematika Bleiburga jedna je od najzamršenijih tema ne samo hrvatske historiografije i ujedno puna emocionalnog naboja, koji, unatoč mnogobrojnoj memoarskoj, publicističkoj, pa i historiografskoj literaturi, znatno otežava prosudbu. Pred historiografijom je nedvojbeno niz otvorenih pitanja i protupitanja. Pobjednici su, stvarajući mitsku sliku povijesti, sebi pripisali ulogu *Dobra*, a poraženima ulogu *Zla*. Historiografija tek treba donijeti utemeljene odgovore o navedenim događajima. Može se pretpostaviti da ti odgovori za mnoge neće biti ugodni.

*

Teško je ne složiti se s mišljenjem Mihaela Sobolevskog, da je po pitanju Jasenovca i Bleiburga “istraživanje ljudskih gubitaka vrlo često [je] bilo izvan zbilje i prepušteno individualnoj i kolektivnoj mašti. Na osnovi ekstremnih trauma sazdane su ekstremne situacije.”¹¹⁶

Naglasak na stradalništvu kroz povijest, kao ključnom dijelu predodžbi koje Hrvati i Srbi imaju o svojoj prošlosti, u najvećoj je mjeri determinirao i mit o stradanjima, koji ponekad poprima i karikirani oblik. Takvi pogledi nisu se promijenili niti do naših dana, štoviše i hrvatska i srbijanska historiografija i napose povijesna publicistika, prepune nedo-

¹¹⁵ Jerca VODUŠEK STARIČ, “Kako se čistila Jugoslavija?” *Gordogan*, II (XXI)/2004., br. 4-5 (48-49), 37.

¹¹⁶ Mihael SOBOLEVSKI, “Između Jasenovca i Bleiburga,” *Erasmus*, 1993., br. 4, 44.

statnih znanja i katastrofalnih interpretacija, čuvaju ne samo stara jednodimenzionalna i patetična viđenja, nego ih i potiču.

Zbog nedostatka sustavnih istraživanja, ali i mnogobrojnih neutemeljenih, štoviše i lažnih navoda i tvrdnji, mnogi i danas navode proizvoljne procjene, uvećavajući ili pak umanjujući pojedine kategorije ljudskih gubitaka Hrvatske, i Jugoslavije, u Drugome svjetskom ratu i poraću. Uvećavanje ili umanjivanje, pa i prešućivanje, broja pojedinih kategorija ljudskih gubitaka, uz nepoznavanje činjenica, najčešće proizlazi iz osobnih, nacionalnih ili političkih razloga, jer stradali i žrtve su “naši,” a počinitelji “njihovi” ili pak stradali i žrtve su “njihovi,” a počinitelji “naši.” Zagovornici i *lijevog* i *desnog* svjetonazora u Hrvatskoj upinju se i dalje, unatoč njihovim deklarativnim izjavama da osuđuju svaki zločin, prešutjeti i omalovažiti svako istraživanje koje ne podržava njima poželjnu sliku prošlosti. Ujedno, događaje i činjenice koje su postale javne i neupitne, nastoje minimizirati i iznositi njima svojstvena obrazloženja. Zamjetno je, da su hrvatski mediji pretežito *transmisija* upravo takvih nastojanja.

O ljudskim gubicima Jugoslavije, i Hrvatske, u Drugom svjetskom ratu i poraću u javnosti sveprisutan diskurs na relaciji fašisti - antifašisti je izrazito dnevno-politički, a ne znanstveni. Uz to, po pitanju ljudskih gubitaka u Drugome svjetskom ratu i poraću u Hrvatskoj znanstvenog dijaloga ustvari i nema. U Hrvatskoj se neprestano ponavlja fraza o potrebi prepuštanja prošlosti povjesničarima. Uz to bi, prema nekim mišljenjima, dakako političari trebali biti inspicijenti povjesničarima kako i što pisati, pa i o ljudskih gubicima u Drugome svjetskom ratu i poraću. Pitanje je koliko su današnje hrvatsko društvo i pojedinac, poprilično opsjednuti “pogibeljomanijom,” sposobni *suočiti se s prošlošću*, odnosno koliko ih u tome svjesno sprečava politika.

Uglavnom isti pojedinci, i “slijeva” i “zdesna,” znanstvenici “opće prakse” i stručnjaci za svako kontroverzno pitanje i svaku zgodu, uz podršku medija, *lobotomiziraju* nas svojim manirističkim viđenjima ljudskih gubitaka Jugoslavije, i Hrvatske te i stradalima i žrtvama Hrvatima i Srbima, ali i drugima u Drugome svjetskom ratu i poraću. I jedni i drugi nadmeću se u jednodimenzionalnim tumačenjima, selektivnim i tendencioznim viđenjima ljudskih gubitaka u Drugome svjetskom ratu i poraću, ne uvažavajući pokazatelje do kojih se je došlo istraživanjima. Pojednostavljeno rečeno, najčešće je riječ o tome tko i(li) koja strana više, upornije i uvjerljivije izmišlja i laže.

Uz to, u dnevno-političkim *prepucavanjima* “lijevih” i “desnih,” ljudski gubici Hrvatske, i Jugoslavije, u Drugome svjetskom ratu i poraću uglavnom se svode na Jasenovac i Bleiburg odnosno na ljudske gubitke koje su prouzročili ustaše i partizani. No pitanje ljud-

skih gubitaka Hrvatske, i Jugoslavije, u Drugome svjetskom ratu i poraću znatno je složenije i slojevitije, i po stradalima i žrtvama, i po onima koji su prouzročili ljudske gubitke.

U utvrđivanju broja i imena ljudskih gubitaka, i vojnika i civilnog stanovništva, poginulih, ubijenih, od posljedica rata umrlih te nestalih osoba ne može se pristupati na temelju improvizacija, već na temelju određenih stvarnih pokazatelja, kako bi se došlo do najpribližnijih podataka o broju i imenima stradalih i žrtava.

Pitanje ljudskih gubitaka zbog mnogih je razloga jedno od najzamršenijih istraživačkih tema koje treba propitivati i dopunjavati. No u istraživanju ljudskih gubitaka i Hrvatske, i Jugoslavije, u Drugome svjetskom ratu i poraću problem je najčešće, ne samo pomanjkanje izvora i vjerodostojnih pokazatelja, nego i “dobre volje,” a i “zdrave pameti” da se određena pitanja valjano obrade. U istraživanju ljudskih gubitaka Hrvatske, i Jugoslavije, u Drugom svjetskom ratu i poraću, nezaobilazno je *suočiti se s prošlošću*. Do sada većinom nismo pokazali spremnost i sposobnost takvog razmišljanja.

Izvori i literatura:

- ALMULI, Jaša, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Beograd, 2009.
- BANAC, Ivo, "Antifašizam nije samostojeća ideja," *Jutarnji list*, Zagreb, 16. II. 2008., 38.
- BARBARIĆ, Ilija, *Nezavisna Država Hrvatska bilo je pravo ime*, Split, 2010.
- BEKIĆ, Darko, "Verzija Cowgillova izvještaja," u: *Bleiburg. Otvoreni dossier*, ur. Marko Grčić, Zagreb, 1990., 27-68.
- "Bleiburg," u: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 2 Be-Da, Zagreb, 2000., 175.
- Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, gl. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007.
- Bn.[BOBAN], Lj.[ubo], "Ustaše," u: *Enciklopedija Jugoslavije*, 8, Zagreb, 1971., 444.
- BOBAN, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 2, Zagreb, 1989.
- BOBAN, Ljubo, *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, 3, Zagreb, 1990.
- BOGOSAVLJEVIĆ, Srđan, "Drugi svetski rat – žrtve. Jugoslavija," *Dijalog povjesničara – istoričara*, 4/ 2001., 487-507.
- BOŽIČEVIĆ, Srećko, *Jame (kao) grobnice*, Zagreb, 1991.
- Brez milosti. Ranjeni, invalidni in bolni povojni ujetniki na Slovenskem*, ur. Lovro Šturm, Ljubljana, 2000.
- BROZ, Josip TITO, *Jugoslavenska revolucija i socijalizam*, Prvi svezak, Zagreb, 1982.
- BROZ, Josip TITO, *Sabrana djela*, Tom dvadeset osmi, 1. maj – 6. jul 1945., Beograd, 1988.
- BULAJIĆ, Milan, "Jasenovački mit" Franje Tuđmana – Genocid nad Srbima, Jevrejima i Ciganima, Beograd, 1994.
- BULAJIĆ, Milan, *Jasenovac na sudu. Suđenje D. Šakiću (Jasenovac – sistem ustaških logora genocida, balkanski Aušvic)*, Beograd, 2001.
- BULAJIĆ, Milan, *Jasenovac. Balkan Auschwitz. System of Croatian Nazi-Ustasha Genocide Camps for Serbs, Jews and Gypsies*, Beograd, 2001.
- BULAJIĆ, Milan, *Jasenovac. Ustaški logor smrti. "Srpski mit?" Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 1999.
- BULAJIĆ, Milan, *Tudjman's "Jasenovac Myth." Genocide against Serbs, Jews and Gypsies*, Beograd, 1994.
- BULAJIĆ, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I - IV, Beograd, 1988-1989.
- BULATOVIĆ, Radomir, *Koncentracioni logor Jasenovac, s posebnim osvrtom na Donju Gradinu. Istorijsko-sociološka i antropološka studija*, Sarajevo, 1990.

- BUŠIĆ, Bruno, "Žrtve rata," *Hrvatski književni list*, 1969., br. 15, 2-3.
- COLIĆ, Mladenko, *Pregled operacija na jugoslovenskom ratištu*, Beograd, 1988.
- CVETKOVIĆ, Dragan, "Stradanje civila Nezavisne Države Hrvatske u logoru Jasenovac," *Tokovi istorije*, 2007., br. 4, 153-168.
- CVETKOVIĆ, Dragan, "Jasenovac u sistemu stradanja civila u NDH – kvantitativna analiza (ili, ponovo o brojevima)," u: *Jasenovac. Zbornik radova Četvrte međunarodne konferencije o Jasenovcu*, ur. Zdravko Antonić i Janko Velimirović, Banja Luka, 2007., 69-82.
- DAMAŠKA, Mirjan, "Po onodobnom međunarodnom pravu, neosporna je Titova odgovornost za zločine 1945." [Intervju: Jadranka Jureško-Kero], u: Zvonimir Despot, *Tito. Tajne vladara. Najnoviji prilozi za biografiju Josipa Broza*, Zagreb, 2009., 467-471.
- DEDIJER, Vladimir, *Jasenovac. Das jugoslawische Auschwitz und der Vatikan*, Freiburg im Breisgau, 1987.
- DEDIJER, Vladimir i Antun MILETIĆ, *Protiv zaborava i tabua (Jasenovac 1941-1991)*, Sarajevo, 1991.
- DEDIJER, Vladimir, *The Yugoslav Auschwitz and the Vatican. The Croatian Massacre of the Serbs During World War II*, Buffalo, New York, 1992.
- DEDIJER, Vladimir, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987.
- Deklaracija o genocidu Nezavisne Države Hrvatske nad Srbima, Jevrejima i Romima tokom Drugog svjetskog rata. Peta međunarodna konferencija o Jasenovcu, 24-25. maj 2011. Banja Luka / Declaration on the genocide committed against the Serbs, Jews and Roma by the Independent State of Croatia during the Second World War. The Fifth International Conference on Jasenovac, May 24-25, 2011 Banja Luka*, glavni urednici/editors in chief Kosta Čavoški, Smilja Avramov i Vasilije Krešić, Banja Luka, 2011.
- DEVERIĆ, Mišo i Ivan FUMIĆ, *Hrvatska u logorima 1941.-1945.*, Zagreb, 2008.
- DEŽMAN, Jože, *Hudo zlo iz hudih jam / Terrible evil from Caves of Evil*, Ljubljana, 2009.
- DIZDAR, Zdravko, "Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice)," *Senjski zbornik*, 32/2005., br. 1, 117-196.
- DIZDAR, Zdravko, "Stradanja Hrvata u II. svjetskom ratu i neposredno nakon njega," u: *Crkva i društvo uz Jadran. Vrela i rezultati istraživanja. Zbornik*, prir. Vicko Kapitanović, Split, 2001., 129-186.
- DUBAJIĆ, Simo Š., "Kočevski rog," *Ljetopis Srpskog kulturnog društva "Prosvjeta"*, sv. 11, Zagreb, 2006., 89-168.
- DUBAJIĆ, Simo Š., *Život, greh i kajanje. Ispovedna autobiografska hronika. Knjiga I. Od Kistanja do Kočevskog Roga*, Beograd, 2006.
- DUBAJIĆ, Simo, "Ne kajem se što sam ubio 30.000 Hrvata!," *Globus*, br. 217., 3. II. 1995., 46-47., 49.

- DILAS, Milovan, *Revolucionarni rat*, Beograd, 1990.
- FERENC, Mitja, "Tezno – najveće prikriveno grobište u Sloveniji. O istraživanju grobišta u protutenkovskom rovu u Teznom (Maribor)," *Časopis za suvremenu povijest*, XLIV/2012., br. 3, 539-569.
- FERENC, Mitja, *Huda Jama (Grave pit). Coal mine mass massacre (May, June 1945)*, Ljubljana, 2013.
- FERENC, Mitja, KUŽATKO Želimir, *Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji / Prikrivena grobišta Hrvata u Republici Sloveniji / Hidden Croatian Mass Graves in the Republic of Slovenia*, Zagreb, 2007.
- FERENC, Mitja, *Prikriveno i očem zakriveno. Prikrivena grobišta 60 let po koncu druge svetovne vojne*, Celje, 2005.
- FERENC, Mitja, Mehmedalija ALIĆ i Pavel JAMNIK, *Huda jama. Skrito za enajstimi pregradami*, Ljubljana, 2011.
- GEIGER, Vladimir, "Brojdbeni pokazatelji o ljudskim gubicima Hrvatske u Drugom svjetskom ratu i poraću," u: *Represija i zločini komunističkog režima u Hrvatskoj. Zbornik radova*, ur. Zorislav Lukić, Zagreb, 2012., 51-90.
- GEIGER, Vladimir, "Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi)," *Časopis za suvremenu povijest*, XLV/2013., br. 2, 211-242.
- GEIGER, Vladimir, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)," *Časopis za suvremenu povijest*, XLIII/2011., br. 3, 699-749.
- GEIGER, Vladimir, "Numerical indicators of the victims of the Jasenovac camp, 1941-1945 (estimates, calculations, lists)," *Review of Croatian History*, IX/2013., br. 1, 151-187.
- GEIGER, Vladimir, "O zborniku *Bleiburg i Križni put* Saveza antifašističkih boraca i antifašista Republike Hrvatske, Zagreb, 2007.," *Časopis za suvremenu povijest*, XXXIX/2007., br. 3, 809-827.
- GEIGER, Vladimir, "Sumanuti i bolesni navodi i tvrdnje Međunarodne komisije za utvrđivanje istine o Jasenovcu (*The International Commission for the Truth on Jasenovac*)," *Politički zatvorenik*, XXIII/2013., br. 253, 13-17.
- GEIGER, Vladimir, *Josip Broz Tito i ratni zločini. Bleiburg i folksdojčeri*, Zagreb, 2013.
- GENC, Mladen, "Šokantna ispovijest Zdenka Zavatlava (79), bivšeg zamjenika načelnika OZN-e za područje Maribora, o masovnim likvidacijama Hrvata 1945. u Sloveniji. Naređeno nam je da ubijamo!," *Jutarnji list* ("Panorama") (Zagreb), 25.V.2003., 12-13.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Kriteriji za selekciju i masovne likvidacije," *Jutarnji list* (Zagreb), 22. XI. 2008., 81.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta," u: *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007., 31-37.

- GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Povijest Hrvatske 1945. – 2011.* 1. svezak, Split, 2011.
- GOLDSTEIN, Slavko i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb, 2011.
- GOLDSTEIN, Slavko i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*, Zagreb, 2016.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina, "Controversies about the Croatian victims at Bleiburg and in 'Death marches'," *Review of Croatian History*, II/2006., br. 1, 27-46.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina, "Razmišljanja o broju pogubljenih na Bleiburgu i križnom putu," *Časopis za suvremenu povijest*, XL/2008., br. 3, 851-868.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina, "V kolonah po štirje skozi Slovenijo," *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLVIII/2008., br. 2, 95-116.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009./Zagreb, 2015.
- HEINSOHN, Gunnar, *Lexikon der Völkermorde*, Reinbeck bei Hamburg, 1999.
- HORVAT, Vladimir, "Tri jasenovačka logora," u: Vladimir Horvat, Igor Vukić, Stipo Pilić i Blanka Matković, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015., 11-44.
- HORVAT, Vladimir, Igor VUKIĆ, Stipe PILIĆ i Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015.
- "Intervju. Dr. Stjepan Razum, povjesničar i arhivist: Vrijeme je da srušimo velikosrpski mit o Jasenovcu. Nema dokaza za masovne ustaške zločine u Jasenovcu, ali ima za partizanske!" [razgovarala: Andrea Černivec], *Hrvatski list* (Zadar), br. 411, 9. VIII. 2012., 28-35.
- "Intervju. Dr. Stjepan Razum. U Jasenovcu partizani su svoje okrutne i masovne zločine podmetnuli ustašama – mi povjesničari to ćemo i dokazati!" [razgovarao: Ivica Marijačić], *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 501, 1. V. 2014., 30-33.
- "Intervju. Roman Leljak o poslijeratnom logoru u Jasenovcu. Tito je naredio 21. kolovoza 1948. da se zatvori jasenovački logor" [razgovarao: Tomislav Vuković], *Glas Koncila* (Zagreb), br. 1 (2220), 8. I. 2017., 6-7.
- IVEZIĆ, Mladen, *Genocid nad Hrvatima zapovijeda Tito*, Zagreb, 1999.
- IVEZIĆ, Mladen, *Jasenovac. Brojke*, Zagreb, 2003.
- IVEZIĆ, Mladen, *Titov Jasenovac*, Zagreb, 2014.
- IVEZIĆ, Mladen, *Titova umjetnost mržnje*, Zagreb, 2001.
- "Iz rasprave na okruglom stolu" (Slavko Komar), u: *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, gl. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007., 96-97.
- Izveštaj Jugoslovenske Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Međunarodnom vojnom sudu u Nürnbergu*, Beograd, 1947.

Izješće o radu Komisije za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava od osnutka (11. veljače 1992.) do rujna 1999. godine, Zagreb, rujan 1999.

JAREB, Jerome i Ivo OMRČANIN, "The end of the Croatian Army at Bleiburg Austria in May 1945 according to English Military Documents," *Journal of Croatian Studies*, 1977. -1978., Vol. XVIII-XIX, 115-182

"Jasenovac," u: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 3, Zagreb, 1958., 648-649.

Jasenovac. Concentration camp 1941-1945. List of victims of ustashas identified up to 30. X 1997., I - III, Beograd, 1997.

Jasenovac. Koncentracioni logor 1941-1945. Spisak ustaških žrtava identifikovanih do 30. X 1997., I - III, Beograd, 1997.

Jasenovac. Zbornik radova, Banja Luka, 24. i 25. maj 2011. godine / Peta Međunarodna konferencija o sistemu koncentracionih logora i stratišta hrvatske države za istrebljenje Srba, Jevreja i Roma u Drugom svjetskom ratu, gl. ur. Smilja Avramov, Kozarska Dubica - Banja Luka, 2011.

Jasenovac. Žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, prir. Meho Visočak i Bejdo Sobica, Zürich – Sarajevo, 1998.

Jazovka, ur. Želimir Žanko i Nikola Šolić, Zagreb, 1990.

JELIĆ, Ivan, "Koncentracioni logori," u: *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, 1980., 304-305.

JOVANOVIĆ, Aleksandar S., *Beg iz jasenovačkog pakla*, Beograd, 2014.

JURČEVIĆ, Josip, *Bleiburg. Jugoslavenški poratni zločini nad Hrvatima*, Zagreb, 2005.

JURČEVIĆ, Josip, *Nastanak jasenovačkog mita. Problemi proučavanja žrtava Drugog svjetskog rata na području Hrvatske*, Zagreb, 1998.

JURČEVIĆ, Josip, *Prikrivena stratišta i grobišta jugoslavenških komunističkih zločina*, Zagreb, 2012.

KARAPANDŽIĆ, Borivoje M., *Kočevje. Tito's Bloodiest Crime*, Cleveland, 1965./Cleveland, 1970.

KARAPANDŽIĆ, Borivoje M., *Kočevje. Titov najkrvaviji zločin*, Cleveland, 1959./Beograd, 1990.

KATALINIĆ, Kazimir, "Broj bleiburških žrtava," u: *50 godina Bleiburga*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1995., 49-61.

KATALINIĆ, Kazimir, "Hrvatske i srpske žrtve 1941.-1945.," *Republika Hrvatska*, XXXVIII/1988., br. 160, 15-63.

KATALINIĆ, Kazimir, *Od poraza do pobjede. Povijest hrvatske političke emigracije 1945. – 1990.*, Svezak I. 1945.-1959., Zagreb, 2017.

KLJAKOVIĆ-ŠANTIĆ, Josip, *Jasenovac – enigma holokausta*, Zagreb, 2016.

KOČOVIĆ, Bogoljub, *Nauka, nacionalizam i propaganda (Između gubitaka i žrtava Drugoga svjetskog rata u Jugoslaviji)*, Paris, 1999.

- KOČOVIĆ, Bogoljub, *Žrtve Drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, Sarajevo, 1990./Beograd, 2005.
- KOVAČIĆ, Davor, "Jasenovac – žrtve rata prema podacima Statističkog zavoda Jugoslavije, Sarajevo – Zürich, 1998., 1171 str.," *Časopis za suvremenu povijest*, XXXII/2000., br. 1, 219-224.
- KRESTIĆ, Vasilije Đ., "O genocidnosti Hrvatske politike" / "On the genocidal nature of Croatian politics," u: Vasilije Đ. Krestić i Mira Radojević, *Jasenovac*, Beograd, 2017., 13-48.
- "Križni put," u: *Hrvatski leksikon*, I. sv. A-K, Zagreb, 1996., 649.
- "Križni put," u: *Hrvatski opći leksikon*, Zagreb, 1996., 507.
- "Križni put. Slovenci sumnjaju da je u tenkovskom rovu pokopana jezgra hrvatske vojske. Težno – najveća grobnica Hrvata," *Večernji list* (Zagreb), 10. VIII. 2007., 4.
- LELJAK, Roman, *Huda Jama*, Radenci – Zagreb, 2015.
- LELJAK, Roman, *Huda Jama*, Radenci, 2010.
- Ljudske i materijalne žrtve Jugoslavije u ratnom naporu 1941 - 1945.*, [Beograd], 1947.
- MAESTRO, Lea, *Logor Đakovo / Djakovo Camp*, Sarajevo, 2013.
- MARUŠIĆ, Milan, *Žrtve komunističkih zlodjela u Zagrebu svibanj 1945. i sljemenskim stratištima bolnica Brestovac i Gračani*, Zagreb, 2001.
- MATAUŠIĆ, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac – Zagreb, 2003.
- MATKOVIĆ, Blanka, "Odvođenja i likvidacije ranjenih pripadnika Hrvatskih oružanih snaga (HOS) iz zagrebačkih bolnica u svibnju i lipnju 1945. kroz arhivsko gradivo Državnog arhiva u Zagrebu," *Arhivski vjesnik*, LIV/2011., 179-214.
- MIHOVILOVIĆ, Đorđe, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Jasenovac, 2016.
- MILETIĆ, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, I - III, Beograd, 1986. i 1987., IV, Jagodina, 2007.
- MILETIĆ, Antun, *NDH – Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945.*, Beograd, 2010.
- MILETIĆ, Antun, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941-1945. / The Assassinated in the Jasenovac Concentration Camp 1941-1945.*, Jagodina, 2011.
- MILETIĆ, Antun, *Ustaška fabrika smrti 1941-1945*, Beograd, 1988.
- MIRKOVIĆ, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka – Beograd, 2000.
- MRKOCI, Vladimir, HORVAT Vladimir, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008.
- NIKODIJEVIĆ, Dušan, "Brojevi žrtava u koncentracionom logoru Jasenovac 1942. godine prema iskazima preživelih svedoka," u: *Godišnjak za istraživanje genocida*, 9, Beograd – Kragujevac, 2017., 95-117.

- NIKODIJEVIĆ, Dušan, "Prilog utvrđivanju broja žrtava sistema logora Jasenovac 1941. godine," u: *Godišnjak za istraživanje genocida*, 8, Beograd – Kragujevac, 2016., 169-213.
- NIKOLIĆ, Vinko, "Bleiburg," u: *Hrvatski leksikon*, I. sv. A-K, Zagreb, 1996., 110.
- "Osim Teznog kanjon Špitalić kod Slovenskih Konjica najveća je grobnica Hrvata u Sloveniji," *Večernji list* (Zagreb), 29. VII. 1999., 15.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944. – 1946. Dokumenti*, prir. Zdravko Dizdar, Vladimir Geiger, Milan Pojić, Mate Rupić, Slavonski Brod, 2005., Zagreb, 2009.
- PATRNOGIĆ, Jovica, *Priručnik za međunarodno ratno pravo. Zakoni i običaji za rat na kopnu i u vazduhu*, Beograd, 1956.
- PETKOVIĆ, Boško, *Međunarodne konvencije o ratnom pravu*, Zagreb, 1992.
- PILIĆ, Stipo i Blanka MATKOVIĆ, "Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima," *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2014., br. 56, 323-408.
- PILIĆ, Stipo i Blanka MATKOVIĆ, "Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima," u: Vladimir Horvat, Igor Vukić, Stipo Pilić, Blanka Matković, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015., 145-235.
- Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945.*, prir. Jelka Smreka i Đorđe Mihovilović, Jasenovac, 2007.
- POPOVIĆ, Jovo, *Druže Tito rat je završen 15. maja 16,00 na Dravi Kosta Nađ*, Beograd, 1985.
- Poročilo Komisije Vlade Republike Slovenije za reševanje uprašanj prikritih grobišč 2005-2008*, ur. Jože Dežman, Ljubljana, 2008., Ljubljana, 2009.
- PORTMANN, Michael, "Comunist Retaliation and Persecution on Yugoslav Territory during and after WWII (1943 - 1950)," *Tokovi istorije*, 2004., br. 1-2, 42-74.
- PORTMANN, Michael, *Kommunistische Abrechnung mit Kriegsverbrechern, Kollaborateuren, "Volksfeinden" und "Verrätern" in Jugoslawien während des Zweiten Weltkriegs und unmittelbar danach (1943-1950)*, Wien, 2007.
- Prikrita grobišča. Izvišće komisije Vlade Republike Slovenije za rješavanje pitanja skrivenih grobišta 2005.-2008.*, ur. Jože Dežman, Sarajevo, 2010.
- RADOJEVIĆ, Mira, "Jasenovac, logor smrti (1941-2016)" / "Jasenovac, death concentration camp (1941-2016)," u: Vasilije Đ. Krestić i Mira Radojević, *Jasenovac*, Beograd, 2017., 49-93.
- RADOŠ, Ivica, "Intervju. Jože Dežman, Predsjednik slovenske Komisije za rješavanje pitanja prikrivenih grobišta. U Teznom imamo bar dvije Srebrenice," *Jutarnji list* (Zagreb), 24.IX.2007., 8-9.
- RADOŠ, Ivica, "Provjerama potvrđena masovna grobnica nedaleko Maribora. Tezno: Istraga groba 20.000 vojnika NDH," *Jutarnji list* (Zagreb), 10. VIII. 2007., 2.

- RAZUM, Stjepan, "Jasenovac, najveća povijesna laž koja iz dana u dan postaje sve prozirnija," *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 559, 11. VI. 2015., 18-25.
- RAZUM, Stjepan, "Logor Jasenovac kao sredstvo trajne komunističke indoktrinacije," *Hrvatski tjednik* (Zadar), br. 581, 12. XI. 2015., 18-20.
- Resnica in sočutje. Poročilo Komisije Vlade RS za reševanje vprašanj prikritih grobišč 2009-2011. Prispevki k črni knjigi titoizma*, ur. Jože Dežman, Ljubljana, 2012.
- SL.[AVICA], N.[ikola], "Ustaše," u: *Vojna enciklopedija*, 10, Beograd, 1967., 321.
- SOBOLEVSKI, Mihael, "Između Jasenovca i Bleiburga," *Erasmus*, 1993., br. 4, 42-47.
- SOBOLEVSKI, Mihael, "Prešućena istina – žrtve rata na području bivše Jugoslavije 1941.-1945. prema popisu iz 1964. godine," *Časopis za suvremenu povijest*, XXV/1993., br. 2-3, 87-114.
- Spisak žrtava rata 1941-1945. Ustaški logor Jasenovac*, Beograd, 1992.
- STOJANOVIĆ, Risto, *Koroška v vrtincu dogodkov ob koncu druge svetovne vojne v Evropi*, Ravne na Koroškem, 2005.
- ŠKILJAN, Filip, "Logorski sustav Jasenovac – kontroverze," u: *Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945. Zbornik radova*, ur. Sabrina P. Ramet, Zagreb, 2009., 117-130.
- ŠKILJAN, Filip, *Politički zatvorenici u logorima Jasenovac i Stara Gradiška*, Zagreb, 2009.
- The Repatriations from Austria in 1945. Cowgill Inquiry. The documentary evidence reproduced in full from British, American, German and Yugoslav sources*, Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, London, 1990.
- The Repatriations from Austria in 1945. The Report of an Inquiry*, Anthony Cowgill, Thomas Brimelow, Christopher Booker, London, 1990.
- Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije*, ur. Tomislav Badovinac, Zagreb, 2008.
- TUDMAN, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti. Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1989.
- VODUŠEK STARIČ, Jerca, "Kako se čistila Jugoslavija?," *Gordogan*, II (XXI)/2004., br. 4-5 (48-49), 36-49.
- ZAVADLAV, Zdenko, *Iz dnevnika mariborskoga osovca (Izbrani listi). 1. del: Leto 1945.*, Maribor, 1990.
- ZAVADLAV, Zdenko, *Pozna spoved. Iz dnevnika slovenskega osovca*, Celovec, 2010.
- Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, 1946., Jasenovac, 1977., Jasenovac, 1980., Banja Luka, 2000.
- ŽAJDELA, Ivo, *Kočevski Rog*, Maribor, 1990.
- ŽERJAVIĆ, Vladimir, *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, Zagreb, 1997.
- ŽERJAVIĆ, Vladimir, "Žrtve oko Bleiburga i na križnom putu," u: *U Bleiburgu iskra*, ur. Jozo Marević, Zagreb, 1993., 75-89.

ŽERJAVIĆ, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

ŽERJAVIĆ, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga. Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1992.

ŽIVANOVIĆ, Srboľjub, *Jasenovac 2*, Beograd, 2017.

ŽIVANOVIĆ, Srboľjub, *Jasenovac. Odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*, Beograd – London, 2008., Beograd, 2012., Beograd, 2017.

Źrtve rata 1941-1945. godine. Rezultati popisa, Beograd, 1966., Beograd, 1992.

www.jasenovac.org (Jasenovac Research Institute), pristup 27.10.2017.

www.jusp-jasenovac.hr (JU Spomen područje Jasenovac), pristup 20.02.2018.

<http://www.objektivno1.rs/region-gradovi/cacak/3070/tribina-dveri-u-cacku-istina-o-jasenovcu.html> (Tribina Dveri u Čačku: “Istina o Jasenovcu”), pristup 15.02.2016.

<https://www.portalnovosti.com/nobilo-danasnja-hrvatska-ne-moze-biti-sljednica-kvislinske-ndh> (Nobilo: Današnja Hrvatska ne može biti sljednica kvislinške NDH), pristup 10.10.2017.

<https://www.hkv.hr/vijesti/jugo-ostavtina/822-fumi-o-bleiburgu.html> (Fumić o Bleiburgu), pristup 23.02.2018.

http://sr.wikipedia.org/sr-l/Međunarodna_komисија_за_утврђивање_истине_o_Jасеновцу (ili potražiti na https://sr.wikipedia.org/wiki/појам_“Međunarodna_komисија_за_утврђивање_истине_o_Jасеновцу”), pristup 20.02.2018.

Jasenovac and Bleiburg between facts and manipulations

Individual name lists of human losses of Yugoslavia and Croatia in the WW2 and its aftermath, together with estimations of some historians and demographical calculations often differ a lot. Namely, estimations, calculations, and list of victims from the camp Jasenovac, Bleiburg and “death marches” fluctuate from a complete minimization up to megalomaniacal proportions, which is often determined by ideological and political affiliations of authors. Therefore, Jasenovac and Bleiburg are one of the most complicated historiographical issues that are often emotionally colored, which despite numerous memoirs, and historiographical literature, still burden unambiguous analysis. Most of published discussions about human losses of Yugoslavia and Croatia during the WW2 are not scholarly elaborated and reflect ideological propaganda. The extant literature is especially abundant regarding the problems of Jasenovac and Bleiburg. Still, in these studies one can find stories about various historically groundless, and sometimes even imaginary, events and numerical estimations of victims and human casualties, which utterly led towards creation of “myths” of Jasenovac and Bleiburg. This contribution represents only an attempt to reveal the most important verified facts about human losses and victims from the camp Jasenovac and from Bleiburg, without any reservations that these issues need more investigation, especially in aspect of revealing examples of obvious manipulation.

Key words: Second World War (WW2), Independent State of Croatia (NDH), human losses, Jasenovac, Bleiburg, victimology, manipulations

Zločin i kazna (ili – kakva je veza Jasenovca i Bleiburga) Psihološki profil ratnih zločinaca iz logora Jasenovac

dr. sc. Ivo Goldstein

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest

U radu se “Jasenovac” i “Bleiburg” sagledavaju kao dva toposa hrvatske povijesti i nacionalne memorije. Ukazuje se na njihov kauzalni odnos, kao i na činjenicu manipulacija “Jasenovcem” i “Bleiburgom” u javnosti i historiografiji u posljednjih četvrt stoljeća. Osobito se upozorava na manipulaciju i zlouporabu “Jasenovca” od 1990-ih godina do današnjih dana koja se dijelom temelji na minoriziranju i negiranju počinjenih genocidnih ustaških zločina. Zlouporaba “Bleiburga,” koja je znatno više služila političkoj propagandi negoli zasluženom pijetetu nevinim blajburškim žrtvama, započela je među hrvatskim emigrantima te je 1990-ih zahvatila i Hrvatsku.

Središnji dio članka donosi psihološke profile i opis djelovanja ratnih zločinaca koji su obnašali razne dužnosti u ustaškom logoru Jasenovac (Miroslav Filipović-Majstorović, Ivica Matković, Josip Mataija, Tiho/Tihomir Kordić, Marko Pavlović, Marija/Maja Buždon-Slomić, Mirko Slišković-Slomić, Dragutin Pudić – Paraliza, Ante Zrinski i Josip Šantić). Opisanih deset slučajeva ekstremnih ratnih zločinaca imali su svoj epilog na (ili neposredno nakon) Bleiburgu i na Križnom putu. No, mnogi su drugi, neki iz vrha zapovjedne hijerarhije, uspjeli pobjeći. S druge strane, bilo je i mnogo nevinih koji su stradali na Bleiburgu. Stoga je Bleiburg ratni zločin, odnosno zločin protiv čovječnosti. Taj je zločin bio potaknut osvetničkim gnjevom, no opravdanja mu - nema.

Ključne riječi: Jasenovac, Bleiburg, manipulacije, ustaški zločini, ratni zločinci, masakr, genocid

Jasenovac i Bleiburg odnosno “Jasenovac” i “Bleiburg” izrasli su u posljednjih četvrt stoljeća u dva toposa hrvatske povijesti i nacionalne memorije, ali u većem dijelu literature nikada nije uspostavljen kauzalni odnos između njih. U ovom bih tekstu pokušao objasniti na koji se način taj odnos uspostavlja – prvenstveno u smislu da je dobar dio jasenovačkih zločinaca bio kažnjen na Bleiburgu i na Križnom putu ili na poslijeratnim suđenjima. Ime “Jasenovac” je, tijekom proteklih desetljeća, osim što označava prisavsko naselje i ustaški logor, poprimilo i treće, simboličko značenje: postalo je pojmom ustaškog genocidnog zločina i političkog terora, najsustavnije provedenog u jasenovačkim logorima, ali i u tridesetak drugih ustaških logora. U širem smislu, pojam “Jasenovac” ponekad se primjenjuje i na cjelokupni ustaški zločin počinjen za vrijeme NDH.¹ Bleiburg je gradić na jugu Austrije, u neposrednoj blizini austrijsko-slovenske granice. U završnim bitkama Drugoga svjetskog rata glavnina vojske poražene NDH probila se 15. svibnja 1945. do polja ispred Bleiburga, u namjeri da kapitulira pred jedinicama VIII. armije britanske vojske. Britanski zapovjednici odbili su prihvatiti predaju vojske NDH. Tada se manji dio ustaških časnika i vojnika razbježao po obližnjim šumama i brdima, a najveći dio vojske predao se jedinicama Jugoslavenske armije i slovenskim partizanima. Razoružani zarobljenici odvedeni su u Maribor i Celje, gdje su neke veće grupe odmah izdvojene za likvidaciju, a preostali otpremljeni na duge marševe do udaljenih zarobljeničkih logora, neki čak do Makedonije. Putem su masovno maltretirani, često i ubijani ili su umirali od iznemoglosti i bolesti. Ti mučni marševi nazvani su Križnim putovima.² Od pripadnika vojske NDH koja je 15. svibnja 1945. kapitulirala na Blajburškom polju jedva ih je oko polovica u logorima dočekala opću amnestiju od 3. kolovoza 1945., po kojoj su upućeni na dosluženje vojnog roka u Jugoslavensku armiju ili pušteni kućama, a neki izvedeni pred sudska tijela nove vlasti. Ukupni zločin, koji je u prvim poslijeratnim mjesecima izvršen nad zarobljenicima vojske NDH, u općoj je upotrebi dobio zajedničko ime “Bleiburg.” U poslijeratnoj

¹ Opširno, Slavko GOLDSTEIN i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb 2011.

² I. GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb 2008, 350-381 i tamo lit.: Milan BASTA, *Rat je završen sedam dana kasnije*, Zagreb, 1976; Petar BRAJOVIĆ, *Konačno oslobođenje*, Zagreb, 1983, 377; Vinko NIKOLIĆ (ur.), *Bleiburška tragedija hrvatskoga naroda*, Zagreb, 1993, 315-318; Vjekoslav LUBURIĆ, “Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji,” u: *Hrvatski holokaust*, ur. John I. Prcela i Dražen Živić, Zagreb, 2001, 37-51; Ivo ROJNICA, *Susreti i doživljaji*, knj. 1, Zagreb, 1994, 262; vrlo informativna i izbalansirana analiza, Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, Okupacija i kolaboracija, 1941-1945*, Zagreb, 2010, 848-858; Martina GRAHEK RAVANČIĆ, *Bleiburg i križni put 1945.*, Zagreb, 2009; vidi i niz tekstova u: Nada KISIĆ-KOLANOVIĆ, Mario JAREB i Katarna SPEHNJAK (ur.), *1945.-razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb, 2006. te u: Juraj HRŽENJAK, Krešimir PIŠKULIĆ i Petar STRČIĆ (ur.), *Bleiburg i Križni put 1945*, Zagreb, 2007.

Jugoslaviji, sve do njenog raspada, punih 45 godina, o sindromu Bleiburg javno se moralo šutjeti. U domovima postradalih tiho su njegovana žalosna sjećanja, s gorčinom su prepričavana oskudna saznanja i nicali su obiteljske legende. Osamljene pokušaje da se istraži i kaže puna istina vlast je energično sprječavala i kažnjavala. Temi Bleiburg nametnuta je prisilna amnezija.³

Naprotiv, u ustaškoj emigraciji Bleiburg je postao središnji mit kolektivne gorčine i političkog okupljanja. Ustaški časnici i dužnosnici koji su uoči kapitulacije pobjegli s blajburškog polja ili su izbjegli drugim putovima nakon mnogih su se peripetija uspijevali skrasiti diljem svijeta. Raštrkani po svijetu, razjedinjeni različitim tumačenjima svog vojnog i političkog poraza, mnogi i međusobno zavađeni, ipak su postali povezani zajedničkom temom Bleiburga. Radilo se dakle o zajedništvu u stradanju i u resantimanima prema pobjedniku. Apoteozom vlastite patnje u zaborav su potiskivane patnje nanesene svima drugima, Bleiburgom se nastojao prekriti Jasenovac. Tu su i korijeni blajburške mitologije: nad stvarnom tragedijom namnožili su se deseterostruki brojevi žrtava, a godišnje komemoracije pretvorene su u političke mitinge s huškačkim porukama natopljene mržnjom. Žrtvama je nagrđen pijetet koji zaslužuju. Tijekom svojih 45 godina ustaška emigracija o Bleiburgu je proizvela mnogo stotina memoarskih zapisa, članaka i knjiga, u kojima ima potresnih i uvjerljivih svjedočenja o pojedinostima, ali niti jednog jedinog historiografskog djela koje bi analiziralo uzroke i tokove blajburških događaja i čitaocu pružilo cjelovitu sliku, bez politikantskih jednostranosti. Uglavnom se vrlo površno i shematski sve svodilo na mržnju prema Hrvatima, a kada se govorilo o zločinima prema ljudima iz crkve, na mržnju prema crkvi. Potpuno je izostala analiza šireg hrvatskoga, jugoslavenskoga, pa i europskoga konteksta – jer su i u mnogim europskim zemljama (poput, primjerice, Francuske) kolaboracionisti nesmiljeno kažnjavani. Istovremeno s blajburškim mitom u emigraciji, u Jugoslaviji je bujao jasenovački mit. U poslijeratnoj Jugoslaviji istraživanja o Jasenovcu bila su odgovarajuće stimulirana i prikupljena je obilna dokumentacija. Objavljeno je prilično mnogo vrijednih memoarskih zapisa, pa donekle i stručno-istraživačkih radova. Međutim, sedam do osam puta preuveličana brojka od oko 700.000 jasenovačkih žrtava bila je sakrosanktna te pod zaštitom državnih vlasti. U nju se nije smjelo dirati, čak ni stručnom provjerom preispitivati, iako je statistički bilo prilično vidljivo da tu nešto nije u redu. U početku mišljena samo kao stavka u ratnoj šteti Jugoslavije i njenim zahtjevima za reparaciju, ta se preuveličana brojka jasenovačkih žrtava s vremenom razvila u objekt

³ Prvi je o događajima oko Bleiburga u Jugoslaviji detaljno i analitički pisao Basta, *Rat je završen sedam dana kasnije*, n. dj., 315-530, ali je samo naveo da je vidio kolone koje s Bleiburga idu prema unutrašnjosti zemlje (str. 531). Njihovom se sudbinom nije bavio.

polemike koja je opasno trovala međunacionalne odnose u bivšoj Jugoslaviji, pa dijelom i potakla ratove u devedesetima.⁴

S raspadom Jugoslavije i uspostavom samostalne Hrvatske, blajburški se mit preselio iz emigracije u Hrvatsku. Buknuo je i autohtono, iz onog dijela domaćih ljudi koji su nakon preduge prisilne šutnje jedva dočekali da o svojoj traumi vezanoj za Bleiburg napokon u javnosti smiju slobodno progovoriti. Mediji su postali preplavljeni otkrićima i "otkrićima" o blajburškoj temi. Državna vlast i Katolička crkva postale su glavni akteri i pokrovitelji godišnjih komemoracija na Blajburškom polju koje su znatno više služile političkoj propagandi nego zasluženom pijetetu blajburškim žrtvama. S blajburške govornice, uz pljesak odobravanja iz mase prisutnih, poražena vojska koja je pune četiri godine ratovala na strani najvećeg povijesnog Zla odjednom je postala "hrvatska vojska na čijim žrtvama izrasta nova Hrvatska."⁵ Premalo je ljudi, u preraširenoj nacionalističkoj opijenosti, odmah shvatilo koliko takve metafore nagrđuju povijesnu sliku Hrvatske i ugrožavaju joj budućnost.⁶ Ni Jasenovac u to vrijeme nije bio zaboravljen, no sa suprotnim predznakom: nastojalo se zataškati ili sasvim negirati genocidni karakter jasenovačkih logora, koji su navodno bili samo poprišta prisilnog rada za kažnjene protivnike tadašnje hrvatske države i njenog režima. Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Hrvatskog sabora, nakon svog sedmogodišnjeg djelovanja, u zbirnom *Izvješću o radu* 1999. utvrđuje da je u jasenovačkim logorima za vrijeme NDH izgubilo živote svega 2.238 osoba. U istome izvješću, na 70 stranica tabelarno je prikazano oko 700 otkrivenih grobišta sa žrtvama ratnih i poratnih ubijanja, za koje je u rubrici "Počinitelji" oko 630 puta označeno "partizani" ili "vlasti FNRJ," 65 puta "četnici," četiri puta "njemačka vojska," a svega jedan jedini put "ustaše." To *Izvješće* bilo je potkraj devedesetih godina 20. stoljeća vrhunac napora da se koprenom Bleiburga prekrije Jasenovac.⁷ Takve tendencije desetak su se godina kasnije stišale, da bi posljednjih godina dobile novi zamah, neusporediv čak i s onim što se događalo u devedesetima.⁸

⁴ Ivo GOLDSTEIN, "Jasenovac – Myth and Reality," u: *Südosteuropa. Traditionen als Macht*, ur. E. Brix, A. Suppan und E. Vyslonzil, Wien-München 2007, 97-111; Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008*, 614, 621, 670, 777, 806.

⁵ Slavko GOLDSTEIN i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb, 2011, 15.

⁶ Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008, 842-843.

⁷ Primjerak u posjedu autora.

⁸ Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, "Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim znanstvenim izvorima," *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2014, br. 56, 323-408; Vladimir HORVAT, Blanka MATKOVIĆ, Stipo PILIĆ, Igor VUKIĆ, *Jasenovački logori - istraživanja*, Zagreb, 2015.

Negirati ili zataškavati istinu o Jasenovcu vodi prema rehabilitaciji cjelokupnog ustaštva, što u dijelu hrvatske javnosti izaziva nelagodu, a u civiliziranom svijetu odbojnost prema Hrvatskoj. Velika većina ubijenih na Križnom putu i kasnije u zatočeničkim logorima bili su regrutirani vojnici kojima se nije mogao pripisati ratni zločin, ali među njima bila je i postrojba zvana Ustaški obrambeni zdruk (UOZ) koja je cijelo vrijeme rata vršila osiguranje i nadzor nad svim logorima u NDH, uključujući i Jasenovac. Kompletan UOZ njen zapovjednik Vjekoslav Maks Luburić uključio je u kolonu vojske NDH na povlačenju prema Austriji. U nekim završnim borbama UOZ je bio i prethodnica cijeloj koloni, pa se priličan broj jasenovačkih krvnika i drugih ratnih zločinaca našao na polju pred Bleiburgom. Tu su bile i druge jedinice čiji su pripadnici okrvavili ruke, primjerice, Peti ustaški zdruk (dijelom proizašao iz zloglasne Crne legije) i Poglavnikov tjelesni sdrug (PTS) koji potkraj rata prerasta u PTS diviziju tj. u Prvu tjelesnu diviziju.⁹

Stoga valja zaključiti da se nikome od jasenovačkih žrtava ne može pripisati da je bio ratni zločinac, ali da su neke od blajburških žrtava bile jasenovački ratni zločinci.

Drugim riječima, mora se uzeti u obzir i uzročno-posljedična kronologija - naravno da Bleiburg ničim nije utjecao na Jasenovac, jer se desio kad Jasenovca više nije ni bilo. Međutim, Jasenovac je nedvojbeno bio jedan od više uzroka Bleiburgu. Da nije bilo Jasenovca, vjerojatno ne bi bilo ni Bleiburga – ili bi bio znatno manje okrutan.

Nekoliko biografija nekih jasenovačkih zločinaca koji su svoj životni put završili na Bleiburgu mogu objasniti zašto je to tako, ali takvih biografija ima mnogo više.

Miroslav Filipović-Majstorović (1915) je bio jedan od četvorice najodgovornijih za zločine u Jasenovcu, jedan od, kako su ih logoraši nazivali, "jasenovačka četiri M."¹⁰ Osim njega, u tu su četvorku spadali i Vjekoslav Maks Luburić, Ljubo Miloš i Ivica Matković. Filipović je završio franjevačku gimnaziju u Visokom, za svećenika je zaređen 1939. godine, kad je dobio ime Tomislav.¹¹ Znao je latinski i grčki, vjerojatno i njemački i talijanski. Već je tada franjevačka provincija imala s njim problema: određeno mu je da ode u samostan u Kraljevu Sutjesku, da bi iz nepoznatih razloga ubrzo dobio premještaj u Petrićevac kraj Banjaluke, ali je tamo otišao tek nakon višekratnih provincijalovih upozorenja ipak odlazi u Petrićevac. Odmah se povezuje s Viktorom Gutićem, organizatorom ustaškog pokreta u tom kraju i 1940. pristupa pokretu. Nakon proglašenja NDH počeo je djelovati kao samo-

⁹ Davor MARIJAN, *Ustaške vojne postrojbe 1941.-1945.*, magistarski rad, Zagreb, 2004.

¹⁰ HDA, fond 1561, SDS RSUP, 013.2.18., 30.

¹¹ Svi izvori korišteni u pisanju biografije/psihološkog profila Miroslava Filipovića Majstorovića navode se u bilješci 12.

zvani vojni kapelan. Zbog neposluha i “svojevoljne veze s ustašama” u siječnju 1942. je dobio premještaj, ali se oglušio. Između 6. i 9. veljače 1942. kao dušobrižnik Druge Pavelićeve tjelesne bojne (PTB) sudjeluje u napadima te jedinice na srpska sela Drakulić, Motike i Šargovac sjeverno od Banjaluke, kad je počinjen masovan zločin nad civilima. Veliki župan velike župe Luka i Sana tvrdi da su tada ubijene 2.252 osobe, a provincijal Bosne Srebrene, fra Anđeo Katić, u dopisu u svibnju 1942. vrhovnom poglavaru franjevačkog reda tvrdi da su ustaše tada ubile “više od 1600 osoba pravoslavne vjere.” Svjedoci tvrde kako je Filipović ušao s još nekoliko ustaša u školu između sela Drakulić i Šargovac. Učiteljici koja ga je otprije poznavala rekao je da izdvoji jedno srpsko dijete. Učiteljica je, ništa ne sluteći, odabrala “ljepuškastu i lijepo odjevenu Radojku Glamočanin, kćer Đure, najbogatijeg domaćina u tom kraju, misleći da dijete treba nešto recitirati.” Filipović ju je “nježno prihvatio i pomilovao, a potom zgrabio i počeo natenane da je kolje pred ostalom djecom.” Djeca su počela “vrištati i izbezumljeno skakati po klupama,” a Filipović je uzviknuo: “Ovo ja, u ime Boga, pokrštavam izrode i sve grijehe preuzimam na svoju dušu” te je naredio učiteljicama da izdvoje srpsku djecu. Nakon toga je prepustio drugim ustašama da ubijaju.

Ubrzo potom je uhićen i smješten u zatvor na Savskoj cesti u Zagrebu, gdje je, po vlastitu priznanju, proveo 3,5 mjeseca. O razlozima i okolnostima tog uhićenja postoje razne verzije: neki tvrde - na talijanski zahtjev, drugi - “na njemački zahtjev,” treći da su se “pobunili muslimani.” Čak se pričalo da je “Pavelić Filipovića osudio na smrt,” da je čak na “plakatima osvanulo njegovo ime za strijeljanje sutradan.” No, to je vjerojatno bilo samo ustaško zavaravanje saveznika, jer su Filipovića uvjeravali da, “ako ga i bude trebalo izručiti Nijemcima ili Talijanima, da će ga prikriti i drugog podvaliti.”

Pošto se višekratno oglušio na instrukcije dobivene iz franjevačke provincije u Sarajevu, Filipović je s njom 12. veljače prekinuo sve formalne veze. Potom ga je papinski legat Marcone suspendirao, a potkraj travnja isključen je iz franjevačkog reda. Komisije franjevačke provincije Bosne Srebrene, koje su raspravljale o Filipoviću, dvojile su da li je samo pratio ustašku jedinicu ili je aktivno sudjelovao u pokolju (ali su zaključile da nikako nije smio biti niti u pratnji). Papinski legat Marcone ga je “pred crkvenim forumima isticao kao začetnika pokolja.”

Za ustaše Miroslav Filipović nije bio običan zatvorenik zatvora na Savskoj cesti. Imao je specijalan status – o Uskrsu 1942. služio je misu i ispovijedao zatočenike. Posjećivali su ga razni ustaški dužnosnici. Njegovi zatvorski kolege nisu znali zašto je zatočen, mislili su da “se kao pošten čovjek revoltirao, da je kao kršćanin protestirao protiv masovnih ubojstava.” Luburić ga navodno 10. lipnja kao zatvorenika upućuje u Jasenovac. No, bila je to farsa, jer je Luburićev auto došao po Filipovića u zatvor – kakav je to zatočenik

koji automobilom zapovjednika svih logora odlazi u jedan od njih? Prethodno je Filipović dobio novi identitet, navodno mu ga je nadjenao sam Maks Luburić. Naime, Luburić se u jednom razgovoru Filipoviću povjerio da ga svi zbog njega (Filipovića) i njegovih navodnih zločina “gnjave,” a da je on (Filipović) zapravo “bio majstor, pa da će se odsad zvati Majstorović.” Čim je došao u Jasenovac, Miroslav Filipović-Majstorović je dobio pravo na ustašku hranu, jahao je konja, čak ga je jedan zatočenik učio voziti auto i motorkotač. Za svega nekoliko dana Majstorović je u Jasenovcu postao “slobodnjak,” a kada je ustaško zapovjedništvo dobilo definitivnu potvrdu da se u njemu “kriju specifične sposobnosti,” šarada oko navodnog zatočeničko-slobodnjačkog statusa je okončana. Ustaško zapovjedništvo primilo ga je u svoje redove i uvrstilo kao “oficira” u nadzorno osoblje. Ekspresno je postao i ustaški satnik da bi ga Luburić, došavši u Jasenovac 27. lipnja, imenovao za zapovjednika u logoru Jasenovac III Ciglana. U listopadu iste godine premješten je u Staru Gradišku, gdje je imenovan zapovjednikom. U Gradiški ostaje do ožujka 1943., kada dobiva premještaj u Mostar i otad prestaje, sve do proljeća 1945., svaki njegov kontakt s Jasenovcem. S jedne strane, svi govore kako je “izvanredno sladak i prijazan, uvijek nasmijan, djetinjaskog izgleda,” kako maksimalno drži do sebe – “svećeničkog lica, obučen u elegantno odijelo, našminkan i napudran, u zelenom lovačkom šeširu,” da se “manikira, da se zna nakloniti, da ima u njegovim kretnjama nešto ženskasto,” s druge - govorilo se da je “dugo vremena bio glavni izvršitelj masovnih klanja u Gradini, za koji bi se rad posebno i oblačio. Obično bi navečer navukao čudnu neku zelenkastu kabanicu, izvršavao klanja, i tek ujutro drugog dana, vraćao se sav krvav.” Ljubo Miloš potvrđuje da su se klanja događala “uglavnom po noći,” a da je Filipović-Majstorović “radi toga skoro uvijek po danu spavao i bio nesposoban za neki drugi rad.” Svjedoci tvrde da je Filipović “uživao u klanju,” da je bio “neposredni rukovoditelj grupe od 12 do 14 ustaša koji je ubijao sjekirama i maljevima.”

Ljubo Miloš je kasnije svjedočio kako je Majstorović bio “neposredni rukovodilac pri likvidaciji pridošlih zatočenika.” A sam Majstorović se 1945. povjerio istražitelju Vojdragu Berčiću kako se trudio da pronađe način za najlakše i najbrže ubijanje, pogotovo djece (drugim riječima, vježbao je brzinu klanja – poteze rukom). Zbog toga je u nekom trenutku dobio nadimak “Fra Sotona.” Osim toga, neki su logoraši svjedočili da je i na nastupima selekcionirao logoraše za odvođenje u Gradinu. On je sam na suđenju tvrdio kako je “prisustvovao masovnim ubojstvima, ali ih nije izvršavao,” što, po svemu sudeći, ne odgovara istini. Brojne su priče i o njegovim pojedinačnim ubojstvima – primjerice, “jednoga ljetnoga dana, za vrijeme zatočeničkog podnevnog odmora, sjedio je za prostrtim stolom pred zapovjedništvom i ručao. Odjednom se pred njim pojavio ustaša i raportirao da je jedan logoraš pokušao pobjeći, a Majstorović je zapovjedio da ga predvede.” Kad je logoraš došao, Majsto-

rović “najvećim mirom odloži vilicu i nož, izvadi revolver, ustrijeli ga, a kad je jedna žrtva pred stol klonula, samo ustaši reče: ‘Zovi grobare’, i nastavi s jelom.” Drugom prilikom “su pred Majstorovića doveli jedno srpsko dijete od oko 14 godina koje da je pokušalo pobjeći. Majstorović je bez ikakvog ispitivanja dohvatio oveći čekić te je njime razmrskao djetetu lubanju pred svima nama.” Jedan svjedok opisuje kako je Filipović-Majstorović postrojio grupu od 10-12 Srba, partizana, uzeo “stari lonac, govoreći da će sada isprobati koliko mogu izdržati. Pošao je od jednog do drugog te bi im stavljao lonac na glavu, a onda ih udarao s krampom i to plosnatom stranom dok im nije lonac zatjerao posve na lice. Ukoliko bi se koji od zatočenika pridigao, on bi ga ponovo stao udarati. Na kraju je uzeo bodež i sve ih sam poubijao.” Tvrdi se i kako je Filipović-Majstorović vlastoručno ubio 14 zatočenika pod tobožnjom optužbom da su tražili da im žene donesu oružje u logor, a zapravo su dva denuncijanta pronašla zatočenika koji je pisao ženi da mu donese hrane, pa su dodali priču o oružju i optužili čitavu grupu. Svjedoci opisuju (bez velike razlike u detaljima) kako je Filipović-Majstorović ne samo u Jasenovcu nego i u Staroj Gradiški počinio zločine koji su, malo je reći, bili monstruozi: “Majstorović je s nasladom promatrao djecu. Prišao im je, čak ih je i pomilovao po glavi. Društvu se priključio Ljubo Miloš i Ivica Matković. Fra Majstorović reče majkama da će sada biti krštenje njihove djece. Oduzeli su majkama djecu, a dijete koje je nosio fra Majstorović u svojoj dječjoj nevinosti milovalo je lice svoga ubojice. Majke, izbezumljene, shvatile su što će se dogoditi. Nude svoje živote tražeći milost za mališane. Dvoje djece su ova trojica metnuli na zemlju, dok je treće bačeno kao lopta u zrak, a fra Majstorović, držeći u ruci bodež okrenut prema gore tri puta je promašio, dok je četvrti put uz šalu i smijeh, dijete ostalo nataknuo na bodež. Majke su se bacale po zemlji čupajući kose a kad su počele strahovito vikati, ustaški stražari odveli su ih i likvidirali. Kad je sve troje djece tako svirepo stradalo, tri dvonožne zvijeri su međusobno jedan drugome davali novac, jer izgleda da su se kladili tko će prije nataknuti dijete na bodež.” Kružile su priče da je Majstorović ljubovao s nekom “prekrasnom mladom Cigankom... govorilo se da ju je i zavolio,” ali i da je ona, po toj istoj priči, “likvidirana zajedno s Ciganima-grobarima, kad je Majstorović već bio daleko od Jasenovca.” Pričalo se i da je, zajedno s drugim vodećim ustašama u logoru, sudjelovao i u silovanjima i ubijanjima mladih djevojaka.

Ilija Jakovljević je Majstorovićeve motive za ubijanje izvodio iz “duboko etičkih razloga.” Njegov motiv da ubija Židove proizlazio je iz uvjerenja da su oni “ubili našeg dragog Isusa.” Motiv za ubijanje Srba bio je navodni “jaz između istočnog barbarstva i zapadne kulture,” jer je pravoslavlje bila “pošast koju treba uništiti ognjem i mačem.” Majstorović je bio i “ideološki nabijen čovjek koji je znao da je komunizam ‘židovsko-pravoslavna patvorina društvo-vne pravde,’” pa je, očito, otuda izvlačio argument za masovne likvidacije komunista.

Za ubijanje Roma nisu mu bili potrebni posebni motivi. U ožujku 1943. Miroslav Filipović-Majstorović je premješten u Mostar, pa u Zagreb, potom u Liku i još kasnije u Bosnu, ali je povremeno znao navraćati u Jasenovac. Potkraj rata, početkom travnja 1945, došao je kao ključna osoba u pronalaženju i uništavanju grobnica, kako bi se prikrili zločini. Čini se da je pritom opet sudjelovao u ubijanju zatočenika. Po slomu NDH povlači se u Austriju, Britanci ga predaju jugoslavenskim vlastima koje ga u lipnju 1945. osuđuju na smrt.

Tijekom istražnog postupka i suđenja 1945. Majstorović je, govoreći o ustaškim zločinima u prvim mjesecima po uspostavi NDH, ustvrdio kako su oni rezultat vraćanja "četnicima milo za drago," jer da su četnici "prvi počeli cijela sela paliti i klati." Odgovornost za masovne likvidacije u Jasenovcu nastojao je pripisati prvenstveno Luburiću, pa onda i Ivici Matkoviću, koji mu je "davao osobna naređenja za likvidaciju Srba." Luburić mu je navodno govorio "da se Srbe mora istrebiti bezobzirno." Sebe je predstavljao kao poslušnog člana ustaškog pokreta i da kao "malo dijete nije tražio razloge" za neke stvari. Opisujući svoje zapovijedanje logorom, tvrdio je kako se zalagao "stegu, red i čistoću," da je štitio logoraše od ustaške "samovolje i batinjanja." Priznao je da je "ponekad prisustvovao" masovnim likvidacijama, čak da je "nekoliko ljudi ubio," ali je zaključio tvrdnjom da su "likvidiranja izvršavali uglavnom sami zatočnici među sobom."¹²

Ivica Matković (1913), pohađao je gimnaziju u Šibeniku, potom je svršio tekstilnu školu u Češkoj, pa je studirao pravo. Potkraj 30-ih predstavljao se kao "tekstilni stručnjak" te je

¹² *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1995, 114-115; Đorđe (Jure) MILIŠA, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb, 1945, 72-73, 142, 167, 211, 257; Lazar LUKAJIĆ, *Fra Satana*, u: *Jasenovac, zbornik radova Četvrte konferencije*, ur. Z. Antonić, Banja Luka, 2007, 235-254, loc. cit. 242-243, 254; Egon BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966, 64-65; Milko RIFFER, *Grad mrtvih, Jasenovac 1943*, Zagreb 1946, 8, 97, 133, 134; Ante CILIGA, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti, Uspomene iz logora*, Zagreb 2011, 54, 93, 138; Cadik I. B. DANON, *Sasečeno stablo Danonovih, Sećanje na Jasenovac*, Beograd, 2000, 50-52; Milan BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I-IV, Beograd, 1988-1989, loc. cit. t. II, na raznim mj.; Nihad HALILBEGOVIĆ, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006, 56; Radovan TRIVUNČIĆ, ur., *Neugasla sjećanja, Jasenovac*, 1978, 19; Dušan SINDIK, ur., *Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd, 1972, 43, 132-134; *Borba*, Beograd, 15. II. 1945; Velimir BLAŽEVIĆ, *Aktualnosti trenutka. Studije i polemike*, Banja Luka, 2011; Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knj. 1-3, Beograd – Jasenovac, 1986-1987, knj. 1, 17, 24; knj. 2, 726, 765, 877, 917, 985, 986, 991, 1014, 1015, 1018, 1020, 1024-1044, 1049, 1067, 1072, 1078-1080, 1088, 1089, 1098, 1099, 1120; knj. 3, 353, 434, 443, 456, 497, 500, 501, 508-509, 514, 515, 530-532, 543, 554, 560-561, 574, 713, 718; Dušan LUKAČ, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka, 1968, 192-193; Nikola NIKOLIĆ, *Jasenovački logor smrti*, Sarajevo, 1977, 252, 360-367; Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Koncligor na Savi*, Zagreb, 1999, 301-302, 318-319; Viktor NOVAK, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958, 648, 649, 777, 871; Marko RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001, 311-315; Ivo GOLDSTEIN i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001, 329, 340, 565, 587, 594.

bio aktivan u nekoj od križarskih organizacija. U rujnu 1941. pristupio je Ustaškoj obrani te je, kao blizak Luburiću, s činom natporučnika postavljen za nadstojnika Općeg odjela Zapovjedništva logora u Jasenovcu. Početkom 1942. postaje Luburićev zamjenik odnosno zamjenik zapovjednika Ureda III. Ustaške nadzorne službe (UNS). Odlaskom Luburića s mjesta zapovjednika Ureda III, Matković je zajedno s Ljubom Milošem preuzeo upravu jasenovačkog logora, na kojem mjestu ostaje do ljeta 1943. godine, kad ga je zamijenio Marko Pavlović. "Nekada je likvidaciju onih koji su bili izdvojeni kao nesposobni obavljao sam Matković, nekada je izdavao naređenja da se to učini," optuživao je poslije rata Ljubo Miloš. Bivši su logoraši poslije rata potvrđivali Milošev iskaz – naime, kako je Matković davao naloge za likvidaciju. Logoraši razdoblje Matkovićeva upravljanja Jasenovcem nazivaju "sramotnom strahovladom," a njega "bestijalnim zločincem," "okorjelim zlikovcem," "nervčikom," "krvolokom," "krvnikom," "poznatom po zvjerstvima." Ubraja ga se među nekoliko "najistaknutijih krvnika." Đorđe Miliša je u svojim memoarskim zapisima posvetio Matkoviću više pažnje negoli ijednom drugom jasenovačkom zločincu – smatrao ga je arhetipom krvoloka, "intelektualcem u službi mračna i negativna uma." Ciliga tvrdi da je Matković bio "nervozan, pomalo nenormalan." Treći jasenovački memoarist, Milko Riffer, opisuje kako mu je Matković bio toliko odvratn da je "sanjao štakora sa sivim Matkovićevim očima i ostrim crnim zubima. Bježim pred njim u nepoznato i trzam se iz sna."

Riffer i Miliša su Matkovića smatrali ključnom osobom koja je odlučila da se ukine logor III C, a da oko 200 logoraša u njemu bude osuđeno na smrt glađu. Drugi svjedoci tvrde da je Matković suodgovoran za spaljivanje zatočenika u tzv. Picillijevim pećima, da se, "uživajući u mukama žrtava koje su bile zatvorene u Zvonaru" i osuđene na smrt bez hrane i vode, "šetao pred njom i smijao." Pripisuje mu se i "najaktivnije sudjelovanje u velikom pokolju na Božić 1941. godine" u Jasenovcu III Ciglan, kada je, između ostalog, ubio vlasnika pakračkog restorana Jocu Divjaka – Matković ga je prepoznao i upitao "Poznaješ li me ?", na što je Divjak odgovorio da ne poznaje. 'E, majku Ti Tvoju, sjećaš li se kad sam s društvom došao u restoran, a ti nam ne htjede dati stolice da sjednemo,'" pa naredi da se Divjaka poveže, potom ga udarcem kundaka u potiljak obori na zemlju, "prevrnu ga na prsa, kamom mu razreza kaput i košulju, i jednim potezom kame rasiječe mu lijevu slabinu. Jeziv krik, zatim krkljanje, i – Matković je držao Divjakovo srce u ruci. – Ovako se sveti Matković," zaključio je. Logoraši s mnogo detalja opisuju Matkovićevu sklonost sadizmu prilikom nastupa, kad je logoraše ostavljao po nekoliko sati "u neizvjesnosti, uživajući u njihovim mukama i strahu neće li biti izabrani za likvidaciju." Nadalje, kako je usred zime petoricu logoraša zbog nekoliko ukradenih krumpira iz kuhinje dao postrojiti pred logorašima, naredio im da se "svuku do gola," pa su im onda "ustaše svezali

ruke na leđima i tako ih objesili. U takvom su položaju visili čitav sat, tijelo im je poplavalilo. Tada ih je Matković dao odvezati, a zatim ih je ustrijelio metkom u zatiljak i održao zatočenicima govor, u kojem je zaprijetio još težom kaznom, ako se ponovi takav 'zločin.' Postoje svjedočenja kako je bio jedan od onih koji su jednu 19-godišnju djevojku "povallili голу golcatu na zemlju, noge joj raširili i palili cigaretama spolovilo, u koje su otresali pepeo." Također, da je, zajedno s drugim vodećim ustašama u logoru, sudjelovao u silovanjima i ubijanjima mladih djevojaka.

Matković se, za razliku od monstroznog ponašanje prema zatočenicima, posve drugačije odnosio prema svojoj kobili – posebno se brinuo da se ona dobro timari i hrani te da slučajno ne ostane bređa. Delegacija koja je u studenom 1942. pod vodstvom Aleksandra Seitza, savezničara i povjerenika Glavnog ustaškog stana, posjetila Jasenovac, "čestitala je Matkoviću na uzorno vođenu poslu." Seitz je obećao Matkoviću "da će ga predložiti za odlikovanje." Prijedlog je uistinu otišao, ali se ne zna da li je to odlikovanje Matković i dobio. U ljeto 1943. Matković je povučen iz Jasenovca u Zagreb, gdje je radio u zatvoru Ustaške obrane na Novoj Vesi. Potkraj rata, tada već u činu ustaškog dopukovnika bio je blizak poglavniku Paveliću. Bio je umiješan u ubojstvo nekadašnjeg stožernika Ustaškog sveučilišnog stožera i novinara Milivoja Karamarka (29. travnja 1945). Suraduje tada s Luburićem, a kad je 7. svibnja počelo povlačenje, angažira se u prebacivanju ustaškog zlata. Narednih dana stiže u Austriju. Zarobljavaju ga Britanci te ga izručuju partizanima. Navodno nije htio skinuti ustaške vojničke oznake (što su drugi oko njega masovno činili), pa su ga pripadnici Jugoslavenske armije ubrzo nakon predaje pogubili.¹³ Josip Mataija (u izvorima često i Mataja) zvan Hadžija (o. 1908), prije rata bio je automehaničar. Isprva zastavnik, potom nadporučnik, a do kraja rata i ustaški bojnik. Od osnutka logora na službi u Jasenovcu. Bio je Luburićev osobni vozač, istovremeno i zapovjednik mehaničarske radionice (tzv. Brzi sklop), dakle, očito osoba od najvećeg Luburićeva povjerenja. U logor je dovezao Vladka Mačeka, a po logoru se kretao u društvu Miloša i Matkovića. Mataija je potkraj 1941. po naredbi Ljube Miloša odabrao i likvidirao 25 logoraša, ubrzo potom je izvršio Luburićevu

¹³ *Tko je tko u NDH*, 261; *Sećanja Jevreja*, 200; RIFFER, *Grad mrtvih*, 26, 32, 63, 83, 116, 120, 124; MILIŠA, *Jasenovac*, 68-69; Ciliga, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti*, 167; Milan GAVRIĆ, *Otkosi smrti (sećanje na jasenovački logor istrebljenja)*, Beograd, 1977, 59; Drago ČOLAKOVIĆ, *Kronika iz pakla*, Jasenovac, 1971, 65; NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, 70-74, 395-398; JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*; BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida*, II, 167, 213, 220, 222; Dejan MOTL i Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni – knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac – Zagreb, 2015, 719; NOVAK, *Magnum crimen*, 649; Miletić, *Jasenovac*, knj. 2-3, na raznim mj.; Tomislav SABLJAK i Ivo SMOLJAN, ur., *Povlačenje 1945. Krivci i žrtve. Svjedočanstva o propasti NDH*, Zagreb, 2000, 145, 148, 193; GOLDSTEIN i GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 315, 341, 587.

naredbu da se “svi bolesni, slabi i nesposobni, njih 150 do 180, za rad likvidiraju.” Zapo-
vjedao je 1942. ustaškom jedinicom u napadima na Crkveni Bok i druga srpska sela u
dolini Save. Mataiju je više svjedoka, uključujući i Ljubu Miloša, optužilo da je osobno
sudjelovao u masovnim likvidacijama. Miloš je ustvrdio i kako je Mataija početkom 1942.
dao inicijativu da se zatočenici više ne strijeljaju nego da se ubijaju hladnim oružjem, što
se čini vrlo vjerojatnim, jer je Mataija, kao prenositelj Luburićevih naredbi, bio u poziciji
na nametne takvu odluku. Početkom svibnja 1945. Mataija zapovijeda “lakokrlnim bata-
ljunom” Ustaškog obrambenog zdruge te se povlači prema Austriji. Zarobljavaju ga Britanci
te ga potom vraćaju u Sloveniju. Navodno nije htio skinuti ustaške vojničke oznake (što su
drugi oko njega masovno činili), pa su ga pripadnici Jugoslavenske armije odmah nakon
predaje pogubili, baš kao i Matkovića.¹⁴

Tihomir/Tiho Kordić (o. 1920), sarajevski đak, poručnik (koji je 1944. već bio ustaški
nadporučnik), po struci tehničar, zapovjednik radnog odsjeka u Staroj Gradiški. Ubrajao
se među desetak prononsiranih jasenovačkih zločinaca - logoraši su ga zapamtili kao
“opasnog.” Mnogi o njemu govore kao o egzekutoru, a istražitelji poslije rata tvrde da je
“prisustvovao noćnim operacijama,” što znači da je sudjelovao u likvidacijama. Brzu je
promociju vjerojatno zahvaljivao i činjenici da je bio Luburićev i Milošev bratić. Zatočenici
ga se sjećaju po “samodopadnom galopiranju na crnom konju po nasipu,” po tome da je
bio “elegantno obučen,” u ustaškoj uniformi, s “vječno izglačanim hlačama.” Uvijek je bio
namirisani otmjanim i čuvenim parfemom *chypre*, tako da su ga logoraši mogli osjetiti i
“namirisati” kad je prolazio pored njih. Kordić je u jesen 1944. prekomandiran iz jase-
novačkog kompleksa u Lepoglavu. Početkom svibnja 1945. povlači se prema Austriji, zapovi-
jeda jednim “lakokrlnim bataljunom” Luburićeve Obrane. Zarobljavaju ga Britanci te ga
potom vraćaju u Sloveniju, gdje je zarobljen i osuđen na smrt.¹⁵

Marko Pavlović (1900), prije rata je bio kapetan u jugoslavenskoj vojsci sa službom
u Mostaru. Po osnutku NDH sudjeluje u nekim ustaškim akcijama u okolici Mostara te
se priključuje domobranstvu. Od 1942. je u Ustaškoj vojnici, djeluje u okolici Bosanske

¹⁴ MOTL i MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni*, 629, 650; MILETIĆ, *Jasenovac*, knj. 1-3, na raznim mj.; Vladimir DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac, dokumenti*, Beograd, 1987, 445-447, 449, 450; *Sećanja Jevreja*, 154-155, 200; RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, 453; BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida*, IV, 869; *Povlačenje 1945. Krivci i žrtve*, 193.

¹⁵ JUSP Jasenovac, *Popis žrtava*; MILETIĆ, *Jasenovac*, knj. 1-3, na raznim mj.; RIFFER, *Grad mrtvih*, 8, 42, 57, 100, 122, 124, 125, 166; NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, 74; 368; RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, 387-388; DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac, dokumenti*, 654; Chypre je kombinacija mirisa citrusa, hrastove mahovine i mošusa koja je u prvoj polovici 20. st. služila kao baza za izradu raznih vrsta parfema; MILIŠA, *Jasenovac*, 212.

Dubice i na kolonizaciji novog stanovništva (nakon “iseljavanja” Srba). U proljeće 1943. preuzima zapovjedništvo nad Ustaškim obrambenim sdrugom (UOS), sa sjedištem u Lipiku, koji je bio borbena jedinica, ali je nadležna i za Jasenovac, pa je Pavlović postao i *de facto* zapovjednik jasenovačkog logora. Potkraj 1943. poglavnik Pavelić ga nagrađuje visokim odličjem “za hrabro držanje i uspješno vodstvo svojih jedinica u borbama protiv odmetnika na Kozari 1942., Grmeču i kod Bosanske Dubice 1943.” Ubrzo potom je promaknut u pukovnika, čak je jedna ulica u Bosanskoj Dubici dobila po njemu ime. U travnju 1945. premješten za zamjenika Vjekoslava Luburića (zapovjednika Ustaškog zbora sa sjedištem u Sisku). Bio je na glasu kao krvolok, “krvnik,” provodio je drastične kazne. “Pavlovićeva ruka” bila je sinonim za teror u Jasenovcu III Ciglani u razdoblju kada je objektivno bio manji negoli potkraj 1941. i tijekom 1942., ali Pavlović nije dozvolio da se teror zaboravi. Bacio je nakon bijega jednog broja zatočenika u okove cijeli logor, a oko 60 ljudi je umrlo od batinjanja. Pri povlačenju u svibnju 1945. negdje u Sloveniji je izvršio samoubojstvo.¹⁶

Marija/Maja Buždon-Slomić (1923), domaćica i radnica u Zagrebu, od listopada 1942. članica ustaškog pokreta. Tada je raspoređena u logor Stara Gradiška, gdje ubrzo postaje zapovjednica ženskog dijela logora. Jedina ženska osoba među višim jasenovačkim dužnosnicima, potpis joj se nalazi na nizu dokumenata sačuvanih u arhivima. Navodno je bila fascinirana Maksom Luburićem kojem, uostalom, i duguje svoju brzu promociju. Svjedoci su je uvrstili među “koljače,” tvrdili kako se posebno istakla u gušenju žena, proglašavali je “zmijom,” “vođom krvopija i svega zla kod žena i djece,” sjećali je se “kao vrlo surove i nasilne. Kažnjavala je i za najmanju sitnicu bilo bacajući zatočenice u samicu bilo tako, da ih je ćuškala ili batinala.” Često se pojavljivala pred logorašima “s revolverom o pasu. Uzor ustaškinje, prezirala je zatočenike. Varao se svatko tko je pomišljao da bi mogao kod nje uspjeti skladnim stasom, slatkim riječima ili milim pogledom. Bila je strogo privržena svojoj ‘ideji’, opijala se i kurvala samo s ustašama. Maja je klela, tukla, davila, strijeljala i klala. Najradije žene. Razumjela se u svoj posao. Maja se sama sebi divila, njoj su se divili i ustaše od njezina zanata. – Bravo, Majo! Vidi se da imaš ustaško srce! – zavika jedan od ‘likvidatora’ kada vidje kako kao je od šale ustrijelila neku zatočenicu,” opisivao je Ilija Jakovljević. Jedna svjedokinja tvrdi da je vidjela kako je Maja Buždon “naredila jednoj iznemogloj zatočenici da se digne, a kad se ova od slabosti i bolesti nije mogla pridignuti zadržala ju je rukama,” druga da je jednu staricu ustrijelila pred kćeri zato što logorskoj upravi nije predala i maleni limeni satić kao sjećanje na ubijenog sina. Treća kako je Maja Buždon

¹⁶ HDA, fond 487, Vjestnik MINORS-a, Z-2869, 164; Z-2871, 893; Z-2872, 1774; HDA, RSUP SRH SDS, 013.2.5., fasc. 4, str. 15; *Tko je tko u NDH*, 314; MILIŠA, *Jasenovac*, 239; Riffer, *Grad mrtvih*, 163; RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, 509-510; MILETIĆ, *Jasenovac*, knj. 1-3, na raznim mj.

zajedno s još jednom ustašicom (Božicom Obradović), dok su odvajale djecu od majki, jedno dijete koje majka nije dala, “bacila u bunar, a potom majku dotukla korbačem.” Više svjedokinja opisuje “kako je dolazila s ustašom Mirkom Runjašem u žensku nastambu,” potom su “odvodili 4-5 žena u jednu prostoriju gdje su ih klali.”¹⁷

Marijin suprug bio je Mirko Slišković-Slomić, pred rat student prava. Od studenoga 1942. zamjenik upravitelja, potom nadstojnik Upravnog odjela logora III Ciglane. Kao odgovorna osoba, bio je “na visini jedinog zadatka – ubijanje.” Vjerojatno se u logoru upoznao s Marijom Buždon, s kojom se u nepoznatom trenutku vjenčao. Supružnici su potkraj rata boravili u Zagrebu. Po nekim izvorima izgleda da nisu u svibnju 1945. bježali prema Bleiburgu, već su dočekali partizanske oslobodioce u Zagrebu. Uhićeni su nekoliko dana kasnije, na ulici. Po drugom izvoru Maju je u vlaku kojim je nastojala pobjeći, preobučena u seljačku odjeću, prepoznao neki bivši logoraš. Vojni sud Komande grada Zagreba osudio je potkraj mjeseca supružnike Slomić na smrt.¹⁸

Dragutin Pudić – Paraliza (1906), prije rata je bio trgovački pomoćnik u Slavonskom Brodu i u Zagrebu. Navodno je već tada bio duševni bolesnik te se liječio. Tvrdi se da ga je Luburić u ljeto 1941. iz bolnice direktno odveo u Gospić, gdje je imenovan za jednog od zapovjednika logora u Gospiću i na Jadovnu. Do kraja rata napredovao je do čina satnika. Jedan od onih koji je na Jadovnu svakog predvečerja prozivao ili naprosto odabirao grupu logoraša koji su izvođeni iz logora na likvidaciju, “pa ih je žive bacao u provaliju.” Neko je vrijeme boravio na Slani (na Pagu), gdje je također sudjelovao u likvidacijama. Zbog toga što su logoraše Jadovna likvidirali (čime su se oglušili o naredbu da ih se vrati u Gospić), Pudića su sami ustaše zajedno s njegovim šefom Rubinićem i kolegom Mihalovićem 13. rujna 1941. uhapsili u Jastrebarskom, ali su (za razliku od Rubinića kojem će biti suđeno) Pudić i Mihalović ubrzo bili oslobođeni. Koji tjedan kasnije, već je u Krapju, gdje je “jedne noći zapovijedio ‘nastup’ i naredio zatočenicima da krenu prema kapiji. Odjednom je zaštektao mitraljez po ljudima. Pudić je vikao kako su Srbi i Židovi pokušali pobjeći.”

¹⁷ *Vjesnik*, Zagreb, 29. V. 1945; *Tko je tko u NDH*, 62; MILETIĆ, *Jasenovac*, knj. 1-3, na raznim mj.; JAKOVLJEVIĆ, *Konclogor na Savi*, 116; Marijana AMULIĆ i Čedomil HUBER, ur., *Otpor u logoru Stara Gradiška* (iz sjećanja bivših logoraša), Jasenovac, 1980, 100, 115, 121; *Sećanja Jevreja*, 41, 135, 166; TRIVUNČIĆ, *Neugasla sjećanja*, 13; NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, 96; Halilbegović, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, 83, 98; DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac, dokumenti*, 355.

¹⁸ Zdravko DIZDAR, Vladimir GEIGER, Milan POJIĆ, Mate RUPIC, ur., *Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti*, Slavonski Brod, 2005, 406; Benedikta ZELIĆ, *Nezavisna Država Hrvatska u mom sjećanju*, Split, 2007, 132; *Politika*, Beograd, 30. V. 1945; MILETIĆ, *Jasenovac*, knj. 1, 17; knj. 2, 1067; MILIŠA, *Jasenovac*, 64; Bogdan PETKOVIĆ, *135 dana u logoru Jasenovac*, Banja Luka, 2008, 317; RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, 563-564.

Svjedok tvrdi da je ostalo “150 pobijenih.” Kasnije, u Logoru III Ciglana Pudić je “hvatao zatočenike” i odvodio ih na likvidaciju, bio jedan od “likvidatora” ili “koljača,” čak su ga nazivali “šefom masovnih ubijanja.” Ljubo Miloš je tvrdio da je Pudić bio na čelu “likvidatorske grupe,” zajedno s Majstorovićem. Miloš i drugi svjedoci tvrde kako je baš on “predvodio likvidaciju Cigana.” Brojna su i svjedočanstva o njegovim pojedinačnim zločinima.

Vjerojatno su mu sami ustaše, skloni morbidnom humoru, dali nadimak “Paraliza” stoga što su se žrtve navodno paralizirale od užasa kad su vidjele da im prilazi naoružan. Oni koji su ga susreli tvrde da je imao “luđački pogled.” Prema svjedočenju Ljube Miloša Pudić je bio jedan on onih koji je češće ubijao nožem, negoli pištoljem. Po tvrdnjama Miroslava Filipovića-Majstorovića, Pudić je bio “bolestan,” “u svakom tko ne nosi ustašku kapu vidio je svog progonitelja.” I po njegovu se ponašanju navodno vidjelo da je “abnormalan tip. Išao bi po logoru u plavom radničkom kombinezonu, s rukama u džepovima, u kojima je držao revolver i nož.” Po sugestijama svojih jasenovačkih kolega u lipnju 1942. “otišao je na liječenje.” Majstorović tvrdi da je Pudić “dobio zabranu da se vraća u Jasenovac” i to zato “jer da je zbog neke sitnice tukao nekog Židova kojeg je - on (Majstorović – op. I. G.) - obranio.” Logoraši su tvrdili kako su strahovali od Ljube Miloša i Matkovića, ali da bi u njima “panika dosegla vrhunac” kad bi ugledali Pudića.

Pudić je prema kraju rata živio između Jasenovca i Zagreba: službuje u Jasenovcu, ali praktički istovremeno u Zagrebu uhićuje nevine i šalje ih u Jasenovac. Tada je čuo da mu je brat otišao u partizane, pa je otrčao u njegov stan te je njegovu ženu “ голу s djetetom po najvećoj zimi oko ponoći izbacio na ulicu.” Potkraj rata opet je u Jasenovcu, gdje spaljuje leševe iz masovnih grobnica i sudjeluje u posljednjim likvidacijama zatočenika. Poslije rata netko ga je prepoznao na ulici u Zagrebu, uhvaćen je i osuđen na smrt.¹⁹

Ante Zrinušić je prije rata bio zidar. Čini se da je u Jasenovcu III Ciglani službovao od osnutka logora, od nekog trenutka kao ustaški vodnik. Bio je zapovjednik građevinske grupe. Svjedoci su mu prišivali različite karakteristike - “izvršilac posebnih ubojstava,” “šef koljača,” “najbolji koljač,” “poznat kao izvršitelj svih likvidacija u Gradini,” “jedan od

¹⁹ Eti NEUFELD, Svjedočanstvo preživjelog, *Novi Omanut*, 2000, 42-43; MILIŠA, *Jasenovac*, 230, 246, 308, 310; BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida*, II-III, na raznim mj.; MILETIĆ, *Jasenovac*, knj. 1-3, na raznim mj.; *Sećanja Jevreja*, 170, 200; MIHOVILOVIĆ I MOTL, *Zaboravljeni*, 461; Neufeld, *Svjedočanstvo*; Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine,” *Časopis za suvremenu povijest*, XV/1983, br. 2, 155-176, loc. cit. 176; NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, 129, 265-269; RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, 531; GOLDSTEIN i GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 279, 281, 296, 297; Đuro ZATEZALO, *Jadovno kompleks ustaških logora 1941*, knj. I-II, Beograd, 2007, 191.

najvećih krvoloka.” Brojni svjedoci navode i konkretne zločine: u proljeće 1942. bio je jedan od rukovodilaca ubijanja logoraša koji su nakon udara maljem bacani u tzv. Picillijevu peć. U kolovozu 1943. rukovodio je vješanjem 15 srpskih seljaka koje su proglasili partizanima. Ubrzo potom je na jednom nastupu petoricu logoraša koji su navodno pokušali bijeg plegao na leđa, a potom im pucao u glavu. U listopadu je rukovodio ustaškom jedinicom koja je poklala 25 logoraša. Te jeseni i zime grupa kojom je zapovijedao pobila je neustanovljiv broj zatočenika tobože ih vodeći na rad u šumu. I potkraj 1944. bio je u grupi koja je izvodila masovne likvidacije na Graniku. Pričalo se da je, zajedno s drugim vodećim ustašama u logoru, sudjelovao u silovanjima i ubijanjima mladih djevojaka. Dr. Arnold Schön koji je kao zatočenik radio u logorskoj bolnici tvrdi da je Zrinušić bio alkoholičar i da je “tri puta u pola godine bio u ustaškoj bolnici radi akutnog delirija.” Kad je potkraj ožujka 1945. Jasenovac bombardiran, Zrinušić je ubio dva logoraša kako ne bi izašli iz zgrade. Početkom travnja je bio u grupi koja je palila leševe na Gradini i nastojala zatrti tragove zločina, a da je istovremeno predvodio grupu ustaša koja je pobila 30-ak zatočenika (moguće da su to bili oni koji su pomagali u paljenju leševa i prekapanju grobnica). Viđen je kako je 23. travnja, po noći, izbacivao u nekakvu vodu nedaleko logora leševe zatočenika prethodnog dana ubijenih u probou. Na kraju rata uhvaćen. Potkraj svibnja 1945. Vojni sud komande grada Zagreba osudio ga je na smrt.²⁰

Josip Šantić (1920) bio je prije rata zemljoradnik. Po uspostavi NDH ušao je u ustašku organizaciju. U prosincu 1941. promoviran u oružničkog vodnika. Nakon kraćeg službovanja u kraju oko Bihaća, upućen je u Jasenovac, gdje je pohađao dočasničku školu. Potom je prekomandiran u Zagreb, pa u Liku i na Kordun, gdje je sudjelovao u borbama. U Jasenovac se vratio u proljeće/ljeto 1943. godine. Tijekom 1944. rukovodio je u Jasenovcu i okolici grupom ustaša koja je ubila 32 Roma – muškarca, žena i djece, potom i sedam Židovki. Po tvrdnjama više svjedoka, sve odreda bivših ustaša, i sam je u tim prilikama ubijao, što maljem, što kamom. No, prije ili nakon ovih zločina Šantić i petorica njegovih potčinjenih pritvoreni su u Jasenovcu na nekih mjesec dana, jer su za vrijeme neke akcije “opljačkali neke svinje i dotjerali ih u Mlaku, misleći da su u vlasništvu Srba,” ali kako su te svinje bile u vlasništvu nekih Hrvata, čak nekih ustaških obitelji, ovi su ih tužili i tako su lopovi završili u zatočeništvu. Po drugom svjedoku Šantić je, “poznat kao razbojnik i

²⁰ MILETIĆ, *Jasenovac*, knj. 1-3, na raznim mj.; DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac, dokumenti*, 396, 398; RUČNOV, *Zašto Jasenovac*, 635; *Politika*, Beograd, 30. V. 1945; MOTL i MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni*, 629, 631, 633; *Sećanja Jevreja*, 199; NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, 54, 281; MILIŠA, *Jasenovac*, 64, 236, 243; RIFFER, *Grad mrtvih*, 200; CILIGA, *Jasenovac: ljudi pred licem smrti*, 59, 164; BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida*, II, 216, 217, 223; IV, 869.

pljačkaš,” počinio “neka ubojstva te je zbog toga zatvoren.” No, kad je odslužio tu kratku kaznu Šantić se vratio na staru funkciju. Nakon rata Šantić je uhvaćen i osuđen, ali na kaznu zatvora. Vjerojatno ni tužilac ni sud nisu znali za njegove zločine u Jasenovcu. Šantić je 1955. bio zatočen u zatvoru u Banjaluci. Nisam uspio ustanoviti zbog čega je bio u zatvoru, što je s njim bilo nakon 1955., da li je uopće bio suđen za konkretne zločine u Jasenovcu (čini se da nije).²¹

Marko Pavlović je počinio samoubojstvo. Maja Buždon-Slomić, Mirko Slišković-Slomić, Pudić, Zrinušić, Šantić, Filipović-Majstorović bili su suđeni u sudskim procesima kojima se ishod znao unaprijed, ali zbog brojnosti i težine zločina koji su im dokazani nesumnjivo nisu zaslužili ništa drugo. Po ondašnjim normativima pravne struke imali su relativno pravedno suđenje.²² Moguće je da su neki svjedoci bili pod pritiskom, moguće je da je nekim svjedocima bilo sugerirano što bi trebalo reći, ali brojna podudaranja u svjedočenjima, u opisu konkretnih situacija, ne ostavlja sumnje u krivnju i odgovornost osuđenih. Valja tome pridodati i činjenicu da su i drugi svjedoci (u memoarima, u kasnijim svjedočenjima na raznim stranama svijeta daleko od Zagreba gdje su suđenja održana), potvrđivali u načelu i u detaljima ono što je u sudskim raspravama ustanovljeno 1945/6. godine. To čini, na primjer, i Ljubo Miloš, koji je isljeđivan i kojem je suđeno 1947/8. godine, a da ni on ni sud tada više nisu imali razloga potvrđivati rezultate istrage i sudske presude završene dvije-tri godine ranije. Uostalom, svim tim kasnijim svjedocima i memoaristima nisu bili na raspolaganju sudski spisi.

Nije jasno da li je Tihomir Kordić suđen ili smaknut po kratkom postupku. Čini se da su Ivica Matković i Josip Mataija smaknuti praktički bez suđenja, ali o tome možemo tek nagađati. Kako su uhvaćeni u uniformi, kako su na njima imali činove, zasigurno su im pripadnici Jugoslavenske armije ustanovili identitet. A ako su ih povezali s Jasenovcem, što nije bilo teško, jer su njihova imena bila prilično poznata, odluka o likvidaciji lako se donijela.

Na Bleiburgu i Križnom putu hvatani su i stradavali ili su odvođeni na suđenja i oni čija odgovornost i krivnja nije neposredno vezana uz jasenovački logorski kompleks, ali jest za počinjenje genocidnih i ratnih zločina te zločina protiv čovječnosti tijekom četverogodišnjeg postojanja NDH.

²¹ HDA, fond 487, Vjestnik MINORS-a, Z-2869, 624; HDA, fond 421, Javno tužilaštvo NRH, kut. 129, Optužnica Pavelić – Artuković, 7a. Zapisnici svjedoka, Ivan Grubišić, Alija Kapić, Josip Šantić.

²² Ivo JOSIPOVIĆ, “Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata,” u: *Bleiburg i Križni put 1945*, ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007, 38-41.

Sam Pavelić, njegov ministar unutrašnjih poslova Artuković, “ustaški Himmler” Eugen Dido Kvaternik i priličan broj ministara, funkcionara i viših oficira uspio se prikriti u poslijeratnom metežu u Europi i ilegalnim kanalima dospjeti u prekomorske zemlje, najviše u Argentinu, Paragvaj i Australiju, a neki i u SAD te Španjolsku.²³ U SAD je dospio i zapovjednik Dinarske četničke divizije, vojvoda Momčilo Đujić (1907-1999). Od 34 ministra NDH koliko ih je bilo u bijegu, dvadeset i jedan je umro u emigraciji, a trinaestero ih je u različito vrijeme vraćeno u domovinu i bilo osuđeno. Njihova se kaznena odgovornost može vezivati uz pojam Jasenovac u širem smislu riječi, kako sam ga definirao na početku ovoga teksta.

Jedan dio krivaca za jasenovački zločin bio je uhvaćen na Bleiburgu i Križnom putu i tada ili kasnije sankcioniran. Ovdje su opisani slučajevi koji su imali svoj epilog, ali mnogi koji su bili u vrhu zapovjedne hijerarhije, su pobjegli. S druge strane, bilo je mnogo nevinih koji su tamo stradali.²⁴ Radi se o ratnom zločinu odnosno zločinu protiv čovječnosti. Taj zločin jednim se dijelom može objašnjavati osvetničkim gnjevom, kao i željom da se uklone potencijalni protivnici novoga režima, ali mu opravdanja nema.²⁵

Iz te nesretne činjenice izrodile su se nove nepravde, pa i novi zločini. Red je da naša generacija zaključi to tragično poglavlje koje na razne načine opterećuje Hrvatsku i susjedne zemlje.

²³ Vidi, opširno, Bogdan KRIZMAN, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb, 1986, 10. i d.

²⁴ JOSIPOVIĆ, *Odgovornost za ratne zločine*, n. dj., govori o “selektivnosti” pravde te o “sukobu nekih pravnih načela s moralom.”

²⁵ Ivo GOLDSTEIN, *Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev*, u: *1945.- razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb, 2006, 59-73; također, Ivo GOLDSTEIN, “Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnoga puta,” u: *Bleiburg i Križni put 1945*, zbornik radova, ur. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007, 31-38; GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008*, 352. i d.

Izvori i literatura:

- BASTA, Milan, *Rat je završen 7 dana kasnije*, Beograd, 1986.
- BLAŽEVIĆ, Velimir, *Aktualnosti trenutka. Studije i polemike*, Banja Luka, 2011.
- BERGER, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966.
- BRAJOVIĆ, Petar, *Konačno oslobođenje*, Zagreb, 1983.
- BULAJIĆ, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, I - IV, Beograd, 1988-1989.
- CILIGA, Ante, *Jasenovac: Ljudi pred licem smrti*, Zagreb, 2011.
- ČOLAKOVIĆ, Drago, *Kronika iz pakla, Jasenovac*, 1971.
- DEDIJER, Vladimir, *Vatikan i Jasenovac*, Beograd, 1987.
- GAVRIĆ, Milan, *Otkosi smrti (sećanje na jasenovački logor istrebljenja)*, Beograd, 1977.
- GOLDSTEIN, Ivo i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Značenje godine 1945. u hrvatskoj povijesti i osvetnički gnjev," u: *1945. – razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 59-73.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Povijesne okolnosti Bleiburga i Križnog puta," u: *Bleiburg i Križni put 1945. Zbornik radova*, gl. ur. Juraj Hrženjak, Zagreb, 2007., 31-37.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Jasenovac – Myth and Reality," u: *Südosteuropa. Traditionen als Macht*, ur. Emil Brix, Arnold Suppan i Elisabeth Vyslonzil, Wien-München, 2007.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska 1918. – 2008.*, Zagreb, 2008.
- GOLDSTEIN, Slavko i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac i Bleiburg nisu isto*, Zagreb, 2011.
- GRAHEK RAVANČIĆ, Martina, *Bleiburg i križni put 1945. Historiografija, publicistika i memoarska literatura*, Zagreb, 2009., Zagreb, 2015.
- HALILBEGOVIĆ, Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006.
- HORVAT, Vladimir, Igor VUKIĆ, Stipo PILIĆ i Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015.
- Hrvatski holokaust*, ur. John I. Prcela i Dražen Živić, Zagreb, 2001.
- HRŽENJAK, Juraj, Krešimir PIŠKULIĆ i Petar STRČIĆ (ur.), *Bleiburg i Križni put 1945*, Zagreb, 2007.
- JAKOVLJEVIĆ, Ilija, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.
- JOSIPOVIĆ, Ivo, "Odgovornost za ratne zločine nakon II. svjetskog rata," u: *Bleiburg i Križni put 1945, zbornik radova*, ur. Juraj Hrženjak, Krešimir Piškulić i Petar Strčić, Zagreb, 2007, 38-41.

- KISIĆ-KOLANOVIĆ, Nada, Mario JAREB i Katarna SPEHNJAK (ur.), *1945.- razdjelnica hrvatske povijesti*, Zagreb, 2006.
- KOLARDIMITRIJEVIĆ, Mira, "Sjećanja veterinar Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine," *Časopis za suvremenu povijest*, XV/1983., br. 2, 155-176.
- KRIZMAN, Bogdan, *Pavelić u bjekstvu*, Zagreb 1986.
- LUBURIĆ, Vjekoslav, "Povlačenje hrvatske vojske prema Austriji," u: *Hrvatski holokaust*, ur. John I. Prcela i Dražen Živić, Zagreb, 2001, 37-51.
- LUKAČ, Dušan, *Banja Luka i okolica u ratu i revoluciji*, Banja Luka, 1968.
- MARIJAN, Davor, *Ustaške vojne postrojbe 1941. – 1945.*, magistarski rad, Zagreb 2004.
- MILETIĆ, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, I - III, Beograd, 1986. i 1987., IV, Jagodina, 2007.
- MILIŠA, Đorđe (Jure), *U mučilištu – paklu: Jasenovac*, Zagreb, 1945.
- MOTL, Dejan i Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac – Zagreb 2015.
- NEUFELD, Eti, "Svjedočanstvo preživjelog," *Novi Omanut*, 2000., 42-43.
- NIKOLIĆ, Vinko (ur.), *Blajburška tragedija hrvatskog naroda*, Zagreb, 1993.
- NIKOLIĆ, Nikola, *Jasenovački logor*. Zagreb: Nakladni Zavod Hrvatske, 1948.
- NOVAK, Viktor, *Magnum crimen, Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb, 1958.
- Partizanska i komunistička represija i zločini u Hrvatskoj 1944.-1946., dokumenti*, prir. Zdravko DIZDAR, Vladimir GEIGER, Milan POJIĆ, Mate RUPIC, Slavonski Brod, 2005.
- PILIĆ, Stipo i Blanka MATKOVIĆ, "Poslijeratni zarobljenički logor Jasenovac prema svjedočanstvima i novim arhivskim izvorima," *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 2014., br. 56, 323-408.
- RIFFER, Milko, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*. Zagreb, 1946.
- ROJNICA, Ivo, *Susreti i doživljaji*, knj. 1, Zagreb 1994.
- RUČNOV, Marko, *Zašto Jasenovac*, Beograd, 2001.
- Sećanja Jevreja na logor Jasenovac*, Beograd 1972.
- Tko je tko u NDH*, Zagreb 1995.
- TOMASEVICH, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji, Okupacija i kolaboracija, 1941-1945*, Zagreb 2010.
- TRIVUNČIĆ, Radovan, *Neugasla sjećanja*, Jasenovac, 1978.
- ZATEZALO, Đuro, *Jadovno kompleks ustaških logora 1941*, knj. I-II, Beograd, 2007.

Crime and Punishment (or - about the connection between Jasenovac and Bleiburg) Psychological Profiles of War Criminals from the Jasenovac camp

“Jasenovac” and “Bleiburg” are seen as two topos of Croatian national history and memory. The article refers to their relations, as on the fact that both events have been largely manipulated in historiography, as well as in the public sphere in the last decades. The misuse of history of “Jasenovac” since 1990ies until these days is partially based on diminishing and denial of perpetrated Ustasha genocidal crimes. On the other hand, the misuse of the history of “Bleiburg” has begun among Croatian diaspora, and continued within Croatia in 1990ies. Unfortunately, it has served more for political propaganda purposes, and has failed to distinguish a deserved reverence for the innocent victims of Bleiburg. The central part of the article describes psychological profiles and actions of war criminals who held various positions in Jasenovac concentration camp (Miroslav Filipović-Majstorović, Ivica Matković, Josip Mataija, Tiho/Tihomir Kordić, Marko Pavlović, Marija/Maja Buždon-Slomić, Mirko Slišković-Slomić, Dragutin Pudić – Paraliza, Ante Zrinušić i Josip Šantić). The ten described extreme war criminals were properly punished on (or immediately after) Bleiburg and the so called “Way of the Cross.” But there were many others, some of them coming from the top of the command hierarchy, who managed to escape. Nevertheless, it is also necessary to point out that there were many innocent people who were killed at (or immediately after) Bleiburg. Therefore, Bleiburg is a war crime, i.e. a crime against humanity. Even clearly motivated by desire for revenge, by no means this war crime cannot be justified.

Key words: Jasenovac, Bleiburg, manipulations, Ustasha terror, war criminals, Ustasha massacre, genocide

Put do "srpskog Yad Vashema": Manipulacije povijesti logora Sajmište i Jasenovac

dr. sc. Jovan Byford

The Open University, Milton Keynes, UK

U radu se analiziraju dugogodišnje težnje nacionalističke elite u Srbiji da se u Beogradu, na mjestu na kojem se za vrijeme Drugog svjetskog rata nalazio nacistički logor Sajmište, izgradi "srpski Yad Vashem," odnosno muzej posvećen prije svega srpskim žrtvama genocida u NDH. Kroz dekonstrukciju duboko uvriježenih uvjerenja o navodnoj suštinskoj, povijesnoj vezi između Sajmišta i Jasenovca kojima se ovakva inicijativa opravdava, rad ukazuje na tradiciju manipuliranja poviješću logora Staro sajmište i Jasenovac u Srbiji. Pritom, rad ukazuje i na malo poznatu činjenicu da su današnje sporne interpretacije povijesti logora Sajmište u Srbiji u velikoj mjeri posljedica "rata sjećanja" između srpskih i hrvatskih nacionalista, koji su, neposredno prije i za vrijeme ratova devedesetih, podjednako vješto manipulirali prošlošću i Sajmišta i Jasenovca, a u kontekstu međusobnih optužbi za "genocidnost," sudjelovanje u Holokaustu i antisemitizam. Sporenja oko Sajmišta i njegove veze s Jasenovcem, koje opstaju do današnjih dana, zbog toga možemo promatrati kao još jedan primjer sprege srpskog i hrvatskog nacionalističkog diskursa, koji se desetljećima zajednički opiru povijesno utemeljenom sjećanju na žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Također, kroz priču o memorijalizaciji Sajmišta, rad ukazuje na duboki trag koji su zbivanja 1990-ih ostavila na povijesno pamćenje u Srbiji o Holokaustu i drugim zločinima počinjenim na prostoru Jugoslavije, u periodu 1941. - 1945. godine.

Ključne riječi: logor Staro sajmište, logor Jasenovac, povijesne manipulacije, ratovi sjećanja, Holokaust, genocid, nacionalistički diskursi

Krajem rujna 2017. godine, srbijanski mediji objavili su vijest kako je završen nacrt zakona kojim bi mjesto nekadašnjeg nacističkog logora Sajmište u Beogradu konačno trebalo postati memorijalni kompleks. Ovo je obznanio Goran Vesić, “gradski menadžer” Beograda, nakon sjednice komisije koja već nekoliko godina radi na osmišljavanju budućeg memorijala na Sajmištu. S obzirom na to da je pisanje spomenutog zakona i njegovo slanje u skupštinsku proceduru bilo izvjesno (prva verzija Zakona o ustavi Spomen žrtve procurila je u javnost još krajem 2016., a konačna verzija je najavljena u lipnju 2017.), ova vijest sama po sebi ne bi izazivala posebnu pažnju da nije bilo jednog zanimljivog detalja. Sjednica komisije za Sajmište održana je u Jasenovcu, u Hrvatskoj, dakle 300 km daleko od mjesta gdje će se nalaziti najavljeni memorijalni kompleks.

Predsjedavajući komisije za Sajmište je episkop pakračko-slavonski Jovan Ćulibrk, u čijoj se eparhiji nalazi Jasenovac, te bi se moglo pomisliti kako je razlog održavanja sjednice u tom mjestu bio taj što vladika Jovan, zbog obaveza, nije mogao doputovati u Beograd. Ili je jednostavno želio ugostiti članove komisije u svojoj eparhiji. Međutim, stvarni razlozi bili su sasvim drugačije prirode. Kako je za medije objasnio Goran Vesić, “veza između Jasenovca i Starog sajmišta u Beogradu veoma je jaka,” te se “Staro sajmište ne može razumjeti bez razumijevanja Jasenovca.” Štoviše, nastavio je Vesić, “sam Memorijalni kompleks Jasenovca nije dovoljno velik, s obzirom na broj ljudi koji su tu stradali, i za nas je veoma važno da Staro sajmište postane središnje memorijalno mjesto, kada su u pitanju žrtve Drugog svjetskog rata.” I na kraju zaključio: “Zato je važno što komisija danas zasjeda u Jasenovcu.”¹ Ova kratka izjava za medije sadrži tri međusobno povezane teze o Sajmištu i Jasenovcu, koje se danas u Srbiji često uzimaju zdravo za gotovo. Prva je da između ova dva logora postoji suštinska, povijesna veza; druga, da je Sajmište prirodno mjesto za “centralni” memorijalni kompleks posvećen žrtvama genocida u NDH; i treća, da taj kompleks – svojevrsni “srpski Yad Vashem” – treba predstavljati odgovor na propuste postojećeg, “nedovoljno velikog” memorijala u samom Jasenovcu.

U ovom tekstu, pokušat ću objasniti porijeklo ove tri teze, bazirane na tradiciji manipuliranja poviješću Sajmišta i Jasenovca. Pritom ću ukazati i na malo poznatu činjenicu da su današnje sporne interpretacije povijesti logora Sajmište u Srbiji u velikoj mjeri posljedica “rata sjećanja” između srpskih i hrvatskih nacionalista neposredno prije i za vrijeme ratova devedesetih. Jer, u vrijeme sloma Jugoslavije, Sajmište je, kao i Jasenovac, bilo

¹ Dragana BIBEROVIĆ, “Vesić: Izrađen Nacrt zakona o Starom Sajmištu,” internet stranica Radio Televizije Srbije, 23. rujan, 2017., <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2880615/vesic-izradjen-nacrt-zakona-o-starom-sajmistu.html>

značajno poprište verbalnog sukoba srpskih i hrvatskih nacionalista, koji su podjednako vješto manipulirali prošlošću ovih mjesta, a u kontekstu međusobnih optužbi za "genocidnost," sudjelovanje u Holokaustu i antisemitizam. Sporenja oko Sajmišta i njegove veze s Jasenovcem, koja opstaju do današnjih dana, zato možemo promatrati kao još jedan primjer sprege srpskog i hrvatskog nacionalističkog diskursa, koji se već trideset godina zajednički opiru povijesno utemeljenom sjećanju na žrtve Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji. Također, kroz priču o evoluciji ideje o "srpskom Yad Vashemu" na Sajmištu pokušat ću ukazati na duboki trag koji su zbivanja devedesetih ostavila na povijesno pamćenje u Srbiji o Holokaustu i drugim zločinima počinjenim na prostoru Jugoslavije, u periodu 1941-1945.

Kratak pregled povijesti logora Sajmište

Od 1941. do 1944. godine, u koncentracijskom logoru na Sajmištu u Beogradu stradalo je blizu 20.000 ljudi. Smješten u paviljonima predratnog Beogradskog sajma, na lijevoj obali Save, logor Sajmište bio je najveći logor koji su za vrijeme Drugog svjetskog rata osnovala njemačke okupacijske vlasti u Srbiji, ali i jedan od prvih nacističkih logora u Europi namijenjen masovnoj internaciji Židova. Između prosinca 1941. i ožujka 1942. u *Judenlager Semlin* – židovski logor Zemun – kako je u to vrijeme glasio formalni naziv logora na Sajmištu – dovedeno je oko 7.000 Židova, uglavnom žena, djece i starijih osoba, gotovo polovina predratne židovske populacije dijela Srbije koji se 1941. našao pod izravnom okupacijom Njemačkog Reicha. U proljeće 1942., za samo šest tjedana, gotovo svi su sistematski ubijeni upotrebom smrtonosnog plinskog kamiona (tzv. *dušegupke*). Ubrzo zatim, Srbija je proglašena za "Judenrein" – očišćenu od Židova – a Sajmište je pretvoreno u *Anhaltelager*, prihvatni logor za pretežno srpske taoce, političke zatvorenike i zarobljene partizane, od kojih je većina kasnije deportirana u Norvešku, Njemačku ili manje radne logore u središnjoj Srbiji. U proljeće 1942. Treći Reich je imao stalni manjak radne snage, pa je Sajmište, locirano blizu Dunava i pored važne željezničke petlje, pretvoreno u glavni distribucijski centar radne snage iz cijele bivše Jugoslavije. Od 1942. godine do raspuštanja logora u srpnju 1944. godine, oko 32.000 zatočenika (većinom Srba s teritorija NDH) je dovedeno u *Anhaltelager*. Od ovog broja, oko trećina je stradala u samom logoru, najčešće od gladi i bolesti, ili su ih ubili stražari i pripadnici logorske uprave. Ostali su, nakon kraćeg zadržavanja na Sajmištu, transportirani u druge, uglavnom radne logore.²

² O povijesti logora Sajmište vidjeti: Milan KOLJANIN, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, 1992.

Sajmište je ostalo pod kontrolom njemačkih vlasti do svibnja 1944. Pošto je dio logorskih zgrada bio oštećen tijekom savezničkog bombardiranja Beograda u travnju 1944., većina zatočenika je sljedećeg mjeseca prebačena u druge logore, a kontrola nad Sajmištem, i malim brojem logoraša koji su u njemu ostali, predana Glavnom ravnateljstvu za javni red i sigurnost NDH u Zemun. Tri mjeseca kasnije, 26. srpnja 1944., Sajmište je službeno napušteno.

Poslije završetka Drugog svjetskog rata, ostaci logora ostali su napušteni do 1947. kada je počela izgradnja Novog Beograda.³ Budući da su paviljoni Sajmišta koji su preživjeli razaranja iz 1944. godine u tom trenutku bile jedine veće građevinske strukture na lijevoj obali Save, prostor nekadašnjeg logora, koji je tada dobio ime *Staro sajmište*, preuređen je u sjedište omladinskih brigada kojima je bila povjerena prva faza građevinskih radova. Brigade su ostale na Sajmištu do 1950., a poslije njihovog odlaska većina manjih zgrada podignutih poslije rata adaptirano je u stanove i dodijeljeno siromašnim obiteljima kao socijalni smještaj, dok su manji predratni paviljoni dati 1952. na korištenje Udruženju likovnih umetnika Srbije (ULUS). Unutrašnjost ovih zgrada pretvorena je u skromne ateljee za mlade umjetnike, koji su ih koristili i kao svoja prebivališta. Ovakvo stanje stvari opstalo je sljedećih šezdeset godina: Staro sajmište je i danas zapušteno i osiromašeno naselje s nekoliko stotina obitelji, koje nerijetko o vlastitom trošku održavaju oronule zgrade i neasfaltirane staze. U njihovom susjedstvu je proteklih desetljeća niklo i niz poslovnih objekata – autoservisi, trgovine, skladišta i radionice – zatim jedna srednja škola, turistička agencija, knjižnica, restoran, čak i manji scenski prostor u kome se, usprkos sve češćim prosvjedima iz zemlje i inozemstva, već petnaest godina organiziraju rock koncerti, boks mečevi, kazališne predstave i plesne zabave.

Kao i kod većine logora na prostoru bivše Jugoslavije, do šezdesetih godina nije bilo većih inicijativa da se tragična povijest Sajmišta adekvatno obilježi. U poslijeratnoj Jugoslaviji, koncentracijski logori nisu bili “funkcionalni” u dominantnom diskursu javnog sjećanja, s obzirom da se nisu uklapali u “nativ o veličanstvenom otporu ili podjednako veličanstvenoj partizanskoj borbi” jugoslavenskih naroda.⁴ Međutim, s osnivanjem Sekcije bivših logoraša Sajmišta u okviru Saveza boraca 1960. godine, ova situacija se postupno

³ Detaljna analiza poslijeratne povijesti Sajmišta tema je moje knjige *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, na čijem jednom dijelu je baziran i ovaj tekst (usp. Jovan BYFORD, *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011.) Knjiga se može preuzeti u elektronskom obliku na adresi: <http://oro.open.ac.uk/33501/>

⁴ Heike KARGE, “Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito’s Yugoslavia,” *European Review of History*, XVI/2009, br. 1, 55.

mijenja, i s vremenom, kroz zalaganje preživjelih logoraša, Sajmište biva prepoznato kao važan simbolički prostor i povijesno značajno mjesto. Međutim, ozbiljne inicijative da se Sajmište pretvori u reprezentativno mjesto sjećanja javljaju se tek početkom osamdesetih godina, poslije Titove smrti. U to vrijeme, društvenopolitičke organizacije poput SUBNOR-a i Koordinacionog odbora za negovanje revolucionarnih tradicija, nastojale su da se protiv društvenih izazova posttitovskog perioda bore "novim revolucionarnim angažiranjem" između ostalog i kroz promociju sjećanja na "heroje antifašističke borbe." Tada i Sajmište postaje predmet službenog, institucionaliziranog, i javnog prisjećanja, kroz godišnje komemoracije, i sve glasnije inicijative da se stanovnici Sajmišta rasele i da se tamo izgradi memorijalni centar od "općejugoslavenkog značaja." U tom smjeru išla je i odluka Skupštine grada Beograda, donesena 1987. godine, da se "Staro Sajmište – logor Gestapoa u toku Drugog svjetskog rata u Beogradu" upiše u službeni registar značajnih povijesnih lokacija u gradu.

Sve do kraja 1980-ih, Sajmište je, dakle, predstavljalo prije svega spomenik antifašizmu: redovne komemoracije održavane 9. svibnja, na primjer, bile su posvećene isključivo "revolucionarnoj prošlosti" Beograda i sjećanju na "žrtve fašizma." Njihov cilj bila je "reafirmacija moralnih i društvenih vrijednosti NOR-a i socijalističke revolucije," a dominirali su motivi koji su odražavali simbolički poredak socijalističke Jugoslavije: "otpor," "prkos," "herojstvo" i "revolucija." I što je možda najvažnije, s obzirom na ono što će se kasnije događati, motiv zajedničkog stradanja jugoslavenskih naroda prožimao je predstave o logoru. Još od 1946., kada je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača objavila izvještaj pod nazivom "Sajmište, mučilište naroda Jugoslavije," "jugoslavenska" priroda logora zauzimala je centralno mjesto u njegovoj interpretaciji. Početkom osamdesetih, ovaj aspekt sjećanja na Sajmište samo je dobio na značaju, pošto je jedna od svrha komemoracija na Sajmištu bila upravo borba protiv srpskog i drugih nacionalizama, za koje je naglašavano da predstavljaju glavni oblik "kontrarevolucionarnog djelovanja" u Jugoslaviji u to vrijeme.⁵ Malo tko je tada pretpostavljao da će svega nekoliko godina kasnije, snage "kontrarevolucije" baciti oko upravo na Sajmište, i ostaviti trajan trag na način koji se u javnosti percipira njegova tragična povijest.

⁵ "Negovanje revolucionarnih tradicija u funkciji ostvarivanja aktuelnih programskih ciljeva Socijalističkog saveza Beograda sa osvrtom na realizaciju zaključaka iz ove oblasti, usvojenih na predsjedništvu GK SSRN i GO SUBNOR-a 1982., 1983. i 1985. Godine." Travanj, 1988. Arhiv Jevrejskog istorijskog muzeja, Beograd, K.KSO-20, 410/88, str. 1.

Od mjesta stradanja Jugoslavena do simbola srpskog mučeništva: Sajmište kao “Srpski Yad Vashem”

Tijekom kasnih osamdesetih, dok su u okviru memorijalnih aktivnosti na Sajmištu još uvijek promovirani ideološki motivi i prioriteti postavljeni od strane Udruženja boraca i Koordinacionog odbora za negovanje revolucionarnih tradicija, u javnom diskursu u Srbiji počela se pojavljivati alternativna interpretacija povijesti Drugog svjetskog rata. Nova perspektiva nije obuhvaćala samo nove teme i fokus – prije svega genocid u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj između 1941. i 1945. – već je označila i početak stvaranja nove kulture sjećanja, s vlastitom institucionalnom osnovom i komemorativnom praksom, čiji je glavni eksponent bila nacionalistička elita u Srbiji. U studenom 1988., u Srpskoj akademiji nauka i umetnosti (SANU) održana je konferencija pod nazivom “Jasenovac 1945-1988.” Skup je organizirao poseban odbor koji je, na inicijativu Vladimira Dedijera, osnovan još 1984. godine, a koji se bavio prikupljanjem “materijala o genocidu nad srpskim i drugim jugoslavenskim narodima u dvadesetom stoljeću.”⁶ Odbor za genocid (kako su ga nazivali u okviru SANU) nastao je kao rezultat sve raširenijeg uvjerenja među povjesničarima u SANU da “u našoj zemlji nitko ni ne piše o genocidu sa znanstvenog gledišta, a još manje se tiskaju knjige s povijesnom građom namijenjene svjetskoj javnosti.”⁷ Među članovima odbora, imenovanim 1984. godine nalazili su se akademici Vladimir Dedijer, Radovan Samardžić, Dobrica Ćosić i Milorad Ekmečić, kao i dvojica povjesničara izvan akademije, Andrej Mitrović i Branko Petranović. Odboru su se kasnije pridružili Smilja Avramov i samoproглаšeni “srpski Simon Wiesenthal,” Milan Bulajić, koji je 1986. godine bio službeni promatrač SANU na zagrebačkom suđenju ustaškom zločincu Andriji Artukoviću. U ranoj fazi svog rada, Odbor za genocid je usvojio, bar javno, pan-jugoslavenski pristup, koji je bio uočljiv u nastojanju da se pripremi građa o genocidu “protiv svih naroda Jugoslavije” uključujući i protiv Muslimana u istočnoj Bosni 1943. godine. Ipak, usprkos ovim prvo-bitnim “općejugoslavenskim” pretenzijama, Odbor za genocid predstavlja važan element nadolazećeg vala srpskog nacionalizma u čijem razvoju je Akademija nauka inače igrala značajnu ulogu.⁸ Odbor i znameniti članovi Istorijaskog odeljenja SANU doprinijeli su da već

⁶ Slobodan KLJAKIĆ, “Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku,” u: *Catena Mundi II*, ur. Predrag Dragić-Kijuk, Kraljevo, 1992., 498-512.

⁷ Vidi “Pismo Vladimira Dedijera Izvršnom odboru SANU,” *ibid.*, 499.

⁸ Olivera MILOSAVLJEVIĆ, “Zloupotreba autoriteta nauke,” u: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Beograd, 2002., 340-374.

u drugoj polovini 1988. preokupacija genocidom u NDH u Srbiji dostigne stadij euforije.⁹ Ovakva uloga Odbora postala je još izraženija nakon Dedijerove smrti u studenom 1990. godine, kada su kormilo preuzeli predstavnici izrazito nacionalističke struje, akademik Radovan Samardžić i njegov zamjenik Milan Bulajić. U Odbor su tada primljeni ljudi izvan Akademije, koji su se isključivo bavili stradanjem Srba, poput arhimandrita (i budućeg vladike) Atanasija Jevtića, Srboljuba Živanovića, Dragoja Lukića, Đure Zatezala, i drugih. Odbor se povezao i sa Srpskom pravoslavnom crkvom, s kojom je 1991. godine organizirao akciju iskopavanja jama i stratišta u Hrvatskoj i Bosni. Jednom riječju, Odbor za genocid je s vremenom postao sredstvo za borbu protiv politike "organiziranog zaborava" *srpskog* stradanja u NDH, s otvoreno propagandističkom misijom.¹⁰ Genocid u drugim dijelovima Jugoslavije (pogotovo onaj protiv Muslimana u istočnoj Bosni 1943. godine) više nitko nije spominjao, a kamoli istraživao.

Konferencija "Jasenovac 1945-1988" odražavala je nadolazeću, sve izraženiju, nacionalističku orijentaciju Odbora i njegovu usredotočenost na srpske žrtve. Jedna od glavnih tema skupa bio je broj žrtava Jasenovca. Milan Bulajić, koji je bio neka vrsta glasnogovornika Odbora za genocid, inzistirao je na tome da točan broj žrtava ovog logora nikada nije ustanovljen, što je bilo točno, ali je to činio na način koji je insinuirao da je službena procjena od između 500.000 i 700.000 žrtava bazirana na nalazima Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača vjerojatno preniska. Uostalom, "zavjera šutnje" za koju se tvrdilo da postoji, sigurno nije imala za cilj uvećati broj stradalih, već naprotiv sakriti stvarni opseg srpskog stradanja u NDH, za koji su mnogi u to vrijeme smatrali da prelazi milijun žrtava.

Kao odgovor na "manipulacije" Jasenovcem u službenoj jugoslavenskoj historiografiji, Milan Bulajić predložio je projekt koji bi imao za cilj konačno srušiti "tabu" u vezi ovog logora, suprotstaviti se "zabrani sagledavanja žrtava Drugog svjetskog rata" i omogućiti da istina o srpskim žrtvama u Hrvatskoj konačno bude predstavljena u svijetu. Projekt je podrazumijevao stvaranje "baze podataka o žrtvama genocida," a realizirala bi ga zasebna institucija – "Muzej genocida" posvećen žrtvama jugoslavenskog "holokausta-genocida" ili "jugoslavenskog holokausta."¹¹ Bulajićevu inicijativu o formiranju "Muzeja genocida" odmah je prihvatio širi sloj nacionalističke elite u Srbiji, koji je u ovakvoj instituciji vidio

⁹ Jasna DRAGOVIĆ-SOSO, *Saviours of the Nation*, McGill-Queen's University Press, 2002, 113.

¹⁰ Vidi "Zapisnik sa sednice Odbora za sakupljanje građe o genocide protiv srpskog naroda i drugih naroda Jugoslavije u XX veku, 24. XII 1990. godine" u: *Kratka istorija Odbora SANU*, ur. Slobodan Kljakić, *op. cit.*, 512.

¹¹ "Okrugli sto – Muzej žrtava genocida," *Svet*, 1. travanj 1990., str. 5.

značajno sredstvo kojim Srbija može afirmirati svoj u to vrijeme ponovno uspostavljeni status nacionalne države, i gdje bi kroz jedno novo, “nacionalizirano” sjećanje na Drugi svjetski rat, potvrdila svoju ulogu kao stožera srpskog naroda. Podršku su dale i vlasti u Srbiji, uključujući i Slobodana Miloševića i Vojislava Šešelja.¹² Interes za Muzej genocida bio je pogotovo izražen nakon što je u svibnju 1989. godine izašla iz tiska revizionistička knjiga Franje Tuđmana *Bespuća povijesne zbiljnosti*. “Muzej genocida, nalik na onaj koji su Židovi odavno izgradili u Jeruzalemu” viđen je kao najbolji način da se demantiraju navodi hrvatskih nacionalista da je broj stradalih u Jasenovcu bio svega 40.000.¹³

Ubrzo potom, pokrenuto je i pitanje vezano za lokaciju na kojoj će se muzej nalaziti. U veljači 1990. godine, na jednoj javnoj diskusiji, Milan Bulajić predložio je da muzej, kome je povremeno davao sablasni naziv “Muzej mrtvih,” bude smješten na “mjestu sjećanja na nacistički logor Sajmište u Beogradu.” Ideju su odmah prihvatili ostali sudionici skupa, i najavili stvaranje “srpskog Yad Vashema” gdje bi bilo zabilježeno da je “srpski narod jedna od najvećih žrtava genocida” u povijesti.¹⁴ Privlačnost Starog sajmišta kao mjesta za budući muzej zasnivala se prije svega na relativno velikoj površini ove lokacije, njezinom centralnom položaju na lijevoj obali rijeke Save nedaleko od centra grada, kao i na činjenici da je već bila predviđena za razvoj kao memorijalni kompleks. Međutim, u odlučivanju o lokaciji “Muzeja genocida,” Sajmište je figuriralo kao prazan simbolički i geografski prostor, lišen osobnosti i vlastite tragične prošlosti. Time su žrtve Sajmišta praktično bile isključene iz povijesti ovog mjesta, ustupajući mjesto novom objektu sjećanja, srpskim žrtvama ustaškog genocida.

Konačna odluka da se muzej, službenog naziva “Muzej žrtava genocida” gradi na Sajmištu, donesena je u prosincu 1991., na sastanku u Skupštini grada Beograda.¹⁵ Međutim, od početka je bilo jasno da je otvaranje muzeja na dugom štapu, jer tek predstoji iseljenje žitelja Sajmišta, a potom i dugotrajna i skupa restauracija.¹⁶ No ipak, samo nekoliko dana nakon ovog sastanka, nacrt Zakona o osnivanju Muzeja žrtva genocida formalno je ušao u proceduru Narodne skupštine Republike Srbije, gdje je izglasan u srpnju 1992. Muzej je počeo s radom 1995. godine, u privremenim službenim (ali ne i izložbenim) prostorijama u centru Beograda, gdje se nalazi i danas.

¹² Milan BULAJIĆ, “Genocid nad pravoslavnim Srbima u Drugom svjetskom ratu,” u *Genocid nad Srbima u II svjetskom ratu*, Beograd, 1995., 12.

¹³ Isto, str. 3.

¹⁴ BRKIĆ, “Srbi ne znaju koliko ih nema” *Svet*, 1. travanj 1990, str. 65.

¹⁵ ĐURĐEVIĆ, “Suprotstavljanje neistinama,” *Politika*, 19. prosinac, 1991, str. 8.

¹⁶ Milan BULAJIĆ, “Uvodno izlaganje” u: *Ratni zločini i zločini genocida, 1991-1992.*, Beograd, 1993, 21.

Sajmište kao "dio šireg kruga smrti" oko Jasenovca

U nastojanju da baš Sajmište predstavi kao najlogičnije rješenje za budući Muzej žrtava genocida, i kao mjesto gdje bi trebao biti postavljen memorijalni centar posvećen prije svega žrtvama *ustaškog* terora, Milan Bulajić je u svojim pisanim radovima i javnim nastupima u to vrijeme često potencirao vezu između logora na Sajmištu i Jasenovca. Ovo je važno jer, ako se izuzme zaključak priopćenja br. 87 Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, gdje se među osobama odgovornim za zločine u Zemunskom logoru spominju ustaše Ante Pavelić i Dido Kvaternik, Sajmište do tada nije bilo poznato kao dio povijesti NDH. Stoga logičnost prijedloga da baš na tom mjestu treba graditi Muzej genocida, i to onakav kako ga je zamislio Bulajić, nije bila očigledna. Da bi izmijenio ovo stanje stvari, Bulajić je promovirao selektivnu i često povijesno neutemeljenu interpretaciju Sajmišta, sve s ciljem da logor "izveze" u Nezavisnu Državu Hrvatsku, predstavi ga kao njenu tekovinu i tako poveže s Jasenovcem, simbolom srpskog stradanja, i okosnicom budućeg Muzeja žrtava genocida. Ova strategija podrazumijevala je naglašavanje nekoliko perifernih aspekata povijesti logora na Sajmištu ili tendenciozno potenciranje pažljivo odabranih pojedinačnih slučajeva stradanja njegovih žrtava. Samo mjesec dana nakon što je osnovan Muzej žrtava genocida, Milan Bulajić je na jednom skupu SANU ponudio dva razloga zbog kojih bi se ovaj muzej trebao nalaziti u Beogradu, preciznije na Sajmištu. Prvo, naveo je Bulajić, "na obale Beograda su rijekom Savom doplovili leševi iz Nezavisne Države Hrvatske, iz ustaškog logora smrti 'Jasenovac'," što glavni grad Srbije, a pogotovo njegove riječne obale, simbolički povezuje s Jasenovcem. Drugo, sa Sajmišta su "zatočenici otpremani u 'Jasenovac'" što predstavlja još jednu neraskidivu sponu između ova dva logora.¹⁷ Kasnije su dodana još dva argumenta: prvo, da se Sajmište formalno nalazilo "na teritoriju NDH" odnosno da je "formiran na osnovu sporazuma između nacističke komande u Beogradu i hrvatske ustaške vlasti," i drugo, da je najgori period stradanja u ovom logoru bio između svibnja i srpnja 1944. kada je kontrola predana u ruke Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost NDH i ustaške policije u Zemunu.¹⁸ Zajedno, ove četiri tvrdnje su za Bulajića predstavljale dokaz da je Sajmište tijekom Drugog svjetskog rata zapravo bilo "dio šireg kruga nacističko-ustaškog sistema logora smrti Jasenovac."¹⁹ Sam logor Jasenovac bio je samo "prvi krug" smrti, okolni manji ustaški logori predstavljali su

¹⁷ Isto, 21-22.

¹⁸ Vidjeti: Milan KOLJANIN, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op.cit, str. 51.

¹⁹ Milan BULAJIĆ, *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit? : hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*. Beograd, 1999., 159.

“drugi krug,” dok je treći, najširi krug obuhvaćao “cjelokupni teritorij ustaške Nezavisne Države Hrvatske (NDH),” uključujući i logor Sajmište.²⁰

Važno je istaknuti da svaki od Bulajićeva četiri argumenta sadrži zrno istine. Točno je da je Sajmište formalno bilo smješteno na teritoriju NDH, čija se istočna granica nalazila na lijevoj obali rijeke Save u Beogradu. Točno je da su grupe logoraša iz NDH, uključujući i one iz Jasenovca, transportirane na Sajmište, i da su neke od njih Nijemci, umjesto na rad u Njemačku ili Norvešku, poslali nazad ustašama koji su ih potom likvidirali, u Jasenovcu. Ovo je bila sudbina oko 4.000 pretežno srpskih zatočenika iz Jasenovca koji su u kolovozu 1942. godine transportirani na Sajmište. Pošto su proglašeni “radno nesposobnima,” oko tisuću ih je pogubljeno na Sajmištu, dok su ostali već 1. rujna 1942. vraćeni u NDH. Transport nazad do Jasenovca preživjelo je svega 2.400 zatočenika, koji su po dolasku pogubljeni u Donjoj Gradini.²¹ Zatim, istina je da su leševi žrtava iz NDH stizali Savom čak do Beograda, kao i to da su ustaše preuzele zapovjedništvo nad logorom Sajmište u svibnju 1944. Međutim, sve ovo ne znači da su Bulajićevi zaključci na mjestu. Sajmište je svo vrijeme svog postojanja bilo isključivo *nacistički* logor i dio povijesti onog dijela Srbije koji je bio pod direktnom okupacijom nacističke Njemačke, a ne NDH. Sporazum njemačkog zapovjedništva u Beogradu s vlastima u Zagrebu, kojim su paviljoni nekadašnjeg beogradskog sajmišta dati na upotrebu njemačkom sigurnosnom aparatu u Beogradu bio je formalnost, a logor su sve do svibnja 1944. čuvali isključivo njemački vojnici podređeni njemačkim vlastima u Srbiji. Isto tako, sudbina zatočenika koji su vraćeni ustašama nipošto ne opravdava kvalifikaciju da je Sajmište bilo dio sistema jasenovačkog logora.²² Broj zatočenika koji su vraćeni u NDH ne samo da je bio relativno mali u odnosu na cjelokupan broj žrtava Sajmišta, već njihovo tendenciozno stavljanje u prvi plan skreće pažnju s činjenice da je mnogo više isto tako iznemoglih i “radno nesposobnih” zatočenika uhićenih na teritoriju Hrvatske i Bosne i Hercegovine pogubljeno na samom Sajmištu od strane njemačkih stražara i pripadnika logorske uprave, ili je prepušteno gladi i bolesti. Kod Bulajića međutim, slučaj vraćanja zatočenika u Jasenovac, u rujnu 1942. godine, predstavljen je kao središnji događaj u ratnoj povijesti Sajmišta, kojim se dokazuje veza između ovog logora i stradanja Srba u NDH. Što se tiče leševa koje je rijeka donosila do Beograda, njihov stvarni broj (oko četiri stotine) bio je mnogo manji od 15.000 koje Bulajić spominje

²⁰ Milan BULAJIĆ, *Jasenovac: Uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd: Pešić i sinovi, 2007. 283-284.

²¹ Isto, 286.

²² Milan KOLJANIN, “Veze između njemačkog logora na Beogradskom sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška” u: *Okrugli stol “Jasenovac 1986,”* ur. Jelka Smreka, Jasenovac, 1986., 177.

u svojim knjigama, i oni svakako nisu bili žrtve iz Jasenovca, koji se nalazi oko 300 km uzvodno od Beograda. Konačno, Bulajićeva tvrdnja da period svibanj-srpanj 1944., kada su logor preuzele ustaše, predstavlja vrijeme posebne brutalnosti ne stoji. Prema Bulajiću, na Sajmištu su ustaše – pod vodstvom upravnika logora Petra Brzice koji je “poslan na ovu dužnost iz Jasenovca gdje je pobijedio u jednom natjecanju tko će zaklati više zatočenika” – logoraše “ubijale batinanjem” još češće nego što je to bio slučaj pod njemačkom upravom.²³ Međutim, Milan Koljanin (autor jedine detaljne studije o logoru Sajmište) tvrdi da je u posljednjim mjesecima postojanja logora vladao blaži režim u odnosu na period kada je zatočenika bilo mnogo više, a kada su logorom zapovijedali Nijemci. Osim toga, čak ni kada su Sajmište preuzele ustaše, ovaj logor nije bio “ustaški” na način na koji je to tijekom svog postojanja bio Jasenovac. Zatočenici na Sajmištu su, čak i između svibnja i srpnja 1944., bili prije svega “njemački zatočenici” i ljudi na koje je “njemačka policija (...) računala za upućivanje na rad u Treći Reich.”²⁴

Mada je u svojim djelima naglašavao veze između Sajmišta i Jasenovca, Milan Bulajić ipak nije sasvim zaboravio status ovog logora kao “nacističke tvorevine i mjesta stradanja Židova” s teritorija okupirane Srbije.²⁵ Prema tome, ovdje nije riječ o potpunom prekrajanju povijesti Sajmišta i potiskivanju Holokausta počinjenog na teritoriju okupirane Srbije. No ipak, u cjelokupnom narativu genocida u Drugom svjetskom ratu koji nalazimo kod Bulajića i drugih zastupnika ideje o “Muzeju genocida” na Sajmištu, znanstveno utemeljene činjenice o *Judenlager*-u zauzimaju sasvim periferno mjesto.²⁶ Štoviše, u svojim javnim nastupima Bulajić se najčešće “prisjećao” židovske dimenzije povijesti Sajmišta ili u prisutnosti Židova, ili kada je od izraelske vlade ili od židovskih organizacija širom svijeta tražena financijska podrška za projekt ‘srpskog Yad Vashema’ na Sajmištu. Na žalost, ovaj trend je opstao do današnjih dana.

²³ M. BULAJIĆ, *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit?*, op.cit., 164.

²⁴ M. KOLJANIN, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, op.cit., 443.

²⁵ Milan BULAJIĆ, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, Beograd, 2003., 469. Za kritičku obradu Bulajićevog tretmana holokausta vidjeti: Jovan BYFORD, “When I say ‘the Holocaust’, I mean ‘Jasenovac’: Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia” *East European Jewish Affairs*, XXXVII/37, br.1, 51-74.

²⁶ M. BULAJIĆ, *Jasenovac: uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, op.cit, str. 11.

Srpsko-hrvatski propagandni rat i tumačenja povijesti Sajmišta

Na interpretaciju Sajmišta i njegove povijesti ranih devedesetih svakako su utjecale i polemike o odnosu Srba i Hrvata prema Židovima koje su u to vrijeme vođene na relaciji Zagreb-Beograd. S hrvatske strane, najaktivniji u ovom svojevrsnom ratu riječima bili su autori poput Tomislava Vukovića, Ljubice Štefan, Josipa Pečarića, Ante Kneževića i američkog publicista Philipa Cohena.²⁷ U svojim djelima oni su nastojali predstaviti Srbe kao stvarni “genocidni narod,” čiji su kolaboracionisti za vrijeme Drugog svjetskog rata uz blagoslov Srpske pravoslavne crkve počinili mnogo strašnije zločine od ustaške NDH i očistili Srbiju od Židova. Oni su tvrdili da je u socijalističkoj Jugoslaviji postojala “zavjera šutnje,” ali da je ona prikrivala genocidni karakter *srpskog* nacionalizma i zataškavala njegove krvave tragove. Dakle, hrvatska strana je u ovoj polemici obilno posuđivala (i okretala) argumente svojih srpskih pandana, koji su prvi pisali o “zavjeri šutnje,” genocidnoj prirodi (hrvatskog) nacionalizma, ulozi (katoličke) crkve u genocidu počinjenom u Drugom svjetskom ratu i slično. Sa srpske strane, glavni sudionici u debati bili su Milan Bulajić, zatim autori knjige *Istina o “srpskom antisemitizmu”* Andrija Gams i Aleksandar Levi, i Jaša Almul, u to vrijeme jedan od portparola kontroverznog i nacionalistički orijentiranog Društva srpsko-židovskog prijateljstva.²⁸ Oni su, kao odgovor na “optužbe” iz Zagreba, uglavnom nastojali u potpunosti negirati postojanje antisemitizma u Srbiji, potencirajući pritom njegovo rašireno prisustvo u Hrvatskoj, kako u prošlosti tako i danas. Iza ove polemike vrlo brzo su stala ministarstva (Ministarstvo kulture i informisanja u Srbiji i Ministarstvo vanjskih poslova u Hrvatskoj), kao i režimski mediji u obje države, što ukazuje da je debata zapravo vođena na nivou državne propagande. Također, radovi iznad spome-

²⁷ Tomislav VUKOVIĆ i Edo BOJOVIĆ, *Pregled srpskog antisemitizma*, Zagreb, 1992.; Anto KNEŽEVIĆ, *Analysis of Serbian Propaganda*, Zagreb, 1992.; Ljubica ŠTEFAN, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, 1996.; Josip PEČARIĆ, *Srpski mit o Jasenovcu: Skrivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb, 1998.; Philip COHEN, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit in History*, College Station, 1996.

²⁸ Andrija GAMS i Aleksandar LEVI, *The Truth about Serbian Antisemitism*, Beograd, 1994.; Jaša ALMULI, “Stvaranje velikih laži o Srbiji i Srbima,” feljton, *Politika*, 26. prosinac, 1993. – 25. siječanj, 1994. Društvo srpsko-židovskog prijateljstva osnovala je 1988. godine grupa javnih ličnosti, Srba i Židova, u cilju promoviranja dobrih veza između dva naroda kao i između Srbije i Izraela. Međutim, njegov rad bio je prije svega u funkciji nacionalističke propagande krajem osamdesetih. Važno je naglasiti da Društvo srpsko-židovskog prijateljstva nikada nije službeno prihvaćeno od strane Saveza židovskih općina Jugoslavije, i nije bilo njen službeni organ. Štoviše, mnogi u okviru židovske zajednice u Srbiji otvoreno su kritizirali djelovanje Društva i označili ga kao “funkcionalizaciju” Židova i njihove povijesti, motiviranu propagandnim ciljevima. Vidi: Laslo SEKELJ, *Vreme beščašća: Ogledi o vladavini nacionalizma*, Beograd, 1995., i Paul GORDIEJEW, *Voices of Yugoslav Jewry*, New York, 1999.

nutih autora redovno su prevedeni i objavljeni, u dijelovima ili u cjelini, na engleskom jeziku, što znači da nisu bili namijenjeni samo domaćoj javnosti, već i međunarodnom javnom mnijenju kao dio marketinškog projekta popravljivanja imidža u svijetu.²⁹ Činjenica da je odnos prema Židovima dobio ovako veliki značaj u međunarodnoj propagandi dvije zemlje sam po sebi je zanimljiv, a mogao bi se, barem donekle, pripisati vjerovanju u moć židovskog javnog mnijenja u Americi, koje je bilo prisutno s obje strane, iako možda ne kod pojedinačnih autora.³⁰ Polemike vođene početkom devedesetih bitne su za temu kojom se bavi ovaj tekst jer je Sajmište od samog početka bilo jedno od glavnih poprišta borbe srpskih i hrvatskih kvazi-povjesničara. Nemoguće je utvrditi tko je "prvi počeo," ali već krajem osamdesetih, autori u Srbiji su sve češće potezali argument da se Sajmište nalazilo na teritoriju NDH. Namjera najčešće nije bila žrtve ovog logora "napakirati" Hrvatskoj, već ukazati na to da srpska kolaboracionistička vlast u Srbiji nije imala utjecaja na događaje u ovom logoru. Budući da je Sajmište bilo pod njemačkom upravom i na teritoriju druge države, tvrdili su pojedini autori u Srbiji, Nedićeva vlada u Beogradu ne može snositi odgovornost za Holokaust. Ovaj argument nije bio nov jer su ga koristili i sami kolaboracionisti u sudskim procesima nakon rata.³¹ Međutim, krajem osamdesetih, on je ponovo uveden u javni diskurs u okviru priče o besprijeornoj tradiciji srpsko-židovskog prijateljstva, i u težnji da se pažnja javnosti skrene s uloge koju je Nedićeva vlada igrala u provođenju anti-židovskih mjera u ranoj fazi okupacije, u aproprijaciji židovske imovine, internaciji Židova u logoru Topovske šupe i na Banjici, i tako dalje.³² Međutim, vrlo brzo, pojavili su se oni koji su u činjenici da se Sajmište formalno nalazilo na teritoriju NDH, vidjeli potvrdu da je u pitanju bio ustaški logor. Već 1990., u jednom članku u *Politici*, Sajmište se spominje, uz Jasenovac i Jadovno, kao mjesto ustaškog zločina nad Srbima, Židovima i Romima.³³

²⁹ Vidi: David Bruce MACDONALD, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester, 2002.

³⁰ Vidi: J. BYFORD, "When I say 'the Holocaust', I mean 'Jasenovac'," *op cit.*

³¹ "Branilac Alkalaj optužuje za ubistvo 9,000 jevrejskih žena i dece," *Politika*, 21. travanj, 1946., str. 6.

³² Vidi: Jovan BYFORD, "The collaborationist administration and the treatment of Jews in Nazi-occupied Serbia," u: *Serbia and Serbs in the Second World War*, ur. Sabrina Ramet i Ola Listhaug, Basingstoke, 2011, 109-126.

³³ Navedeno prema Renaud DE LA BROSSE, "Political propaganda and the plan to create a 'State for all Serbs'," Report compiled at the request of the Office of Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, str. 24., http://hague.bard.edu/reports/de_la_brosse_pt2.pdf (Zadnji pristup: 20.02.2018).

Na ovakve tvrdnje, hrvatski autori odgovorili su kontranapadom. Osim što su osporavali tvrdnju da je Sajmište bilo ustaški logor (pogotovo ne u vrijeme kada su tamo bili zatvoreni Židovi), nastojali su dokazati da su u njemu najveći krvnici bili upravo Srbi. Iz njihovih napisa stječe se utisak da su samo vanjski okvir logora osiguravali Nijemci, a da su kontrolu u samom logoru imale srpske vlasti. U knjizi *Pregled srpskog antisemitizma* Tomislav Vuković i Edo Bojović su ozloglašenog kapoa u *Anhaltelageru*, Radivoja Kisića, promovirali u “jugoslavenskog [sic.] zapovjednika logora,” a druge kapoe, regrutirane iz redova zatočenika, u srpske “policajce.”³⁴ Ubijanje Židova u logoru pripisali su “srpsko-njemačkim saveznicima.” U knjizi *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Ljubica Štefan također navodi da su Sajmištem “upravljali Nijemci i srpska policija Milana Nedića na čelu s Dragim Jovanovićem.”³⁵ Ovo, naravno, nije točno, s obzirom na to da je, pri ustupanju Sajmišta njemačkoj vojnoj upravi u Beogradu, vlada NDH postavila izričit uvjet da u logoru ne bude srpskih stražara ili policajaca. Ove do tada nepoznate “činjenice” o Sajmištu, hrvatski autori su predstavljali kao značajno otkriće koje je prethodnih desetljeća skrivala “zavjera šutnje.” Štefan navodi da je istina o Sajmištu do tada prikrivana u namjeri da se Srbija predstavi kao “čista i nevina” po pitanju Holokausta, a da se sva krivica svali na Hrvate. U tom kontekstu, Štefan povlači argument identičan onom koji u to vrijeme nalazimo u literaturi o Jasenovcu objavljivanoj u Beogradu: “osloboditelji,” odnosno partizani, optužuju se da su poslije rata po nečijem nalogu svjesno uništili svaki trag o ovom mjestu zločina, te da je logor Sajmište “izbrisan iz povijesti – namjerno, sustavno.”³⁶ Zavjeri se pripisuje i činjenica da poslije rata “nikada, apsolutno nikada nije na [Sajmištu] održana nikakva komemoracija.”³⁷ Niti jedna od ove dvije tvrdnje, naravno, nije točna.

Još jedna stvar koja je Sajmište učinila posebno privlačnim za hrvatsku propagandu, bilo je to što se prilično jednostavnom igrom brojki, ovaj logor mogao predstaviti ne samo kao srpski pandan Jasenovcu, već i kao mnogo strašnije mjesto stradanja od najvećeg logora u NDH. Na primjer, Josip Pečarić u knjizi *Srpski mit o Jasenovcu* navodi nalaze Državne komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, po kojima je na Sajmištu stradalo “više od 40.000 žrtava.” Uz to, on navodi da je stvarni broj žrtava najvjerojatnije još veći, pošto su jugoslavenske vlasti navodno svjesno umanjivale broj židovskih žrtava Sajmišta koji u stvarnosti prelazi 11.000. Međutim, kada je riječ o broju žrtava Jase-

³⁴ T. VUKOVIĆ i E. BOJOVIĆ, *Pregled srpskog antisemitizma*, op. cit. str. 95-97.

³⁵ Lj. ŠTEFAN, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, op.cit. str. 263-264.

³⁶ Isto., 269.

³⁷ Isto.

novca, Pečarić nije ni približno tako sklon vjerovati nalazima Državne komisije i literaturi iz doba socijalističke Jugoslavije. Naprotiv, on posvećuje značajan broj stranica u knjizi dokazima da je broj stradalih u Jasenovcu zapravo mnogo manji od navodnih 600.000, i da je Tuđman manje-više bio u pravu kada je tvrdio da je broj žrtava tog logora svega oko 40.000 žrtava. Nije teško vidjeti gdje ovaj argument vodi. Ako se maksimalne procjene o stradanju na Sajmištu usporede s brojevima za Jasenovac koje nalazimo u hrvatskoj revizionističkoj literaturi, proizlazi da je Sajmište bio veći logor od Jasenovca. Tako ispada da je najveći zločin na teritoriju Jugoslavije počinjen ne u NDH, već u okupiranoj Srbiji. Prema tome, nastojanje da se dokaže da Srbija nije bila "čista i nevina" po pitanju Holokausta je, u pisanju hrvatskih autora, za kratko vrijeme preraslo u kampanju da se dokaže da je Srbija zapravo bila glavni počinitelj Holokausta i genocida na Balkanu, o čemu nitko do tada nije znao zbog sistematskog "skrivanja istine o beogradskim konc-logorima." Ljubica Štefan čak insinuira da je Hrvatskoj učinjena nepravda kada je Jasenovac svrstan među 22 logora čija su imena ispisana u mozaiku sjećanja u Yad Vashemu u Izraelu, te da mjesto na tom spisku zaslužuje – Sajmište. Uzajamno optuživanje za "genocidnost," koje je i u jednom i u drugom slučaju podrazumijevalo manipulaciju povijesnim činjenicama, podizalo je devedesetih godina prošlog vijeka tenzije na obje strane, i potpirivalo u javnosti nacionalističke strasti, negativne emocije i osjećaj ogorčenosti. U kontekstu ratne propagande to je uostalom i bila svrha ovakvih rasprava. Na žalost, i u Srbiji i u Hrvatskoj, neki od argumenata su s vremenom pustili korijenje. U Srbiji se, kada se govori o Holokaustu, još uvijek svašta objašnjava i pravda tvrdnjom da je "Sajmište bilo u NDH." U Hrvatskoj i danas ima onih koji smatraju da je u Beogradu bilo logora koji se po broju žrtava i strahotama koje su se tamo događale mogu uspoređivati s Jasenovcem, i da, prema tome, u jugoslavenskom kontekstu, NDH nije bila jedinstveno zlo. Međutim, ono što je posebno važno za temu sjećanja na Sajmište jest to što su, upravo zahvaljujući debatama koje su vodili sa svojim hrvatskim "kolegama," Bulajić i njegovi istomišljenici s vremenom usavršavali argumente o Sajmištu kao dijelu povijesti NDH, postajući tako sve uvjereniji da se na mjestu gdje je nekada bio ovaj logor jedino može nalaziti memorijalni centar posvećen srpskom stradanju u Hrvatskoj.³⁸

³⁸ Vidjeti, naprimjer, Bulajićevu polemiku za Pečarićem u: *Jasenovac: ustaški logori smrti, srpski mit?*, op.cit., 753-818.

Spomenik na Sajmištu i selektivno sjećanje na žrtve Drugog svjetskog rata

U iščekivanju raseljavanja Sajmišta i njegova restauriranja za potrebe “srpskog Yad Vashema,” na Sajmištu je u travnju 1995. godine postavljen spomenik. Impozantna, apstraktna skulptura, rad beogradskog kipara Miodraga Popovića, položena je na postolje na lijevoj obali Save, na mjestu koje obilježava liniju duž koje je, navodno, oko logora bila postavljena bodljikava žica. Odluka da se ovo djelo, u obliku “raspuknute forme kruga čiji jedan dio simbolizira život a drugi smrt” — postavi na Sajmištu, donijeta je još 1987. godine, u vrijeme kada je Sajmište označavalo zajedničko stradanje Jugoslavena, i bilo simbol otpora fašizmu. Prvobitna namjera bila je da spomenik bude otkriven 9. svibnja 1989., u okviru godišnje antifašističke komemoracije na Sajmištu. Međutim, iz tehničkih i financijskih razloga spomenik je podignut sa šest godina zakašnjenja. Za tih šest godina, dosta se toga promijenilo u Srbiji. Tako spomenik nije otkriven 9. svibnja 1995., što bi bilo vrlo primjereno s obzirom da se te godine širom Europe obilježavala 50. godišnjica završetka Drugog svjetskog rata. Umjesto toga, ceremonija je održana dva i pol tjedna ranije, u petak 21. travnja. Ovaj datum nije slučajno izabran, već je označio važnu promjenu u komemorativnom kalendaru Republike Srbije. 22. travnja je dan kada je 1945. grupa od oko 600 logoraša krenula u proboj iz Jasenovca, nakon čega je taj logor praktički prestao postojati. Od 1992. godine taj datum se u Republici Srbiji službeno obilježava kao Dan sjećanja na žrtve genocida u Jugoslaviji. Dakle, otkrivanje spomenika na Sajmištu bilo je zamišljeno od strane organizatora kao događaj s dvostrukim značenjem, kojim se obilježavaju dva značajna datuma - Dan žrtava genocida i 50. godišnjica pobjede nad fašizmom. U tom smislu, ceremonija je istovremeno označavala kontinuitet s ceremonijama na Sajmištu iz osamdesetih i nastojanje promoviranja novih povijesnih datuma i objekata sjećanja. Dvostruko značenje ceremonije bilo je uočljivo i na natpisu na spomeniku koji je tog dana svečano otkriven. Skulptura koja je 1987. predviđena kao spomenik u znak sjećanja na “žrtve i nastradale u otporu gestapovcima i njihovoj logorskoj policiji” zadobila je tijekom vremena koje je od tada proteklo daleko šire značenje:³⁹

Ovde, na Sajmištu, u nacističkom koncentracionom logoru za vreme okupacije Jugoslavije od 1941. do 1944. izvršen je ratni zločin i genocid nad oko sto hiljada rodoljuba, učesnika narodnooslobodilačke borbe, nad decom, ženama i starcima. Svaki drugi zatočenik ubijen je u logoru ili na stratištima: Jajinci, Bežanijska kosa, Jabuka

³⁹ Boško NOVAKOVIĆ, “Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište,” *Godišnjak grada Beograda XLII*, Beograd, 1995., 160.

i Ostrovačka ada. Mnogi su odvedeni u nemačke logore smrti širom okupirane Evrope. Najviše je stradalo Srba, Jevreja i Roma. Njima, žrtvama zloglasnog ustaškog logora Jasenovac i žrtvama mađarskih okupatora koje su do Beograda doneli talasi Save i Dunava, hrabrom otporu nacističkom teroru i svim Jugoslovenima žrtvama genocida posvećen je ovaj spomenik.

Beograd, povodom Dana sećanja na žrtve genocida 22. 04. 1995. i 50 godina pobeđe nad fašizmom.

Prve dvije rečenice ovog natpisa izravno odražavaju predodžbu o Sajmištu iz vremena socijalističke Jugoslavije. Njihova poruka bi se vjerovatno našla na spomeniku da je otkriven 1989. kako je prvobitno planirano. "Rodoljubima" i "učesnicima narodnooslobodilačke borbe" dana je prednost u hijerarhiji žrtava, a predmet sjećanja je eksplicitno smješten u kontekst "nacističke okupacije Jugoslavije." Spominju se i "otpor nacističkom teroru" i *jugoslavenske* žrtve genocida. Uključivanje ovih motiva svakako je bio ustupak članovima SUBNOR-a i bivšim zatočenicima, koji su se prethodnih desetljeća zalagali da Sajmište dobije ovakav spomenik. Međutim, već u trećoj rečenici, kao žrtve kojima se odaje počast na Sajmištu spominju se, ne Jugoslaveni, već trijada "Srbi, Jevreji i Romi." Time je označen prijelaz na kulturu sjećanja tipičnu za devedesete. Ubrzo postaje jasno da spomenik nije posvećen samo žrtvama Sajmišta, već i žrtvama Jasenovca i onima koje su ubili mađarski okupatori. Među žrtvama koje su "do Beograda donijeli talasi Save i Dunava" iste su one koje su Milana Bulajića navele da obalu rijeke kod Sajmišta okarakterizira kao "treći krug smrti oko Jasenovca," iako su ovom prilikom njima pridodane i žrtve novosadske racije. "Geografija sjećanja" implicitna u kvalifikaciji Sajmišta kao mjesta koje simbolično, na ušću dvaju rijeka, spaja stradanje "Srba, Židova i Roma" u različitim dijelovima zemlje, odražavala je gledište promovirano u to vrijeme od strane pobornika Muzeja žrtava genocida i dobrog dijela srpske nacionalističke elite. Posljednja rečenica natpisa sumira dvostruku ulogu spomenika: njome se odaje počast "hrabrima koji su pružili otpor nacističkom teroru," i "svim žrtvama genocida u Jugoslaviji." Ono što je, međutim, posebno zanimljivo u vezi same ceremonije otkrivanja spomenika u travnju 1995., jest odsutnost motiva stradanja u Jasenovcu. Iako je u pitanju bila komemoracija dana proboja jasenovačkih logoraša, tog dana, u govoru, u recitalu, kao i u tekstu koji je tijekom televizijskog prijenosa čitala novinarka RTS-a, Jasenovac i srpske žrtve genocida u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj jedva da su spomenuti. Veza s Jasenovcem, na kojoj se prethodnih godina toliko inzistiralo, bila je vidljiva samo u natpisu na spomeniku (koji je pročitan na samom početku ceremonije), i datumu kada je cijeli događaj organiziran. Ovako selektivno pamćenje bilo je izraz političkog trenutka. U travnju 1995. sudbina Republike Srpske Krajine bila je

krajnje neizvjesna. Spomenik je otkriven samo tjedan dana prije početka “Oluje,” vojne operacije tijekom koje je Jasenovac – koji se nalazio pod kontrolom srpskih snaga još od listopada 1991. – ponovo zauzet od strane hrvatske vojske. Vlasti u Srbiji bile su svjesne predstojeće operacije i vjerojatno su uvidjele da srpsko mučeništvo u Jasenovcu i povijesne veze sa Srbima u Hrvatskoj predstavljaju teme koje, u tom trenutku, treba ostaviti po strani. Zato paralelama na kojima su prethodnih godina inzistirali režimski mediji, poput one između Tuđmanove Hrvatske i NDH, ili genocida iz 1941-1945 i onog koji je navodno činjen nad Srbima u Hrvatskoj devedesetih, ovom prilikom nije bilo traga. Motiv brutalnosti njemačke okupacije i heroizma stanovništva, uvežban tijekom ceremonija koje su se na Sajmištu održavale tijekom osamdesetih, začinjjen s nekoliko “suvremenih” elemenata poput naglasaka na *Srbima* kao glavnim stradalnicima i nositeljima otpora, nudila je, u tom trenutku, “upotrebljiviju” verziju prošlosti. Osim toga, Zoran Lilić, tadašnji predsjednik Jugoslavije – države koja, kako je to imalo običaj da se kaže, “nije bila u ratu” – u svom je govoru upućivao poruke mira i humanosti, a Srbe u Hrvatskoj i Bosni spomenuo je u jednoj jedinoj rečenici. Tjedan dana prije “Oluje,” uputio im je poruku (ako ne i upozorenje) da od Srbije mogu očekivati (samo) “moralnu, političku i humanitarnu podršku.”

Sajmište kao memorijalna “ispostava” Jasenovca

U periodu nakon 1995., spomenik na Sajmištu počeo je igrati značajniju ulogu memorijala žrtvama genocida u NDH. Komemoracije su održavane na tom mjestu svake godine 22. travnja. Dan je započinjao ranojutarnjom ceremonijom polaganja vijenaca na Sajmištu, nakon koje je slijedila kratka šetnja preko mosta do Saborne crkve, gdje je služena liturgija. Poslije liturgije slijedio je poslijepodnevni program, obično izložba, okrugli stol, znanstveni skup ili svečana akademija. Svi oni, baš kao i liturgija, bili su posvećeni genocidu u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Na primjer, 1997. održan je okrugli stol o Jasenovcu, 1998. i 2000. izložba pod nazivom “Sistem ustaških logora smrti Jasenovac” i tako dalje.⁴⁰ Mada nisu bili u pitanju masovni događaji, bilo je jasno da, u kontekstu obilježavanja Dana žrtava genocida, Sajmište i spomenik iz 1995. predstavljaju mjesto sjećanja prije svega na srpske žrtve genocida u NDH. Narednih godina, naglasak na Jasenovcu počeo je prevladavati u tolikoj mjeri da je to povremeno dovodilo do potpunog zanemarivanja sjećanja na Židove s teritorija okupirane Srbije koji su izgubili život u logoru na Sajmištu. To je bilo posebno vidljivo 2005., kada je, nekoliko tjedana prije Dana sjećanja na žrtve genocida, Ministarstvo kulture Republike Srbije izdalo priopćenje u kojem obavještava javnost o

⁴⁰ M. BULAJIĆ, *Dani sećanja na žrtve genocida 2005/2006*, Beograd, 2006.

nadolazećem obilježavanju dvostrukog jubileja: "90. godišnjice genocida nad Jermenima i Grcima i 60. godišnjice genocida koji su ustaše počinile nad Srbima, Židovima i Romima u Jasenovcu."⁴¹ Dakle, u godini u kojoj je svijet obilježavao šezdeset godina od kraja Holokausta – i, što je još važnije, u priopćenju kojim se najavljuje serija događaja koji počinju polaganjem vijenaca upravo na Sajmištu – jedini primjer genocidnog nasilja počinjenog između 1941. i 1945. koje je smatrano vrijednim komemoracije u Srbiji bilo je ono koje je počinjeno nad Srbima, Židovima i Romima u NDH. Time je sjećanje na "žrtve genocida" bilo jasno ograničeno, i prostorno i simbolički, na Nezavisnu Državu Hrvatsku. Židovi koji su izgubili život u Srbiji pod nacističkom okupacijom, između ostalog i na Sajmištu, bili su po tko zna koji put, zaboravljeni. Nakon 2000., obnovljena je i kampanja za otvaranje Muzeja žrtava genocida na Sajmištu. Godine 2002., na desetu godišnjicu osnivanja muzeja, Milan Bulajić je Direkciji za građevinsko zemljište i izgradnju Beograda podnio projekt "Muzej žrtava genocida - Staro sajmište."⁴² Od ove inicijative na kraju ipak nije bilo ništa. Prvih godina nakon pada Miloševića, za Bulajićeve inicijative nije bilo previše razumijevanja. U proljeće 2003., odlukom vlade Zorana Đinđića, Bulajić je službeno smijenjen s mjesta direktora Muzeja žrtava genocida. Međutim, poslije ubojstva Zorana Đinđića, i dolaska daleko konzervativnijeg političara, Vojislava Koštunice, na čelo vlade Srbije, Muzej žrtava genocida ponovo je postao aktualna tema. Naročito nakon 2006. kada je otvoren novi postav Memorijalnog muzeja u Jasenovcu, za kojega su mnogi u Srbiji, ali i u Hrvatskoj, pa i šire, smatrali da prepravlja povijest i vrijeđa uspomenu na žrtve.⁴³ U Muzeju žrtava genocida mnogi su vidjeli pravi način da Republika Srbija obilježi stradanje Srba, Židova i Roma u NDH, i time odgovori na neodgovarajući postav u Jasenovcu. Među zastupnicima ovog rješenja bili su stari "suborci" Milana Bulajića, ali i predstavnici Udruženja bivših zatočenika Jasenovca koji su muzej smatrali mjestom gdje će "ljudi sa svih strana svijeta" saznati o stradanju u NDH, odnosno o činjenicama koje su u novom muzejskom postavu u Jasenovcu prikrivene.⁴⁴ O memorijalnom muzeju na Starom sajmištu je bilo

⁴¹ "Istina o genocidu – uslov mira i stabilnosti," saopštenje za štampu izdato od strane Vlade Srbije, 28. ožujak 2005.

⁴² M. BULAJIĆ, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, op.cit, 517-519.

⁴³ Znanstveno utemeljenu i ozbiljnu kritiku izložbe dala je Ljiljana RADONIĆ u radu "Slovak and Croatian invocation of Europe: The Museum of the Slovak National Uprising and the Jasenovac Memorial Museum," *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, XLII/2014, br.3, 489-507.

⁴⁴ Smilja TIŠMA, "Sajmište ispunjava sve uslove," u: *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, Beograd: Urbanistički zavod Beograda, 2008., 193.; Tomislav ZEČEVIĆ, "Jasenovačka logorašica Smilja Tišma: Živi sam svedok srpske tragedije," *Dveri srpske* XIII, br. 47-50, lipanj 2011, 78-79.; Slobodan KLJAKIĆ, "Falfikovanje istine," *Politika*, 27. ožujak, 2006., 9.

riječi i tijekom petodnevnog izraelsko-srpske znanstvene razmjene posvećene proučavanju Holokausta, koju je godine 2006. organiziralo Ministarstvo kulture Republike Srbije. I u ovom slučaju, o neophodnosti otvaranja muzeja i njegovom budućem karakteru diskutiralo se u kontekstu kontroverze o novom muzejskom postavu u Jasenovcu.⁴⁵ Prema tome, baš kao što je 1989. hrvatski revizionizam bio okidač za iniciranje ideje o gradnji Muzeja žrtava genocida, tako je i 2006., memorijalni centar na Sajmištu viđen kao način da se Srbija još jednom upusti u prepucavanje s Hrvatskom oko Jasenovca. Uostalom, mediji, političari, i šira javnost u Srbiji imaju tendenciju "prisjećanja" Jasenovca samo kada treba kritizirati neki postupak zapadnog susjeda, što jasno ukazuje u kolikoj mjeri je sjećanje na stradanje u NDH u službi dnevne politike. Stoga ne treba čuditi što Sajmište, odavno viđeno memorijalnom "ispostavom" Jasenovca, nastavlja igrati ulogu značajnog poprišta "rata sjećanja" na relaciji Beograd-Zagreb.

Važno je spomenuti, međutim, da iza najnovije ideje o stvaranju, na Sajmištu, memorijalnog centra posvećenog srpskom stradanju u NDH, stoji još jedna motivacija. Naime, 2007., pod pokroviteljstvom općine Novi Beograd, pokrenuta je jedna sasvim drugačija inicijativa vezana za Sajmište, usmjerena stvaranju memorijalnog centra posvećenog povijesti samog logora koji se tamo nalazio, i Holokaustu.⁴⁶ Nastojanje da se u Beogradu osnuje ovakav memorijalni i obrazovni centar predstavljalo je, barem donekle, reakciju jednog dijela političke i društvene elite na tada vrlo aktualne revizionističke tendencije u srbijanskim društvu (prije svega pokušaj rehabilitacije Milana Nedića i Dimitrija Ljotića), kao i na skoro potpuno zanemarivanje Holokausta u javnom sjećanju. Na realizaciji ovog projekta, koji je bio usmjeren stvaranju jedne nove kulture sjećanja, zasnovane na povijesnim činjenicama, radila je ekspertna grupa koju je 2013. godine formirao tadašnji gradonačelnik Beograda iz redova Demokratske stranke, Dragan Đilas.⁴⁷ Međutim, rad ove grupe, baš kao i planirani memorijalni centar, bili su osuđeni na propast. Naime, ovako zamišljen memorijal, bio bi u nesuglasju s dominantnim diskursom sjećanja na Drugi svjetski rat u Srbiji, koji uvijek mora biti usredotočen na *srpsko* stradanje, i koji, samim time, ne priznaje Holokaust kao jedinstveni primjer ljudskog stradanja i događaj koji je, sam po sebi, vrijedan pamćenja i poštovanja.⁴⁸ Stoga je već 2014. godine, ubrzo nakon

⁴⁵ *Jasenovac: Proceedings and Speeches of the 4th international Conference on Jasenovac, Banja Luka – Donja Gradina, May 30-31, 2007*, Banja Luka, 2008., 121.

⁴⁶ Predsjednik Ožegović razgovarao s Gojkom Marčetom, predsjednikom općinskog odbora SUBNOR-a, Informativna služba Gradske općine Novi Beograd, 25. siječanj 2008.

⁴⁷ Član ove grupe bio je i autor ovog teksta.

⁴⁸ Vidi: J. BYFORD, "When I say 'the Holocaust'," *op cit.*

što je Srpska napredna stranka Aleksandra Vučića preuzela vlast u Beogradu, izmijenjen sastav Odbora za Sajmište. Novi članovi su, pod vodstvom vladike Jovana Ćulibrka, puni entuzijazma, krenuli podrivati rad svojih prethodnika. Povratkom na problematične, ali duboko uvriježene interpretacije povijesti iz devedesetih, oni ne samo da su nastojali vratiti srpsko stradanje u centar pažnje, već i potvrditi kako je retorika komparativnog mučeništva, oličena u motivu "zajedničkog stradanja Srba i Židova u Jasenovcu" jedina prizma kroz koje se u Srbiji može prisjećati Holokausta.

Izvjesno je kako će osnivanjem Ustanove spomen žrtve, Srbija konačno dobiti "srpski Yad Vashem" i to onakav kakvog ga je krajem osamdesetih godina zamislio Milan Bulajić, a kasnije ga zdušno podržali Miloševićev režim i Vojislav Šešelj.⁴⁹ Čak je samo ime budućeg memorijala – Ustanova spomen Žrtve – inspirirano punim nazivom Yad Vashema (*"Martyrs remembrance authority"*) čime se još jednom aludira na sličnost sudbine Srba i Židova. Prema zamisli idejnih tvoraca ovog memorijala, u okviru Ustanove spomen Žrtve, nalazit će se i zasebni muzej Holokausta i muzej posvećen stradanju Roma. Međutim, oni će, po svemu sudeći, biti prostorno i simbolički izdvojeni od glavnog dijela memorijalnog kompleksa, čija je tema *srpsko nacionalno stradanje*, prije svega u NDH.

Naravno, inicijativa da se u glavnom gradu Republike Srbije napravi memorijalni centar posvećen srpskim žrtvama genocida u NDH nije sporna. Srpske žrtve ustaškog režima svakako zaslužuju takvo mjesto sjećanja, pogotovo u vrijeme kada se u Hrvatskoj, često potiskuju sjećanja na srpske žrtve. Međutim, tom centru nije mjesto na Sajmištu, koje ima svoju jedinstvenu povijest i tragičnu prošlost, baš kao što se sjećanje na žrtve Jasenovca ne može graditi po cijenu marginalizacije Holokausta srpskih Židova. Prema tome, osnivanjem Ustanove spomen žrtve, Srbija će, umjesto dostojnog spomen obilježja za žrtve Sajmišta, dobiti trajni dokaz kako sporna politika sjećanja iz osamdesetih i devedesetih još uvijek definira odnos prema prošlosti. Na jedan bolji memorijal, kakav zaslužuju i žrtve Sajmišta i žrtve Jasenovca, Srbija će morati pričekati.

⁴⁹ O nedostacima predloženog zakona vidjeti: Jovan BYFORD, "Sporni zakon o Starom sajmištu," *Peščanik.net*, 11. veljače 2011, <http://pescanik.net/sporni-zakon-o-starom-sajmistu/>

Izvori i literatura:

- ALMULI, Jaša, "Stvaranje velikih laži o Srbiji i Srbima," feljton, *Politika* (Beograd), 26. XII. 1993. – 25. I.1994.
- "Branilac Alkalaj optužuje za ubistvo 9,000 jevrejskih žena i dece," *Politika* (Beograd), 21.IV.1946., 6.
- BRKIĆ, A. "Srbi ne znaju koliko ih nema" *Svet* (Beograd), 1. IV. 1990., 65.
- BULAJIĆ Milan, "Uvodno izlaganje," u: *Ratni zločini i zločini genocida, 1991-1992*, Beograd, 1993., 7-32.
- BULAJIĆ, Milan, *Dani sećanja na žrtve genocida 2005/2006*, Beograd, 2006.
- BULAJIĆ, Milan, "Genocid nad pravoslavnim Srbima u Drugom svjetskom ratu," u: *Genocid nad Srbima u II svetskom ratu*, Beograd, 1995., 1-32.
- BULAJIĆ, Milan, *Deset godina Muzeja žrtava genocida*, Beograd, 2003.
- BULAJIĆ, Milan, *Jasenovac. Ustaški logor smrti. "Srpski mit?" Hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 1999.
- BULAJIĆ, Milan, *Jasenovac: Uloga Vatikana u nacističkoj Hrvatskoj*, Beograd, 2007.
- BYFORD, Jovan, "Sporni zakon o Starom sajmištu," *Peščanik.net* (Beograd), 11.II.2011, dostupno na: <http://pescanik.net/sporni-zakon-o-starom-sajmistu/> (Pristup ostvaren 20.02.2018.)
- BYFORD, Jovan, "The collaborationist administration and the treatment of Jews in Nazi-occupied Serbia," u: *Serbia and Serbs in the Second World War*, ur. Sabrina Ramet i Ola Listhaug, Basingstoke, 2011., 109-126.
- BYFORD, Jovan, "When I say 'the Holocaust', I mean 'Jasenovac': Remembrance of the Holocaust in contemporary Serbia", *East European Jewish Affairs* XXXVII/2007., br.1, 51-74.
- BYFORD, Jovan, *Staro sajmište: mesto sećanja, zaborava i sporenja*, Beograd, 2011.
- COHEN, Philip, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit in History*, Texas, 1996.
- de la BROSSE, Renaud, "Political propaganda and the plan to create a 'State for all Serbs'", *Report compiled at the request of the Office of Prosecutor of the International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia*, dostupno na: http://hague.bard.edu/reports/de_la_brosse_pt2.pdf (Pristup ostvaren 20.02.2018.)
- BIBEROVIĆ, Dragana, "Vesić: Izrađen Nacrt zakona o Starom Sajmištu," *Radio Televizije Srbije*, 23.IX.2017., dostupno na: <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/2880615/vesic-izradjen-nacrt-zakona-o-starom-sajmistu.html> (Pristup ostvaren 20.02.2018.)
- DRAGOVIĆ-SOSO, Jasna, *Saviours of the Nation*, Montreal, 2002.
- ĐURĐEVIĆ, D. 'Suprotstavljanje neistinama', *Politika* (Beograd), 19. XII.1991., 8.
- GAMS, Andrija i Aleksandar LEVI, *The Truth about Serbain Antisemitism*, Beograd, 1994.

- GORDIEJEW, Paul, *Voices of Yugoslav Jewry*, New York, 1999.
- HEIKE, Karge, "Mediated remembrance: local practices of remembering the Second World War in Tito's Yugoslavia," *European Review of History* XVI/2009., br. 1, 49-62.
- JASENOVAC: PROCEEDINGS AND SPEECHES OF THE 4TH INTERNATIONAL CONFERENCE ON JASENOVAC, *Banja Luka – Donja Gradina, May 30-31, 2007*, Banja Luka, 2008.
- KLJAKIĆ, Slobodan, "Faliifikovanje istine", *Politika* (Beograd), 27. III. 2006., 9.
- KLJAKIĆ, Slobodan, "Kratka istorija Odbora SANU za sakupljanje građe o genocide nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u XX veku," u: *Catena Mundi II*, ur. Predrag Dragić-Kijuk, Kraljevo, 1992., 498-512.
- KNEŽEVIĆ, Anto, *Analysis of Serbian Propaganda*, Zagreb, 1992.
- KOLJANIN, Milan, "Veze između nemačkog logora na Beogradskom sajmištu i logora NDH Jasenovac i Stara Gradiška," u: *Okrugli stol "Jasenovac 1986"*, ur. Jelka Smreka, Jasenovac, 1986., 173-180.
- KOLJANIN, Milan, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd, 1992.
- RADONIĆ, Ljiljana, "Slovak and Croatian invocation of Europe: The Museum of the Slovak National Uprising and the Jasenovac Memorial Museum," *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, XL/2014, br. 3, 489-507.
- MACDONALD, David Bruce, *Balkan holocausts? Serbian and Croatian victim-centred propaganda and the war in Yugoslavia*, Manchester, 2002.
- MILOSAVLJEVIĆ, Olivera, "Zloupotreba autoriteta nauke", u: *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*, ur. Nebojša Popov, Beograd, 340-374.
- NOVAKOVIĆ, Boško, "Sećanja za budućnost: Koncentracioni logor Sajmište", *Godišnjak grada Beograda*, XLII/1995, 160.
- "Okrugli sto – Muzej žrtava genocida", *Svet*, 1. IV.1990., 5.
- PEČARIĆ, Josip, *Srpski mit o Jasenovcu: Skriivanje istine o beogradskim konc-logorima*, Zagreb, 1998.
- SEKELJ, Laslo, *Vreme beščašća: Ogledi o vladavini nacionalizma*, Beograd, 1995.
- ŠTEFAN, Ljubica, *Srpska pravoslavna crkva i fašizam*, Zagreb, 1996.
- TIŠMA, Smilja, "Sajmište ispunjava sve uslove", *Beogradsko Staro sajmište*, 3+1, Beograd, 2008, 193-194.
- VUKOVIĆ, Tomislav i Edo BOJOVIĆ, *Pregled srpskog antisemitizma*, Zagreb, 1992.
- ZEČEVIĆ, Tomislav, "Jasenovačka logorašica Smilja Tišma: Živi sam svedok srpske tragedije", *Dveri srpske* XIII/2011, br. 47-50, 78-79.

The Road to a "Serbian Yad Vashem": Manipulation of the History of Sajmište and Jasenovac

The article analyses the longstanding ambition of the nationalist elite in Serbia to have the site of the former Nazi concentration camp Sajmište in Belgrade transformed into a 'Serbian Yad Vashem', i.e. a memorial to Serbian victims of genocide in the Independent State of Croatia. By deconstructing various assumptions about the historical link between Sajmište and Jasenovac which are used to justify this initiative, the chapter draws attention to the tradition of manipulation of the history of the two camps in Serbia. It also shows that the origins of the contentious interpretation of the history of Sajmište, lie, in part, in the 'memory wars' between Serbian and Croatian nationalists who, in the 1990s, skilfully manipulated the history of both Sajmište and Jasenovac, all in the context of mutual accusations of 'genocidal tendencies', complicity in the Holocaust and antisemitism. Therefore, debates about Sajmište and its links with Jasenovac should be seen as yet another example of the interdependence between Serbian and Croatian nationalist discourses, which, over the past three decades have resisted attempts to forge a historically grounded culture of remembrance of the victims of the Second World War in Yugoslavia. Also, through the story of the memorialisation of Sajmište, the chapter points to the lasting effect which events of the 1990s have had on historical memory in Serbia, especially in relation to the Holocaust, and other crimes perpetrated in Yugoslavia between 1941 and 1945.

Key words: camp Old Fairground (Sajmište camp), camp Jasenovac, historical manipulations, memory wars, Holocaust, genocide, nationalistic discourses

Sukobljena jasenovačka kultura sjećanja: postkomunistički memorijalni muzej u Jasenovcu u doba povijesnog revizionizma¹

dr. sc. Vjeran Pavlaković

Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci
Odsjek za kulturalne studije

Rad se bavi analizom memorijalnog muzeja u Jasenovcu u širem kontekstu suočavanja s prošlošću Drugog svjetskog rata i jugoslavenskog komunizma/socijalizma u hrvatskim muzejima. U prvom dijelu raspravlja se o ulozi muzeja u suočavanju s kontroverznim tumačenjima o prošlosti. Daje se povijesni prikaz kontroverznih i različitih tumačenja Drugog svjetskog rata prije 1990-ih, te nakon razdoblja hrvatske nezavisnosti. Usprkos centralnoj ulozi ratova 20. stoljeća u izgradnji moderne hrvatske države, samo se nekoliko muzeja u Hrvatskoj bavi naslijeđem Drugog svjetskog rata i komunizma, za razliku od zemalja bivšeg sovjetskog bloka (Češka, Poljska, Mađarska, Litva) koje su brzo uspostavile memorijalne muzeje posvećene tim vremenskim periodima. Drugi dio rada bavi se memorijalnim muzejom uspostavljenim na području bivšeg koncentracijskog logora Jasenovac, a koji je do danas jedini veliki memorijalni muzej posvećen Drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj. Memorijalni muzej u Jasenovcu, uspostavljen 1960-ih, uništen u ratu 1990-ih, te

¹ Članak je dio projekta "Framing the Nation and Collective Identity in Croatia: Political Rituals and Cultural Memory of 20th Century Traumas" kojeg financira Hrvatska zaklada za znanost.

obnovljen 2006. godine, bio je stalna meta desničarskog revizionizma otkad je Hrvatska pristupila Europskoj Uniji 2013. godine. Memorijal, zajedno sa svojim publikacijama i nastojanjima da izradi što potpuniji popis svih žrtava logora, dugo je bio bastion znanstvenih istraživanja i obrazovanja o zločinima ustaškog režima, a što je rezultiralo napadom onih koji žele rehabilitirati ustaški pokret, i pritom obezvrijediti antifašistički partizanski pokret.

Ključne riječi: memorijalni muzeji, kultura sjećanja, Spomen područje Jasenovac, revizionizam, Drugi svjetski rat

Uvod

Nasilan raspad Jugoslavije 1990-ih godina rezultirao je dalekosežnim političkim i ekonomskim promjenama, no isto tako doveo je i do novih procesa izgradnje države, stvaranja identiteta i konstrukcije kolektivne memorije. Postkomunistička tranzicija u Hrvatskoj bila je usko vezana za hrvatski rat za nezavisnost od Jugoslavije, odnosno Domovinski rat, koji je imao presudan utjecaj na politiku sjećanja u posljednja dva desetljeća. Franjo Tuđman, prvi hrvatski predsjednik izabran na prvim slobodnim demokratskim izborima 1990. g., bio je vodeća ličnost u reafirmiranju hrvatskog nacionalnog identiteta. Tuđman je utjecao na povijesne simbole, tradiciju, blagdane i potisnuta kolektivna sjećanja udaljavajući ih od dijeljenog jugoslavenskog povijesnog i kulturnog narativa. Slične su se transformacije odvijale i u drugim europskim zemljama koje su bile pod sovjetskim utjecajem. Međutim, novi oblici kulturnog sjećanja u Hrvatskoj nisu u tolikoj mjeri stavljali naglasak na otklon od bivšeg komunističkog režima, već se naglašavao novi etno-nacionalni identitet konstruiran u novo ostvarenoj nezavisnoj državi. Zajedno s promjenom nazivlja ulica, postavljanjem novih nacionalnih spomenika, revizije školskih udžbenika te uspostavljanjem novih komemorativnih dana, hrvatska je državna vlast nastojala promicati službene narative o prošlosti kroz povijesne muzeje i memorijalne parkove. I dok su druge zemlje u regiji uspostavljale nacionalne muzeje i privatne institucije koje su se odnosile na razdoblje komunizma (primjerice Kuća terora u Budimpešti, Muzej žrtava genocida u Vilnius, te Muzej DDR-a u Berlinu), Hrvatskoj još uvijek nedostaje stalni muzejski postav u Hrvatskom povijesnom muzeju koji bi se referirao na komunističku/socijalističku prošlost. Nadalje, svaka rasprava o komunističkom naslijeđu u Hrvatskoj i bivšoj Jugoslaviji neizbježno zahtijeva i analizu Drugog svjetskog rata, čiji povijesni period također vidljivo izostaje iz muzeološkog krajolika.

Ovaj rad istražuje zašto memorijalizacija komunističkog razdoblja i Drugog svjetskog rata nije uključivala postavljanje stalnih postava ili novih muzeja koji se bave tim temama. Neka mjesta sjećanja (*lieux de mémoire*) koja će biti detaljnije opisana u nastavku, obuhvaćaju od strane komunista vođenu partizansku borbu, holokaust, te komunističko/socijalističko naslijeđe, no ona su ograničena u svom doseg, te im bitno nedostaje bilo koji aspekt nacionalne politike sjećanja. Umjesto toga, politike sjećanja i debate o povijesti 20. st. pronalaze svoje mjesto na komemorativnim skupovima uslijed emotivno osjetljivih (i moćnih) mjesta sjećanja. Politika simbola kao i debate nad osporavanom poviješću zauzimaju centralno mjesto tijekom komemoracija koje ističu antifašističku borbu, kao i na onima na kojima se ekskluzivno pamti komunistički teror koji je uslijedio nakon poraza ustaša,

hrvatskog pro-fašističkog i pro-nacističkog režima tijekom Drugog svjetskog rata.² Iako je politika sjećanja više usmjerena na recentni Domovinski rat, sjećanja na Drugi svjetski rat često su uvode u debate o ratovima 1990-ih, i obrnuto. Nadalje, kulturna memorija Drugog svjetskog rata i komunizma u Hrvatskoj nisu podijeljene samo po ideološkim linijama. Traume 20. st. imale su ogroman utjecaj na konstrukciju kolektivnih sjećanja i etno-nacionalnih identiteta i Hrvata i Srba (i drugih etničkih grupa) u Hrvatskoj, te su dodatno komplicirale proces postizanja minimalnog konsenzusa o događajima iz prošlosti koji bi bili sadržani u nacionalnom povijesnom muzeju, muzejima otpora, i muzeju komunizma.

Spomen područje Jasenovac, osnovano 1960-ih godina, uništeno tijekom rata 1990-ih, te ponovno uspostavljeno 2006. g., predstavlja ne samo jedini stalni muzejski postav posvećen Drugom svjetskom ratu u Hrvatskoj, već i konstantnu okosnicu konzervativnog nacionalističkog i desničarskog revizionizma od razdoblja ulaska Hrvatske u EU 2013. g. Muzej, zajedno sa svojim publikacijama i naporima da stvori popis svih žrtava nekadašnjeg logora, dugo je bio bastion znanstvenih istraživanja i obrazovanja o zločinima ustaškog režima, a što je rezultiralo napadima onih koji nastoje revidirati (i ublažiti) ustaški pokret, te pritom ujedno diskreditirati antifašistički partizanski pokret.

Kulturno sjećanje i muzeji

Rad stručnjaka u proteklim desetljećima jasno upućuje na suodnos sjećanja i identiteta, te se kod oba koncepta radi o konstrukciji i rekonstrukciji. Po Johnu Gillisu, "kao što se sjećanje i identitet nadopunjavaju, oni isto tako sadržavaju određene subjektivne pozicije, ograničenja, i dakako odnose moći."³ U analizi kulture sjećanja i njenih veza s nacionalnim identitetom, te u analizi promjena koje su uslijedile s padom komunizma, važno je definirati tri razine na kojima nastaju sjećanja. Prva je individualno sjećanje, ili osobno prisjećanje na one događaje u kojima su individue sudjelovale. S obzirom da su neki sve-

² Hrvati, koji su se osjećali progonjenima i iskorištavanima od strane srpskog režima u tzv. Prvoj Jugoslaviji (1918-1941), prvotno su pozdravili uspostavu Nezavisne Države Hrvatske uslijed invazije Njemačke u travnju 1941. g. Iako je bilo jasno da Ustaški pokret, radikalna hrvatska nacionalistička organizacija pod utjecajem fašističke Italije i nacističke Njemačke te predvođena Antom Pavelićem, neće dovesti do liberalnog i demokratskog režima po dolasku na vlast 10. travnja, malo je onih koji su mogli predvidjeti horore masovnih ubojstava, koncentracijske logore i logore smrti, sistemsko ubijanje ne-hrvatskih civila, te opću destrukciju koja je uslijedila u narednih četiri godine spirale nasilja i odmazde. Vidjeti: Sabina RAMET, ur., *Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 2009.

³ John R. GILLIS, "Introduction", u: *Commemorations: The Politics of National Identity*, ur. John R. Gillis, Princeton, 1994, 4.

doci vremena koji su proživjeli Drugi svjetski rat još uvijek među nama, njihove usmene povijesti doprinos su komunikacijskom sjećanju i diskursu o tim događajima. Isto tako treba imati na umu da će nestanak te generacije zasigurno imati utjecaj na način na koji pamtimo tu prošlost.⁴ Druga je razina kolektivno sjećanje, termin kojeg je skovao sociolog Maurice Halbwachs, govoreći da su sjećanja grupe socijalno konstruirana kroz interakciju s drugima, te da su ta sjećanja odraz dominantnog diskursa u društvu.⁵ Kolektivno sjećanje, osobito u odnosu na muzeje, može biti definirano kao “reprezentacija prošlosti koju grupe dijele i koja se kolektivno komemorira. Ta sjećanja daju identitet grupi, identitet njenom sadašnjem stanju i njenoj viziji budućnosti.”⁶ Institucionalno sjećanje – način na koji političke elite na vlasti i njihovi protivnici konstruiraju povijesne narative – označava treću razinu sjećanja te je najrelevantniji okvir za analizu postkomunističke tranzicije u Hrvatskoj. Komemoracije, udžbenici, imenovanje ulica i trgova te spomenici, neki su elementi institucionalnog sjećanja kojeg države i režimi rabe kako bi nametnuli svoju interpretaciju prošlosti i tako opravdali sadašnji politički poredak. Muzeji su još jedan primjer institucionalnog sjećanja kroz koje se prikazuju službene interpretacije prošlosti, no muzeji su ujedno i prostori gdje se konfliktne narative bore za dominaciju.

Nacionalni povijesni muzeji brižljivo čuvaju predmete, fotografije i narative koji prenose vrijednosti, a posredno utječu i na odanost pojedinoj državi ili pojedinim režimima. Prema Carol Duncan, “muzeji mogu imati vrlo važnu ulogu u stvaranju identiteta. Kontrolirati muzej znači jasno kontrolirati reprezentaciju zajednice i neke od njenih najautoritativnijih istina.”⁷ Zbog toga ne čudi da je muzej poput Muzeja povijesti u Kataloniji – čiji je moto “sjećanje naroda,” zamijenio sve španjolske naslove katalonskim tekstom nakon smrti generala Francisca Franca koji je zabranio javnu uporabu katalonskog jezika tijekom svoje diktature. Taj povijesni muzej u Barceloni stoga je bio dio procesa reafirmiranja katalonskog identiteta sredinom 1970-ih godina. Muzeolog Peter Davis tvrdi da “muzeji imaju kulturnu važnost jer uokviruju zbirke predmeta koje reflektiraju povijest,” iako mnogi tradicionalni muzeji ostaju više usredotočeni na formu nego na sadržaj i posljedično ne utječu uvijek na kulturni identitet.⁸ Muzeji u Hrvatskoj kao da ne uspijevaju pronaći ravnotežu

⁴ Jan ASSMANN, *Kulturno pamćenje*, Zenica, 2005., 59.

⁵ Maurice HALBWACHS, *On Collective Memory*, Chicago, 1992.

⁶ Barbara MISZTAL, navedeno u: *Museums and Their Communities*, ur. Sheila Watson, London, 2007., 375.

⁷ Carol DUNCAN, navedeno u: James CUNO, “Money, Power, and the History of Art,” u: *Museums and Their Communities*, 514.

⁸ Peter DAVIS, “Place Exploration: Museums, Identity, Community,” u: *Museums and Their Communities*, 56–57.

između tradicionalnog pristupa koji teži izložiti što više predmeta, a što je karakteristika komunističkih muzeja posvećenih memorijalizaciji Drugog svjetskog rata, te implementacije novih, postmodernih pristupa koji pak prijetu udaljiti publiku od realnosti prošlosti.

Nadalje, pitanje kako uključiti Srbe u Hrvatskoj u reprezentacije hrvatske države nije važno samo za muzeologe, već i za hrvatsko društvo u cjelini. Po rezultatima ankete iz 2011. g., 43,4% ispitanih izrazilo je mišljenje da institucije Srba u Hrvatskoj trebaju biti uključene u razvoj povijesnih muzeja koji se bave 20. st., dok je 39,3% vjerovalo da ne trebaju biti uključeni, a 17,3% ispitanih odgovorilo je da ne zna.⁹ Kako su istraživači nacionalizma zaključili, “kulturene institucije kao što su muzeji imaju ključnu ulogu u konstrukciji koherentnih povijesnih nacionalnih diskursa koji onda pojačavaju osjećaj kolektivnog identiteta i društvene kohezije kroz zajedničko razumijevanje reda, estetike i simbola.”¹⁰ Raspad jugoslavenske države i slom komunizma 1990-ih rezultirao je sveobuhvatnom revizijom povijesnih narativa 20. st. I Drugi svjetski rat i Domovinski rat završili su traumatičnim epizodama međuetničkog nasilja koje je zasjenilo stoljeća suradnje između hrvatske i srpske zajednice. Obuhvaćanje srpskih narativa i njihovih kulturnih doprinosa u dominantan nacionalni narativ izgradnje države i pobjede nad velikosrpskom ideologijom nadalje je otežalo zadatak kustosa i muzejskih profesionalaca. S obzirom da je srpski nacionalistički projekt bio poražen u Domovinskom ratu, Srbi u Hrvatskoj oslanjali su se na svoju ulogu u antifašističkom i multietničkom partizanskom pokretu za održavanje povijesnog kontinuiteta. No, to je također problematično, jer partizanska je pobjeda rezultirala obnovom jugoslavenske države (a ne hrvatskom nezavisnosti) pod komunističkom diktaturom, kao i masovnom poslijeratnom represijom koja je rezultirala desecima tisuća izgubljenih života. Govoreći o debatama koje su okruživale kontroverzne muzejske postavbe u SAD-u, Steven Dublin tvrdi:

Muzeji su postali mjesta na kojima redovito izbijaju konflikti o nekima od najvitalnijih izraza nacionalnog identiteta i identiteta grupe, borba između univerzalizma i partikularizma. Ti su konflikti prikazi moći gdje grupe napinju svoje mišiće da bi pokazale tko su i da odgovore na tvrdnje drugih.¹¹

⁹ U anketnom istraživanju sudjelovalo je 1500 ljudi s područja cijele Hrvatske, a istraživanje je provela agencija IPSOS u sklopu projekta “The Symbolic Strategies of Nation Building in the West Balkan States”. Ukupni rezultati ankete dostupni su na web stranici www.hf.uio.no/ilos/english/research/projects/nation-w-balkan/index.html.

¹⁰ Lorena RIVERA-ORRACA, “Are Museums Sites of Memory?,” u: *New School of Psychology Bulletin* 6 (2) (2009), 32.

¹¹ Steven C. DUBIN, “The Postmodern Exhibition: Cut on the Bias, or is *Enola Gay* a Verb?,” u: *Museums and Their Communities*, 225.

Iako su u Hrvatskoj arene natjecanja nad interpretacijama o prošlosti radije komemorativni skupovi nego muzejski postavi, nedostatak povijesnih muzeja koji se bave 20. st. može se pripisati i osjetljivosti prezentiranja međuetničkog krvoprolića na način da on ne izazove nove konflikte.

Dok umjetnički ili etnografski muzeji pomažu u stvaranju nacionalnog identiteta izlažući kulturno nacionalno naslijeđe, povijesni su muzeji puno više politizirani te eksplisitno prikazuju povijesne narative. Stoga treba postaviti pitanje: Tko određuje te narative, i kojoj su publici namijenjeni? Prvi povijesni muzeji u Europi bili su postavljeni s ciljem da slave vojne pobjede te je njima rukovodila država.¹² No novi su trendovi u internacionalnoj muzeologiji proširili raspon tema koje pokrivaju nacionalni povijesni muzeji. Kako primjećuje Stephen Weil, povijesni muzej “je pokazao da uz to što može slaviti, isto tako može... kompenzirati, te uz veličanje povijesnih pobjednika, bili oni ratni, politički, profesionalni ili ekonomski, može se isto tako tragati za umirenjem boli – ili se barem može prepoznati, memorijalizirati, i nastojati razumjeti gubitke žrtava.”¹³

Zapravo, rapidan rast komisija za suočavanje s prošlošću (komisije za istinu) i drugih formi tranzicijske pravde u protekla dva stoljeća utjecao je i na ulogu povijesnih muzeja, koji uz svoju edukacijsku ulogu i ulogu repozitorija povijesnih predmeta, sve više služe kao memorijalna mjesta. Ta nova uloga povijesnih muzeja pretpostavlja da oni mogu doprinijeti pomirenju u post-konfliktnim državama i društvima, kao što je slučaj u Hrvatskoj. Studija o utjecaju muzeja na pomirenje ističe da:

Ako se analiziraju izvješća različitih komisija za istinu, u izvješćima su jasno zastupljeni i memorijalizacija i konfliktno orijentirani muzeji, no u njima se vrlo rijetko ističu smjernice za poboljšanje. Jednako tako, memorijalnim muzejima daju glas oni koji njima upravljaju. Oni svakako ističu izraženu obrazovnu ulogu muzeja te njegovu ulogu u borbi za ljudska prava i u prevenciji nasilja, no kako se to zapravo želi postići nije nigdje jasno rečeno.¹⁴

Autori ovog članka dozvoljavaju da postoje različiti pogledi na ono što bi memorijalni muzeji trebali ponuditi, meta narativ, ili predstavljanje raznih narativa. No slažu se da

¹² Stephen WEIL, “The Museum and the Public,” u: *Museums and Their Communities*, 35.

¹³ Isto, 36.

¹⁴ Brandon HAMBER, Liz ŠEVČENKO i Ereshnee NAIDU, “Utopian Dreams or Practical Possibilities? The Challenges of Evaluating the Impact of Memorialization in Societies in Transition,” *International Journal of Transitional Justice*, 2010, br. 4, 399.

svi takvi muzeji trebaju biti popraćeni dugoročnim ulaganjima i pratećim edukacijskim programima, kao i drugim mehanizmima tranzicijske pravde. Iako napredak komisije za suočavanje s prošlošću u Hrvatskoj u bliskoj budućnosti nije na vidiku – političke poteškoće za inicijativu REKOM-a (Regionalne Komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava)¹⁵ ukazuju na izazove s kojima se susrećemo pred implementacijom mehanizama tranzicijske pravde u regiji – bilo koji povijesni muzej koji se bavi 20. st. trebao bi uključiti i žrtve i počinitelje ratnih zločina na svim stranama koje su bile uključene u sukob.

Zajedno s izazovima na koje nailaze muzeolozi u Hrvatskoj u definiranju ciljeva muzeja koji se bave 20. st. (primjerice, da li predstaviti samo državotvorne narative koji podupiru legitimitet političkih elita, ili razvijati postavbe koji obuhvaćaju kompleksnost prošlosti te pridonose izgradnji atmosfere međuetničke tolerancije), treba uzimati u obzir i pitanje koja je ciljana publika povijesnih muzeja. Hrvatska se pretežno oslanja na turizam kada je riječ o ukupnim godišnjim prihodima, te posjećenost povijesnih muzeja od strane međunarodne publike mora biti uzeta u obzir kada se odlučuje kako prezentirati prošlost. Primjerice, muzej Kuća terora (*The House of Terror*) u Budimpešti obraća se stranim posjetiteljima svojim zaglađenim i inovativnim ekranima, iako je postav bio oštro i široko kritiziran za manipuliranje poviješću. Postav je također napadan jer se smatralo da želi diskreditirati socijaldemokratske političke stranke u Mađarskoj.¹⁶ U Pragu, Muzej komunizma kao da je usmjeren isključivo na turiste. S uključenom velikom suvenirnicom, muzej poziva na kupnju satiričnih majica, šalica, postera i drugih predmeta inspiriranih komunizmom.¹⁷ Iako obala Jadrana ostaje primarni mamac za turiste u Hrvatskoj, gradovi poput Zagreba zabilježili su isto tako porast broja turista te su shodno tome uloženi napor u otvaranje novih muzeja. U svom istraživanju o ratu, turizmu i sjećanju u Hrvatskoj Lauren Rivera ističe da su “u svojoj poslijeratnoj promotivnoj kampanji, vlasti u Hrvatskoj izostavile krucijalan dio hrvatske povijesti – rat koji je doveo do nezavisnosti.”¹⁸

¹⁵ Informacije o Koaliciji za REKOM, koja uključuje stotine nevladinih udruga i drugih organizacija na prostoru bivše Jugoslavije moguće je pronaći na web stranici <http://www.zarekom.org/The-Coalition-for-RECOM.en.html>.

¹⁶ Muzej je podržao Viktor Orban i njegova konzervativna stranka prilikom otvaranja u veljači 2002. Muzej pretjerano demonizira komuniste, dok umanjuje važnost židovskih žrtava i zločine mađarskih fašista. (*Jewish News*, 26. srpanj 2002) online verzija <http://www.jewishaz.com/jewishnews/020726/budapest.shtml> (pristupljeno 25.08.2011.). Vidjeti i: Maria SCHMIDT, *House of Terror Museum*, Budapest, 2008.

¹⁷ Službene web stranice Muzeja komunizma u Pragu su <http://www.muzeumkomunismu.cz/> (pristupljeno 25.08.2011.).

¹⁸ Lauren A. RIVERA, “Managing ‘Spoiled’ National Identity: War, Tourism, and Memory in Croatia,” *American Sociological Review*, LXXIII/2008, 4, 620.

Ovaj članak postavlja pitanje kako država Hrvatska predstavlja svoju nedavnu prošlost međunarodnoj publici, za razliku od predstavljanja prošlosti usmjerenog na domaću publiku. S jedne strane, Hrvatska je potencijalnim stranim turistima prikazana kao mirna mediteranska zemlja daleko odmaknuta od nestabilnosti njenih balkanskih susjeda. S druge strane, sjećanja na Domovinski rat konstantno se evociraju putem komemoracija i spomenika, a naslijeđe rata sveprisutno je u medijima, kulturi, međuljudskim odnosima, te regionalnoj i nacionalnoj politici. Svaki budući muzej koji će se baviti 20. st. ne samo da će morati pregovarati između konfliktnih ideoloških i etno-nacionalnih narativa, nego će morati pronalaziti i ravnotežu između institucija kulturnog sjećanja uključenih u izgradnju nacije, i prezentiranja hrvatske povijesti inozemnoj publici u skladu s europskim praksama sjećanja.¹⁹

Naslijeđe komunizma i novi narativi

Komunistički je režim striktno kontrolirao prezentaciju prošlosti što se osobito odnosilo na povijesne muzeje diljem Jugoslavije. Renata Jambrešić-Kirin pišući o politici sjećanja Drugog svjetskog rata, zaključuje da “su jugoslavenski animatori kulturnog sjećanja imali važnu ulogu u uspostavljanju političkog reda, ideologije bratstva i jedinstva, legitimiranja vladajuće partije, te u suzbijanju mogućih nastanaka međuetničkih konflikata.”²⁰ Ne samo da je svaka jugoslavenska država imala svoj vlastiti muzej posvećen Narodnooslobodilačkoj borbi, već su i muzeji bili postavljeni na važna mjesta povezana s tom borbom, kao što su bila mjesta bitke kod Sutjeske i Neretve, špilja kod Drvara gdje su Josipa Broza Tita zamalo uhvatili njemački padobranc, te koncentracijski logor Jasenovac.

¹⁹ Europsko je sjećanje na mnogo načina definirano antifašističkom pobjedom u Drugom svjetskom ratu, tragedijom holokausta, te ujedinjenjem Europe nakon Hladnog rata. U posljednjem je desetljeću ovaj proces postao još složeniji, osobito proširenjem Europske unije državama bivšeg Sovjetskog Saveza i njihovih iskustava uslijed komunističkih režima, te proširenjem zemljama bivše Jugoslavije s novim traumatičnim sjećanjima na rat 1990-ih. Ti su novi smjerovi u politici sjećanja definirani brojnim deklaracijama i rezolucijama Europskog parlamenta, nastankom nacionalnih institucija za sjećanje, ne nekolicinom inicijativa za umrežavanje sjećanja. Sara JONES, “Cross-border Collaboration and the Construction of Memory Narratives in Europe,” u: *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*, ur. Tea SINDBAEK ANDERSEN i Barbara TORNQUIST-PLEWA, Leiden, 2016., 28-30.

²⁰ Renata JAMBREŠIĆ-KIRIN, “Politička sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture,” u: *Devijacije i promašaji: Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada ČALE FELDMAN i Ines PRICA, Zagreb, 166.

Muzej Drugog svjetskog rata u Zagrebu postavljen u paviljonu kojeg je dizajnirao poznati kipar Ivan Meštrović na Trgu žrtava fašizma (i koji je kratko bio džamija tijekom rata), ilustrativni je primjer politike i kulture sjećanja komunističke ere. Muzej narodnog oslobođenja do 1953., zatim Muzej narodne revolucije (1953-1960.), a nakon 1960. nazvan Muzej Revolucije naroda Hrvatske, postavio je prvu izložbu 1955. godine. Uz stalne muzejske zbirke o povijesti komunističke partije i partizana, postojale su tematske izložbe i arhiv Drugog svjetskog rata. Muzej je djelovao kao arhetipsko mjesto sjećanja (*lieux de memoire*) iskazujući “manju zabrinutost oko istinitosti povijesnih činjenica, te stavljajući naglasak na načine na koje se prošlost predstavlja i prilagođava suvremenoj svijesti.”²¹ Institucija muzeja bila je idealno mjesto za konstrukciju komunističkog narativa o prošlosti, zajedno s javnim ritualima, blagdanima, školskim programom, spomenicima, te svim drugim ranije spomenutim komponentama kulture sjećanja. Brošura s izložbe “Hrvatska 1941.,” održane 1961. ističe:

Ova izložba – živa, pitoreskna, i lako shvatljiva – omogućit će našim mladima da se upoznaju s najvažnijim događajima s početka Narodnooslobodilačke borbe. Ponovni prikaz tih događaja omogućit će i nastavnicima da jasnije interpretiraju tekovine naše revolucije.”²²

Djeca su zajedno sa širom publikom bila indoktrinirana komunističkom verzijom prošlosti koja se prezentirala putem muzejskih postava, dok je istodobno režimska kultura sjećanja na Drugi svjetski rat legitimirala i potvrđivala monopol političke moći partije. Primjeri drugih izložbi koji su ispunjavali Meštrovićev paviljon predmetima i fotografijama koje su isticale jednostranu predodžbu o povijesti su “40 godina Komunističke partije Jugoslavije” (travanj – srpanj 1959.), “Svjedočanstva o ustanku u Hrvatskoj 1941.” (srpanj 1981.), “40. obljetnica Jugoslavenske narodne oslobodilačke fronte (JNOF)” (srpanj-kolovoz 1984.).

Sredinom 1980-ih, rastući kriticism usmjeravan prema vladajućoj komunističkoj ideologiji polako se počeo prenositi i na polje kulture sjećanja. 1986. godine, na 50. godišnjicu početka Španjolskog građanskog rata, muzej na Trgu žrtava fašizma organizirao je izložbu u čast 1.700 Jugoslavena koji su se pridružili Internacionalnim brigadama kako bi obranili vlast Narodne fronte u Španjolskoj. Službena brošura izložbe prikazivala je članove Internacionalne brigade kao “simbole i legende,” iznoseći da je njihova odluka

²¹ Peter CARRIER, “Places, Politics and Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora’s *Les Lieux de mémoire*,” u: *Memory and Methodology*, ur. Susannah Radstone. Oxford, 2000., 43.

²² *Hrvatska 1941. godine*. Zagreb, Muzej Revolucije naroda Hrvatske, 1961., unutrašnjost prednjih korica.

da volontiraju bila “herojski čin *par excellence*.”²³ Napori da se muzejskim oživljavanjem prošlosti ostvari entuzijazam oko režima počeli su zadobivati kritike. Lucija Benyovsky, muzeologinja prvotno uključena u izložbu, iznijela je oštru kritiku na izložbu u časopisu *Informatica museologica*. Ukazala je pritom na niz faktografskih pogrešaka (primjerice izložba je uključivala veliki model zrakoplova Luftwaffea “Stuka” čija je uloga u Španjolskom građanskom ratu bila vrlo ograničena), nedostatak legendi uz fotografije i ekrane, te na slučajnu metodu u organiziranju materijala o jugoslavenskim dobrovoljcima.²⁴ Najvažnija je, po mišljenju Benyovsky, bila pogrešna odluka kustosica izložbe Đurđe Knežević i Snježane Pavičić da izložbu temelje na “simboličko-tematskom prikazu povijesti,” dok se jasno radilo o nestašici fizičkih predmeta koji bi se mogli prikazati.²⁵ Oslanjanje na simbole i fotografije bez popratnih sustavnih povijesnih objašnjenja rezultiralo su izlošcima koji su ponavljali mitologizaciju o ratu u Španjolskoj, te na to naslonjenu konstrukciju jugoslavenske komunističke prošlosti. Zaključuje da bez nužnih dodatnih informacija, posjetitelji ne mogu “dobiti potpunu sliku o tome tko se protiv koga borio, koji su bili ciljevi zaraćenih strana, kakva je bila situacija na terenu, u čemu se sastojala pomoć zaraćenim stranama, i kakvu su ulogu u svemu imali jugoslavenski dobrovoljci u Španjolskoj i kasnije u Narodnooslobodilačkom ratu.”²⁶ Iako se dio kritike koju iznosi Benyovski može pripisati internim neslaganjima među muzeolozima, ova je izložba pokazivala da su debate i kritički pristupi prošlosti u muzejima porasli, iako su još uvijek bili u okviru ideoloških parametara Partije.

Cijela debata o prezentaciji povijesti u izložbi o jugoslavenskim dobrovoljcima nije smjela biti javno iznesena. Od strane države kontrolirani mediji prikazivali su izložbu kao nešto što se mora posjetiti. Muzeji revolucije u komunističkoj Jugoslaviji, kojima je uloga bila da vizualno dočaraju partizansku borbu djeci i široj publici, uvijek su sadržavale crno-bijeli prikaz povijesti 20. st.: fašizam, kapitalizam i nacionalizam bili su zli, dok su antifašizam, komunizam i internacionalizam bili dobri. Unutar te paradigme, izložba koja prikazuje Francisca Franca koji stoji pored Hitlera i Mussolinija, ili nekoliko fotografija jugoslavenskih komunista koji su se borili u redovima Internacionalne brigade, prenose

²³ *Rat u Španjolskoj*. Zagreb, Muzej Revolucije naroda Hrvatske, 1986., 1.

²⁴ Lucija BENYOVSKY, “Španjolski građanski rat i naši interbrigadisti,” *Informatica museologica*, 1986, br. 1–4, 46.

²⁵ Isto. Benyovsky citira riječi Knežević i Pavičić iz intervjua objavljenog u *Vjesniku* (19. prosinac, 1986.), gdje autorice objašnjavaju s kojim se uvjetima suočavaju jugoslavenski dobrovoljci u Španjolskoj (izbjegavanje policije, život u internim logorima, ilegalni granični prijelazi pri povratku Jugoslaviju) što znači da je nekoliko artefakata iz tog razdoblja preživjelo i u sadašnjosti.

²⁶ Isto., 47–48.

osnovnu ideju da su nacionalisti Francisca Franca bili podli fašisti i da su jugoslavenski komunisti bili na strani dobre, antifašističke Republike. No stručnjaci poput Benyovsky više nisu bili zadovoljni tim pojednostavljenim prikazima povijesti kojima je cilj bio poduprijeti kontrolu nad prošlošću od strane vladajućih, te tako potvrditi njihov legitimitet. 1980-ih godina razvili su se planovi za izgradnju memorijalnog centra i muzeja palim partizanima i civilnim žrtvama u parku Dotrščina u Zagrebu. Ipak, ti planovi nikad nisu realizirani. U posljednje su vrijeme neke nevladine udruge oživjele ideju izgradnje muzeja na istoj lokaciji, a muzej bi se bavio i žrtvama Drugog svjetskog rata i Domovinskog rata.²⁷

Pobjeda Tuđmanovih nacionalista na prvim višestranačkim izborima koje je režim dopustio u proljeće 1990. značila je da će Meštrovićev paviljon biti još jednom iskorišten za ideološke potrebe. Nova administracija u Zagrebu brzo je zatvorila muzej i njegovu komunističku verziju prošlosti, te je naziv paviljona promijenjen u Panteon hrvatskih velikana. Kružile su priče da će se zgrada koristiti u svrhu Hrvatskog povijesnog muzeja, ili čak da će ju Tuđman koristiti kao svoj mauzolej (grob). No, ratno stanje i manjak sredstava odgodili su daljnje realizacije. Drugi lokalni muzeji slični onome postavljenom u Meštrovićevom paviljonu i posvećenom Narodnooslobodilačkom ratu u Hrvatskoj bili su zatvoreni čak i u regijama poput Istre i u gradovima poput Rijeke, u kojima su se na vlasti nakon 1990. zadržale socijalno liberalne stranke koje su nastavile njegovati antifašističku tradiciju. Pročišćavanje komunističkih institucija uključivalo je zatvaranje muzeja koji su održavali monopol režima nad povijesnim narativima. Oko 70 muzeja je oštećeno ili uništeno tijekom rata, uključujući mnoge povijesne muzeje i memorijalna mjesta posvećena Drugom svjetskom ratu, dok je u drugim muzejima nestala građa tijekom nasilne srpske okupacije.²⁸

²⁷ Od otprilike 18.000 žrtava u Zagrebu u Drugom svjetskom ratu, procjenjuje se da su oko 7.000 ubile ustaše u Dotrščini, šumovitom području na rubu Grada. I dok je park ispunjen desecima spomenika posvećenih palim civilima i partizanima, memorijalni centar nikada nije izgrađen. Večernji list (14. ožujak 1981.), 6-7. Vidjeti također Saša ŠIMPRAGA, *Zagreb, javni proctor*. Zagreb, 2011., 243.

²⁸ Detalje o oštećenjima pojedinih muzeja potražiti na web stranici Muzejskog dokumentacijskog centra na adresi www.mdc.hr/RatneStete/eng/fs-glavni.html (pristupljeno 25.08.2011.).

Spomen područje Jasenovac – između muzeja holokausta i postmodernog smeća?

Devastirajuće posljedice Domovinskog rata i nastanak neovisne hrvatske države dovele su do revizije koja je brisala povijesne narative i institucionalizirana sjećanja prijašnjeg režima. Umjesto povijesnih interpretacija stvaranja jugoslavenske države pod vodstvom revolucionarne komunističke partije, sada su udžbenici²⁹, spomenici³⁰, javni prostori³¹ i muzejski postavi bili usmjereni na projekt izgradnje hrvatske nacije. Većinom su povijesni muzeji bili ideološki i metodološki zastarjeli, te posvećeni Narodnoslobodilačkom ratu kao glavnom potpornju legitimacije režima u Titovoj eri. Neki su muzeji tranziciju izveli na način da su izložbe o Drugom svjetskom ratu zamijenili manje kontroverznim ranijim povijesnim periodima (kao Muzej Istre u Puli), dok su drugi izostavili svoje stalne postavbe (kao Hrvatski povijesni muzej).

Rezultat toga jest da već dva desetljeća od nezavisnosti imamo primjetan vakuum u muzejskim izložbama o Drugom svjetskom ratu i općenito o povijesti 20. st. Memorijalizacija Domovinskog rata prioritet je hrvatske države jer se politički establišment oslanja na njegovo naslijeđe za dobivanje izborne potpore. Sudjelovanje Hrvatske u partizanskom antifašističkom pokretu otpora (jednom od najvećih u Europi) i hrvatsko iskustvo pod komunističkim režimom minimalno su zastupljeni u državnim muzejima.

Iako u punom smislu nije ni muzej otpora ni muzej Drugog svjetskog rata, memorijalni muzej u Jasenovcu jedini je značajni muzej u Hrvatskoj koji se bavi aspektima Drugog svjetskog rata, te osobito sustavom koncentracijskih logora izgrađenim na tom području za vrijeme ustaškog režima.³² Memorijalni centar Lipa pamti zasad je jedini drugi primjer muzeja koji se bavi Drugim svjetskim ratom na moderan način, čuvajući i ruševine sela Lipa (kojeg su nacisti spalili 30. travnja 1944.) i nudeći interaktivni obrazovni centar unutar muzeja.³³ Novi muzejski postav otvoren je 2015. godine, te škole iz Primorsko-goranske županije redovno posjećuju muzej u Lipi, koji priređuje i godišnje komemoracije na tragediju u Lipi. Postoji i nekoliko manjih spomen soba kao što je Muzejska zbirka Kastavštine

²⁹ Stefano PETRUNGARO, *Pisati povijest iznova: Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004.* Zagreb, 2009.

³⁰ Juraj HRŽENJAK, ur., *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj, 1990.-2000.* Zagreb, 2002.

³¹ Dunja RIHTMAN-AUGUŠTIN, *Ulice moga grada*, Beograd, 2000.

³² Nekoliko knjiga o povijesti Jasenovca uključuju sljedeće naslove: Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941-1945.* Zagreb, 2003.; Tea BENČIĆ RIMAY, ur., *Jasenovac Memorial Site*, Jasenovac, 2006.; Mišo DEVERIĆ i Ivan FUMIĆ, *Hrvatska u logorima, 1941.-1945.*, Zagreb, 2008.

³³ <http://lipapamti.ppmhp.hr/> (Pristup: 10.02.2018.)

(Kastav) ili Muzej oslobođenja Dalmacije (Šibenik), no oni se s obzirom na veličinu i značaj ne mogu smatrati nacionalnim muzejima.

Narativ Drugog svjetskog rata stoga je ograničen na muzej koncentracijskog logora Jasenovac. Ubrzo nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941., doneseni su rasni zakoni protiv Srba, Židova i Roma, a oni su bili praćeni sistematskim uhićenjima ne-Hrvata i masovnim ubojstvima Srba od strane tzv. "divljih" ustaša.³⁴ Za razliku od plinskih komora korištenih u njemačkim eksterminacijskim logorima i logorima smrti, žrtve su u centralnom logoru III Jasenovac, obližnjem logoru Stara Gradiška, i drugim ustaškim logorima najčešće bile ubijane manje sustavnim, ali osobito brutalnim metodama.

Procjene broja žrtava sustava koncentracijskih logora Jasenovac varirale su tijekom godina, te su odmah nakon završetka Drugog svjetskog rata postale predmetom političkih manipulacija. Brojka od 700 000 žrtava Jasenovca smatrala se sankrosantnom u komunističkoj Jugoslaviji, a tijekom 1980-ih neki su znanstvenici uvećavali tu brojku do milijun i više individualnih, pretežito srpskih žrtva ubijenih unutar logora.³⁵ Reakcije hrvatskih nacionalista, primjerice Franje Tuđmana, išle su u smjeru minimiziranja brojeva žrtava. I prije nego što je postao predsjednik, Tuđman je tvrdio da je ukupan broj žrtava u logorima u Hrvatskoj 40 000, što je nastavio ponavljati 1990-ih.³⁶ U internoj bazi podataka Spomen područja Jasenovac trenutno je poimenično popisanih 83 845 Srba, Židova,

³⁴ Primjerice, "Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti i Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda" donesene su 30. travnja 1941., manje od tri tjedna nakon osnivanja NDH. *Hrvatski narod* (Zagreb), 1. svibnja 1941., 1. Za više detalja o NDH vidjeti Jozo TOMASEVICH, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*. Stanford, 2001.; Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*. Zagreb, 1978.; Tvrtko JAKOVINA, "The Independent State of Croatia in Hitler's Axis System," u: *Jasenovac Memorial Site*, ur. Tea Benčić Rimay; i Sabina RAMET, ur., *Nezavisna Država Hrvatska, 1941.-1945*.

³⁵ Vladimir ŽERJAVIĆ, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb, Globus, 1992., 11–12, 44; i Nataša MATAUŠIĆ, "The Jasenovac Concentration Camp," u: *Jasenovac Memorial Site*, ur. Benčić Rimay, 47–48.

³⁶ Razgovor s Tuđmanom, objavljen u *Novom listu* (23. travnja, 1996.), 21. Vidjeti raspravu o manipulaciji brojem žrtava Jasenovca u Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1990., 56–58. Pojam kolektivne krivnje bio je jedan od središnjih principa u Tuđmanovu propitivanju broja srpskih žrtava u Drugom svjetskom ratu. Prema njegovim riječima, broj žrtava bio je preuveličan kako bi se opravdala jedinstvena Jugoslavija i dominacija Srba na ključnim stranačkim, policijskim i vojnim pozicijama u Hrvatskoj. Franjo TUĐMAN, "The Sources, Changes, and Essence of the National Question in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia," u: *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, ur. Peter Sugar, Washington, DC, 1995., 330–331.

Roma, Hrvata, te pripadnika drugih nacionalnosti,³⁷ iako mnogi znanstvenici tvrde da je konačan broj žrtava veći.³⁸

Za razliku od nekih drugih logora Drugog svjetskog rata na prostoru okupirane Europe koji su sačuvani i transformirani u memorijale, na području nekadašnjeg logora u Jasenovcu uglavnom nema sačuvanih originalnih ostataka logora. Kada su vidjeli da gube rat 1945., ustaše su uništili logor i gotovo sve pisane dokumente. U narednim godinama, stanovnici Jasenovca i okolnih mjesta koristili su ciglu i građevni materijal s područja logora za izgradnju svojih porušenih domova. Tijekom 1950-ih lokalne su vlasti predložile da se na mjestu logora podigne memorijal, no tek je 1963. godine, nakon radnih akcija 1500 radnika koji su u potpunosti očistili teren, donijeta odluka da se izgradi spomenik.³⁹ Organizacija veterana Narodnooslobodilačkog rata (Savez udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata - SUBNOR) kao rješenje za izgradnju centralnog spomenika izabrao je projekt beogradskog arhitekta Bogdana Bogdanovića te njegov Kameni cvijet koji je simbolizirao "neuništivost života."⁴⁰ Rad na izgradnji spomenika trajao je od 1964. do njegova službenog otvorenja 4. srpnja (Dan borca) 1966.⁴¹ Radovi vezani za izgradnju memorijala i muzeja započeli su u rujnu 1967. te su završeni u srpnju 1968. godine, iste godine kada je memorijal službeno započeo s djelovanjem. Godine 1983. Spomen područje Jasenovac širi svoju nadležnost i na udaljenija stratišta i logore koji su bili dijelom sustava koncentracijskih logora Jasenovac, kao što su Krapje, Uštica, Stara Gradiška i Donja Gradina. Donja Gradina pokriva područje najšireg mjesta masovnih ubijanja preko rijeke Save, koje se trenutno nalazi na teritoriju Bosne i Hercegovine (Republike Srpske), te je povla-

³⁷ Tablice u kojima su po nacionalnosti identificirane žrtve u logoru Jasenovac mogu se naći na www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711 (pristupljeno 01.08.2017.).

³⁸ Dok još nije izravno radio na popisu žrtava, Slavko Goldstein je u novinskim člancima i internim raspravama često koristio brojku od 100 000 žrtava. Arhiva Javne ustanove Spomen područje (JUSP) Jasenovac, Fond SPJ-Komemoracije, A-745, Slavko GOLDSTEIN, "Procjene o priližnom broju žrtava ustaškog logorskog sustava Jasenovac 1941-1945," 21. travanj, 2005. Broj žrtava različit je među znanstvenicima u Hrvatskoj, Srbiji, Memorijalnom muzeju holokausta u SAD-a i Yad Vashemu te je i dalje predmet rasprava političara i revizionista. Ivo Goldstein daje kratki pregled polemika o broju žrtava ("O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa") u: Slavko Goldstein, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*. Zagreb, 2016., 103-127.

³⁹ Duško LONČAR, *Deset godina spomen-područja Jasenovac*, Jasenovac, 1977., 13-14.

⁴⁰ Bogdanović započinje intervju sljedećim riječima "Ja sam 'Jasenovačkim cvijetom' obilježio život - strašan je zločin koji se u Jasenovcu događao, ali je važno prikazati i ono što će biti poslije.." Navedeno u Nataša JOVIČIĆ, "The Alchemy of the Flower," u: *Jasenovac Memorial Site*, ur. Benčić Rimay, 229.

⁴¹ D. LONČAR, *Deset godina spomen-područja Jasenovac*, 13-14.

čenjem nacionalne (1990.) i europske granice (2013.) područje nekad ujedinjenog memorijala podijeljeno između dvije zemlje. Fragmentacija memorijala rezultirala je i dvama radikalno suprotstavljenim narativima i pristupima prošlosti: hrvatskim, koji nudi suvremeni muzejski prostor i memorijal, te pristupom bosanskih Srba, gdje se na području upečatljivih masovnih grobnica narativno perpetuira jasenovački mit iz komunističkog perioda.

Prvi stalni muzejski postav postavljen je 1968. godine, te je doraden i mijenjan 1988. godine. Oba stalna postava prikazivala su fotografije mrtvih tijela i ubojstava koje su počinili ustaše i druge vojske Sila Osovine, a u postav je bila uključena i bogata zbirka predmeta (uključujući mnoga oružja i oruđa kojima su, pretpostavlja se, žrtve bile ubijane), koji su vjerno predočavali traumu za studente i školske grupe koje su posjećivale Jasenovac. Fotomonografija Nataše Mataušić otkriva da se gotovo pola fotografija izloženih u muzeju zapravo odnosilo na koncentracijske logore u Njemačkoj ili lokacije koje nemaju ništa s Jasenovcem, pa čak niti s ustašama.⁴² 1991. godine memorijal je okupiran od strane pobunjene srpske vojske, koja je razorila muzej i opljačkala zbirku, te su predmeti završili u skladištu u Banja Luci (Bosna i Hercegovina) odakle su 2000. godine preneseni u Washington D.C. uz pomoć američkog muzeja holokausta (*United States Holocaust Memorial Museum – USHMM*), te su napokon vraćeni u Hrvatsku 2001. godine.⁴³ Od tada je nekoliko tematskih izložbi⁴⁴ bilo postavljeno na području memorijala, te je spomenik Kameni cvijet restauriran 2003. i 2004. godine. Najvažniji je korak međutim bila priprema i implementacija novog stalnog muzejskog postava unutar jasenovačkog memorijalnog prostora.

Kao što je ranije rečeno, svi značajni muzeji u Hrvatskoj koji su se bavili Drugim svjetskim ratom bili su ili zatvoreni, ili transformirani, ili uništeni tijekom Domovinskog rata 1990-ih godina. Na taj je način memorijal u Jasenovcu postao lakmus papir za mjerenje hrvatske spremnosti da se suoči s tamnim stranama svoje prošlosti, nakon djelomične

⁴² Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac fotomonografija*. Zagreb, 2008. Mataušić otkriva koliko je fotografija korišteno u različitim publikacijama i izložbama s različitim naslovima kako bi se manipuliralo žrtvama u političke svrhe.

⁴³ Nataša MATAUŠIĆ, "The Jasenovac Concentration Camp," u: *Jasenovac Memorial Site*, ur. Benčić Rimay, 54. Hrvatske vlasti procjenjuju da još uvijek nedostaje oko 30 posto zbirke koju je 1991. godine činilo oko 14.000 predmeta i 2.500 publikacija. Vjeruje se da se dio zbirke koji nedostaje nalazi u Bosni i Hercegovini ili Srbiji.

⁴⁴ Od travnja 2002. do travnja 2003., spomen područje bilo je domaćin izložbe "Koncentracioni logor Jasenovac – izložba o počecima logorskog sustava kolovoz 1941. – veljača 1942." koja je sadržavala brojne izvorne artefakte, modele i fotografije kampa, te rekonstrukciju glavnih (zapadnih) vrata u prirodnoj veličini. U usporedbi s današnjim relativno apstraktnim stalnim postavom, ova je izložba bila daleko učinkovitija u prenošenju izgleda i dojma logora Jasenovac.

rehabilitacije ustaša u Tuđmanovoj Hrvatskoj.⁴⁵ Tuđmanova konceptualizacija jasenovačkog memorijala prijetila je da se memorijal pretvori u simboličku manifestaciju njegove ideje nacionalne pomirbe. Tuđman je rekao da “Jasenovac može postati mjesto za sve žrtve rata, a što bi upozorilo hrvatski narod da su bili podijeljeni te dovedeni do međusobnog sukoba koji se ne smije ponoviti. To bi utjecalo na pomirenje mrtvih kao i na pomirenje živih, njihove djece i unučadi.”⁴⁶ Nakon lavine protesta od strane međunarodne zajednice i domaćih antifašističkih organizacija te organizacija za ljudska prava, Tuđman je odustao od ideje pretvaranja jasenovačkog memorijala u ekskluzivno hrvatsko memorijalno područje. Na dan 8. ožujka 2001. godine hrvatski je Sabor usvojio novi zakon o Spomen području Jasenovac, koji je uključivao imenovanje devet članova savjetodavnog odbora, pet članova muzejskog vijeća i novog ravnatelja, kojima je dodijeljena zadaća razvoja koncepta novog stalnog muzejskog postava. Ljiljana Radonić je u svojoj oštroj kritici muzeja u Jasenovcu istakla da autori novog muzejskog postava moraju balansirati između europskih standarda memorijalizacije (holokausta) i specifičnosti jasenovačkog logora i njegovih žrtava.⁴⁷ Početkom 2006. godine razvila se intenzivna javna rasprava oko budućeg koncepta i dizajna za muzejski postav koji je bio predviđen za otvaranje krajem 2006. godine. Od 2002., zaposlenici Spomen područja Jasenovac blisko su surađivali s američkim muzejom holokausta (USHMM), te je 2005. godine Hrvatska postala stalna članica Radne grupe za međunarodnu suradnju o obrazovanju, sjećanju i istraživanju holokausta (*the Task Force for International Co-operation on Holocaust Education, Remembrance, and Research*), današnje Međunarodne alijanse za sjećanje na holokaust (*the International Holocaust Remembrance Alliance*). Debate su se većinom vrtjele oko straha da će Jasenovac postati samo memorijal holokausta, jer taj bi koncept u sjeni ostavio genocidnu politiku ustaša protiv Srba (koji su

⁴⁵ I dok Tuđman nikada u potpunosti nije odbacivao hrvatski antifašizam, Tita kao ni svoju partizansku prošlost, od 1990-ih prisutan je sustavan napor da se ustaše ne prikazuju kao suradnici fašista nego kao patriotski antikomunisti. Vidjeti: Darko KARAČIĆ, Tamara BANJEGLAV i Nataša GOVEDARICA, *Revizija prošlosti: Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. godine*, Sarajevo, 2012.; Vjeran PAVLAKOVIĆ, “Flirting with Fascism: The Ustaša Legacy and Croatian Politics in the 1990s,” u: Lorenzo BERTUCELLI i Mila ORLIĆ, *Una storia balcanica: Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, Verona, 2008.; i Stevo ĐURAŠKOVIĆ, “National identity-building and the ‘Ustaša-nostalgia’ in Croatia: the past that will not pass,” u: *Nationalities Papers*, XLIV/2016, br. 5.

⁴⁶ Razgovor s Tuđmanom, objavljen u *Novom listu* (23. travnja, 1996.), 21. Dok je Tuđman predviđao da hrvatske ratne žrtve s različitih strana budu pokopane u Jasenovcu u odvojenim grobnicama, protivnici takve ideje optuživali su ga za “miješanje kostiju mrtvih.”

⁴⁷ Ljiljana RADONIĆ, “Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac,” *Suvremene teme*, III/2010, br. 1, 55–58.

bili najbrojnije žrtve logora), Roma, i ostalih protivnika ustaškog režima. Zorica Stipetić, povjesničarka i predsjednica Savjeta, izjavila je u intervjuu prije otvorenja postava:

Simbol holokausta je plinska komora, dok su simboli Jasenovca bodež i slovo U (za ustaše). Ako njih zaobiđemo ili marginaliziramo, prikrit ćemo stvarni karakter logora. Drugim riječima, nećemo prikazati punu istinu te dati edukacijski potencijal onomu što se tamo dogodilo.⁴⁸

Nadalje, odluka da se fokus stavi na individualnu žrtvu, radije nego na kolektivne žrtve koje su ubijene radi njihove nacionalne ili religijske pripadnosti, dovele su do sumnje i pitanja hoće li se ubojstva na taj način minimizirati. Odluka da se poimence popišu imena svih dotad prikupljenih žrtava na staklene ploče koje su središnji dio postava pokazala se kontroverznom jer nacionalnost žrtava nije bila uključena. Stoga su se naknadno dodala dva ekrana koja su prikazivala imena i nacionalnost žrtava. Polemike oko postava nisu nestale ni prilikom njegovog službenog otvorenja 27. studenog 2006. godine. Hrvatski politički lideri – predsjednik, premijer, i predsjednik sabora – okupili su se prilikom otvaranja te su održali govore o značenju Jasenovca. Tadašnji predsjednik Stjepan Mesić naglasio je važnost logora kao mjesta sjećanja na Drugi svjetski rat:

Ako postoji mjesto u Hrvatskoj gdje apsolutno ne smije biti sumnje o tome kako država sagledava događaje iz Drugog svjetskog rata, onda je to mjesto ovdje, u Jasenovcu... Ako postoji mjesto gdje se trebamo informirati o zločinima ustaša, onda je to mjesto ovdje, u Jasenovcu. I da budem apsolutno jasan: ovaj muzej osim što treba ilustrirati zločine koji su počinjeni, mora o njima pružati i informacije koje su potpune i precizne.⁴⁹

Tadašnji premijer Ivo Sanader otišao je i korak dalje radeći usporedbu s Domovinskim ratom za nezavisnost 1990-ih, te je muzejski postav smjestio u kontekst hrvatskog puta prema članstvu u Europskoj Uniji. U svom se govoru nije osvrtao samo na ustaške zločine, već je spominjao i one komunističke:

O Europi bez podjela moramo govoriti ovdje u Jasenovcu. Jer Jasenovac je tragična mjera dubine podjela koje su u kontekstu stare, konfliktne Europe, duboko urezane u tkivo hrvatskog društva. Nekoliko je europskih zemalja osjetilo razorne poslje-

⁴⁸ *Identitet*, br. 94 (siječanj 2006), 10.

⁴⁹ Govor bivšeg predsjednika Stjepana Mesića u Jasenovcu, 27. studenog 2006., transkript dostupan na: [//www.predsjednik.hr/Default.aspx?art=13331&sec=715](http://www.predsjednik.hr/Default.aspx?art=13331&sec=715).

dice europske podjele i sukoba ideologija i ljudi. U Domovinskom ratu nadišli smo te podjele, ojačali smo naše antifašističke temelje dok smo istodobno osudili komunistički totalitarizam, te smo uveli paradigmu novoujedinjene i pomirene Hrvatske koja je naš zalog u novoj Europi. Ta nova Europa donosi vrijednosti koje su i dio našeg nasljedstva, poput dijaloga, tolerancije, mira i demokracije. Moderna Hrvatska bit će izgrađena upravo na tim vrijednostima.⁵⁰

Nakon održanih govora političari su obišli novi postav zajedno s osobljem muzeja i nekoliko stotina posjetitelja, no njihove su izjave o postavu nakon razgledavanja bile naglašeno kritičnije. Stjepan Mesić kritizirao je minimalistički i radije avangardni muzejski dizajn jer “ne predstavlja adekvatno brutalnost ubojstava, iako je dobro da su žrtve individualizirane. Možda sam subjektivan, no ovo je bio koncentracijski logor užasa i najbrutalnijih ubojstava i smrti.”⁵¹ Milorad Pupovac, saborski zastupnik i predsjednik Srpskog narodnog vijeća (SNV) rekao je:

Ovo je tek prvi korak koji treba biti nadograđen u suradnji s predstavnicima naroda stradalih. Ovo je sada više informacijsko-dokumentacijski centar nego muzej, instalacija koja može biti postavljena bilo gdje, a ne na mjestu koje je povezano s onim što je Jasenovac doista bio.”⁵²

Zorica Stipetić, predsjednica Savjeta, složila se da muzej ne ispunjava do kraja svoju ulogu te da treba biti uloženi napor u dopune stalnog postava. Zaključila je da problem nije u prikazanom materijalu, već u predmetima koji nedostaju: “Vjerujem da treba postojati još jedan izložbeni prostor koji bi prikazivao autentičniju građu i predmete, a da bi se dobio osjećaj istine o onome što se ovdje događalo.”⁵³

Neke druge kritike bile su i puno oštrije. Julija Koš, članica Savjeta, rekla je novinarka Republike Srpske da bi “čak i ustaše bili zadovoljni ovakvim postavom,” čime je insinuirala da se postavom namjerno skriva istina o ustaškim zločinima.⁵⁴ Njezini su komen-

⁵⁰ Govor bivšeg predsjednika Vlade RH Ive Sanadera u Jasenovcu, 27. studenog 2006., transkript u posjedu autora.

⁵¹ *Novi list* (28. studeni 2006.), 3.

⁵² Isto.

⁵³ *Nezavisne novine* (2. prosinac 2006.), elektronska verzija na www.nezavisne.com (pristupljeno 29. 08. 2008). Ove dnevne novine, koje izlaze u Banja Luci (Republika Srpska), također su naglasile kako je muzej “minimizirao” žrtve tvrdeći kako ih je bilo “samo” oko 70.000, a ne 700.000 što su službeni statistički podaci kojima se i dalje koriste vlasti bosanskih Srba.

⁵⁴ *Jutarnji list* (28. studeni, 2006.), 8.

tari čak naveli predsjednicu upravnog (muzejskog) vijeća, Natašu Mataušić, da ponudi svoju ostavku, što je tadašnji ministar kulture odbio.⁵⁵ Koš je nastavila s napadima na postav u narednim godinama, optužujući autorice izložbe da su “potpuno nekompetentne” i predlažući da se muzej odmah zatvori.⁵⁶ U međuvremenu, Efraim Zuroff, ravnatelj jeruzalemskog centra Simon Wiesenthal, nazvao je izložbu “postmodernim smećem” nakon posjeta muzeju prilikom otvorenja. Dodao je da:

U novoj izložbi nema ničega o ideologiji ustaškog masakra. Gledajući ovaj postav, nitko ne može razumjeti ništa o ideologiji ustaša, koji su pokušali pretvoriti Hrvatsku u čistu katoličku zemlju, bez Srba, Židova i Roma. Nema konteksta, ničega o Drugom svjetskom ratu, te gotovo nema povijesnih dokaza o genocidu i holokaustu.⁵⁷

Usprkos mnogim negativnim komentarima, dvoje stručnjaka iz muzeja holokausta USHMM u Washington D.C., Diane Saltzman i Arthur Berger, pripisali su nedostatke muzeja malom izložbenom prostoru te su istakli da je postav unatoč tome uspio “vratiti identitet žrtvi, jer je to ono što je žrtvama bilo oduzeto u koncentracijskom logoru.”⁵⁸

Više od deset godina nakon otvorenja, muzej u Jasenovcu ostaje glavni stalni muzejski postav u Hrvatskoj koji se bavi Drugim svjetskim ratom. No da li on ispunjava svoju svrhu kao povijesni muzej? Nakon nekoliko posjeta memorijalu u Jasenovcu od 2006., moj je dojam da muzej nažalost nije uspio prenijeti jasne narative o onome što se dogodilo u koncentracijskim logorima i na prostoru Hrvatske za vrijeme ustaškog režima. Kada sam vodio grupu talijanskih srednjoškolaca po prostoru memorijala 2010., mnogi muzeološki problemi postali su evidentni.

Prvo, unatoč obećanjima da će stalni postav biti dopunjen zbog lavine kritika 2006. godine, postav je ostao isti. Dodan je vremenski slijed događaja iz Drugog svjetskog rata na staklima edukacijskog centra, te je postavljena povremena izložba na ulazu u memorijal. Te se izložbe mijenjaju, a trenutna pokazuje razvoj, konstrukciju i poruku Bogdanovićevog Kamenog cvijeta u znak obilježavanja 50. godišnjice od izgradnje spomenika. Drugo, iako je izraz “postmoderni smeće” možda previše kritičan, izložbom se odlučio naglasiti umjetnički

⁵⁵ *Novi list* (7. prosinac, 2006.), 11.

⁵⁶ *Novi list* (22. studeni, 2008.), 7; *Novi list* (6. prosinac 2008.), 22–23; i *Novi list* (20. prosinac, 2008.), 22. Mataušić je odgovorila na tvrdnje Koševe; nakon toga je uslijedio i članak Koševe u *Novom listu* u kojem kritizira muzej i osoblje muzeja.

⁵⁷ *Novi list* (29. studeni, 2006.), 5.

⁵⁸ *Novi list* (2. prosinac, 2006.), 6.

koncept nad onim sadržajnim kakav se očekuje u tradicionalnom povijesnom muzeju. Od trenutka ulaska u muzej prisutan je osjećaj konfuzije. Dva su izložbena prostora, s lijeve i desne strane, no bez oznake na koju stranu treba krenuti. Muzej nema kronološkog reda. Za razliku od sličnih muzeja koji se bave holokaustom (kao Muzej tvornice Oskara Schindlera u Krakovu ili Muzej holokausta u Budimpešti), ne postoji povijesni narativ koji će voditi posjetitelje kroz događaje koji su doveli do nastanka logora i političkog konteksta u kojem je nastao ustaški pokret. Neke su legende postavljene vrlo nisko, blizu zemlje, što otežava njihovo čitanje. Legende na engleskom jeziku ispisane su bijelom bojom na sivoj podlozi, što ih čini gotovo nečitljivima. Interijer muzeja je crn, mračan i tjeskoban, iako ne prenosi nužno ono što su žrtve doživjele (za razliku od baraka i plinskih komora koje posjetitelji obilaze u Auschwitzu). Prigodna atmosfera je svakako stvorena, no izostaju pedagoške tehnike koje je moguće pronaći u drugim muzejima koji su nekad bili koncentracijski logori. Nadalje, nema modela ili mapa koji bi pokazali kako je logor izgledao, te se očekuje da posjetitelj rekonstruira povijesne događaje kroz svjedočanstva usmene povijesti predstavljena na video ekranima te iz fotografija koje se vrte na dodatnim ekranima. Iznenaduje da su predmeti koji pokazuju prve godine života u logoru, a koji su planirani u izložbi 2002. godine, isključeni iz postava, jer daju puno jasniju sliku o onome što se događalo u Jasenovcu. Iako su autorice izložbe tvrdile da ih je malen prostor prisilio na multimedijalni pristup, nekoliko računala za posjetitelje slaba su zamjena za nedostatak fotografija i predmeta koji bi "vodili" posjetitelje kroz prošlost, a što se od muzeja očekuje. I treće, odluka da se postav usredotoči na individualne žrtve je legitimna, no vrlo šturo spominjanje počinitelja daje tek polovičnu sliku o onom što se događalo za vrijeme Drugog svjetskog rata. Svi drugi spomenuti muzeji koji su mogli služiti kao model za muzej u Jasenovcu opširno se bave analizom ideologije i pokreta koji su doveli do holokausta i zločina protiv čovječnosti u različitim zemljama, pa je iznenadjujuće da muzej u Jasenovcu izlaže tek jednu fotografiju ustaškog vođe Ante Pavelića u susretu s Adolfom Hitlerom. Kustosica koja je vodila talijanske učenike objasnila je da se nepokazivanjem počinitelja zapravo odaje pijetet žrtvama, no rezultat je da posjetitelji koji nisu upućeni u temu ostaju zbunjeni, umjesto educirani.

S obzirom da Drugi svjetski rat i nadolazeći komunistički period nisu reprezentirani u muzejima, osporavajući narativi o prošlosti prenose se publici ponajviše putem komemorativnih okupljanja i političkih govora danih u tim prilikama na mjestima sjećanja. To se osobito odnosi na hrvatske i srpske identitete, kao i na interpretaciju antifašističke borbe i ustanka protiv fašizma 1941. godine. Službena pozicija državne vlasti, definirana Ustavom, govori da je moderna hrvatska država izgrađena na temeljima antifašizma. Narativ izgradnje

nacionalnog identiteta ističe da su Hrvati bili važan dio partizanskog pokreta kojim su uspostavljene i suvremene hrvatske teritorijalne granice, koje su ponovno obranjene od strane hrvatskih branitelja u Domovinskom ratu. Kulturno sjećanje na Drugi svjetski rat igra možda i najvažniju ulogu za Srbe u Hrvatskoj. Pupovac, predsjednik SNV-a, istaknuo je da je sudjelovanje u Narodnooslobodilačkom ratu najvažniji element identiteta i kulturnog nasljeđa Srba u Hrvatskoj.⁵⁹ Dodao je da je sistemska destrukcija antifašističkih spomenika 1990-ih težila izbrisati dio hrvatskog kulturnog pamćenja.⁶⁰ Iz tog razloga je SNV u svoj program uključio obnovu antifašističkih spomenika kao jedan od svojih glavnih ciljeva.⁶¹ Zbog toga se ističu i komemoracije ustanka 1941. protiv ustaškog režima, koje govore o antifašističkom identitetu Srba u Hrvatskoj (te se odbijaju ekstremni narativi o Srbima iz prošlog rata), kao i o uključenju Srba u širi hrvatski antifašistički narativ koji se promiče od 2000. godine.

Jasenovac i novi revizionistički trendovi

U radu je u prijašnjim poglavljima pokazan razvoj Spomen područja Jasenovac u razdoblju hrvatske komunističke tranzicije i neposredno nakon rata 1990-ih, kada je Jasenovac bio predmetom novih nacionalnih interpretacija o prošlosti, kao i mjerilo internacionalnih kriterija za ulazak Hrvatske u Europsku Uniju. Posljednje poglavlje sadrži kratak osvrt na neke recentne trendove u politici sjećanja vezanim za Jasenovac. Kako se mnogi događaji opisani u nastavku teksta mogu promatrati više aktualnima nego povijesnima, njihova je analiza neizbježno više subjektivna te bazirana na analizi medija, intenzivnom terenskom istraživanju komemorativnih praksi vezanih za Drugi svjetski rat od 2013. godine kao dio projekta “Framing the Nation and Collective Identity in Croatia: Political Rituals and Cultural Memory of 20th Century Traumas” (FRAMNAT),⁶² te sudjelovanja na konferencijama, radionicama, seminarima, treninzima i intervjuima vezanim za suočavanjem s politikama sjećanja u Hrvatskoj i Europi. Sistematičnije i znanstveno utemeljene analize bit će objavljene u završnom izvještaju projekta FRAMNAT, te je autor svjestan nekolicine

⁵⁹ Istraživanje Filipa Škiljana o hrvatskim Srbima potvrđuje kako je antifašističko naslijeđe ključan dio njihova identiteta. Filip ŠKILJAN, “Identitet Srba u Hrvatskoj,” *Politička misao*, LI/2014, br. 2, 113-134.

⁶⁰ Razgovor s Miloradom Pupovcem u Zagrebu, Hrvatska, 1. listopada 2009. Pupovac je priznao kako neki sudionici u obilježavanju (komemoriranju) Drugog svjetskog rata nisu bili dovoljno kritični prema komunističkoj Jugoslaviji i Titu, ali je odbacio bilo kakve sugestije o veličanju velikosrpske ideologije.

⁶¹ Saša MILOŠEVIĆ, ur., *Srbi u Hrvatskoj 2007*. Zagreb, 2007., 20-21.

⁶² www.framnat.eu (Pristup 20.02.2018.)

recentnih članaka i knjiga koji su u pripremi za izdavanje, a bave se suočavanjem s politikama sjećanja, povijesnim revizionizmom, i komemorativnim praksama u Hrvatskoj i Jugoistočnoj Europi.⁶³

Izbor kandidatkinje HDZ-a Kolinde Grabar-Kitarović za predsjednicu RH 2015. godine označio je prekretnicu u diskursu rabljenom u komemoracijama Drugog svjetskog rata koji je bio u skladu s generalnim trendom konzervativnih političara i intelektualaca da podcjenjuju i narušavaju hrvatsko antifašističko naslijeđe. U travnju 2015. godine, predsjednica Grabar-Kitarović odlučila je prekinuti praksu svojih prethodnika te nije prisustvovala službenoj komemoraciji za jasenovačke žrtve (položila je vijenac na memorijalnom području nekoliko dana ranije). Poduzela je i neke druge simboličke akcije ubrzo nakon što je postala predsjednica, primjerice maknula je bistu Josipa Broza Tita iz ureda predsjednika (koju je čak i Tuđman zadržao) te je vratila pokroviteljstvo komemoraciji na Bleiburgu u svibnju, koju je koalicija SDP-a prestala financirati jer se smatralo da doprinosi rehabilitaciji ustaškog pokreta.

Predizborna kampanja HDZ-a prije parlamentarnih izbora u jesen 2015., bazirala se na virulentnom antikomunističkom diskursu, prijetnjama lustracijom, te odlukom da se stranke koje su otvoreno simpatizirale ustaše uključe u njihovu koaliciju. Kada je HDZ dobio priliku sastaviti vladu rane 2016., mnogi su inicijalni potezi stranke potvrđivali strahove koje je radikalno desno krilo stranke promicalo kao ideološku agendu, a koja je naličovala kretanjima u srednjeeuropskim zemljama poput Mađarske, Poljske i Slovačke. Među prvim odlukama nove vlade bilo je postavljanje kontroverznog (neki bi rekli revizionističkog) povjesničara, Zlatka Hasanbegovića, na čelo Ministarstva kulture, te obnavljanje vladinog pokroviteljstva nad komemoracijom na Bleiburgu. Godina 2016. bila je obilježena nizom otvoreno revizionističkih poteza u odnosu na Jasenovac kao dio šireg trenda rehabilitacije ustaša kao hrvatskih patriota i domoljuba, te istodobnim podcjenjivanjem partizana koje se isključivo sagledava kao anti-hrvatske ratne kriminalce.⁶⁴ 2015. godine, nakon poteš-

⁶³ Vidjeti primjerice Oto LUTHAR, ur., *Of Red Dragons and Evil Spirits: Post-Communist Historiography Between Democratization and New Politics of History*. Budapest, 2017.

⁶⁴ Trend zamijećen na komemoracijama na Bleiburgu i u Kninu ukazao je na zamagljivanje granica između ustaške ikonografije i legitimnih simbola Domovinskog rata, a prije svega riječ je o ustaškom pozdravu "Za dom spremni." Na proslavi Dana pobjede i domovinske zahvalnosti u Kninu 5. kolovoza 2016. (kao i 2017.), HOS-ove majice s natpisom "Za dom spremni" bile su omiljene i bilo ih je "legalno" nositi, iako se taj natpis počeo pojavljivati i na drugim majicama, šeširima i suvenirima koji su prodavani zajedno sa slikom Ante Pavelića, blajburškim kolekcijama i drugim ikonama koje eksplicitno ili pak suptilno aludiraju na NDH. Iako majice nisu nužno akademsko mjerilo profašističkih afiniteta, nakon dvanaestogodišnjeg terenskog rada, može se reći da je od 2015. došlo do dramatičnog povećanja takve ikonografije u Kninu

koća da se registriraju, nekoliko je desno orijentiranih i konzervativnih istraživača osnovalo *Društvo za istraživanje trostrukog logora Jasenovac*, koje dovodi u pitanje broj žrtava ustaškog logora Jasenovac, dok istodobno postavljaju tezu da su komunističke vlasti one koje su počinile najviše zločina u novom logoru koji je postojao nakon 1945.⁶⁵ Mnogi od tih argumenata artikulirani su u knjizi *Jasenovački logori* (2015) i u desničarskim medijima.⁶⁶ Upitna metodologija, selektivna interpretacija dokumenata, te izjave kojima se poriče holokaust u toj knjizi potakle su intelektualca Slavka Goldsteina da direktno odgovori na tu knjigu sa svojom knjigom *Jasenovac: Tragedija, Mitomanija, Istina* (2016). Đorđe Miho-
vilović objavio je knjigu *Jasenovac Fotomonografija 1945.-1947.*, s izvornim fotografijama snimljenim nakon oslobođenja logora 1945., koje prikazuju ruševine logora te prkose teoriji da su komunisti tamo mogli nastaviti održavati koncentracijski logor.⁶⁷

Premijera revizionističkog filma Jakova Sedlara *Jasenovac – Istina* u travnju 2016., filma u kojem su istraživački novinari pronašli znatan broj falsifikata, bila je kap koja je prelila čašu i na ulice izvela nevladine udruge za ljudska prava, srpsku manjinu, romske i židovske organizacije, antifašističke organizacije, te čak izraelsku ambasadoricu.⁶⁸ Kao posljedica, sve su te grupe bojkotirale službenu komemoraciju u Jasenovcu, što je izazvalo međunarodni skandal.⁶⁹ Dok je službena komemoracija bila održana 22. travnja, te su na njoj većinom sudjelovali premijer, ministri i predstavnici sabora, alternativne komemoracije održane su 15. travnja (organizirana od strane hrvatske Židovske općine) i 24. travnja (organizirana od strane Saveza antifašističkih boraca i antifašista RH te Srpskog narodnog

gdje, osim slučajeva veterana HOS-a koji marširaju u crnim majicama pjevajući ustaške pjesme, ima i drugih ekscesa koji su često bili povezani s koncertima Marka Perkovića Thompsona i nogometnim utakmicama. Vidjeti: Dario BRENTIN, "Ready for the homeland? Ritual, remembrance, and political extremism in Croatian football," *Nationalities Papers*, XLIV/2016, br. 6.

⁶⁵ <https://drustvojasenovac.wordpress.com/> (Pritup 20.02.2018.)

⁶⁶ Stjepan RAZUM i Igor VUKIĆ, ur., *Jasenovački logori: istraživanja*. Zagreb, 2015.

⁶⁷ Vidjeti: S. GOLDSTEIN, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*; i Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Jasenovac 1945-1947: fotomonografija*. Jasenovac, 2016.

⁶⁸ *Jutarnji list*, 8. travanj 2016., 5. Izraelski veleposlanik u Hrvatskoj, Kalay Kleitman, nakon što je pogledao film izjavio je da je film "selektivno opisao povijest, pokušao je revidirati mnoge poznate povijesne činjenice i uvrijedio je osjećaje ljudi koji su izgubili svoje voljene u Jasenovcu."

⁶⁹ Godišnje izvješće američkog State Departmenta o vjerskim slobodama za Hrvatsku u 2016. godini spominje bojkot jasenovačke komemoracije kao i druge trendove koji se mogu smatrati povijesnim revizionizmom. US Department of State, 2016 Report on International Religious Freedom, <https://www.state.gov/j/drl/rls/irf/2016/> (Pristup 20.02.2018.). Vidjeti također: *SNV Bulletin #10: Historijski revizionizam, govor mržnje i nasilje prema Srbima u 2016*. Zagreb, 2017.

vijeća), zajedno s protestima u Zagrebu organiziranim na isti dan kada je održana službena komemoracija. Suprotstavljene interpretacije o naravi jasenovačkog logora nisu bile prisutne samo u akademskim publikacijama i u medijima, nego i u više komemorativnih rituala i u službenim izjavama predstavnika vlasti.

Revizionistički napadi nastavili su se 2016. i 2017. godine, osobito u ideološkim, desnim i konzervativnim publikacijama kao što je *Hrvatski tjednik*, u kojemu je postalo uobičajeno da se propituje broj žrtava logora Jasenovac kojeg su napravili muzeolozi i stručnjaci u Spomen području Jasenovac.⁷⁰

Umjesto da se uključe u akademsku raspravu koja bi doprinijela boljem razumijevanju koncentracijskog logora i ustaškog režima, retorika koju koriste revizionisti (ili radije poricatelji holokausta i genocida tijekom Drugog svjetskog rata) radije sugerira da je bilo koja pogreška namjerna laž, manipulacija i urota od strane komunističke elite koja još uvijek ima moć u Hrvatskoj i zlostavlja Hrvate namećući im krivnju Jasenovca. I dok se brojem žrtava Jasenovca još uvijek manipulira u određenim nacionalističkim krugovima u Republici Srpskoj i Srbiji, što je jasno iz političkih govora Milorada Dodika i Aleksandra Vučića na komemoraciji u Donjoj Gradini (Bosna i Hercegovina) proteklih godina, ozbiljni istraživači u regiji i šire govore o 80 000 – 100 000 žrtava. No sustavni napadi dopisnika *Hrvatskog tjednika*, kao što je Blanka Matković koja tvrdi da je “Jasenovac najveća falsifikacija u hrvatskoj povijesti”⁷¹, nastoje potkopati postojanje logora dovodeći u pitanje broj njegovih žrtava koji nikada neće biti potpun.

Memorijalna ploča postavljena na pročelju lokalnog dječjeg vrtića od strane volontera zagrebačkog udruženja Hrvatskih oružanih snaga (HOS) 5. studenog 2016. godine, postavljena je u znak sjećanja na jedanaestoricu HOS-ovih vojnika koji su poginuli u Jasenovcu ili na obližnjim mjestima tijekom Domovinskog rata. Kontroverze su izašle van kada je postalo javno poznato da ploča sadrži ustaški pozdrav “Za dom spremni” u emblemu HOS-ove organizacije, službeno registriranog u Zagrebu. Prisutnost istog pozdrava koji su koristili zločinci, ustaše u logoru u Jasenovcu, u blizini samog Spomen područja Jase-

⁷⁰ Nikola Banić i M. Koić gotovo su svaki tjedan objavljivali članke u *Hrvatskom tjedniku* pokušavajući prezentirati jasenovačku bazu podataka kao namjernu krivotvorinu, što bi onda po svoj prilici vodilo do shvaćanja NDH koje nije opterećeno mračnim naslijeđem Jasenovca. U radu nema dovoljno prostora za temeljitu analizu medijskih rasprava o Jasenovcu, kako u desno tako i lijevo orijentiranom tisku, no ovo je poslužilo kao primjer povijesnog revizionizma logora i Drugog svjetskog rata koji je vrlo raširen u medijima.

⁷¹ *Hrvatski tjednik*, (12. siječanj 2017.), 37.

novac, duboko je uvrijedila obitelji žrtava, organizacije Srba u Hrvatskoj, židovske zajednice, antifašističke organizacije, te mnoge druge hrvatske građane koji su smatrali da je takvo što neprihvatljivo za zemlju koja navodno njeguje svoje antifašističke i europske temelje. Premijer Plenković, na čelu nestabilne koalicije i nepopularan u radikalno desnom krilu svoje stranke, odlučio se za odgađanje donošenja odluke o ploči te umjesto toga donio odluku o formiranju Vijeća za suočavanje s posljedicama vladavine nedemokratskih režima, 8. prosinca 2016. godine.

Iako na jedan način kontroverzni spomenik može doprinijeti kvalitetnoj i potrebnoj debati u društvu o teškoj prošlosti, u ovom je slučaju polemika bila nepotrebna te je uglavnom isprovocirala radikalne reakcije s desna i s lijeva, dok je vlada ostala neodlučna. Antifašisti, političari koji predstavljaju Srbe u Hrvatskoj i židovske zajednice nastavile su s pritiskom protiv vlade, bojkotirali su službenu komemoraciju u travnu 2017., i upozorili su na širenje fašizma u hrvatskom društvu. Njihov je stav bio da nemaju ništa protiv spomenika palim braniteljima HOS-a, no zahtijevali su izostavljanje ustaškog pozdrava “Za dom spremni.” Reakcije s radikalne desnice i veterani HOS-a odbili su kompromis, te su započeli kampanju o nazivanju pozdrava “Za dom spremni” pozdravom iz Domovinskog rata koji nema ništa s ustaškim pozdravom, već je to “stari hrvatski pozdrav” koji postoji stoljećima.⁷² Kao u slučaju sa spomenikom HOS-a u Splitu, oni koji su ga štitali pokušali su izbrisati sjećanja na negativne aspekte ustaša na način da njihove simbole orijentiraju na Domovinski rat.

Koalicijski partneri povećali su pritisak na Plenkovića tijekom ljeta, te je vlada inicirala neposredne razgovore s veteranima HOS-a (no zanimljivo ne i s predstavnicima Spomen područja Jasenovac) te obećala da će se Vijeće požuriti s odlukama o kontroverznim simbolima. 7. rujna 2017. godine, više od osam mjeseci od postavljanja kontroverzne ploče, radnici su maknuli ploču te ju prenijeli u memorijalni park Trokut blizu grada Novske. Iako kontroverzna ploča više nije u Jasenovcu, pozdrav “Za dom spremni” ostao je na ploči, te je nova lokacija za ploču na području uništenog partizanskog memorijala (uništenog

⁷² Čak i površan pregled HOS-ovih i HSP-ovih publikacija, novina, video uradaka, intervjua i memoara otkriva da su oni zapravo vrlo svjesno izražavali nasljeđe NDH u svom izboru simbola u 1990-ima što, paradoksalno, neki veterani pokušavaju negirati. Međutim, HOS-ov general Ante Prkačin u brojnim intervjuima otvoreno priznaje da je HOS pri organiziranju svojih paramilitarnih jedinica 1991. izravno preuzeo slike NDH i glorificirao ustaše. Vidjeti *7dnevno.hr*, 3. rujan 2017., dostupno na <http://www.7dnevno.hr/izdvajanja/izdvojeno/da-se-ne-lazemo-hos-je-hrvatska-ustaska-vojska-nastala-na-tekovinama-hrabrih-domoljuba-iz-1941/> (pristupljeno 04. 10. 2017.). Dok se slogan “Za dom” pojavljivao u hrvatskoj povijesti, a najpoznatiji je onaj iz opere “Nikola Šubić Zrinski” (1876), formulacija “Za dom spremni” je bez sumnje ustaški pozdrav i samim time problematična kada se pojavljuje u javnom prostoru.

tijekom Domovinskog rata) i kosturnice palih partizana,⁷³ što u vrijeme pisanja ovog rada čini se samo još više produbljuje kontroverzu, umjesto da ju pokušava riješiti.

Zaključak

Dok je neovisna Hrvatska prolazila široku reviziju institucionalnog kulturnog sjećanja od 1991. godine, povijesni muzeji u tom su procesu bili ostavljeni po strani. Oni se nažalost prije mogu smatrati dijelom “kulture zaborava,” nego kulture sjećanja. Kao što je već istaknuto, bilo koja reprezentacija komunističke prošlosti mora uključiti analizu Drugog svjetskog rata. Trenutne ideološke i etno-nacionalne podjele u dnevnoj politici pokazuju da je postizanje minimalnog konsenzusa o nedavnoj prošlosti gotovo nemoguće. Hrvatska, koja je imala jedan od najširih pokreta otpora u okupiranoj Europi, ostavljena je skoro bez ijednog muzejskog postava posvećenog tom periodu. Jasenovac, koji dijelom igra ulogu muzeja otpora, ostaje previše kontroverzan da bi bio djelotvoran obrazovni alat za prikaz povijesti Drugog svjetskog rata. Postoje inicijative da se izložbe vrate na neka druga memorijalna mjesta (Glina, Petrova Gora), te postoje planovi, no nedovoljno definirani, za budući muzej žrtvama svih ratova (inicijativa nevladine udruge *Documenta*). No u ovom trenutku, to razdoblje prošlosti ostaje muzeološki prazno. Dnevne novine *Slobodna Dalmacija* objavile su da će memorijalni centar antifašističkim borcima na otoku Visu biti demontiran i preseljen u hodnik kako bi se napravilo mjesta za novu banku, što dodatno potvrđuje da je malo volje za primjeren odnos prema prošlosti.⁷⁴

Postavljanje stalnog postava u hrvatskom povijesnom muzeju bit će izazov i test hrvatskoj spremnosti da se suoči s prošlošću. Iako već četiri godine postoje planovi da se muzej preseli u novi prostor te da se omogući stalni postav, ne postoje javne debate o sadržaju postava, te se sve rasprave vode na unutarnjim sastancima Ministarstva kulture. Zaduženi odbor za osmišljavanje novog postava uključio je predstavnike iz širokog djelokruga hrvatskog društva (uključujući srpsku manjinu), s pretpostavkom da muzej ne bi trebao predstavljati ekskluzivni povijesni narativ etničkih Hrvata. Sjedinjene Američke Države koje su uspjele uspješno opstati kao multietničko društvo, također su se suočile s problemima u razvoju koncepta za Nacionalni muzej afroameričke povijesti i kulture. Debata se

⁷³ Za pregled drugih mjesta na kojima spomenici Domovinskog rata stoje na mjestu uništenih partizanskih spomenika i kosturnica, vidjeti *Novosti*, 29. rujan 2017., 10-11, online na <https://www.portalnovosti.com/otimaci-kostiju> (pristupljeno 04.10. 2017.).

⁷⁴ *Slobodna Dalmacija*, (5. rujan 2011.), 10-11.

odvijala oko pitanja trebaju li se narativi usredotočiti na viktimizaciju Afroamerikanaca u američkoj povijesti, ili na neki način dati ružičastu sliku nadvladavanja naslijeđa ropstva i rasizma?⁷⁵ Kako će Srbi u Hrvatskoj biti prikazani u muzejima nacionalne povijesti? Hoće li ih narativ tretirati kao jednake partnere u formiranju političkog i kulturnog naslijeđa zemlje, ili kao negativan faktor koji je opstruirao projekt izgradnje hrvatske nacije? Hoće li postav nadići diskurse jugokomunista i srbo-četnika korištene 1990-ih, koji sve Srbe povezuju s komunizmom, jugoslavenskom državom i ekstremnom agresijom?

I dok su složenost Drugog svjetskog rata i komunističkog razdoblja, kao i nespornost političkih elita da poduzmu proces lustracije, doprinijeli manjku povijesnih muzeja o tim razdobljima, drugi je faktor bila aktivna memorijalizacija Domovinskog rata, od izgradnje spomenika do komemoracija i oblikovanja muzejskih postava posvećenih hrvatskoj borbi za nezavisnost. Grad Vukovar, čija je tromjesečna opsada od strane srpskih vojnika i paramilitarnih grupa postala simbol hrvatske viktimizacije, funkcionira kao otvoren prostor koji prikazuje kako su srpski vojnici i paramilitarne grupacije opkolili danas brojna mjesta sjećanja (gotovo razoreni vodotoranj i ulica poznata kao "groblje tenkova"). Postoje i drugi državni muzeji u Vukovaru i oko njega, kao što je Vukovarska bolnica 1991. (muzej mjesta sjećanja), Spomen dom Ovčara (mjesto ubojstva više od 200 hrvatskih vojnika i civila) i memorijalno groblje. Memorijalni centar Domovinskog rata u Vukovaru, uspostavljen 2013. godine i u punoj funkciji od 2016. godine, kao takav učenicima i studentima omogućava memorijalne posjete i obrazovne aktivnosti, bazirajući se pretežito na vojnim aspektima sukoba, i posvećujući manje pažnje na izgradnju mira i tolerancije.⁷⁶ Iskustva Domovinskog rata utjecat će na to kako će se naslijeđe Drugog svjetskog rata i komunizma interpretirati i na službenoj razini, i na razini hrvatskog društva u cjelini. U zemlji prepunjenoj politikom sjećanja, bilo bi vrlo važno da političke elite u Hrvatskoj i muzeolozi usklade oblikovanje stalnih muzejskih postava koji se bave 20. stoljećem, a koji će prenositi pluralističke narative o prošlosti koji su u skladu s paradigmama sjećanja Europske Unije i u skladu sa suočavanjem s holokaustom, Drugim svjetskim ratom i naslijeđem komunističke diktature.

⁷⁵ *New York Times* (22. siječanj 2011.), dostupno online na www.nytimes.com/2011/01/23/us/23smithsonian.html?_r=1&scp=1&sq=thorny%20path%20to%20a%20national%20black%20museum&st=cse (accessed January 24, 2011). Muzej je otvoren u rujnu 2016. u Washington, D.C.

⁷⁶ Tvrdnja se temelji na nekoliko posjeta Memorijalnom centru Domovinskog rata u 2016. i 2017. godini, razgovorima s kustosima koji vode u obilaske, razgovorima s aktivistima za ljudska prava u Vukovaru, kao i na temelju recenzija studijskih posjeta.

Izvori i literatura:

- ASSMANN, Jan, *Kulturno pamćenje*, Zenica, 2005.
- BENČIĆ RIMAY, Tea (ur.), *Jasenovac Memorial Site*, Jasenovac, 2006.
- BENYOVSKEY, Lucija, "Španjolski građanski rat i naši interbrigadisti," *Informatica museologica*, XVII/1987, br. 1-4, 45-48.
- BRENTIN, Dario, "Ready for the homeland? Ritual, remembrance, and political extremism in Croatian football," *Nationalities Papers*, XL/2016, br. 6, 860-876.
- CARRIER, Peter, "Places, Politics and Archiving of Contemporary Memory in Pierre Nora's *Les Lieux de mémoire*," u: *Memory and Methodology*, ur. Susannah Radstone, Oxford, 2000, 37-57.
- CUNO, James, "Money, Power, and the History of Art," u: *Museums and Their Communities*, ur. Sheila Watson, London, 2007., 510-518.
- DAVIS, Peter, "Place Exploration: Museums, Identity, Community," u: *Museums and Their Communities*, ur. Sheila Watson, London, 2007., 53-75.
- DEVERIĆ Mišo i Ivan FUMIĆ, *Hrvatska u logorima, 1941.-1945*, Zagreb, 2008.
- DUBIN, Steven C., "The Postmodern Exhibition: Cut on the Bias, or is *Enola Gay* a Verb?" u: *Museums and Their Communities*, ur. Sheila Watson, London, 2007., 186-245.
- ĐURAŠKOVIĆ, Stevo, "National identity-building and the 'Ustaša-nostalgia' in Croatia: the past that will not pass," *Nationalities Papers*, XL/2016, br. 5., 772-788.
- GILLIS, John R., "Introduction," u: *Commemorations: The Politics of National Identity*, ur. John R. Gillis, Princeton, 1994., 3-26.
- GOLDSTEIN, Ivo, "O broju žrtava jasenovačkog logorskog kompleksa," u: Slavko GOLDSTEIN, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*. Zagreb, 2016, 103-127.
- GOLDSTEIN, Slavko, *Jasenovac: tragika, mitomanija, istina*, Zagreb, 2016.
- HALBWACHS, Maurice, *On Collective Memory*, Chicago, 1992.
- HAMBER, Brandon, Liz ŠEVČENKO i Ereshnee NAIDU, "Utopian Dreams or Practical Possibilities? The Challenges of Evaluating the Impact of Memorialization in Societies in Transition," *International Journal of Transitional Justice*, IV/2010, br. 3, 397-420.
- HRVATSKA 1941. GODINE, Zagreb, 1961.
- HRŽENJAK, Juraj (ur.), *Rušenje antifašističkih spomenika u Hrvatskoj, 1990.-2000.*, Zagreb, 2002.
- JAKOVINA, Tvrtko, "The Independent State of Croatia in Hitler's Axis System," u: *Jasenovac Memorial Site*, ur. Tea Benčić Rima, Jasenovac, 2006., 16-43.
- JAMBREŠIĆ-KIRIN, Renata, "Politička sjećanja na Drugi svjetski rat u doba medijske reprodukcije socijalističke kulture," u: *Devijacije i promašaji: Etnografija domaćeg socijalizma*, ur. Lada Čale Feldman i Ines Prica, Zagreb, 2006., 149-178.

- JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1978.
- JONES Sara, "Cross-border Collaboration and the Construction of Memory Narratives in Europe", u: *The Twentieth Century in European Memory: Transcultural Mediation and Reception*, ur. Tea Sindbaek Andersen i Barbara Tornquist-Plewa, Leiden, 2016., 27-55.
- KARAČIĆ, Darko, Tamara BANJEGLAV i Nataša GOVEDARICA, *Revizija prošlosti: Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990. Godine*, Sarajevo, 2012.
- LONČAR, Duško, *Deset godina spomen-područja Jasenovac*, Jasenovac, 1977.
- LUTHAR, Oto, *Of Red Dragons and Evil Spirits: Post-Communist Historiography Between Democratization and New Politics of History*, Budapest, 2017.
- MATAUŠIĆ, Nataša, *Jasenovac 1941–1945*, Zagreb, 2003.
- MATAUŠIĆ, Nataša, "The Jasenovac Concentration Camp," u: *Jasenovac Memorial Site*, ur. Tea BENČIĆ RIMAY, Jasenovac, 2006, 46-54.
- MATAUŠIĆ, Nataša, *Jasenovac fotomonografija*, Zagreb, 2008.
- MIHOVILOVIĆ, Đorđe, *Jasenovac 1945-1947: fotomonografija*, Jasenovac, 2016.
- MILOŠEVIĆ, Saša (ur.), *Srbi u Hrvatskoj 2007*, Zagreb, 2007.
- MISZTAL, Barbara, "Memory Experience: the forms and functions of memory," u: *Museums and Their Communities*, ur. Sheila Watson, London, 2007., 379.–396.
- PAVLAKOVIĆ, Vjeran, "Flirting with Fascism: The Ustaša Legacy and Croatian Politics in the 1990s," u: *Una storia balcanica: Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, ur. Lorenzo Bertucelli i Mila Orlić, Verona, 2008, 115-143.
- PETRUNGARO, Stefano, *Pisati povijest iznova: Hrvatski udžbenici povijesti 1918.-2004*, Zagreb, 2009.
- RADONIĆ, Ljiljana, "Univerzalizacija holokausta na primjeru hrvatske politike prošlosti i spomen-područja Jasenovac," *Suvremene teme*, III/2010, br. 1., 53-62.
- RAMET, Sabrina P. (ur.), *Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 2009.
- RAT U ŠPANJOLSKOJ, Zagreb: Muzej Revolucije naroda Hrvatske, 1986.
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja, *Ulice moga grada*, Beograd, 2000.
- RIVERA, Lauren A., "Managing 'Spoiled' National Identity: War, Tourism, and Memory in Croatia", *American Sociological Review*, LXXIII/2008, br. 4., 613-634.
- RIVERA-ORRACA, Lorena, "Are Museums Sites of Memory?," *New School of Psychology Bulletin*, VI/2009, br. 2., 32-37.
- HORVAT Vladimir, Igor VUKIĆ, Stipe PILIĆ i Blanka MATKOVIĆ (ur.), *Jasenovački logori: istraživanja*, Zagreb, 2015.
- SCHMIDT, Maria, *House of Terror Museum*, Budapest, 2008.

ŠIMPRAGA, Saša, *Zagreb, javni prostor*, Zagreb, 2011.

ŠKILJAN, Filip, "Identitet Srba u Hrvatskoj," *Politička misao*, LI/2014, br. 2., 111-134.

SNV BULLETIN #10: *Historijski revizionizam, govor mržnje i nasilje prema Srbima u 2016.*, Zagreb, 2017.

TOMASEVICH, Jozo, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941–1945: Occupation and Collaboration*, Stanford, 2001.

TUĐMAN, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1990.

TUĐMAN, Franjo, "The Sources, Changes, and Essence of the National Question in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia," u: *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, ur. Peter Sugar, Washington, DC, 1995.

WEIL, Stephen, "The Museum and the Public," u: *Museums and Their Communities*, ur. Sheila Watson, London, 2007., 257-271.

ŽERJAVIĆ, Vladimir, *Opsesije i megalomanije oko Jasenovca i Bleiburga*, Zagreb, 1992.

Contested Cultural Memory in Jasenovac: A Post-Communist/Post-Socialist Memorial Museum in an Era of Historical Revisionism

This article analyzes the Jasenovac Memorial Site within the broader context of Croatian museums dealing with the Second World War and socialist Yugoslavia. The first part looks at the role of museums in dealing with controversial issues and provides a historical overview of how the Second World War was depicted prior to the 1990s, and the transformation after Croatian independence. Despite the centrality of wars in the twentieth century in the creation of the modern Croatian state, few museums in Croatia deal with the legacy of the Second World War or communism, unlike former Soviet bloc countries (Czech Republic, Poland, Hungary, Lithuania), which quickly established memorial museums dedicated to these time periods. The second half focuses on the memorial museum at the former Jasenovac concentration camp, one of the only permanent memorial museums dedicated to the Second World War in Croatia. The Jasenovac Memorial Site - established in the 1960s, devastated during the war of the 1990s, and restored in 2006 - has been a constant target of right-wing revisionism since Croatia's entry into the European Union in 2013. The museum, along with its publications and efforts to create a database of all victims, has long been a bastion of scientific research and education about the crimes of the Ustaša regime, which has resulted in attacks by those seeking to rehabilitate the Ustaša movement and discredit the antifascist Partisan movement.

Key words: memorial museums, memory culture, Jasenovac Memorial Site, revisionism, Second World War

Jasenovac na filmu: manipulacije identitetima i izvedba pamćenja

dr. sc. Ana Kršinić – Lozica

Hrvatski muzej arhitekture HAZU, Zagreb

U tekstu se uspoređuju načini na koje se u različitim razdobljima i društveno-političkim režimima prikazuje jasenovački logor na filmu. Analiziraju se četiri filma koja temi Jasenovca pristupaju iz sasvim različitih pozicija, često konfliktnih i međusobno suprotstavljenih: “Jasenovac” Gustava Gavrina i Koste Hlavatyja (1945.), “Jasenovac” Bogdana Žižića (1966.), “Krv i pepeo Jasenovca” Lordana Zafranovića (1983.) i “Jasenovac – istina” Jakova Sedlara (2016.). Veći dio analize posvećen je potonjem filmu zbog kontroverzi koje je izazvao, no interpretira ga se u relaciji spram ranijih filmova koji postavljaju kontekst za njegovo razumijevanje. Skreće se pažnja na eksplicitne manipulacije i izvrtnje ili negiranje činjenica koje se u filmovima koriste, ali i na mnoge suptilnije postupke, kojima se sugerira određena vrsta interpretacije i identifikacije gledatelja s identitetskim pozicijama koje se filmom promoviraju. Filmovi se, osim u kontekstu reprezentacije pamćenja, sagledavaju ujedno i kao činioci pamćenja, koji imaju aktivnu ulogu u izvedbi kolektivnih identiteta koji se prelamaju kroz Jasenovac kao simbolički topos. Osvještavanjem mehanizama konstrukcije identiteta koji se koriste u filmovima, ukazuje se na opasnost tumačenja dokumentarnog filma kao nužno istinosnog, kao onog koji donosi istinu o Jasenovcu (odnosno konfliktne verzije “istine”). Umjesto toga, sugerira se nužnost interpretiranja filma kao dokumenta određenog vremena, ideologija i identitetskih politika, ali ujedno i kao poprišta borbi oko uspostave značenja i različitih vizija društvenog prostora.

Ključne riječi: Dokumentarni film, Jasenovac, pamćenje, izvedba, kolektivni identiteti, subjektne pozicije, manipulacije

Uvod

O logoru Jasenovac snimljeni su mnogi filmovi, od čega velikom većinom prevladavaju dokumentarni filmovi. U razdoblju od 1946. do 2016. snimljeno je više od deset filmova posvećenih direktno jasenovačkom logoru ili stradanjima vezanim uz Jasenovac, a broj filmova koji se jednim dijelom na njega referiraju još je i veći¹. Logor Jasenovac kao tema koja pripada teškom nasljeđu obilježena je ambivalentnim i problematičnim pamćenjem koje se manifestiralo u sprezi raznih manipulacija i utilitarnih prisvajanja kolektivnih identiteta u javnom prostoru. Stoga ne čudi velika prevlast dokumentarnih nad igranim filmovima na tu temu, čiji uzrok možemo tražiti u “ozbiljnosti” koja se često pripisuje dokumentarnoj formi² (a isto se i očekuje od njene recepcije, da je se shvati ozbiljno, odnosno autentično), no isto tako možda i u potrebi da se fiksira traumatično sjećanje na logor putem njegove reaproprijacije unutar identitetskih kategorija i narativa koji ponekad više govore o trenutku snimanja filma, nego li o samom logoru. No bez obzira na različita preispisivanja teme Jasenovca po ideološkom ili nacionalnom ključu, nisu svi filmovi nužno manipulativni u svojoj osnovnoj ideji niti na jednak način tretiraju povijesne činjenice. Filmovi su međusobno vrlo različiti, među njima ima onih koji se referiraju na autentične podatke i inkorporiraju isto tako autentični vizualni materijal, onih koji posve manipuliraju ili iznose podatke koji nisu povijesno utemeljeni, kao i onih koji su nastali kao kombinacija jednog i drugog.

Zbog toga što ga se često (ali pogrešno) shvaća kao medij koji je najbliže istinitom prikazu stvarnosti, kao i zbog svoje dostupnosti široj publici (ukoliko se prikazuje na televiziji ili je dostupan na Internetu, kao što je slučaj s primjerima koji će ovdje biti anali-

¹ O jasenovačkom logoru snimljeni su dokumentarni filmovi “Jasenovac” G. Gavrina i K. Hlavatyja (1945.), “Poruke” Stjepana Zaninovića (1960.), “Jasenovac” B. Žižića (1966.), “Evangelje zla” G. Kastratovića (1973.), “Krv i pepeo Jasenovca” L. Zafranovića (1983.), “Jasenovac” Milana Bulajića (1995.), “Jasenovac u TV-kalendaru” (2000.), “Jasenovac – suština užasa” M. Stevanovića (2008.), “Jasenovački memento” B. Žižića (2015.), “Zaveštanje” I. Jovića (2016.), “Jasenovac – istina” J. Sedlara (2016.). Također o logoru u Staroj Gradiški snimljen je film “Kula smrti” V. Tadeja (1987.), o kozaračkoj djeci od kojih neka završavaju u Jasenovcu snimio je S. Mrkonjić “Djecu iz pakla” (1967.), a F. Štiglic na temu Jasenovca snima igrani film “Deveti krug” (1960.).

² No treba imati na umu kako dokumentarni film nije ništa bliži izvanfilmskoj stvarnosti nego li igrani film. Filmolog Nikica Gilić u svom opisu dokumentarnog filma naglašava: “Potrebno je, međutim, stalno isticati činjenicu na koju čak i filmolozi katkada znaju zaboraviti: premda referira na stvarnost, dokumentarni joj film ne pripada više od ostalih filmskih rodova – on samo uspostavlja drugačiji odnos sa stvarnošću ili, preciznije, s izvanfilmskim pojavama. Nikica GILIĆ, “Dokumentarni film,” u: *Filmske vrste i rodovi. 2. izdanje* [elektronička knjiga], Zagreb, 2013. Dostupno na: <http://elektronickeknjige.com/knjiga/gilic-nikica/filmske-vrste-i-rodovi/> (Pristupljeno 27. studenog 2017.)

zirani), film može imati znatan utjecaj na formiranje javnog mnijenja o određenoj temi. Premda filmski materijal može pružati “dokaz” o povijesnim događajima, da bi se to postiglo potrebno je pažljivo analizirati film i porijeklo građe koju se prikazuje, kao i narativnu strukturu i filmske tehnike koje se koriste u proizvodnji značenja. Nužan je kritički pristup koji će diferencirati različite fotografije i snimke koje su inkorporirane u filmu, kao i povijesno relevantne iskaze od ideoloških manipulacija. Taj činjenični aspekt svakog pojedinog filma koji je načelno provjerljiv prepustit ću povjesničarima, a ovaj će se tekst baviti njihovom diskurzivnom analizom i iščitavanjem pripadajućih im ideologija. Time odgovaraju li prikazani događaji istini, odnosno povijesno utvrđenim činjenicama, bavit ću se onoliko koliko je potrebno za razumijevanje reprezentacijskih strategija koje se koriste u filmu.

Premda ne možemo zanemariti reference kojom dokumentarni film upućuje na stvarni svijet (događaje, osobe ili pojave izvan filma), način na koji je sniman te prikazivačke i pripovjedne tehnike, jednako su tako važne za tumačenja značenja (dokumentarnog) filma u cjelini. U tom smislu, ovaj će se tekst fokusirati na jedan aspekt narativnih i vizualnih tehnika korištenih u filmu, a to je njihova uloga u izvedbi pamćenja i s njome povezanim politikama identiteta. Nadovezujući se na teoretske postavke koje naglašavaju važnost izvedbe u proučavanju kulturnog pamćenja, tekst će se fokusirati na film ne samo kao na reprezentaciju pamćenja, nego ujedno kao i na čin pamćenja, koji ima aktivnu ulogu u formiranju kolektivnih identiteta u javnom prostoru. Pišući o izvedbenim studijima, Richard Schechner obrazlaže kako se bilo što može promatrati kao izvedba, dok god se promatraju prakse, događaji, ponašanja, relacije i interakcije, a ne isključivo sami objekti ili stvari³. Nadalje, Liedeke Plate i Anneke Smelik pišu o izvedbenom aspektu kulturnih praksi poput umjetnosti, književnosti i medija zagovarajući usmjeravanje pažnje na procesualne i dinamične aspekte pamćenja. Elaboriraju kako pamćenje ne postoji u vakuumu te ono zahtjeva postojanje medija koji će ga oblikovati i prenijeti⁴. Tako medijski posredovano pamćenje rezultira konkretnim objektima, proizvodima, izvedbama i mrežama koje ljudi koriste i povezuju kako bi pregovarali odnose između sebe i društva, između osobnog i kulturnog pamćenja. Povezujući pamćenje s djelovanjem, Plate i Smelik upozoravaju na epistemiološki obrat u studijama kulturnog pamćenja koji se usmjerava od shvaćanja pamćenja kao traga onog što je nekoć bilo prema pamćenju kao izvođenju prošlosti u sadašnjem trenutku⁵. Također, tekst će se nadovezivati na termin “činova pamćenja” Mieke Bal koja

³ Richard SCHECHNER, *Performance Studies. An Introduction*, New York, London, 2006.

⁴ Liedeke PLATE i Anneke SMELIK, “Performing Memory in Art and Popular Culture. An Introduction,” u: *Performing Memory in Art and Popular Culture*, ur. Liedeke Plate i Anneke Smelik, New York, 2013, 2-3.

⁵ Isto, 6,11.

teorijski obrazlaže njihovu ulogu u izvedbi subjektiviteta. U svojim analizama suvremene umjetnosti, Bal uspostavlja važne teorijske postavke o interakciji između izvedbe, performativnosti i pamćenja. Ističe ulogu gledatelja kao ključnu za realizaciju izvedbe pamćenja, a uz nju neraskidivo veže i vrijeme kao kategoriju s kojom se pamćenje nužno poigrava⁶.

Filmovi dosad snimljeni o Jasenovcu dijele jednu zajedničku karakteristiku, a ona se odnosi na procese formiranja različitih identitetskih pozicija u odnosu spram narativa o jasenovačkom logoru. Osnovna je namjera pokazati kako, premda je riječ o dokumentarnim filmovima, njihova uloga nije samo dokumentirati i prikazati, više ili manje objektivno, postojeći korpus znanja o jasenovačkom logoru, nego i (ras)formirati određene subjektne pozicije. Iako su te pozicije konstrukt filmskog medija, usmjerene su ka publici kao poticaj za različite identifikacijske procese. To je moment u kojem film prestaje biti samo reprezentativni medij i postaje izvedbeni medij koji se može promatrati kao čin koji ima ulogu u stvaranju određenog društvenog prostora u Lefebvreovom smislu⁷. Prenošnje sjećanja putem filmskog medija ovdje ustupa mjesto izvedbi pamćenja koje ima aktivnu ulogu u formiranju diskursa koji postaju sastavnim dijelom javne sfere.

Tekst će se ograničiti na analizu četiri dokumentarna filma snimljena o Jasenovcu u različitim vremenskim periodima: film "Jasenovac" Gustava Gavrina i Koste Hlavatyja, istoimeni film redatelja Bogdana Žižića, "Krv i pepeo Jasenovca" Lordana Zafranovića te recentni film Jakova Sedlara "Jasenovac – istina." Najveći dio analize bit će posvećen posljednjem filmu zbog kontroverzi koje je njegovo prikazivanje izazvalo, no interpretirat će ga se u relaciji spram ranijih filmova kako bi se komparirali korišteni filmski postupci i naglasila heterogenost dosadašnjih pristupa temi Jasenovca. Tako će se pokušati pokazati na koje se načine u Gavrinovom i Hlavatyjevom filmu uspostavlja kohezija jedinstvenog naroda i poziva na zadovoljenje pravde, kako se razgrađuju kolektivni identiteti do njihove temeljne ljudske egzistencijalne podloge u Žižićevom filmu, te kako se u Zafranovićevom filmu reafirmira diskurs o izgradnji novog socijalističkog društva. Iako producirani u različitim vremenskim periodima i društveno-političkim uređenjima, načini na koje se u filmovima konstruira narativ o logoru vezan je uvijek uz određene politike identiteta i mehanizme pamćenja. Te se politike identiteta manifestiraju u načinu na koji se govori o logorašima, prikazuje one odgovorne za formiranje logora i zločine počinjene u njemu, definira događaje u logoru te u pozicioniranju subjekta naracije odnosno fokalizatora kroz čiju se

⁶ Mieke BAL, "Memory Acts: Performing Subjectivity", *Boijmans bulletin*, 2001, 1(2), 8-10.

⁷ Prema Lefebvreovoj teoriji proizvodnje prostora, prostor reprezentacije se, kao logičko-epistemološki prostor, sastoji od fizičkog, mentalnog i društvenog područja. Henri LEFEBVRE, *The Production of Space*, Oxford, 1991, 41-43.

perspektivu prikazuje logor. Odnos između krvnika i žrtve, kao i pozicija koju spram njih zauzima subjekt koji posreduje priču o logoru, drugačije su postavljeni u svakom filmu i formiraju sasvim raznovrsne konstelacije subjektivnih pozicija između pripadnika različitih etničkih, nacionalnih, vjerskih, klasnih i političkih skupina. Analizom tako postavljenih subjektivnih pozicija kao ključnog mjesta koje čini vidljivim osnovni mehanizam proizvodnje značenja, cilj je iščitati ideološki sloj filmova koji određuje na koji se način smisleno zaokružuje pripovijest o logoru.

Gustav Gavrin, Kosta Hlavaty: “Jasenovac”

Dokumentarni film “Jasenovac” Gustava Gavrina i Koste Hlavatyja⁸, snimljen 1945. nakon oslobođenja sela i logora Jasenovac, propagira identitetsku konstrukciju jedinstvenog naroda ne samo kao žrtve jasenovačkog logora, nego i kao aktivnog agensa koji traži pravdu. Film započinje gradacijom ustaških zločina kroz nizanje raznih ustaških logora i mjesta masovnih ubijanja (Lepoglava, Glinska crkva, Rab, Lobar-grad, Đakovo, Pag, Jadovno, Gospić, Stara Gradiška), da bi zadnji u tom nizu bio Jasenovac, kao mjesto najstrašnijih zločina. Jasenovac u čitavom filmu služi kao metonimija fašističkog terora u cjelini, koji je predstavljen kao opozicija, odnosno “neprijatelj svakom narodu i svakom pojedinom poštenom čovjeku.” Formira se jednostavna binarna opozicija između naroda s jedne strane i fašizma s druge, u kojem su izjednačeni, kako to glas naratora specificira, “njemačko-fašistički razbojnici i njihove sluge, ustaško-četnički koljači.” Cilj identitetskih politika prisutnih u filmu jest konstruirati “narod” kao jedinstvenu i sveobuhvatnu kategoriju koja uključuje različite nacionalne, etničke, vjerske i klasne pripadnosti. Narator naglašava kako su u ustaškom logoru Jasenovac zajedničku smrt našli i srpski seljaci, hrvatski radnici i intelektualci, svi društveni slojevi: umjetnici, književnici, studenti, radnici, seljaci, Židovi, Romi i drugi. Glas koji vrlo sugestivno i uživiljeno pripovijeda, identificira se, s jedne strane, s narodom koji je stradao u logoru, prisvajajući glas žrtava te, s druge strane, s narodom kojem se obraća. Time se sugerira znak jednakosti između stradalih, naratora koji govori u njihovo ime i prenosi njihovu poruku (“svi oni vaze za osvetom u ime svoje i poginulih drugova”) i gledatelja kojima se obraća. Žrtve se sagledavaju u kontekstu potrebe formiranja kohezije između različitih nacionalnosti, vjera i klasa kako bi mogli funkcionirati kao jedinstveni društveni i politički subjekt, dok su oni odgovorni za zločine nazvani neprijateljima koji su taj narod pokušali razjediniti (“inspi-

⁸ U literaturi se uvijek G. Gavrin i K. Hlavaty navode kao koautori filma, premda su u uvodnoj špici filma Gavrin i Hlavaty zajedno navedeni kao vodstvo snimanja, a pod režijom je naveden samo Gavrin.

ratori bratoubilačkog rata”). Ustaške vlasti tako su suprotstavljene narodu i izjednačene s okupatorom koji narod želi istrijebiti, a zločini u jasenovačkom logoru su sasvim izjednačeni sa “zločinima fašizma koji je u crno zavio cijelu Europu.” Tako žrtve jasenovačkog logora (kao i ostalih logora) postaju metonimija čitavog naroda, a ustaše koji su upravljali logorom metonimija fašizma. Taj postupak univerzalizacije žrtava kako bi ih se izjednačilo i upotrijebilo u svrhu gradnje jedinstvenog identiteta naroda ostat će karakteristika socijalističkih praksi sjećanja vezanih uz Jasenovac. No ovdje je specifično to da se u filmu ne specificira kako je riječ o jugoslavenskom narodu, ne spominje se ni Jugoslavija, ni socijalizam ili komunizam, već je diskurs krajnje uopćen. Žrtve, narator i gledatelji pripadnici su istog, neimenovanog, “našeg naroda,” a jedina ideološka obilježja kao što su zvijezda ili srp i čekić vide se tek uzgred, pred kraj filma, na transparentima koje drži grupa ljudi dok odaje počast mrtvima.

Uz konstrukciju “naroda” kao subjekta naracije (ali i implicitnog gledatelja), film ima još jednu važnu funkciju, a to je podastrijeti dokaze o zločinima kako bi se počinitelje kaznilo. Dok narator precizira užase koji su se u logoru odvijali, prikazuju se kolažirane snimke i fotografije razrušenog logora i mjesta Jasenovac, leševa, unakaženih ljudskih ostataka, od kojih su neke autentične i snimane na lokalitetu Jasenovca 18. svibnja 1945. godine, a druge na nekim sasvim drugim lokacijama, kao što to pokazuju povjesničari Nataša Mataušić i Filip Škiljan⁹. Snimke različitog podrijetla, uključujući ustaške propagandne snimke Jasenovca i snimke logora odmah nakon oslobođenja, izmiješane su sa snimkama drugih lokacija (od kojih su neke nastale čak i u drugim državama i nevezanim kontekstima), te su sve postavljene na istu značenjsku razinu i pokazane bez ikakve međusobne diferencijacije. Premda autentične snimke logora iz zraka na kojima su vidljivi leševi koji su isplivali iz rijeke i ruševine logora i uništenog obližnjeg sela, kao i kratka svjedočanstva preživjelih logoraša dovoljno svjedoče o brutalnom karakteru logora, nizanje fotografija i snimki s drugih lokaliteta imalo je dodatno pridonijeti izazivanju dojma užasa. Te su različite snimke prikazane kao dio iste cjeline i dodatno povezane naracijom

⁹ Filip Škiljan navodi kako su u filmu montirane snimke različitog podrijetla: snimke ustaških propagandnih filmova, snimke logora iz zraka neposredno nakon oslobođenja, snimke logoraša iz drugih koncentracijskih logora (na teritoriju NDH i Trećeg Reicha), snimke likvidacija civila u Hercegovini i strijeljanja antifašista na području Balkana, pa čak i izrežirane scene snimljene nakon Drugoga svjetskog rata. Vidjeti: Filip ŠKILJAN, “Kolekcija filmskih i video zapisa u fondusu Spomen-područja Jasenovac s posebnim osvrtom na sjećanja logoraša,” u: *Dijalog povjesničara –istoričara* 10/2, Zagreb, 2015, 312-313. Nataša Mataušić spominje kako je dio prikazanog filmskog materijala i fotografija snimljen 18. svibnja 1945. godine, a dijelovi su inkorporirani iz autentičnih ustaških promidžbenih filmova. Vidjeti: Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945.: Logor smrti i radni logor*, Jasenovac, 2003, 154,

koja se referira na Jasenovac, tako da ih gledatelji mogu tumačiti jedino kao prikaz jasenovačkih žrtava.

Cilj je takvog nizanja eksplicitnih fotografija užasa naglasiti brutalnost neprijatelja, pokazati dokaze zločina i pozvati na zadovoljenje pravde. Narator uzvikuje kako ruševine i leševi optužuju i pozivaju na osvetu. Pri samom kraju filma pokazuju se isječci sa suđenja ratnim zločincima gdje su pojedinačno prikazana njihova lica dok narator poziva na zadovoljenje pravde (premda imena optuženih nisu navedena). Film završava kadrom koji prikazuje povorku kako maršira ulicama s transparentima tražeći osvetu za jasenovačke žrtve.

Lordan Zafranović: “Krv i pepeo Jasenovca”

Dok je rani poslijeratni film o Jasenovcu uspostavljao vrlo jednostavnu identitetsku opoziciju između naroda i neprijatelja naroda, u dokumentarnom filmu Lordana Zafranovića “Krv i pepeo Jasenovca” iz 1983. identitetske konstelacije su ipak znatno kompleksnije. Glas naratora, koji govori o političkom kontekstu NDH i o logoru, izmjenjuje se s fragmentima svjedočanstava preživjelih logoraša. Narator na početku filma navodi kako su u logor zatvarani Romi, Srbi, Židovi, partizani i komunisti, a nakon toga se, isto kao i preživjeli svjedoci, referira na logoraše na različite načine, kao na ljude dovedene s određenih područja, s Kozare, iz Potkozarja i Sarajeva, ili na Rome, komuniste, intelektualce. Jedan se tako svjedok eksplicitno deklarira kao Hrvat i katolik, drugi svjedoči o organiziranom radu članova Partije u logoru, a treći naglašava kako su zatočenici bili “svih nacionalnosti, iz svih gradova i svih mjesta Jugoslavije.” O odgovornima za zločine u Jasenovcu se govori s manje strasti i preciznije nego li u Gavrinovu i Hlavatyjevu filmu. Oni odgovorni uglavnom se navode poimence, od Pavelića i Hitlera, preko Mile Budaka, kao tvorca zakona na osnovu kojih se deportiralo u Jasenovac, i Vjekoslava Maksa Luburića kao vrhovnog zapovjednika logora, do pojedinačnih ustaških dužnosnika koji su bili posebno okrutni prema zatvoreniciima.

Identitetska konstrukcija filma zatvara se i poentira puštanjem audio snimke Titovog govora iz 1952. s komemoracije na Dan ustanka naroda Hrvatske u Glini. Taj govor, koji daje sažeti pregled na Drugi svjetski rat u kontekstu NDH i partizanske borbe, donosi vrijednosni sud unutar kojeg pozicionira identitetsku interpretaciju sukobljenih strana u ratu, te funkcionira kao retroaktivno objašnjenje svega dotad prikazanog u filmu. U govoru se eksplicira kako se nije radilo samo o nacionalnom istrebljenju drugih naroda, nego i o istrebljenju komunista te kako se zločini ne trebaju sagledavati u nacionalnom kontekstu, nego kao zločini čovjeka protiv čovjeka. Ističe se također uloga komunista u suprotstav-

ljanju nacionalnoj mržnji te naglašava kako krivce za zločine u Jasenovcu ne treba tražiti u čitavom jednom narodu, nego u onima koji su tada bili na vlasti, a koje proglašava izdajnicima tog naroda. Govor inkorporira vremenske skokove u kojima se povezuju prošlost (rat), sadašnjost (trenutak održavanja govora) i budućnost isticanjem bratstva i jedinstva svih naroda kao glavne tekovine revolucije koju je potrebno čuvati kako bi se u budućnosti izbjeglo ponavljanje takvih katastrofa. Zločini u Jasenovcu se interpretiraju kao žrtva koja je bila nužna da bi se izgradilo socijalističko društvo ("Mi smo na potocima krvi stvorili jedno novo društvo, socijalističko društvo") i projicira se vizija ljepše i sretnije budućnosti koju imaju izgraditi svi zajedno.

Ovako fragmentiran i izvađen iz originalnog konteksta, Titov je govor upotrijebljen u filmu kako bi fiksirao subjektne pozicije vezane uz narativ o jasenovačkom logoru. Snimka govora puštena je samo u audio formatu dok se niže kolaž snimki i fotografija iz Drugog svjetskog rata i snimki Spomen područja Jasenovac. Figura Tita ovdje dobiva status nevidljivog naratora i spoznajne, neprizorne točke gledišta. Budući da film završava Titovim riječima koje daju sažetu interpretaciju konteksta jasenovačkog logora i suvremene recepcije tih događaja, stječe se dojam da je Tito zapravo implicitni autor koji obuhvaća sve parti-kularne pozicije prethodnih naratora i svjedoka i time funkcionira kao glavna subjektna pozicija s koje se posreduje pripovijest o logoru. To se potvrđuje i vizualnom strukturom filma koja ponavlja temporalnu konstelaciju odnosa prošlosti, sadašnjosti i budućnosti iz Titova govora. Film započinje snimkama koje pripadaju filmskoj sadašnjosti, a koje prikazuju svečanost podno Bogdanovićevo spomenika Cvijet uz muziku orkestra koji tamo svira i brojnu publiku te se nižu simbolični prizori djece koja zaigrano izlaze iz Memorijalnog muzeja usporedno s kadrom bijelih i tamnih konja u igri. Idilični krajolik Spomen-područja praćen cvrkutom ptica odjednom se pretapa u retrospektivne kadrove krajolika užasa uz zvuke ispaljivanja oružja. Film se vraća u prošlost, u vrijeme Drugog svjetskog rata i neposredno nakon njega, montiran kao brikolaž raznih fotografija i snimki iz tog vremena, uz kratkotrajne prekide kadrovima svjedoka koji u sadašnjosti pričaju svoja sjećanja. Tek sa završnim riječima Titova govora, kamera se ponovno vraća u filmsku sadašnjost sa sekvencom koja opet prikazuje komemoraciju na Spomen području Jasenovac uz pjesmu zbora. Kadar kojim dominira jarko crvena zastava što se vijori dok je nosi povorka ljudi jasno simbolizira kako filmska sadašnjost koja uokviruje film pripada socijalističkom društvu i kako se posredovanje sjećanja na jasenovački logor smješta u kontekst izgradnje novog čovjeka. Povorke i mase ljudi oko spomenika, kao i djeca u igri s početka filma, utjelovljuju tako idealne gledatelje, odnosno recipijente kao projekciju filmske strukture kojima je namijenjen performativ o gradnji novog socijalističkog društva bez međunarodne mržnje. Film završava kadrom iz žablje perspektive koji prikazuje spomenik Cvijet

na pozadini neba oko kojeg lete netom puštene golubice, te zračnom snimkom Cvijeta. Uz višeznačnu simboliku mira, slobode, uzleta duša preminulih prema nebu i sl., kadar sugerira i usmjerenost prema budućnosti, ponavljajući teleološko usmjerenje Titova govora o jasenovačkim žrtvama kao zalogu svijetle budućnosti i izgradnje socijalističkog čovjeka.

Bogdan Žižić: "Jasenovac"

Poetski dokumentarni film "Jasenovac" redatelja Bogdana Žižića, koji je snimljen 1966. godine, dakle u periodu između poratnog "Jasenovca" i "Krvi i pepela Jasenovca," jedno je od najvrjednijih filmskih ostvarenja na tu temu i svakako estetski najpromišljenije. Taj je film također jedan od rijetkih dosad snimljeni film o Jasenovcu koji toj temi ne pristupa iz aspekta potvrđivanja, konstrukcije ili izvedbe kolektivnih identiteta.

Redatelj snima dolazak u Jasenovac vlakom (i odlazak vlakom) i svečano otvaranje skulpturno-krajobraznog uređenja arhitekta Bogdana Bogdanovića. Upečatljivo je posvećeno odsustvo naratora, a jedini pripovjedni fragmenti pripadaju svjedocima koji daju svoje izjave podno spomenika Cvijet. Fragmenti su kratki, zvučno se pretapaju iz jednog u drugi, a u pozadini govora čuje se žamor ljudi okupljenih na svečanosti. Svjedoci se ne deklariraju po nacionalnoj ili vjerskoj pripadnosti, niti po ideološkom opredjeljenju. Prvi svjedok naglašava kako je logoraša bilo svih nacionalnosti i kako su dolazili iz svih krajeva Jugoslavije. Ostali svjedoci se na logoraše referiraju vrlo općenito, uglavnom kao na ljude ili zatvorenike, žene, djecu. S jedne su strane, dakle, logoraši prikazani u njihovoj univerzalnoj, ljudskoj dimenziji, a s druge isključivo individualno, kroz fragmente pojedinačnih iskaza. Polifonija koja proizlazi iz takve mozaičke perspektive pripovijedanja stvara dojam živosti, različitosti perspektiva i prevlasti osobnih sjećanja nad jednom dominantnom povijesnom (političkom, ideološkom) naracijom koja ovdje posve izostaje. Odmak od objektivne točke gledišta sugeriran je i uvodnom sekvencom vlaka koji dolazi u Jasenovac. Neki kadrovi pokazuju pogled iz vlaka na krajolik kroz procjepe, pukotine ili rešetke u vlakom, čime se sužava vidno polje i sugerira subjektivni kadar zatvorenika koji su vlakom dopremani u logor Jasenovac. Za Žižićev je film karakterističan simbolički modus reprezentacije koji je kombiniran s klasičnom dokumentarnom formom. Film započinje zvukom otkucaja ljudskog srca u mraku, a završava bijelim konjem u kasu. Simbolika svjetla i tame kao tema se provodi kroz cijeli film vizualnim kontrastima unutar istog kadra ili unutar ritmički raspoređenog slijeda prizora. Zvuk također igra važnu ulogu u formiranju značenja filma. Umjesto glasa koji pripovijedanjem vodi film od početka do kraja i objašnjava prikazane događaje, ovdje se nižu razni zvukovi, kao što su otkucaji srca, plač i vrisak tugujuće majke, cvrkut ptica, žamor ljudi, rzanje i topot konja, zvuk vlaka, svirka

orkestra, cvrčanje cvrčaka ili zvonjava zvona, ritmički isprekidani trenutcima tišine. Ti zvukovi upućuju na kreiranje značenja koje se odvija izvan diskursa i izvan identitetskih procesa što zahtijevaju verbalizaciju i pripovjednu koheziju. Izbjegava se zatvaranje žrtava unutar bilo kakvih fiksnih identiteta, osim onog osnovnog ljudskog koje se nalazi izvan svih diskurzivnih i reprezentacijskih okvira. Ponavljanjem zvukova otkucaja srca i vriska na različitim mjestima u filmu ljudskost se predstavlja u njezinom univerzalnom i krajnjem egzistencijalnom smislu golog života, izvan svih njenih nacionalnih, vjerskih, ili svjetonazorskih identiteta. Ulogom zvukova (film završava glasnim rzanjem konja) i ponavljanjem zatamnenih kadrova, problematizira se doseg same reprezentacije i naracije i njihova (ne) mogućnost se otkriva kao naličje filma.

Ozbiljnija analiza ova tri prethodna filma zahtijevala bi više prostora no što im je ovdje posvećeno, a to se pogotovo odnosi na film Bogdana Žižića koji zbog svog asocijativnog pristupa i kompleksne forme svakako zaslužuje detaljniju obradu. Ovdje se ukratko pokušalo skicirati njihovu relevantnost koja se manifestira na dvije međusobno povezane razine. Prva se razina tiče vjerodostojnosti, istinitosti tih filmova ili, bolje rečeno, njihove podudarnosti s izvanfilmskom zbiljom. U tom smislu dokumentarni filmovi nose sa sobom breme etičke odgovornosti i podliježu činjeničnim provjerama na osnovu kojih ih se može valorizirati i po potrebi diskreditirati. Filmovi nerijetko inkorporiraju heterogen fotografski i filmski materijal, od čega jedan dio pripada autentičnom korpusu građe vezanom uz jasenovačke zločine, a drugi dio je sniman na lokalitetima koji nisu vezani uz Jasenovac. Tako Gavrinov i Hlavatyjev te Zafranovićev film koriste ideološki diskurs manifestiran na različite načine, prikazuju neke fotografije nastale na drugim lokalitetima, ali isto tako donose i autentične snimke i vrijedna svjedočanstva preživjelih logoraša. Cilj je prikazivanja tih raznorodnih snimki dočarati brutalnost izgladnjivanja, mučenja i ubojstava koja su se provodila u jasenovačkom logoru, jer se veća relevantnost pridaje ostavljanju dojma užasa na gledatelja, nego li samoj autentičnosti prikazanog. Upravo je to jedan od argumenata koji se koristi u pokušajima dovođenja u sumnju svega dosad istraženog o Jasenovcu kao dokaz organiziranih manipulacija javnog mnijenja. No, u filmovima je moguće razlučiti autentične od neautentičnih dijelova i uz adekvatnu kontekstualizaciju može ih se koristiti kao u određenoj mjeri relevantne izvore informacija o onome što se u jasenovačkom logoru događalo.

Ipak, netransparentno korištenje raznovrsnog materijala nije karakteristično za sve dokumentarne filmove o Jasenovcu snimljene u razdoblju socijalizma. Film Bogdana Žižića primjer je korektnog korištenja dokumentarne građe jer se temelji na autentičnim snimkama

i svjedočanstvima snimljenim upravo za potrebe tog filma, kao i transparentno korištenim preuzetim snimkama, te je lišen bilo kakvog narativnog okvira kojim bi se unijela ideološka interpretacija. Premda je riječ o filmu koji se korištenjem simboličnih i estetskih postupaka približava formi poetskog dokumentarnog filma, njegova je dokumentarna vrijednost znatno izraženija no u ostalim filmovima koji se drže jednostavnije dokumentarne forme.

Druga razina koja je u fokusu ovog teksta tiče se izvedbe pamćenja. Osim što se (ne)-točno referiraju na događaje iz prošlosti, dokumentarni filmovi o Jasenovcu imaju aktivnu ulogu u sadašnjosti (a sadašnjost pritom nije samo trenutak proizvodnje filma, nego i trenutak njegove recepcije). Oni stvaraju određeni narativ o prošlosti koji ima utjecaj na gledatelje, na formiranje kolektivnog pamćenja i politika identiteta te u konačnici sudjeluju u proizvodnji društvenog prostora. Tako film “Jasenovac” iz 1945. koristi sjećanje na jasenovačke žrtve kao kohezivni faktor za konstruiranje kolektivnog identiteta “naroda.” Postavlja se znak jednakosti između jasenovačkih žrtava, naratora koji prisvaja njihov glas i idealnih recipijenata filma. Svi narodi i narodnosti Jugoslavije, kao i sve klase, predstavljeni su u subjektnoj poziciji filma s koje se analogijom apelira na subjekte poslijeratnog društva, koje još uvijek (barem na filmu) nije adresirano kao socijalističko, da se ujedine protiv zajedničkog neprijatelja. U “Jasenovcu” iz 1966. eksplicitno se dokida kolektivni pristup žrtvi koja je svedena na individualno iskustvo promatrano iz egzistencijalističke perspektive. Nepostojanje jedinstvene subjektne pozicije s koje bi se donosila pripovijest o logoru naglašeno je odsustvom naratora, a multiperspektivnost je sugerirana izmjenom subjektivnih, objektivnih i autorskih kadrova te zvukovnim pretapanjem glasova svjedoka. Ideja (ljudskog) subjekta i mogućnosti reprezentacije traumatskog iskustva dovodi se u pitanje raznim vizualnim i zvučnim signalima. U “Krv i pepelu Jasenovca” iz 1983. logor se sagledava kroz prizmu socijalističke revolucije, a logoraši se interpretiraju kao nužne žrtve potrebne za izgradnju novog čovjeka, koji je ujedno i idealni recipijent filma. Glavnu subjektnu poziciju zauzima figura, odnosno glas Tita kao metonimija socijalističkog poretka unutar kojeg se uspostavlja i vrijednosni okvir za tumačenje jasenovačke traume i njenog naslijeđa.

Jakov Sedlar: “Jasenovac – istina”

U kontekstu (dokumentarnog) filma kao izvedbenog čina, potrebno je sagledati i recentni film Jakova Sedlara “Jasenovac – istina” iz 2016. godine, koji je izazvao brojne kontroverze. Iako je riječ o filmu koji na formalnoj razini ne donosi ništa novo (riječ je o standardnom dokumentarističkom formatu s dominantnim glasom komentara te kolaži-

ranim snimkama i fotografijama koje su jednim dijelom preuzete iz ranijih filmova o Jasenovcu), vidljivost koju je taj film dobio u javnom prostoru traži da mu se posveti više pažnje no što to možda zbog svojih estetskih ili historiografskih dosega uistinu i zavrjeđuje.

Za razliku od svih prethodnih filmova snimljenih na temu jasenovačkog logora, koji se referiraju na događaje vezane uz logor ili širi kontekst njegova djelovanja, Sedlarov se film svojim velikim dijelom referira na već postojeći diskurs o Jasenovcu. Referira se na historiografiju, publicistiku, medije, ali i puno šire od toga, na čitav dosad postojeći korpus znanja o jasenovačkom logoru, pokušavajući ga pokazati kao neistinit. Šireći tako svoje referentno polje, film predstavlja pokušaj obračuna sa svim prethodnim narativima o jasenovačkom logoru, ali i s politikama identiteta koje oni zastupaju. U uvodnom se dijelu na dramatičan i senzacionalistički način tvrdi kako je “prava istina o Jasenovcu zatajena” te kako “smisao ovog filma je doći do najbliže istine iznoseći neke malo poznate ili sasvim nepoznate detalje.” Glas komentara čitav heterogeni korpus svega dosad napisanog, istraženog i izrečenog o Jasenovcu, a toga ima izrazito puno¹⁰, proglašava mitom. Pritom implicitni autor filma, koji obuhvaća perspektive naratora i svjedoka, zauzima ulogu znanstvenika koji na temelju otkrivenih dokumenata donosi nove spoznaje o logoru. No, promotri li se malo bolje sama struktura filma i priroda dokumenata i argumenata koji se u njemu prezentiraju, postaje evidentno kako navodna znanstvena pozicija s koje se donosi revalorizirana istina o logoru nije utemeljena u znanstvenoj metodologiji, nego ima isključivo retoričku funkciju. Glas komentara (izmjenjuju se muški i ženski glas koji vode naraciju od početka do kraja filma, prekinuti jedino izjavama svjedoka) na više mjesta u filmu eksplicira kako ništa od onog dosad poznatog o jasenovačkom logoru nije znanstveno utemeljeno te, ne potkrepljujući tu izjavu argumentima, koristi je za diskreditaciju svih dosadašnjih znanja o logoru. Pritom, navodni dokazi što se u filmu pokazuju, tu izjavu ne potvrđuju. Takvo olako odbacivanje svega dosad istraženog, svih brojnih svjedočanstava preživjelih logoraša koja su desetljećima prikupljana s raznih strana, provedenih iskapanja *in situ*, demografskih, antropoloških i povijesnih istraživanja i njihovo postavljanje u isti rang s političkom propagandom, ideološkim interpretacijama, spekuliranjima oko broja žrtava i različitim medijskim napisima i ostalim vrstama manipulacija kojih je također mnogo, svjedoči o krajnje neznanstvenom pristupu koji se koristi u filmu. Znanstveno utemeljeno

¹⁰ Nataša Mataušić navodi kako je do 2000. godine o koncentracionim logorima Jasenovac i Stara Gradiška objavljeno 1188 knjiga, 1544 memoarskih zapisa i studijskih članaka, te 108 zbirki dokumenata. Nataša MATAUŠIĆ, “Koncentracioni logor Jasenovac,” u: *Spomen-područje Jasenovac*, ur. Tea BENČIĆ RIMAY, Jasenovac, 2006, 54.

preispitivanje svega dosad istraženog o Jasenovcu podrazumijevalo bi krajnje diferenciran pristup u kojem bi se jasno valorizirali različiti izvori i metode, umjesto da narator vrlo općenito proglasi sve mitom i zavjerom, čime se argumentativna pozicija filma i sama približuje teorijama zavjere.

Osnovne strukturne karakteristike koje film “Jasenovac - istina” dijeli s formalnim karakteristikama teorija zavjere, kako ih predstavlja Blanuša¹¹, su sljedeće: poticanje sumnje da svijet nije onakav kakav se čini, pokušaj ostavljanja dojma vjerodostojnosti povezivanjem informacija u koherentnu pripovijest o zavjeri, pojednostavljenje kompleksnih društvenih i povijesnih pojava, opisivanje političkih antagonizama, ili još šire društva, kroz izražene bipolarne opreke, te razotkrivanje krivca, i njegovog podmuklog načina djelovanja, kojem se pripisuju nevjerojatno velike moći, uz zahtjev za njegovim neutraliziranjem i/ili uklanjanjem. Nadalje, Groh ističe važnost kontinuirane vremenske perspektive, prema kojoj su zavjerenici izveli zlo u prošlosti, uspješno su aktivni u sadašnjosti i trijumfirat će u budućnosti ukoliko ih se u tome ne spriječi.¹² Tu je također i posvemašnje reduciranje pojedinaca na njihovu pripadnost određenoj grupi (u filmu su to grupe karakterizirane etničkom ili ideološkom pripadnošću) s kojim dijele zajedničku supstancu, a što Moscovici pripisuje mentalitetu zavjere.¹³ Cilj korištenja tih metoda u filmu jest destabilizirati postojeći korpus znanja o Jasenovcu putem proizvoljno konstruiranog narativnog svijeta koji svoju uvjerljivost temelji na oponašanju znanstvene argumentacije.

Film “Jasenovac – istina” sadrži dvije tematske cjeline: prva se bavi ustaškim logorom Jasenovac, a druga pokušava uvjeriti gledatelja u postojanje partizanskog logora Jasenovac nakon završetka Drugog svjetskog rata. Osim tematski, te se dvije cjeline razlikuju i formalno. Prva se temelji na dokazima koji se prikazuju u velikom broju, a koji, kao što ću kasnije obrazložiti, nemaju status autentičnog dokaza već retoričke figure. Druga se pak cjelina temelji upravo na odsustvu dokaza kao krajnjem dokazu postojanja zavjere. Status dokaza, dakle, ima ključnu ulogu na osnovu koje se gradi čitava vizualna struktura filma, kao i sama filmska naracija koja ga inkorporira kao glavni element na osnovu čega oponaša znanstveni diskurs.

¹¹ Nebojša BLANUŠA, *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980. – 2007*, Zagreb, 2011, 15, 53, 79.

¹² Dieter GROH, “The Temptation of Conspiracy Theory, or: Why Do Bad Things Happen to Good People? Part I: Preliminary Draft of a Theory of Conspiracy Theories,” u: *Changing Conceptions of Conspiracy*, ur. Carl F. Graumann i Serge Moscovici, New York, 1987, 3.

¹³ Serge MOSCOVICI, “The Conspiracy Mentality,” u: *Changing Conceptions of Conspiracy*, ur. Carl F. Graumann i Serge Moscovici, New York, 1987, 155.

Nekoliko je različitih postupaka koji se koriste u filmu kako bi se manipuliralo dokazima s ciljem njihovog uklapanja u argumentacijski slijed što ga iznosi glas naratora. Prvi je postupak, koji se obilno koristi pogotovo u prvoj polovici filma koja se bavi ustaškim logorom Jasenovac, vizualno bombardiranje gledatelja velikom količinom navodnih dokaza koji se brzo izmjenjuju. Pisma, arhivski dokumenti, popisi, knjige, novinski naslovi itd. pokazuju se jedan za drugim, no prebrzo se nižu da bi gledatelji uistinu mogli proučiti dokument u cijelosti, a isto su tako izvađeni iz konteksta koji je nužan za njihovo adekvatno razumijevanje. Cilj takvog redanja dokumenata pred kamerom jest fascinirati, dojmiti se gledatelja, uvjeriti ih samim činom pokazivanja dokumenta, dakle njegovom performativnom funkcijom, neovisno o tome što taj dokument uistinu znači i pokazuje. Istovremeno, glas naratora jednakom brzinom iznosi pregršt podataka, imena i događaja, stvarajući tako privid informiranosti. Gledatelj je obasut podacima u kratkom roku do te mjere da, ukoliko nema dovoljno prethodnog znanja o događajima o kojima je riječ, može biti sklon povjerovati prikazanome.

Drugi postupak kojim se manipuliraju dokazi jest falsificiranje dokumenata koji se potom prezentiraju kao autentični te iznošenje neistinitih podataka. O brojnim falsifikatima i iznesenim neistinama u Sedlarovom filmu već je pisano. Tako je novinar Nikola Bajto objavio popis mnoštva falsifikata i netočnih podataka koje se u filmu donose i prezentiraju kao činjenice¹⁴. Nadalje, povjesničar Lovro Krnić detaljno je analizirao naslovnu stranicu Vjesnika iz 1945. koja u filmu služi kao navodni dokaz manipulacija o prirodi jasenovačkog logora koje su se provodile za socijalizma. Na osnovu pažljivog proučavanja zaustavljene snimke iz filma u visokoj rezoluciji i njene usporedbe s originalnim primjerkom Vjesnika iz Nacionalne sveučilišne knjižnice, uspio je dokazati kako je riječ o evidentnoj fotomontaži¹⁵. O navodnom pismu Ante Pavelića ministru bogoštovlja i nastave Mili Budaku, koje se u filmu iznosi kao još jedan važan dokaz, piše novinar Boris Dežulović i analizom tipografije pokazuje kako je također riječ o krivotvorini¹⁶.

¹⁴ Nikola BAJTO, Sve laži Jakova Sedlara, *Novosti* (2016), dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/sve-lai-jakova-sedlara> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).

¹⁵ Lovre KRNIĆ, "Otkrivamo – Jasenovac – fotošpirana istina: Sedlarov udarni argument o plivanju leševa uzvodno je loša montaža," *Lupiga*, (2016), dostupno na: <http://lupiga.com/vijesti/otkrivamo-jasenovac-fotospirana-istina-sedlarov-udarni-argument-o-plivanju-leseva-uzvodno-je-losa-fotomontaza> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).

¹⁶ Boris DEŽULović, Čas lobotomije, N1 (2016), dostupno na: <http://hr.n1info.com/a116840/Kolumne/Boris-Dezulovic/Jakov-Sedlar-Cas-lobotomije.html> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).

Sljedeći postupak manipulacije koji se učestalo koristi u filmu jest selektivno prezentiranje informacija¹⁷. Navode se neke točne informacije koje idu u prilog osnovnim tezama koje se iznose u filmu, ali se istovremeno prešućuju ostale informacije koje bi bacile sasvim drugo svjetlo na ono što je izneseno i time dovele u pitanje osnovnu pripovjednu nit. Tako se, na primjer, spominje neprekinuto djelovanje Židovske općine u Zagrebu za vrijeme NDH (kao argument koji ide u prilog tezi da je ustaško vodstvo imalo poštovanja prema Židovima), a ne spominje se rušenje zagrebačke sinagoge. Na istoj argumentacijskoj liniji navodi se kako je Židovskoj općini bilo dozvoljeno slati pakete u Jasenovac, ali se prešućuje da ti paketi nisu uvijek stizali do logoraša, ili su stizali nakon što je njihov sadržaj bio probran jer je logorska kontrola¹⁸ sve pakete temeljito pregledavala, pri čemu se plijenio dio sadržaja ili čitav sadržaj. Također se dva puta navodi kako NDH od Njemačke preuzima rasne zakone, ističući kako je tako bilo u čitavoj Europi pod Hitlerom, ne bi li se odgovornost time prebacila isključivo na Njemačku, a ne spominje se kako ustaška vlast, uz Židove i Rome, progoni i Srbe¹⁹. Isto tako, ističe se uloga Katoličke crkve u pokršćavanju Židova, na osnovu čega komentator tvrdi kako su svi preživjeli Židovi upravo zbog pokršćavanja

¹⁷ Elemente istine koji se javljaju u teorijama zavjera spominje Blanuša te citira Neumanna koji tvrdi kako slika povijesti koju nude “urotničke teorije povijesti” nikad nije potpuno lažna, nego mora sadržavati zrnice istine kako bi djelovala uvjerljivo. Isto to primjećuje i Arendt opisujući totalitarizam gdje se iz stvarnosti biraju elementi od kojih se gradi fikcija, te ih se izolira i generalizira, tako da oni više ne podliježu iskustvenoj provjeri i postaju nedostupni rasuđivanju. Vidjeti: Nebojša BLANUŠA, *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja* 1980, Zagreb, 2007, 12-13.

¹⁸ Maja Kućan navodi kako su paketi rijetko stizali do zatvorenika u originalnom obliku, jer bi hranu, koja se nije pokvarila u transportu do logora, djelomično ukrali ustaše koji su prenosili pakete, ili djelomično ili u cijelosti zaplijenili ustaški cenzori koji bi po zaprimanju pregledavali pakete. (Maja KUĆAN, *“Jedinomje i ostali!”: Pisma iz logora, Jasenovac*, 2010, 10-12). O tome kako zatočenici nisu uopće primali pakete ili bi primili pakete iz kojih bi ustaše uzeli svu bolju hranu svjedoči također i preživjeli zatvorenik Egon Berger u svojim objavljenim sjećanjima. (Egon BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Jasenovac, 1978, 21, 73).

¹⁹ Nataša Mataušić piše da je odmah po uspostavi NDH započela politička propaganda protiv Srba te se donose brojne diskriminatorske odredbe kojima su zabranjena pojedina srpska nacionalna i vjerska obilježja, te se provode i drugi oblici pritiska. (N. MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945.: Logor smrti i radni logor*, 19). Nevenko Bartulin obrazlaže kako, za razliku od Židova i Roma koji su službeno označeni rasnim zakonima usvojenim krajem travnja 1941. kao “nearijski” narodi, Srbi nisu službeno definirani kao rasna zajednica, nego su religiozno definirani kao “grčkoistočnjaci.” Režim nije provodio jedinstvenu politiku prema svim Srbima u NDH, na temelju toga što je srpska populacija podijeljena u nekoliko skupina. Režimska je politika prema Srbima tako uključivala tri različite metode: njihovu deportaciju u Srbiju, masovna ubojstva i prisilnu asimilaciju (prijelaz na rimokatoličku vjeru ili pod okrilje osnovane Hrvatske pravoslavne crkve) (Nevenko BARTULIN, “Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.” u: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, XXXIX/2007, 225).

uspjeli izbjeći smrt, čemu su suprotstavljena brojna istraživanja koja svjedoče o tome kako pokrštavanje nije spasilo Židove jer su bili progonjeni prvenstveno na temelju rasne pripadnosti, a ne vjere²⁰. Nadalje, snimka iskaza jednog od svjedoka koja se prikazuje u filmu, Zdravka Macure, montirana je tako da su prikazani kratki isjecci u kojima on spominje kako su mu kuću na Kozari spalili četnici, a izostavlja se dio u kojem govori kako je kuća spaljivana više puta, drugi puta od strane ustaša. Također je montiran kratak isječak u kojem svjedok govori o svom boravku u kompleksu jasenovačkog logora iz kojeg se može zaključiti da mu tamo nije bilo loše, a izostavlja se dio u kojem objašnjava uvjete u kojima je bio smješten, a koji su bili daleko od prihvatljivog. Ta je snimka inače neovlašteno preuzeta s internetskih stranica Istarskog povijesnog društva, zbog čega su autori snimke tužili Jakova Sedlara za kršenje autorskih prava, na što je sud presudio u njihovu korist²¹.

Četvrtu metodu manipulacije navodnim dokazima moguće je locirati u odnosu između vizualnog i tekstualnog dijela filma, odnosno između snimki koje se prikazuju dok glas komentara govori, bez da se na njih eksplicitno referira. Montiraju se isjecci raznih filmova i snimke fotografija koje služe kao ilustracija naracije, premda nisu autentične i ne prikazuju odista ono na što se narator(ica) referira. Na primjer, fotografija koja prikazuje nogometnu momčad dok narator govori o nogometnim utakmicama²² koje su se održavale u

²⁰ Grgo Grbešić navodi kako onim Židovima koji su bili primljeni u Katoličku crkvu to nije pomoglo pred civilnim vlastima te su dijelili sudbinu nepokrštenih Židova. Citira Okružnicu Vlade NDH od 3. srpnja 1941. o prijelazima, a iz koje je vidljiv službeni stav NDH kako pokrštavanje Židova ne znači njihovo izuzeće od Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti: "Vladi je poznato, da se prijavljuju mnogi Židovi za prijelaz na katolicizam, ali prijelaz na katolicizam ne može imati nikako upliva na položaj tih osoba u njihovom odnošaju prema državi na postojeći zakon o nearijevcima." (Grgo GRUBIŠIĆ, "Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.," *Croatia Christiana periodica*, XXVII/2003, br. 52, 157.) Blažević i Alijagić također pišu kako Židovima nije mogao pomoći eventualni prijelaz na katoličku vjeru, jer je njihov položaj bio jasno definiran odredbom o rasnoj pripadnosti. Osim toga, 3. je svibnja 1941. donesena Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu kojom je praktički onemogućen prijelaz iz židovske vjere na katoličanstvo. (Robert BLAŽEVIĆ i Amina ALLJAGIĆ, "Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH," *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, XXXI/2010, br. 2, 908).

²¹ Informacije o Sedlarovom neovlaštenom preuzimanju iskaza pokojnog svjedoka Macure i o sudskom procesu donosi novinar Boris Pavelić u *Novom listu*. Vidjeti: Boris PAVELIĆ, "Jakov Sedlar 'prilagodio' iskaz žrtve Jasenovca: Otkrili smo novu podvalu u kontroverznom filmu," *Novi list*, dostupno na: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Jakov-Sedlar-prilagodio-iskaz-zrtve-Jasenovca-Otkrili-smo-novu-podvalu-u-kontroverznom-filmu> (Pristupljeno 27. studenog 2017).

²² Vezano uz spomenutu nogometnu utakmicu, Ivo Goldstein piše kako su godina 1943. i prvi mjeseci 1944. bili u Jasenovcu razdoblje u kojem je bilo znatno manje dopremljenih transporta u logor i nije bilo toliko masovnih likvidacija, te su se osnovala neke sekcije koje su bile farsa s ciljem formiranja povoljnije slike

logoru, kako to pokazuje Bajto²³, nije snimljena u jasenovačkom logoru. Nadalje, manipulira se i s ustaškim propagandnim fotografijama i snimkama kojima je cilj bio lažno prikazati Jasenovac isključivo kao radni logor u kojem su vladali zadovoljavajući uvjeti života i rada. Tako se, među ostalim, pokazuju i fotografije koje su snimili profesionalni reporteri Fotoslužbe NDH, među kojima su i fotografije ratnog reportera Edmunda Stögera namijenjene izlaganju na propagandnoj izložbi u Zagrebu 1942. godine naslovljene “Pozitivni rad logora Ustaške obrane.”²⁴ Te fotografije ne prikazuju realno stanje u logoru, već se za njih pomno pripremala inscenacija i odabirali su se oni zatvorenici koji su tek došli u logor i stoga još nisu izgledali izglednjelo ni bolesno, te su bili kostimirani u radna odijela koja nisu odgovarala onome što su zatvorenici uistinu nosili. Fotografije prikazuju zatvorenike pri radu i posve odgovaraju estetici nacističkih propagandnih fotografija koje se temelje na repetitivnosti i ritmičnosti kompozicije zatvorenika dok rade, s oštrim konfrontiranjem svjetla i tame²⁵. Nacističke su propagandne fotografije snimane s istim ciljem predstavljanja koncentracijskih logora kao isključivo radnih logora kako bi se obmanulo javnost, te je očito kako su propagandne fotografije jasenovačkog logora nastale upravo prema tom predlošku. U filmu “Jasenovac-istina” nigdje se ne spominje kako je riječ o propagandnim fotografijama, već se, naprotiv, kontinuirano ponavlja kroz cijeli film kako je ustaški Jase-

o logoru u javnosti. Citira logoraša Miroslava Šaloma Freibergera koji tvrdi kako su logoraši 1943. godine bili natjerani da osnuju “diletantsku grupu, jednu muzičku i jednu nogometnu sekciju. Tendencija je bila zavaravanje javnosti. Prisilili su nas da pišemo kući da nam šalju knjige za biblioteku, koja nikad nije ni postojala.” Vidjeti: Ivo GOLDSTEIN, “Židovi u logoru Jasenovac” u: *Spomen-područje Jasenovac*, ur. Tea Benčić Rimay, Jasenovac, 2006, 125.)

²³ Nikola Bajto se poziva na povjesničarku Natašu Mataušić, istraživačicu jasenovačke foto-dokumentacije, koja je potvrdila kako takva fotografija vezana uz Jasenovac ne postoji. Bajto dalje navodi kako ima indicije da bi se moglo raditi o fotografiji jasenovačkog NK Balkan iz 1970-ih. Vidjeti: Nikola BAJTO, “Sve laži Jakova Sedlara,” *Novosti*, 2016. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/sve-lai-jakova-sedlara> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).

²⁴ Mataušić spominje kako je cilj izložbe, koja je organizirana pod geslom “Njihov prijašnji rad bila je politika, sadašnja naša politika jest rad” bila prikazati KL Jasenovac kao dobro organizirani radni logor u kojem se zatočenici preodgajaju i privode korisnom radu. (Nataša MATAUŠIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac: fotomonografija*, Zagreb, 2008, 70).

²⁵ Vrlo slične fotografije, na primjer, koje pripadaju istoj estetici snimanja i prikazuju zatvorenice logora Ravensbrück na radu nalazimo na glavnoj izložbi Memorijalnog centra u Ravensbrücku. Ondje su izložene kao dio foto-albuma SS-a, te je jasno naznačeno kako je riječ o propagandnim fotografijama koje prikazuju idealiziranu sliku stvarnosti u logoru.

novac bio “sabirni i radni logor”²⁶. Za vrijeme prikazivanja spornih propagandnih fotografija narator detaljno opisuje proizvodne pogone u logoru i radne aktivnosti logoraša, ne spominjući skoro ništa o stvarnim uvjetima boravka u Jasenovcu. Također se ne prikazuju postojeće autentične fotografije koje bi svjedočile o masovnim ubojstvima i maltretiranjima logoraša, tako da se i slikom i zvukom stvara dojam kako je riječ o primarno radnom logoru. Taj se dojam dodatno potkrepljuje insertiranjem fragmenata ustaškog propagandnog filma o Jasenovcu koji se na više mjesta u filmu ponavljaju, a koji je sniman na isti način i s istim ciljem kao i opisane fotografije.

Sedlarov film nije jedini film koji se koristi ustaškim snimkama – to se radilo u velikom broju dosad snimljenih filmova o Jasenovcu, jer je riječ o jedinom filmskom zapisu iz razdoblja trajanja logora. No, u svim se ostalim filmovima koji koriste te snimke na neki način daje do znanja kako one nisu prikaz stvarnog stanja u logorskom kompleksu. U Gavrinovom i Hlavatyjevom se filmu na samom uvodu pokazuje tekstualno objašnjenje koje specificira kako su te snimke, pronađene u filmskom ustaškom arhivu prilikom oslobođenja Zagreba, snimljene s namjerom da se opovrgnu glasine o masovnom klanju i mučenju. U Zafranovićevom se filmu ne objašnjava porijeklo tih snimaka, ali se one prikazuju dok preživjeli logoraši svjedoče o svom iskustvu, iz čega gledatelji ipak dobivaju jasnu sliku o stvarnim uvjetima boravka u jasenovačkom logoru. U Žižićevom su pak “Jasenovcu” inserti propagandnog filma i fotografija pokazani istovremeno dok dvojica svjedoka pričaju da su bili u logoru za vrijeme njihova snimanja. Objašnjavaju kako su snimatelji birali one ljude koji su bolje izgledali od ostalih, a to su većinom bili oni koji su tek prispjeli u logor, kako se snimalo osam dana i da su tom prigodom priredili jazz koncert ne bi li se ostavio dobar dojam pred kamerama. No u Sedlarovu filmu takve kontekstualizacije ustaških snimaka nema, nego se, štoviše, oni koriste kao dokaz tezi da je Jasenovac bio prvenstveno sabirni i radni logor, čime se u stvari perpetuira, s razmakom većim od 70 godina, njihova prvobitna propagandna funkcija.

Drugi dio filma posvećen navodnom partizanskom logoru u Jasenovcu je suprotan prvom utoliko što se dio o ustaškom Jasenovcu temelji na dokumentima kao retoričkoj

²⁶ Slavko Goldstein piše kako je jasenovački logorski sustav bio organiziran po uzoru na njemački koncentracijski logor Sachsenhausen-Oranienburg u kojem su logoraši radili za njemačku ratnu industriju i bili sistematski izgladnjivani i ubijani. U rujnu 1941. je Vjekoslav Maks Luburić, tada već zapovjednik svih ustaških konclogora u NDH, prošao kroz dva tjedna poduke u Sachsenhausenu. Po tom receptu, navodi Goldstein, “uspostavio je Jasenovac kao višenamjenski logor, u kojem će svojim radom logoraši izdržavati sami sebe i ustaške stražare, ponešto će i raditi za potrebe ustaške vojske i za privredu NDH, a u konačnici će velikom većinom biti likvidirani”. (Slavko GOLDSTEIN, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Zaprešić, 2016, 17-18).

figuri, dok se cjelina posvećena partizanskom logoru temelji upravo na izostanku dokumenata²⁷. Koristi se argument koji često susrećemo u teorijama zavjera, a to je da dokaza nema jer su namjerno uništeni ili brižno sakriveni²⁸, a gledatelju ne preostaje ništa nego da povjeruje ničim potkrepljenoj iznesenoj tvrdnji. Ukoliko je prvi dio filma postigao željeni učinak i silinom navodne dokumentacije i argumentacije uvjerio gledatelje u vjerodostojnost iznesenog, sada, nakon svega, neupućeni gledatelji imaju glasu komentara povjerovati na riječ. Ne donose se nikakvi dokazi za izrečeno, jedino se koriste različite fotografije i snimke koje imaju tek ilustrirati, a ne pokazati, ono o čemu se govori. Među njima su inkorporirani i fragmenti originalnih kadrova razrušenog Jasenovca snimljeni 18. svibnja 1945., a koje su Gavrin i Hlavaty prikazali u svome filmu kako bi svjedočili o uništenju koje su počinile ustaše prilikom povlačenja²⁹. Sedlar te iste snimke pokazuje kao ilustraciju navodnih partizanskih zločina za koje se tvrdi da su se odvijali u Jasenovcu nešto kasnije, te se rušenje logorskog kompleksa i sela pripisuje partizanima.

Jedini “dokaz” koji se u tom dijelu filma nudi su iskazi dvojice navodnih svjedoka, koji su predstavljeni kao bivši čuvari u jugoslavenskom logoru Jasenovac u razdoblju od

²⁷ Na tvrdnju o uništavanju dokumenata koji bi svjedočili o postojanju navodnog partizanskog logora Jasenovac referira se Slavko Goldstein te obrazlaže njenu neodrživost (premda se pritom ne referira na film Jakova Sedlara, nego na tekst Vladimira Horvata iz knjige “Jasenovački logori – istraživanja”). Navodi kako su deseci tisuća dokumenata koji se odnose na Jasenovac pohranjeni u središnjim arhivima država koje su nastale na području bivše Jugoslavije i u pedesetak lokalnih arhiva. Svi se ti dokumenti ne mogu diskreditirati kao proizvod komunističkog režima, jer je značajan broj dokumenata ustaške provenijencije, a određeni broj pripada i njemačkim obavještajcima koji su izvještavali za vrijeme NDH, a iz kojih je jasno vidljiv smrtonosni karakter jasenovačkih logora 1941-45. Nadalje ističe kako su dokumenti lokalnih arhiva na području bivše Jugoslavije evidentirani i u “središnjim republičkim arhivima i s fotokopijama često su izmjenjivani radi proširenja dostupnosti, pa je sasvim nemoguće da je u toj isprepletenoj mreži netko mogao “brižno sakriti” ili čak “uništiti” kompletnu dokumentaciju” ne ostavivši za sobom nikakvog traga. (S. GOLDSTEIN, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Zaprešić, 2016, 11-12). Goldstein čitavu svoju knjigu “Jasenovac – tragika, mitomanija, istina” posvećuje pobijanju teze o postojanju partizanskog logora na mjestu ustaškog logora Jasenovac.

²⁸ Kao argument tipičan za plasiranje teorija zavjera Blanuša ističe tvrdnju o nedostatku dokaza o nekoj zavjeri kao dokaz njene vrhunske organiziranosti. Time se teorija zavjere prezentira kao neopovrgljiva jer se svi potencijalno opovrgavajući dokazi mogu shvatiti kao potkrepljujući. (N. BLANUŠA, *Teorije zavjera i hrvatska politička zbilja 1980. – 2007*, Zagreb, 2011, 22).

²⁹ Za te kadrove Mataušić navodi kako su snimljeni 18. svibnja 1945. (N. MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945.: Logor smrti i radni logor*, Jasenovac, Zagreb, 2003, 154). Đorđe Mihovilović u svojoj fotomonografiji “Jasenovac 1945. – 1947.” objavljuje fotografije istih prizora razrušenog mjesta Jasenovac i logorskih objekata, te ih također datira u 1945. godinu. (Đ. MIHOVILOVIĆ, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Jasenovac, 2016, 118-120).

1950. – 1951. godine. Zamućenih lica i predstavljeni samo inicijalima, oni iznose svoju priču koja vjerojatno ni sasvim neupućenom gledatelju neće biti uvjerljiva, zbog očigledne činjenice da njihov izgled, glas i način govora odaju znatno mlađe osobe od onih za koje ih se predstavlja³⁰.

Velika količina iznesenih netočnih informacija čiju je neistinitost vrlo lako provjeriti, i koja je dobrim dijelom već dokazana, pokazuje kako intencija filma nije uistinu istražiti građu i znanstvenim metodama doći do novih spoznaja, kako to govori narator, nego utjecati na javni diskurs na puno jednostavniji i efektniji način. Ne traže se stvarni dokazi, jer se samom prisutnošću filma u javnom prostoru i njegovom naglašenom performativnosti sudjeluje u stvaranju određenih politika pamćenja. Na samom se kraju filma poimence prozivaju pojedini sudionici hrvatske političke, književne i kulturne scene koje se optužuje za sudjelovanje u zavjeri i u završnom anakronom obratu proglašava ih se suodgovornima za zločine počinjene u Jasenovcu, u socijalističkoj Jugoslaviji i u Domovinskom ratu. Tim činom postaje evidentno kako film nije usmjeren prema utvrđivanju činjenica o logoru, nego prema reguliranju diskursa o logoru.

Zaključak

Kao i ranije filmove iz socijalističkog razdoblja, film “Jasenovac-istina” također možemo valorizirati iz aspekta autentičnosti prezentiranog materijala kao i iz aspekta izvedbe pamćenja. U filmu su do te mjere korišteni različiti tipovi manipulacija i negiranja činjenica, da ga se ni u kojem segmentu ne može smatrati vjerodostojnim. Koriste se snimke i fotografije različitog porijekla, od kojih je znatan dio već prikazan u ranijim filmovima o Jasenovcu, pri čemu problem ne predstavlja sama činjenica njihove reprodukcije, već problematična kontekstualizacija. Redoslijed njihovog prikazivanja, montaža i njihovo značenje kako ga tumače glasovi naratora izvedeno je tako da gledatelji steknu posve pogrešan dojam o prirodi jasenovačkog logora. Što se tiče izvedbe pamćenja, film pristupa radikalnom preispisivanju povijesti iz perspektive teorije zavjere. Neimenovana subjektivna pozicija određuje se u binarnoj opoziciji spram zavjerenika opisanih kao entitet koji konti-

³⁰ Neuvjerljivost navodnih svjedoka zamijetio je i novinar Sven Milekić pišući o Sedlarovu filmu. Vidjeti: Sven MILEKIĆ, *Dishonour for Zagreb Over “Alternative Facts” About Holocaust*. BIRN, 2017, dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/dishonour-for-zagreb-over-alternative-facts-about-holocaust-04-21-2017> (Pristupljeno 27. studenog 2017.). Osobe koje su prije 65 godine bili čuvari u logoru morale bi imati barem 80 godina. Oba svjedoka djeluju mlađe od toga, a pogotovo jedan od njih stasom i glasom djeluje barem nekoliko desetljeća mlađi, dok se kroz zamućeni krug što mu prekriva lice nazire tamna kosa.

nuirano djeluje kroz povijest, a sastoji se od različitih etnički, ideološki i politički identificiranih grupa između kojih se postavlja znak jednakosti (Srba, četnika, komunista, Jugoslavena i pojedinih javnih ličnosti). Narativnom se konstelacijom uspostavljaju veze kojima se pokušava retroaktivno elaborirati ideja hrvatskog naroda kao jedinstvenog i homogenog povijesnog subjekta koji je žrtva djelovanja zavjerenika.

Provedenim se analizama pokušalo pokazati kako je svakako potrebno uzeti u obzir vjerodostojnost, odnosno podudaranje filmskog prikaza s izvanfilmskom zbiljom kada se govori o ulozi filma u konstrukciji kolektivnog pamćenja. Ipak, performativni aspekt kojim se pamćenje veže s konstrukcijom kolektivnih identiteta ima još važniju ulogu u filmu no što je to njegova eventualna povijesna autentičnost. Cilj je teksta bio naglasiti kako dokumentarni film nije samo reprezentacija događaja iz prošlosti, niti puko prenošenje pamćenja, nego prije svega izvedba. Način na koji se izvodi pamćenje Jasenovca u svakom pojedinom filmu prvenstveno je vezan uz potrebu za formiranjem određenog društvenog prostora u sadašnjosti koji interpretaciju logora i njegovog traumatskog nasljeđa prilagođava vlastitoj viziji društva. Svaki od navedenih filmova sudjeluje u heterogenim pregovorima oko značenja koji se kontinuirano odvijaju u javnoj sferi u drugim medijima i disciplinama. Različitost pristupa svjedoči o tome koliko je tema Jasenovca na filmu dinamična (a treba imati na umu kako je ovdje analiziran tek manji broj filmova koji se bave tom temom) i kako reprezentacijske strategije i ideološki obrasci variraju i sudjeluju u kontinuiranim (re)apropriacijama i borbama oko uspostave značenja ne samo minulih događaja, nego i posve različitih vizija društvenog prostora.

Izvedba pamćenja na filmu funkcionira na dvije razine. Izvedba, u onom smislu u kojem to elaboriraju Plate i Smelik, manifestira se već samim činom utjelovljenja pamćenja u određenom mediju. Na toj prvoj razini izvedbe, distribucija filma u javnom prostoru, u određenom povijesnom trenutku i društvenom kontekstu, svjedoči o aktivnoj ulozi koju film ima u kreiranju različitih reprezentacijskih mehanizama i diskurzivnih pomaka kada je riječ o teškom naslijeđu i politikama identiteta, kao i u preslagivanju odnosa vidljivog i nevidljivog, iskazivog i neiskazivog. Aspekt izvedbe identiteta ovdje je ključan, jer pokazuje kako je svako filmsko posredovanje jasenovačkog logora vezano uz afirmaciju različitih subjektivnih pozicija koje služe izgradnji ili razgradnji kolektivnih identiteta koji se prikazuju kao relevantni u (filmskoj) sadašnjosti. U tom su smislu ovim tekstom analizirane one subjektivne pozicije koje su proizvod filma, kao i pozicije idealnih recipijenata koji se filmovima projiciraju.

No, da bi se u potpunosti sagledao film kao čin izvedbe, potrebno je u obzir uzeti i drugu razinu izvedbe koju je puno teže istražiti, a to je kontekst recepcije. Mieke Bal nagla-

šava kako je performativnost pojedinačan čin koji se uvijek događa ovdje i sada. U toj se jedinstvenoj sadašnjosti odvija pamćenje. Bal piše o pamćenju kao procesu povezivanja prošlosti, budućnosti i sadašnjosti koji se realizira u specifičnom trenutku izvedbe³¹. Taj je proces jasno vidljiv u sva četiri analizirana filma. Prošlost, u ovom slučaju jasenovački logor, korištena je kako bi se odredila sadašnjost kroz jasno definiranje identitetskih pozicija, dok je ideja budućnosti također, implicitno ili eksplicitno naznačena – pozivom na neposrednu osvetu, na izgradnju socijalističkog čovjeka, galopom bijelog konja (kao simbolom slobode) te prokazivanjem zavjerenika i apelom za njihovo onemogućavanje u perpetuiranju zavjere. Ipak, svaki pojedinačni gledatelj je na kraju taj koji izvodi čin pamćenja i povezuje čin gledanja s činom formiranja vlastite subjektivnosti koja se, prema Bal, uvijek formira u vremenu i kroz vrijeme³². Problem različitih politika identiteta u kontekstu izvedbe pamćenja tako je istovremeno ideološki, odnosno društveni fenomen, kao i intrinzično medijski fenomen koji se tiče filmske komunikacije, točnije odnosa filma i gledatelja.

³¹ M. BAL, "Memory Acts: Performing Subjectivity", *Boijmans bulletin*, I/2001, 8-9.

³² Isto, 8-18.

Izvori i literatura:

- BAJTO, Nikola, Sve laži Jakova Sedlara, *Novosti*, (2016), dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/sve-lai-jakova-sedlara> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).
- BAL, Mieke, "Memory Acts: Performing Subjectivity", *Boijmans bulletin*, I/2001, 8-18.
- BARTULIN, Nevenko, "Ideologija nacije i rase: ustaški režim i politika prema Srbima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945." u: *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, XXXIX/2007, 209-241.
- BERGER, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966.
- BLANUŠA, Nebojša, *Teorije zaujera i hrvatska politička zbilja 1980. – 2007*, Zagreb, 2011.
- BLAŽEVIĆ, Robert i Amina ALJAGIĆ, "Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH," *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, XXXI/2010, br. 2, 879-916.
- DEŽULOVIC, Boris, Čas lobotomije, *N1* (2016), dostupno na: <http://hr.n1info.com/a116840/Kolumne/Boris-Dezulovic/Jakov-Sedlar-Cas-lobotomije.html> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).
- GILIĆ, Nikica, "Dokumentarni film," u: *Filmske vrste i rodovi. 2. izdanje* [elektronička knjiga], Zagreb, 2013. Dostupno na: <http://elektronickeknjige.com/knjiga/gilic-nikica/filmske-vrste-i-rodovi/> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).
- GOLDSTEIN, Ivo, "Židovi u logoru Jasenovac," u: *Spomen-područje Jasenovac*, ur. Tea Benčić Rimay, Jasenovac, 2006, 108-153.
- GOLDSTEIN, Slavko i Ivo GOLDSTEIN, *Jasenovac. Tragika, mitomanija, istina*, Zagreb, 2016.
- GRUBIŠIĆ, Grgo, "Prijelazi Židova u Katoličku crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945," *Croatia Christiana periodica*, XXVII/2003, br. 52, 155-169.
- GROH, Dieter, "The Temptation of Conspiracy Theory, or: Why Do Bad Things Happen to Good People? Part I: Preliminary Draft of a Theory of Conspiracy Theories," u: *Changing Conceptions of Conspiracy*, ur. Carl F. Graumann i Serge Moscovici, New York, 1987, 1-13.
- KRNIĆ, Lovre, "Otkrivamo – Jasenovac – fotošopirana istina: Sedlarov udarni argument o plivanju leševa uzvodno je loša montaža," *Lupiga*, (2016), dostupno na: <http://lupiga.com/vijesti/otkrivamo-jasenovac-fotosopirana-istina-sedlarov-udarni-argument-o-plivanju-leseva-uzvodno-je-losa-fotomontaza> (Pristupljeno 27. studenog 2017.).
- KUĆAN, Maja, *"Jedinomoje i ostali!": Pisma iz logora*, Jasenovac, 2010.
- LEFEBVRE, Henri, *The Production of Space*, Oxford, 1991.
- MATAUŠIĆ, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945., Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- MATAUŠIĆ, Nataša, "Koncentracioni logor Jasenovac," u: *Spomen-područje Jasenovac*, ur. Tea Benčić Rimay, Jasenovac, 2006, 46-72.

- MATAUŠIĆ, Nataša, *Koncentracioni logor Jasenovac: fotomonografija*, Zagreb, 2008.
- MIHOVILOVIĆ, Đorđe, *Jasenovac 1945.-1947. Fotomonografija*, Jasenovac, 2016.
- MILEKIĆ, Sven, *Dishonour for Zagreb Over "Alternative Facts" About Holocaust*. BIRN, 2017, dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/article/dishonour-for-zagreb-over-alternative-facts-about-holocaust-04-21-2017> (Pristupljeno 27. studenog 2017.)
- MOSCOVICI, Serge, "The Conspiracy Mentality," u: *Changing Conceptions of Conspiracy*, ur. Carl F. Graumann i Serge Moscovici, New York, 1987, 151-169.
- PAVELIĆ, Boris, "Jakov Sedlar 'prilagodio' iskaz žrtve Jasenovca: Otkrili smo novu podvalu u kontroverznom filmu," *Novi list*, dostupno na: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Jakov-Sedlar-prilagodio-iskaz-zrtve-Jasenovca-Otkrili-smo-novu-podvalu-u-kontroverznom-filmu> (Pristupljeno 27. studenog 2017.)
- PLATE, Liedeke i Anneke, SMELIK, "Performing Memory in Art and Popular Culture. An Introduction," u: *Performing Memory in Art and Popular Culture*, ur. Liedeke Plate i Anneke Smelik, New York, 2013, 1-24.
- SCHECHNER, Richard, *Performance Studies. An Introduction*, New York, London, 2006.
- ŠKILJAN, Filip, "Kolekcija filmskih i video zapisa u fundusu Spomen-područja Jasenovac s posebnim osvrtom na sjećanja logoraša," u: *Dijalog povjesničara –istoričara 10/2*, Zagreb, 2015, 309-324.

Screening Jasenovac: Manipulations of Identities and Performances of Memory

The text compares ways in which Jasenovac camp is presented on film in different periods and socio-political regimes. It analyses four films that approach the topic of Jasenovac from quite different positions, often conflicting and mutually opposing: “Jasenovac” by Gustav Gavrin and Kosta Hlavaty (1945), “Jasenovac” by Bogdan Žižić (1966), “Blood and Ash of Jasenovac” by Lordan Zafranović (1983) and “Jasenovac - the Truth” by Jakov Sedlar (2016). The major part of the analysis is dedicated to the latter film, because of the controversy it has caused, yet interprets it in relation to the earlier films that set the context for its understanding. Attention is paid to explicit manipulations and the distortion or negation of the facts used in the films, as well as to the subtler procedures which suggest a certain kind of interpretation and the viewer’s identification with the identity positions promoted by the film. Besides the context of representation of memory, films are also considered as acts of memory, which play an active role in the performance of collective identities that are diffracted through Jasenovac as a symbolic topos. By expounding the mechanisms of identity construction used in the films, the text indicates the danger of interpreting documentary film as necessarily true, as the one that brings the truth about Jasenovac (or conflicting versions of “truth”). Instead, it suggests the necessity of interpreting film as a document of a certain time, ideology and identity policies, yet also as the front line of the struggle for establishing meaning and different visions of social space.

Key words: Documentary film, Jasenovac, memory, performance, collective identities, subject positions, manipulations

Jasenovac Kontroverze

Koncentracijski logor Jasenovac i njegova uloga u uništavanju naroda NDH – izračun mogućeg broja žrtava na temelju djelomično revidiranog popisa iz 1964. godine

dr. sc. Dragan Cvetković

Muzej žrtava genocida, Beograd

Rad predstavlja pokušaj da se na osnovu djelomično revidiranog popisa “Žrtve rata 1941 – 1945” iz 1964. godine prikaže uloga koncentracijskog logora Jasenovac u uništavanju naroda u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Na temelju postignutog rezultata u procesu revizije poimeničnog popisa, iznesen je izračun, odnosno projekcija ukupnih gubitaka civila Jugoslavije, NDH i gubitaka u logoru Jasenovac. Pretrpljeni gubitak u Jasenovcu komparativno se razmatra kroz prizmu općeg stradanja civilnog stanovništva na teritoriju NDH tijekom rata, te stradanja u drugim koncentracijskim logorima, a sve se uspoređuje s demografskom strukturom stanovništva NDH.

Ključne riječi: NDH, civili, Jasenovac, Srbi, Židovi, Romi, Hrvati, Muslimani, gubici

Jugoslavenska historiografija, kao ni historiografije država nasljednica, nije odnosno nisu zanemarivala(e) temu stradanja civilnog stanovništva u logorima tijekom Drugog svjetskog rata, koje je predstavljalo značajan segment ukupnog stradanja.¹ Najveći dio radova posvećen je logoru Jasenovac koji je bio najveći i najpoznatiji logor na jugoistoku Europe, no kvantiteta objavljenih radova nije bila praćena kvalitetom,² a dok su svi radovi utjecali na stvaranje predodžbe o logoru koja često nije odgovarala stvarnoj slici. Ostali logori su u historiografiji, nekako, ostali u njegovoj sjeni, te im je posvećen dosta

¹ Općejugoslavenskim projektom "Jugoslaveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracijskim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svjetskom ratu," započetim 1982. godine, trebalo je u potpunosti obraditi ovu temu. (navedeno prema: Milan KOLJANIN, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992, 5).

² O obimnom opusu radova o Jasenovcu (ali i drugim logorima u NDH) do 2000. godine videti: Jovan MIRKOVIĆ, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, Banja Luka-Beograd, 2000; kasnije: Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945., Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003; Davor KOVAČIĆ, "Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata i procjene broja žrtava," *Srinia Slavonica*, 2003, br. 3, 500 – 520; Slavko ODIĆ i Slavko KOMARICA, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, Beograd, 2005; ur. Tea BENČIĆ RIMAY, ur., *Spomen područje Jasenovac – katalog-monografija*, Jasenovac, 2006; Nihad HALILBEGOVIĆ, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006; Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga IV, Jagodina, 2007; Zdravko ANTONIĆ, ur., *Jasenovac*, zbornik radova, Banja Luka, 2007; Srboљub ŽIVANOVIĆ, *Jasenovac, odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*, ur. Todor Bjelkić, Beograd – London, 2008; Vladimir MARKOCI i Vladimir HORVAT, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008; Mario KEVO, "Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944," *Časopis za suvremenu povjest*, XL/2008, br. 2, Zagreb, 547-585; Jaša ALMULI, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Beograd, 2009; Dejan MOTL i Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac-Zagreb, 2015; Dragan CVETKOVIĆ, "Jasenovac – u ili o brojevima bez konačnog broja," *Novi magazin*, br. 209, Beograd, 30.04.2015, 36–38. (Dostupno na: <http://www.novimagazin.rs/vesti/jasenovac--u-ili-o-brojevima-bez-konacnog-broja>, posljednji put pristupljeno 10.01.2018); Vladimir HORVAT, Igor VUKIĆ, Stipo PILIĆ, Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015; Slavko GOLDSTEIN, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Zagreb, 2016; Vasilije KRESTIĆ i Mira RADOJEVIĆ, *Јасеновац*, Beograd, 2017. O broju stradalih u logoru Jasenovac vidjeti: Vladimir GEIGER, "Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi)," *Časopis za suvremenu povjest*, XLV/2013., br. 2, 211-242.; Igor GRAOVAC i Dragan CVETKOVIĆ, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati*, Zagreb, 2005, 72-75, 97; Tea BENČIĆ RIMAY, ur., *Jasenovac, žrtva je pojedinac – Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945.*, Jasenovac, 2007; Dragan CVETKOVIĆ, "Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац," *Токови историје*, 2007, br. 4, 153-168; Antun MILETIĆ, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941 – 1945*, Jagodina 2011; Dušan NIKODIJEVIĆ, "Никодијевић, "Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године," *Годишњак за истраживање геноцида*, 2016, br. 8, Beograd-Kragujevac, 169 – 213; Dušan NIKODIJEVIĆ, "Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока," *Годишњак за истраживање геноцида*, 2017, br. 9, Beograd-Kragujevac, 95 – 117.

manji broj radova. O stradanju u logorima, prvenstveno o Jasenovcu, često je pisano u okviru drugih tema koje su se, u manjoj ili većoj mjeri, odnosile na stradanje stanovništva. Sveukupno gledano, ocjene o ukupnim gubicima, te ocjene o broju stradalih u Jasenovcu i drugim logorima su varirale, mijenjale se tijekom godina, te je do sada pitanje broja žrtava ostalo otvoreno pitanje o kome se i dalje vode polemike u struci i široj javnosti.³

Dugoogodišnja ideološka predstava o Drugom svjetskom ratu, koja je jednostrano sve promatrala kroz kontekst socijalističke revolucije i njenog veličanja, nije pozitivno utjecala na utvrđivanje broja stradalih. Iako je o ratnim žrtvama, prvenstveno o onim koje su pale u partizanskom pokretu, govoreno da su temelj na kojem počiva država, te su smatrane zalogom za postojanje odnosno opstanak države i sistema, socijalistička Jugoslavija nikada nije sačinila cjeloviti popis stradalih tijekom Drugog svjetskog rata.⁴ Uslijed nedostataka približno točnih podataka otvoren je prostor za raznovrsna nagađanja, svojatanja žrtava, manipulacije, kako naučne tako i političke, pa i za stvaranje novih mitova. Država je 1964. godine pokušala provesti popis stradalih na teritoriju Jugoslavije. Zbog ideološke opterećenosti, s realizacijom se krenulo iz pogrešnih razloga, a i sama metodologija izrade popisa bila je manjkava.⁵ Popisom "Žrtve rata 1941 – 1945" iz 1964. godine, utvrđeno je da je na teritoriju Jugoslavije stradalo 597.323 osoba,⁶ od kojih je 134.464 stradalo u internaciji

³ Opširnije u Vladimir GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači' Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)," Časopis za suvremenu povijest, XLIII/2011, br. 3, 699-749; Vladimir GEIGER, "Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi)," Časopis za suvremenu povijest, LXV/2013., br. 2, 211-242.

⁴ Prvi pokušaj popisivanja ratnih žrtava provela je Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača 1946. godine, ali popis nije bio uspješan uslijed propusta u radu i nesuradnje među Zemaljskim komisijama, te je obuhvatio samo 505.182 osobe što je smatrano nedovoljnim, pa je trebalo biti ponovljeno, što nije učinjeno. (Vidjeti: Miodrag ZEČEVIĆ i Jovan POPOVIĆ, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, Beograd, 1996, knj. I, 42). SUBNOR je radio popise po općinama 1950. godine (pojedinačni podaci nisu nikada objavljeni, postoje zbirni podaci za Hrvatsku), zatim popise preživjelih pripadnika NOB-a i sudjelovao je s drugim istraživačima u izradi i objavljivanju lokalnih monografija s popisima palih boraca i "žrtava fašističkog terora." Također je Crveni križ prikupljao podatke o stradalima. Židovske općine prikupljale su podatke za svoje sunarodnjake stradale u holokaustu.

⁵ Opširnije o popisu "Žrtve rata" vidjeti: Dragan CVETKOVIĆ, *Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941 – 1945* (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 6 – 10.

⁶ Popis je napravljen za tadašnji teritorij Jugoslavije, što znači da su u nju uračunati i stradali s teritorija pripojenih nakon Drugog svjetskog rata. Odbijanjem broja stradalih s teritorija priključenih Jugoslaviji nakon 1945. godine dobiva se broj stradalih s teritorija Kraljevine Jugoslavije koji iznosi 580.981. (Vidjeti: *Žrtve rata 1941-1945 (rezultati popisa)*, Savezni zavod za statistiku (SZS), Beograd 1966, 27-39).

(22,51%). Popisna komisija utvrdila je da je došlo do čitavog niza propusta pri izradi popisa, te zaključila da je njime obuhvaćeno 56-59% lica od ukupnog broja onih koji su trebali biti obuhvaćeni popisom.⁷ S obzirom da je popis stradalih prvenstveno napravljen radi naplate ratne štete od Njemačke,⁸ a dobiveni broj stradalih u ratu bio je daleko od očekivanog i do tada važećeg broja 1.706.000, odlučeno je da se stavi zabrana na njegovo korištenje i sav materijal predan je Arhivu Jugoslavije na čuvanje. Zabrana je trajala gotovo trideset godina, do 1992. godine. Gubitak vremena utjecao je na smanjenje mogućnosti utvrđivanja pravog broja stradalih zbog biološkog nestanka svjedoka, a time je znatno otežana pokrenuta revizija popisa.⁹

⁷ Žrtve rata, op.cit., 5-23. Popisna komisija izračunala je da bi popisom trebalo obuhvatiti 1.016.000 do 1.066.000 stradalih osoba. Procena pretrpljenih gubitaka izvršena je u Saveznom zavodu za statistiku uz stručnu suradnju dr. Dušana Breznika, ravnatelja Centra za demografska istraživanja. U broj koji je trebalo obuhvatiti popisom nije uračunato procijenjenih oko 50.000 stradalih kvislinga, kao ni oko pretpostavljenih 40.000 Roma i Jevreja za koje nije imao tko pružiti podatke, iz čega proizlazi da je u Jugoslaviji u ratu ukupno stradalo između 1.106.000 i 1.156.000 osoba, što znači da je popisom bilo obuhvaćeno između 51,7 i 54% stvarno stradalih iz Jugoslavije. Novija demografska istraživanja, kao i analiza rezultata ovog popisa, upućuju na to da za polaznu točku u istraživanjima treba uzeti procjenu broja stradalih koja se kreće između 1.070.000 i 1.120.000 osoba, iz čega proizlazi da je popisom obuhvaćeno od 53,3 – 55,8% stradalih. Proračunati broj za teritorij Kraljevine Jugoslavije iznosi između 1.042.000 i 1.092.000 ukupno stradalih. U ove brojeve nisu uračunati stradali u komunističkim represalijama nakon 15. maja 1945. godine od kojih je značajan dio, svakako, izgubio život, te što je bila posljedica njihove angažiranosti u ratu.

⁸ Opširnije o pregovorima o ošteti: Zoran JANJETOVIĆ, *Od Auschwitzta do Brijuna, Pitanje odštete žrtava nacizma u jugoslovensko-zapadnonjemačkim odnosima*, Zagreb, 2007.

⁹ Koristeći se raznovrsnom arhivskom građom, literaturom i anketnim formularima, SZS je, uz asistenciju Muzeja žrtava genocida, otpočeo 1995. godine rad na reviziji popisa, identifikacijom novih osoba i provjerom postojećih podataka u popisu njihovom usporedbom s podacima iz drugih izvora. Ideja je da se revizijom obuhvate sve osobe koja su živjele na prostoru Jugoslavije, bez obzira na nacionalnu, vjersku, etničku, političku i vojnu pripadnost, čime se ispravlja osnovna metodološka greška nepopisivanja "kolaboracionista." Ovako loš metodološki pristup popisivača 1964. godine doveo je do toga da je čitava nacionalna grupa Nijemaca proglašena za "kolaboracioniste" te nije popisana (malobrojni popisani Nijemci, uglavnom stradali kao partizani, klasificirani su pod ostale nacionalnosti), a slično se dogodilo, iako u daleko manjem obimu, s nekim drugim nacionalnim grupama. Ispravke su usmjerene i na utvrđivanje počinitelja zločina odnosno odgovornih za stradanje, što nije učinjeno 1964. godine (iako su popisnice pune podataka u izvršiteljima zločina), na utvrđivanje broja Roma koji nisu posebno popisivani, već su vođeni uglavnom kao ostale ili nepoznate nacionalnosti, ili pak, kao što je bio slučaj na teritoriju NDH, kao Hrvati, a u manjem broju kao Srbi ili Muslimani. Zatim na otklanjanje netočnosti u podacima, što sve dovodi do promjenjivosti podataka. Stoga izložene podatke vezane za ove kategorije treba uzeti s rezervom. Revizija je u SZS s prekidima obavljana do 1999. godine, a od 2003. se provodi u MZG, u skladu s kadrovskim, materijalnim i tehničkim mogućnostima Muzeja. Do sada je revizijom za područje Jugoslavije utvrđen broj od 657.290 stradalih što je povećanje od 10,04% (59.967 osoba).

Pored glavnog pitanja koliko je stradalih u Jasenovcu, značajno pitanje za istraživače je, što pokazuju rezultati popisa, kakva je unutrašnja struktura stradalih u logoru, te u kakvim su oni odnosu sa ukupnim gubicima civila sa teritorija Nezavisne Države Hrvatske (NDH). Iako je nepotpun i uz sva ograničenja koje kao takav nosi,¹⁰ popis "Žrtve rata 1941 – 1945" je, po podacima s kojima raspolaže, vrlo indikativan, jer pruža mogućnost analize na vrlo reprezentativnom uzorku. Dosadašnje iskustvo s prezentacijom postignutih rezultata revizije popisa pokazuje da su oni uglavnom pogrešno (ili možda namjerno) smatrani konačnim, te su kao takvi predstavljani u historiografskoj literaturi i medijima. Na osnovu postignutih rezultata u reviziji obuhvatnosti popisa, napravljena je procjena broja stradalih, te su sve analize napravljene na osnovu proračunatog broja stradalih.¹¹ U radu je komparativno analizirana nacionalna pripadnost stradalih civila sa teritorija NDH, utvrđene su godine njihovog stradanja, određene su okolnosti njihovog stradanja s fokusom na gubitke pretrpljene u koncentracijskim logorima, utvrđen je broj stradalih u koncentracijskom logoru Jasenovac, te je sagledana njegova uloga u uništavanju naroda na promatranom teritoriju.

Vojni slom Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom Travanjskom (Aprilskom) ratu doveo je do dezintegracije države koja je podijeljena na osam dijelova različitih veličina i demografskog potencijala, te s različitim pravnim statusima. Teritorij koji je dobila novoformirana NDH je prema popisu iz 1931. godine obuhvaćao 5.559.420 stanovnika, što je

(Arhiv Jugoslavije, Fond 179, popis Žrtve rata 1941-1945; Arhiv Muzeja žrtava genocida (dalje AMŽG), fond Žrtve rata 1941-1945. godine).

¹⁰ Poimenični popisi ljudskih gubitaka Drugog svjetskog rata i poslijeratnog perioda pretežno su nastali na temelju svjedočenja (preživjelih, rodbine, prijatelja, ...), a rjeđe korištenjem dokumenata. Time se otvara pitanje pouzdanosti dobivenih podataka, te im treba pristupiti kritički kada su u pitanju okolnosti, vrijeme i mjesto stradanja, te tvrdnje o počinitelju zločina. Jedan od zadataka revizije popisa je provjera tih podataka usporedbom sa saznanjima iz drugih izvora, te njihova verifikacija ili odbacivanje.

¹¹ Svi odnosi među promatranim parametrima, izraženi u postotcima (%) predstavljaju njihov realan odnos u revidiranom popisu i na osnovu njih su rađeni proračuni. Mogućnost greške pri računanju je $\pm 0,15\%$ i posljedica je prihvaćenih okruglih brojeva ukupnih gubitaka u Jugoslaviji, odnosno NDH, koji su poslužili kao polazna osnova proračuna, te zaokruživanja brojeva, s obzirom da se radi o stradalim osobama, kao i ukrštavanja podataka.

bilo 39,90% populacije tadašnje Jugoslavije.¹² Nacionalna struktura stanovništva¹³ koje se našlo u novoformiranoj državi bila je izuzetno heterogena, a činilo ga je 47,58% Hrvata, 13,00% Muslimana (koji su tretirani kao Hrvati druge vjere), 32,02% Srba, 2,63% Nijemaca, 1,23% Mađara, 0,66% Slovenaca, 0,57% Židova i 2,31% ostalih i nepoznatih nacionalnosti,¹⁴ u koje su uračunati i Romi (oko 0,50% populacije).¹⁵ Svi antagonizmi, sve suprotnosti i podjele, nacionalne, političke, ideološke, vjerske, kulturne, ekonomske, koje su postojale u predratnom društvu na tom teritoriju, u ratu su dobile svoje ekstremne dimenzije i u određenoj su mjeri sudjelovale u stvaranju preduvjeta za masovno stradanje stanovništva, uz neosporni utjecaj vanjskih faktora koji su se permanentno ostvarivali na terenu.

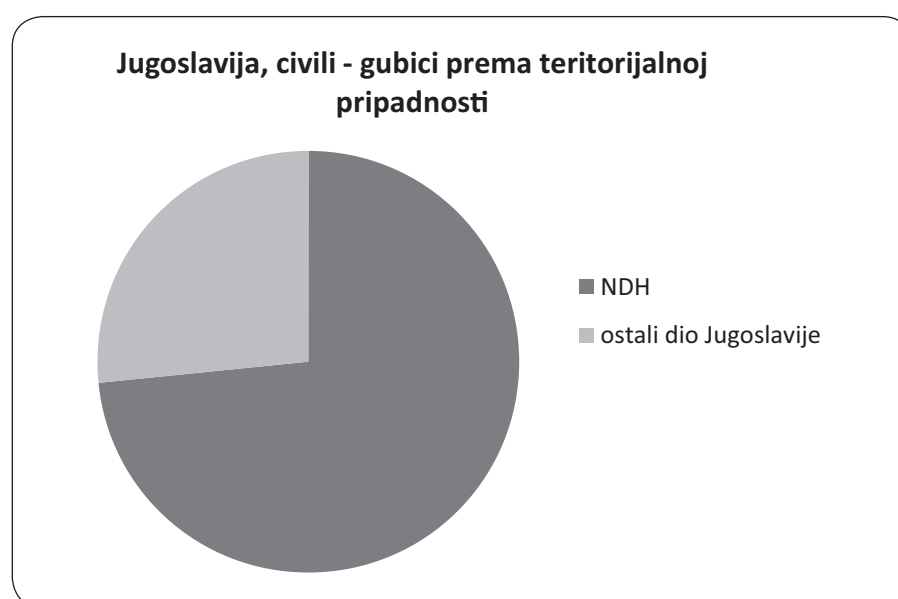
¹² Proračun za brojnost stanovništva NDH napravljen je na temelju popisa stanovništva iz 1931. godine. (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931. godine knjiga I; Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava*, Beograd, 1937). Prema Brojidbenom izvještaju iz 1942. godine teritorij je na temelju popisa iz 1931. godine obuhvaćao 5.657.085 stanovnika, ali su u njega uključene i neki teritoriji koji su pripadali Mađarskoj i Italiji. Vidjeti: Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, Zagreb, 1977, 105-106.

¹³ Izračun nacionalnosti napravljen je na temelju istog popisa (*Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta.1931. godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo prema veroispovesti*, Beograd, 1938), zatim publikacija *Demografska statistika, Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31-III-1931. god., pregled po srezovima*, Beograd, 1945; *Demografska statistika, Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31-III-1931. god., Hrvatska, pregled po opštinama*, Beograd, 1945; Демографска статистика, Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31-III-1931 године, Босна и Херцеговина,Преглед по општинама, Beograd, 1945; Демографска статистика, Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31-III-1931 године, Србија са Војводином и Косово – Метохијом, Преглед по општинама, Beograd, 1945; Bogoljub KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London,1985; Vladimir ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.

¹⁴ Na teritoriju na kojem je kasnije formirana NDH prema popisu stanovništva 1931. godine živjelo je 1.780.457 Srba, 2.644.462 Hrvata, 722.663 Muslimana, 31.469 Jevreja, 146.019 Nijemaca, 68.628 Mađara, 37.000 Slovenaca i 128.724 ostalih i nepoznatih nacionalnosti. Prema procjeni njemačkog ministarstva vanjskih poslova iz svibnja 1941. godine, u NDH je živjelo 6.285.000 stanovnika među kojima je bilo 52,51% Hrvata (3.300.000), 30,63% Srba (1.925.000), 11,14% Muslimana (700.000), 2,39% Nemaca (150.000), 1,19% Mađara (75.000), 0,59% Židova (38.000), 0,48% Slovenaca (30.000) i 1,03% Čeha i Slovaka (65.000) i 40.000 Židova. Autori iz NDH ustanovili su populaciju od 6.439.331 stanovnika, od kojih je 4.868.831 Hrvata, 1.250.000 Srba, 170.500 Nemaca, 69.000 Mađara, 37.000 Slovenaca, 44.000 Čeha i Slovaka. Vidjeti: F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i NDH*, 106.

¹⁵ Kao osnova za proračune u daljnjem radu uzet je aproksimativni broj od 30.000 Roma u NDH. Demografska istraživanja na osnovu popisa jezične pripadnosti pokazala su da je na tom teritoriju živjelo oko 21.000 Roma, mada je svakako postojao dio koji se nije izjasnio ili je pak bio dovoljno asimiliran da je govorio drugim jezikom (većim dijelom hrvatskim i manjim srpskim, što otvara pitanje njihovog nacionalnog identiteta), te su se nerijetko tako i nacionalno opredjeljivali. (B. KOČOVIĆ, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, 173-176; V. ŽERJAVIĆ, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*,

U izrazito kompleksnom i slojevitom, a po karakteru totalnom ratu vođenom na teritoriju NDH, u kome je sudjelovalo više zaraćenih strana različitih političkih, ideoloških, nacionalnih, vjerskih i ekonomskih težnji i aspiracija, stradanje civilnog stanovništva bilo je vrlo izraženo. Stradali civili sa teritorije NDH (između 499.000 i 530.000) predstavljali su 73,39% ukupnih gubitaka civila Jugoslavije¹⁶.

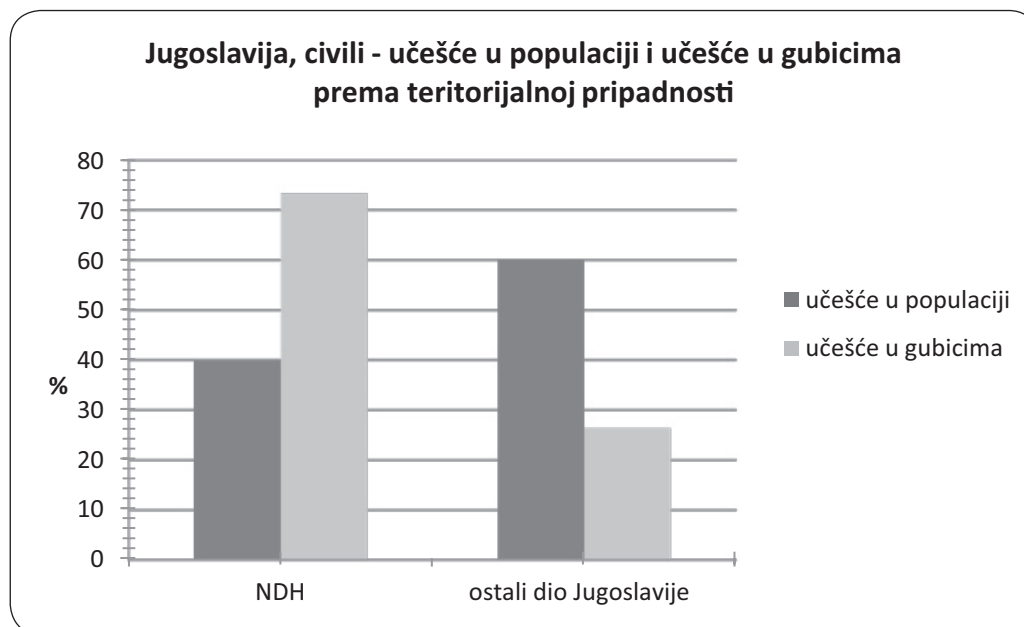

Grafikon 1¹⁷

36-45); Dosadašnji rezultati u broju identificiranih Roma tijekom revizije popisa, aktualna obuhvaćenost potencijalnih žrtava i nerazmjerno veliki udio djece do 14 godina starosti među identificiranima, pokazuju da je ukupni broj stradalih Roma veći od broja koji su demografi procijenili kao ukupni broj Roma na tom teritoriju.

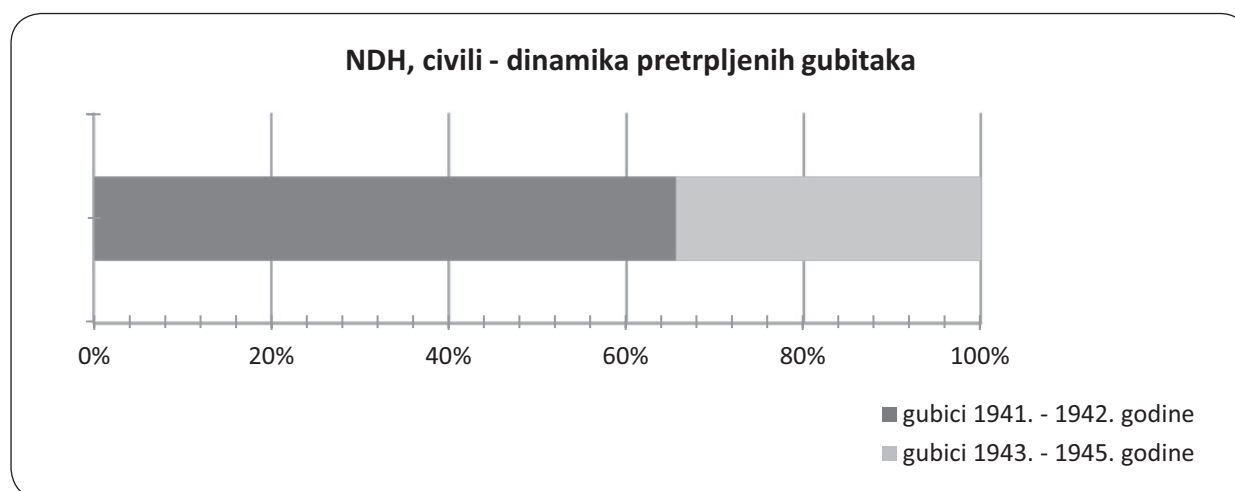
¹⁶ Na osnovu dostignutih rezultata djelomično revidiranog popisa "Žrtve rata 1941 – 1945" proračunati broj stradalih civila sa teritorije Kraljevine Jugoslavije kreće se između 684.000 i 718.000. Dragan CVETKOVIĆ, "Stradanje stanovništva NDH u logorima – numeričko određenje," u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1941. – 1945., 1945 – 1951.*, ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić i Marica Karakaš Obradov, Zagreb, 2010, 45.

¹⁷ Uredništvo je originalne grafikone dr. Dragana Cvetkovića, pisane na srpskom jeziku, dijelom prilagodilo hrvatskom jeziku. S obzirom da je tekst unutar grafikona u potpunosti razumljiv čitateljima, uredništvo zadržava pravo ostaviti određene dijelove teksta u grafikonima u izvornom obliku.

Grafikon 2

Pretrpljeni gubici civila s teritorija NDH nominalno su bili 2,76 puta veći od gubitaka u ostalom dijelu države, ali su, s obzirom na zastupljenost stanovništva NDH u ukupnoj populaciji Jugoslavije (39,90%), bili realno 4,20 puta veći. Dvije trećine svih stradalih civila (65,56%) NDH izgubili su živote u prve dvije godine rata.

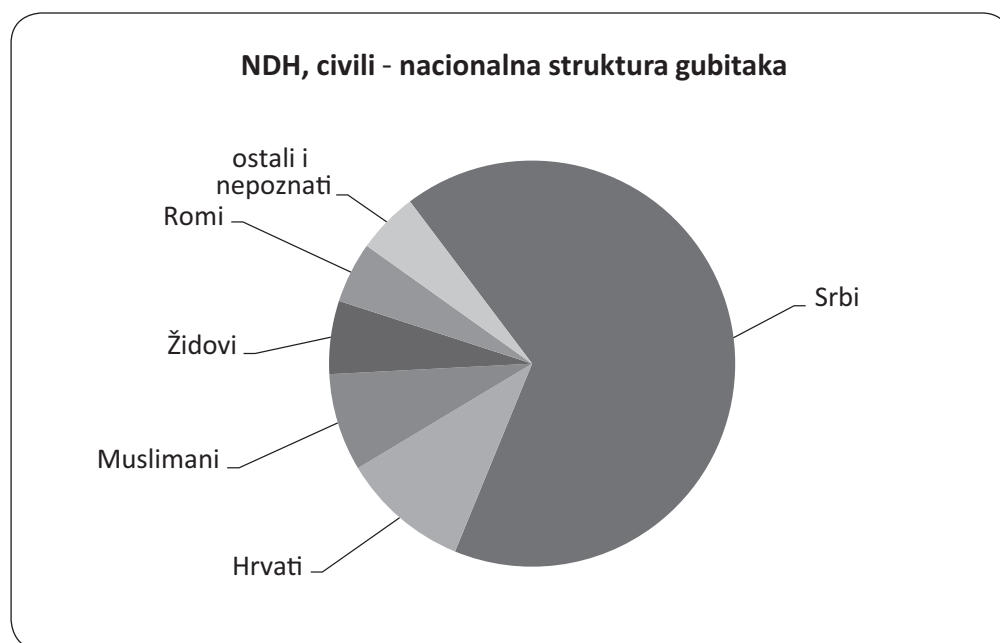
Grafikon 3

Tablica 1 – NDH, civili – dinamika stradanja

NDH, civili	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
ukupno	499.000-530.000	132.135-140.344	26,48	195.009-207.124	39,08	79.541-84.482	15,94	62.225-66.091	12,47	30.090-31.959	6,03

Proračun na osnovu baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

Nominalno je stradanje u 1942. godini bilo za jednu trećinu veće (1,32 puta) nego u prvoj godini rata, ali je, s obzirom na trajanje rata u njima, stradanje bilo realno 1,11 puta veće. Naredni period rata doveo je do smanjenja gubitaka civila, pa je ono bilo 2,45 puta manje u 1943. godini nego u prethodnoj, da bi stopa smrtnosti u posljednjoj godini rata,¹⁸ uslijed borbi vođenih za oslobođenje tih krajeva i pojačanog terora režima NDH, bila 1,29 puta veće nego u 1944. godini. Provođenje genocida i holokausta kao njegovog najekstremnijeg oblika, nad dijelom stanovništva od strane ustaškog režima i njemačkih okupatora, te masovno činjenje ratnih zločina od strane većine učesnika rata, dovelo je do nesrazmjernog stradanja civila različitih nacionalnosti.

Grafikon 4

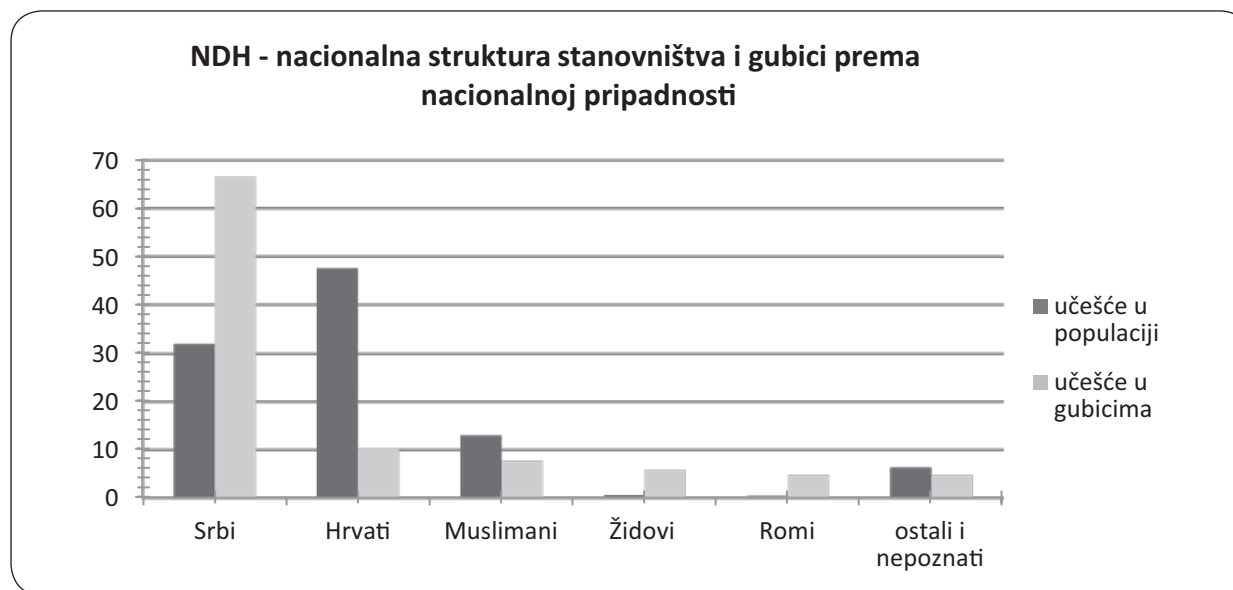
¹⁸ Postoji realna mogućnost da je broj stradalih u posljednjoj godine rata bio manji, s obzirom da je za neke stradale prilikom izrade popisa "Žrtve rata 1941 – 1945" uslijed nedostatka točnih informacija o godini stradanja, kao godina smrti prijavljena posljednja godina rata.

Među stradalim civilima NDH bilo je 66,48% Srba (331.735 do 352.344), 10,20% Hrvata (50.898 do 54.060), 7,77% Muslimana (38.772 do 41.181), 5,83% Židova (29.092 do 30.899), 4,86% Roma (24.251 do 25.758), 1,26% ostalih nacionalnosti (6.287 do 6.678) i 3,60% neutvrđenih nacionalnosti (17.964 do 19.080)¹⁹. Pretrpljeni gubici različitih nacionalnosti nisu bili u skladu sa njihovom zastupljnošću u populaciji NDH.

Tablica 2 - NDH, civili – učešće u populaciji i učešće u gubicima civila pema nacionalnoj pripadnosti

NDH, civili nacionalnosti	% učešće u popul. NDH	% među strad. civilima
Hrvati	47,58	10,20
Srbi	32,02	66,48
Muslimani	13,00	7,77
Židovi	0,57	5,83
Romi	0,50	4,86
ostali/nepoznati	6,33	4,86

Popis stanovništva 1931. godine, AMŽG, Baza podataka "Žrtve rata 1941-1945"

Grafikon 5

¹⁹ Preliminarne analize koje su rađene za grupu "neutvrđene nacionalnosti" pokazuju da je među njima najviše Roma i Srba, ali za sada ne postoje validni izvori koji potvrđuju ove pretpostavke.

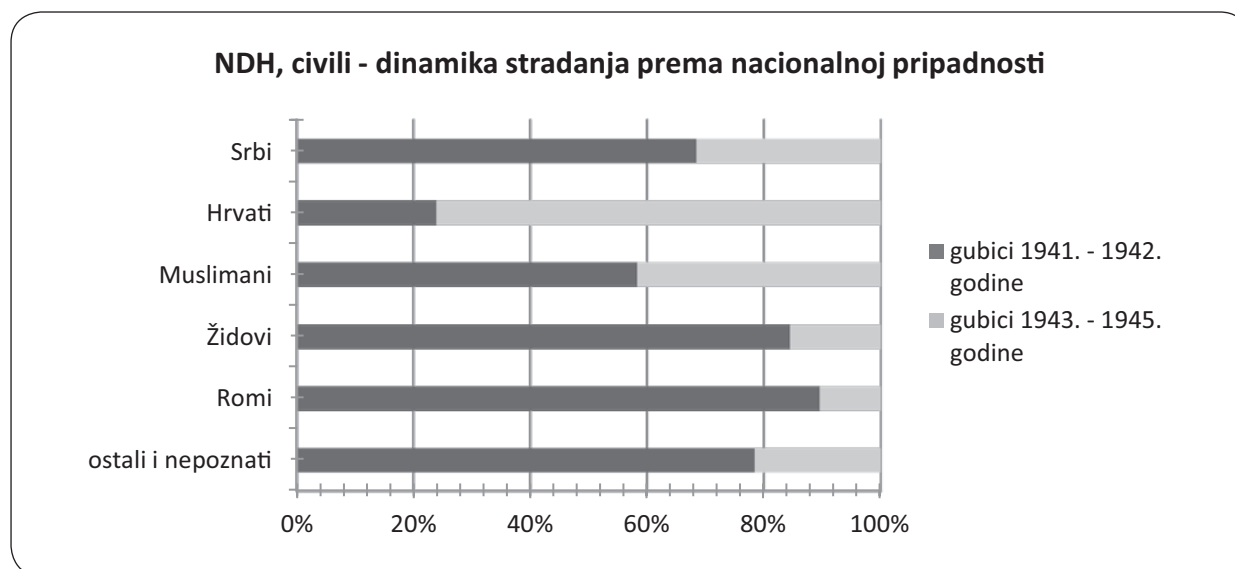
Proглашeni za nepoželjni element u novoformiranoj državi, izloženi pogromu od prvog dana rata, Srbi su činili dvije trećine gubitaka civilnog stanovništva, što je bilo dvostruko više (2,07 puta) od njihove zastupljenosti u populaciji NDH. Na osnovu rasnih zakona namjera je bila uništiti ih u potpunosti. Židovi i Romi predstavljaju najveće žrtve rata i njihovi gubici su bili 10,23, odnosno 9,72 puta veći od zastupljenosti u stanovništvu. S druge strane, civilni gubici hrvatskog i muslimanskog naroda bili su 4,66, odnosno 1,67 puta manji od učešća ovih nacionalnih grupa u populaciji NDH. S obzirom na zastupljenost u populaciji, gubici srpskog civilnog stanovništva u NDH su realno bili 9,64 puta brojniji od hrvatskih i 3,48 puta od muslimanskih civilnih gubitaka, dok su gubici muslimanskih civila bili 2,79 puta veći od hrvatskih. Uništeni u holokaustu, gubici Židova i Roma su bili realno višestruko veći od stradanja svih ostalih nacionalnosti.²⁰ Dinamika pretrpljenih gubitaka, kao i učešće u gubicima civila različitih nacionalnosti u NDH tijekom rata nije bila jednaka.

Tablica 3 – NDH, civili – nacionalna struktura gubitaka prema godini stradanja

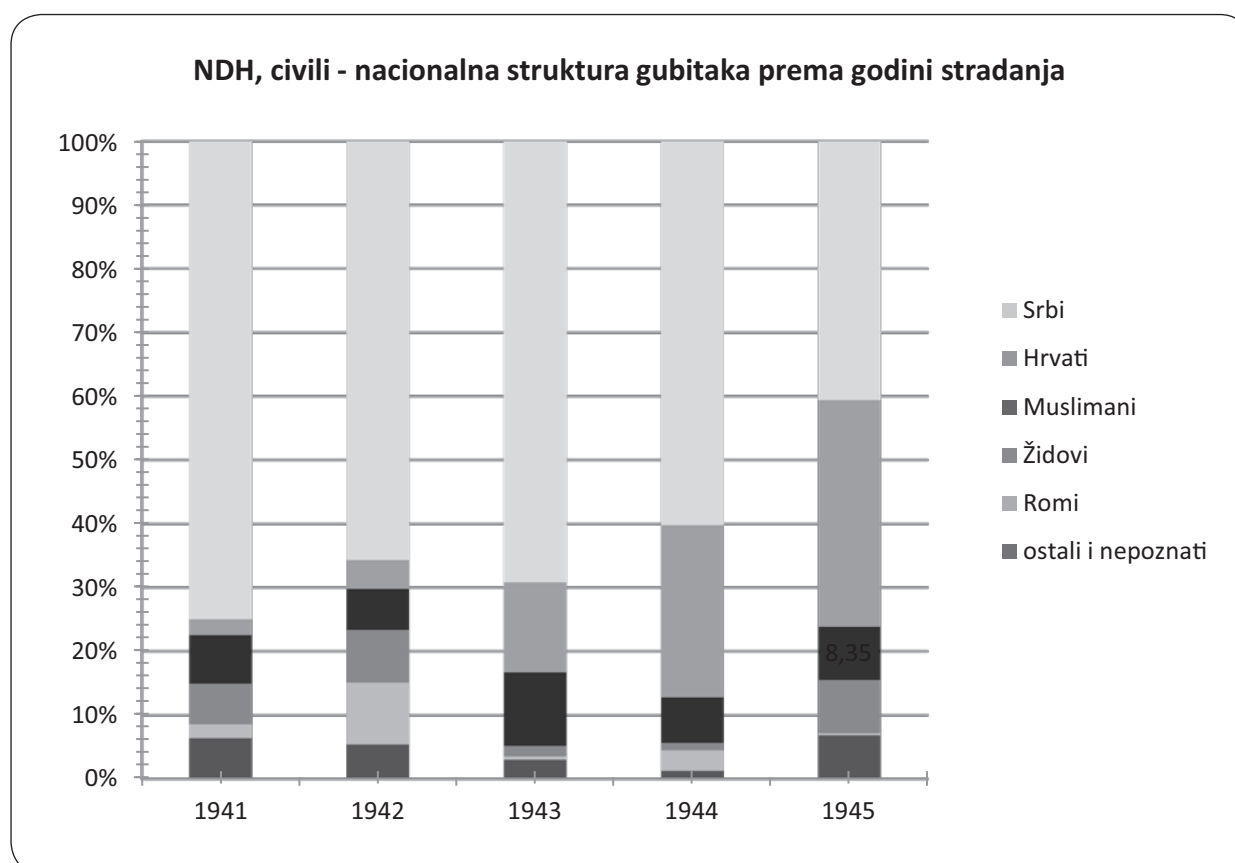
NDH – civili	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
Srbi	331.735-352.344	99.056-105.210	29,86	128.016-135.969	38,59	55.002-58.419	16,58	37.453-39.780	11,29	12.208-12.966	3,68
%	66,48	74,96	//	65,65	//	69,14	//	60,18	//	40,57	//
Hrvati	50.898-54.060	3.288-3.492	6,46	8.877-9.428	17,44	11.248-11.947	22,10	16.791-17.834	32,99	10.689-11.353	21,00
%	10,20	2,49	//	4,55	//	14,15	//	26,99	//	35,52	//
Muslimani	38.772-41.181	10.042-10.666	25,90	12.581-13.363	32,45	9.158-9.727	23,62	4.474-4.752	11,54	2.512-2.668	6,48
%	7,77	7,60	//	6,45	//	11,52	//	7,19	//	8,35	//
Židovi	29.092-30.899	8.460-8.985	29,08	16.102-17.102	55,35	1.303-1.384	4,48	707 - 751	2,43	2.519-2.676	8,66
%	5,83	6,40	//	8,25	//	1,63	//	1,14	//	8,37	//
Romi	24.251-25.758	2.830-3.006	11,67	18.889-20.063	77,89	427 - 453	1,76	2.003-2.128	8,26	102 - 108	0,42
%	4,86	2,14		9,68		0,54		3,22		0,34	
ostali i nepozmati	24.251-25.758	8.459-8.984	34,88	10.547-11.202	43,49	2.398-2.547	9,89	790 - 840	3,26	2.056-2.185	8,48
%	4,86	6,40	//	5,41	//	3,01	//	1,27	//	6,84	//
ukupno	499.000-530.000	132.135-140.344	26,48	195.009-207.124	39,08	79.541-84.482	15,94	62.225-66.091	12,47	30.090-31.959	6,03

Izračun na temelju baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

²⁰ Opširnije u Dragan CVETKOVIĆ, "Holokaust u NDH – numeričko određenje," *Istorija 20. veka*, I/2011, 163 – 182.

Grafikon 6

Grafikon 7

Teror nad srpskim stanovništvom otpočet odmah po uspostavljanju NDH, provođen s nesmanjenom dinamikom ubijanja u prve dvije godine rata,²¹ za rezultat je imao da je više od dvije trećine (68,45%) stradalog srpskog stanovništva izgubilo život u tom periodu. Srbi su sve do posljednje godine rata činili apsolutnu većinu gubitaka, čineći više od tri četvrtine u prvoj i dvije trećine u drugoj godini rata, da bi i u posljednjoj godini rata s dvije petine stradalih predstavljali pojedinačno najbrojniju grupu stradalih civila. Rasnim zakonima izopćeni iz društva, pogođeni holokaustom, Židovi i Romi su najvećim dijelom stradali u prve dvije godine rata (85,04 odnosno 89,56%). Prve dvije godine rata su bile i najpogubnije po Muslimane koji su u tom periodu izgubili 58,35% od civilnih gubitaka, s time što je njihovo najveće učešće u gubicima civila bilo u 1943. godini, kada se gotovo približilo nacionalnoj zastupljenosti u populaciji NDH. Hrvatsko stanovništvo je tijekom rata imalo stalni rast civilnih gubitaka, tako da ih je polovina (53,99%) izgubila život u posljednje dvije godine rata, s time što je stopa smrtnosti u posljednjoj godini rata bila 1,70 puta veća nego prethodne godine. Srbi su činili najveći dio gubitaka civila tijekom čitavog rata sa učešćem koje je permanentno bilo iznad njihove zastupljenosti u populaciji, 2,39 puta na početku i 1,39 puta na kraju. Židovi i Romi su također tijekom čitavog rata bili zastupljeni u gubicima višestruko iznad svog učešća u populaciji, najviše 14,47 odnosno 19,36 puta 1942. godine. Učešće u gubicima civila pripadnika muslimanske i hrvatske nacionalnosti je tijekom čitavog rata bilo manje od njihovog učešća u populaciji NDH. S obzirom na zastupljenost u stanovništvu NDH, gubici Srba su na početku odnosno kraju rata bili realno veći 44,55 odnosno 1,69 puta od gubitka civila Hrvata, i 4,01 odnosno 1,97 puta od gubitaka civila Muslimana, dok su gubici Muslimana u odnosu na gubitak Hrvata bili realno 11,17 puta veći u 1941. godini, a 1,16 puta manji 1945. godine.

U ratu vođenom na teritoriju NDH civili su gubili živote u različitim okolnostima²², među kojima su stradali u logorima činili više od trećine njihovih ukupnih gubitaka i pred-

²¹ Realna stopa smrtnosti srpskih civila u prvoj godini rata bila je neznatno veća (1,03 puta) nego u narednoj, da bi se u 1943. godini smanjila 2,33 puta.

²² Od gubitaka civila u NDH gotovo polovina (47,31%) je izgubila živote u direktnom teroru, više od trećine (36,44%) u logorima i još 2,70% u zatvorima, 4,72% je izgubilo živote prilikom borbi i bombardiranja, a 11,53% je stradalo u ostalim okolnostima (deportacija, izbjeglištvo, prisilni rad, ...). Okolnosti stradanja civila nisu bile jednake kod svih nacionalnih grupa. Više od polovine (55,82%) Srba je izgubilo život u direktnom teroru, a na isti način je stradalo i 56,55% Muslimana i 41,17% Hrvata. U logorima je stradalo 31,75% Srba, 24,79% Hrvata (još ih je 5,98% izgubilo živote u zatvorima), 4,72% Muslimana, 94,82% Židova, 93,43% Roma i polovina pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, dok su kao civili prilikom borbi i bombardiranja živote izgubili 16,92% Hrvata, 10,46% Muslimana i 3,04% Srba. Od svih stradalih civila NDH u direktnom teroru Srbi su činili 80,10%, Muslimani 9,38%, Hrvati 8,78%, od stradalih u

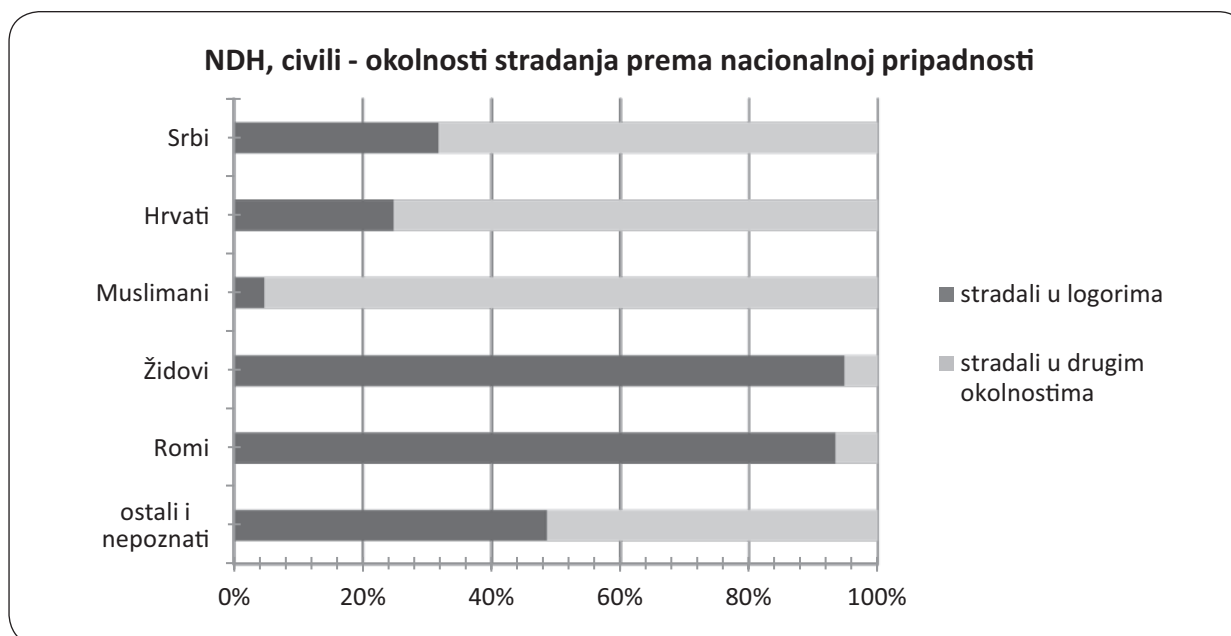
stavljali su drugu grupu po brojnosti, iza stradalih u direktnom teroru. Stradali u logorima nisu bili jednako zastupljeni među stradalim civilima kod svih nacionalnosti, kao što ni njihovo učešće u gubicima u različitim okolnostima nije bilo jednako. Gubitak života u logorima je bio dominantan kod Židova i Roma, dok je najveći dio stradalih Srba, Hrvata i Muslimana izgubio živote u masovnim ili pojedinačnim zločinima širom teritorije NDH, najvećim dijelom u mjestima u kojima su živjeli ili njihovoj neposrednoj blizini.

Tablica 4 – okolnosti stradanja prema nacionalnoj pripadnosti

NDH, civili – okolnosti stradanja	ukupno	stradali u logorima	%	u drugim okolnostima	%
Srbi	331.735-352.344	105.338-111.881	31,75	226.397-240.463	68,25
%	66,48	57,93	//	71,38	//
Hrvati	50.898-54.060	12.619-13.403	24,79	38.279-40.657	75,21
%	10,20	6,94	//	12,07	//
Muslimani	38.772-41.181	1.836-1.950	4,73	36.936-39.231	95,27
%	7,77	1,01	//	11,64	//
Židovi	29.092-30.899	27.584-29.298	94,82	1.508-1.601	5,18
%	5,83	15,17	//	0,47	//
Romi	24.251-25.758	22.657-24.064	93,43	1.594-1.694	6,57
%	4,86	12,46	//	0,50	//
ostali/nepoz.	24.251-25.758	11.783-12.515	48,59	12.468-13.243	51,41
%	4,86	6,48	//	3,93	//
ukupno	499.000-530.000	181.836-193.132	36,44	317.164-336.868	63,56

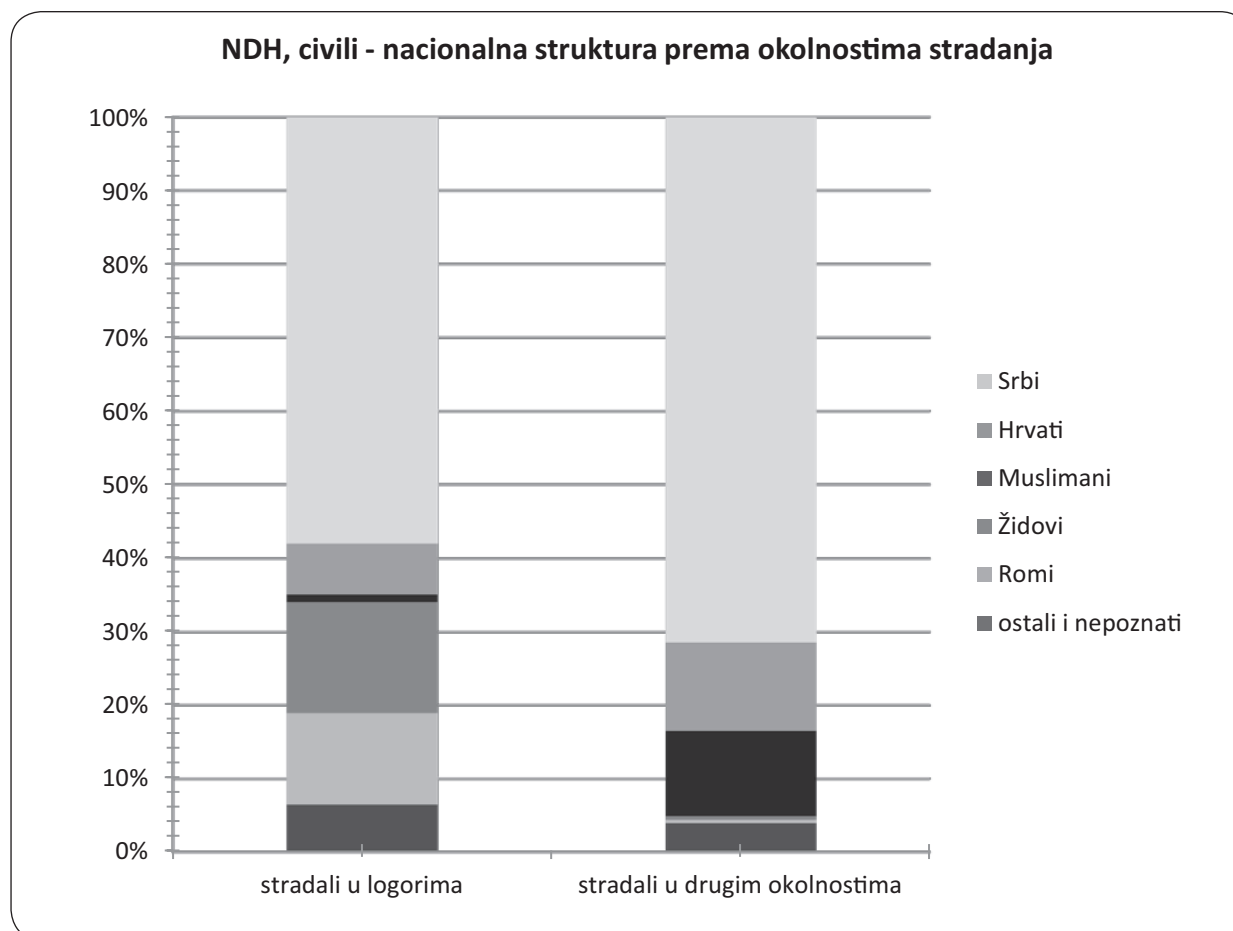
Izračun na temelju baze podataka “Žrtve rata 1941 – 1945”

logorima Srbi 57,93%, Židovi 15,17%, Romi 12,46%, Hrvati 6,94%, Muslimani 1,01% i pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti 6,48%. Srbi su predstavljali 43,67% poginulih civila NDH prilikom borbi i bombardiranja, Hrvati 36,14%, Muslimani 17,39% i ostali i nepoznati 2,80%.

Grafikon 8

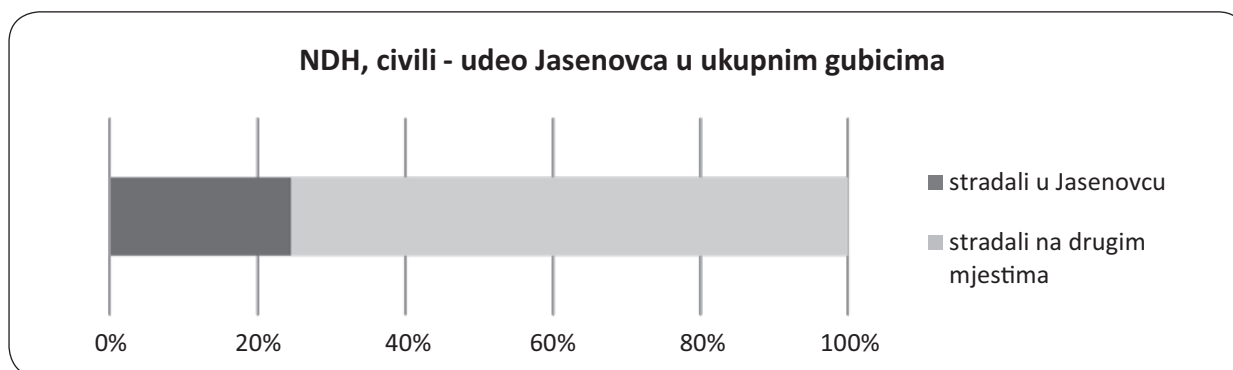
Gubitak života u koncentracijskom logoru bila je okolnost stradanja kojom su bili obuhvaćeni gotovo svi stradali Židovi i Romi, trećina stradalih Srba, četvrtina Hrvata, dvadeseti dio gubitaka Muslimana, i polovina pripadnika ostalih i neutvrđenih nacionalnosti. Udio stradalih u logorima kod Židova i Roma bio je 2,99 odnosno 2,94 puta veći od udjela Srba stradalih u ovim okolnostima, 3,82 odnosno 3,77 puta veći nego kod Hrvata i 20,04 odnosno 19,75 puta veći nego kod stradalih Muslimana, dok je udio u gubicima stradalih u logoru kod Srba bio 1,28 puta veći od udjela Hrvata i 6,71 puta veći od udjela kod Muslimana, a udio u ovim okolnostima stradalih Hrvata bio je 5,24 puta veći od udjela Muslimana.

Grafikon 9

Među stradalima u logorima Srbi su sa gotovo tri petine gubitaka predstavljali najveći dio stradalih, ali je njihovo učešće među stradalima u ovim okolnostima bilo 1,23 puta manje od učešća u pretrpljenim gubicima civila NDH u drugim okolnostima, među kojima su činili gotovo tri četvrtina stradalih. Stradavši uglavnom u logorima, Židovi i Romi predstavljali su šestinu odnosno osminu u njima pretrpljenih gubitaka, dok im je učešće u stradanju u drugim okolnostima bilo zanemarivo (32,28 odnosno 24,92 puta manje nego u logorima). Zastupljenost Hrvata i Muslimana među stradalima u drugim okolnostima je bila 1,74 odnosno 11,52 puta veća nego među stradalim u logorima.

Logor Jasenovac, odnosno sistem logora, predstavljao je najveći koncentracijski logor u jugoistočnoj Europi i prema gubicima, svakako, najveći logor u Europi koji nije organizirala nacistička Njemačka. U njemu je život izgubila četvrtina svih stradalih civila NDH,

odnosno dvije trećine svih civila iz NDH stradali u nekom od logora, bilo da ih je organizirala NDH ili ne, i nezavisno od toga da li su se nalazili na teritoriji NDH ili ne. Obim izvršenog zločina u logoru Jasenovac jasno ga je odredio kao logor uništenja.

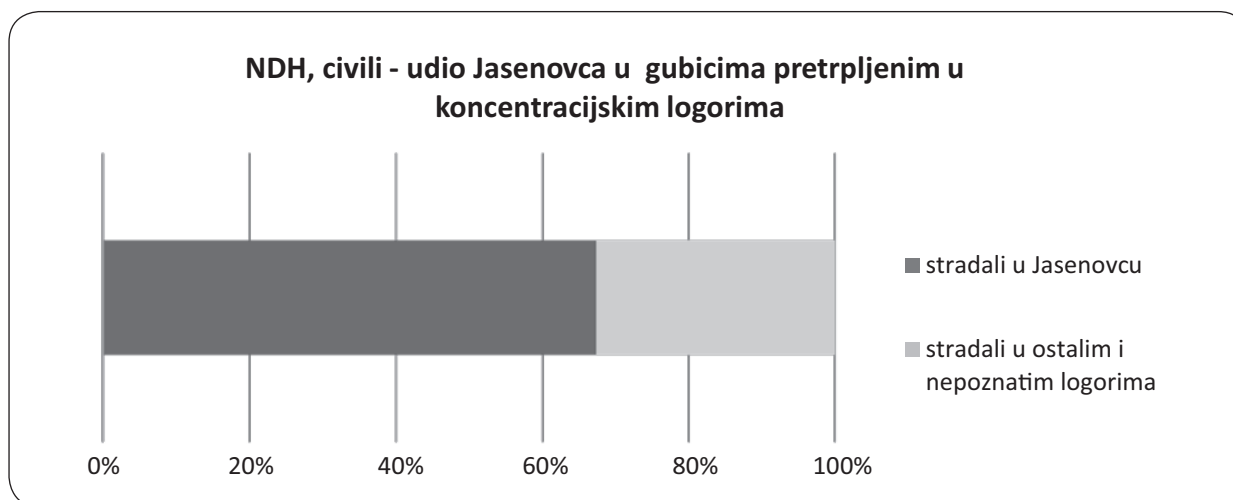

Grafikon 10

Tablica 5 – NDH, civili – udio Jasenovca u ukupnim gubicima

NDH, civili	ukupno	stradali u Jasenovcu	%	na drugim mjestima	%
ukupno	499.000- 530.000	122.279-130.120	24,53	376.721 – 399.880	75,47

Izračun na temelju baze podataka “Žrtve rata 1941 – 1945”

Grafikon 11

Tablica 6 – NDH, civili – udio Jasenovca u gubicima u koncentracijskim logorima

NDH – civili	stradali u logorima	stradali u Jasenovcu	%	ostali i nepoznati logori	%
ukupno	181.836-193.132	122.279-130.120	67,31	59.557-63.012	32,69

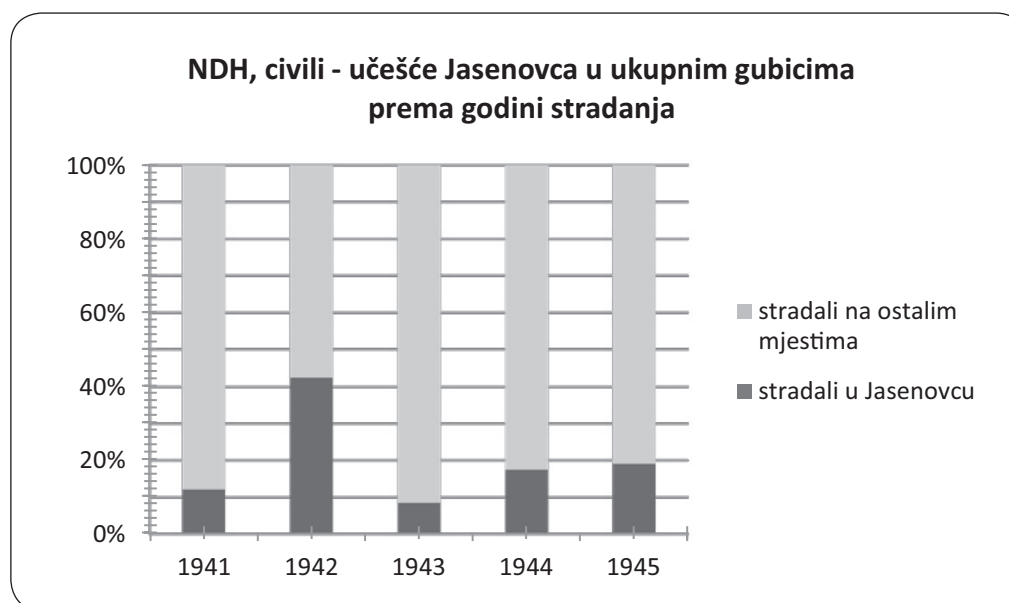
Izračun na temelju baze podataka “Žrtve rata 1941 – 1945”

Logor Jasenovac je postojao skoro tijekom čitavog rata, ali njegova participacija u uništenju civila s teritorija NDH nije bila konstantna, kao što ni dinamika pretrpljenih gubitaka u logoru i van njega nije bila jednaka.

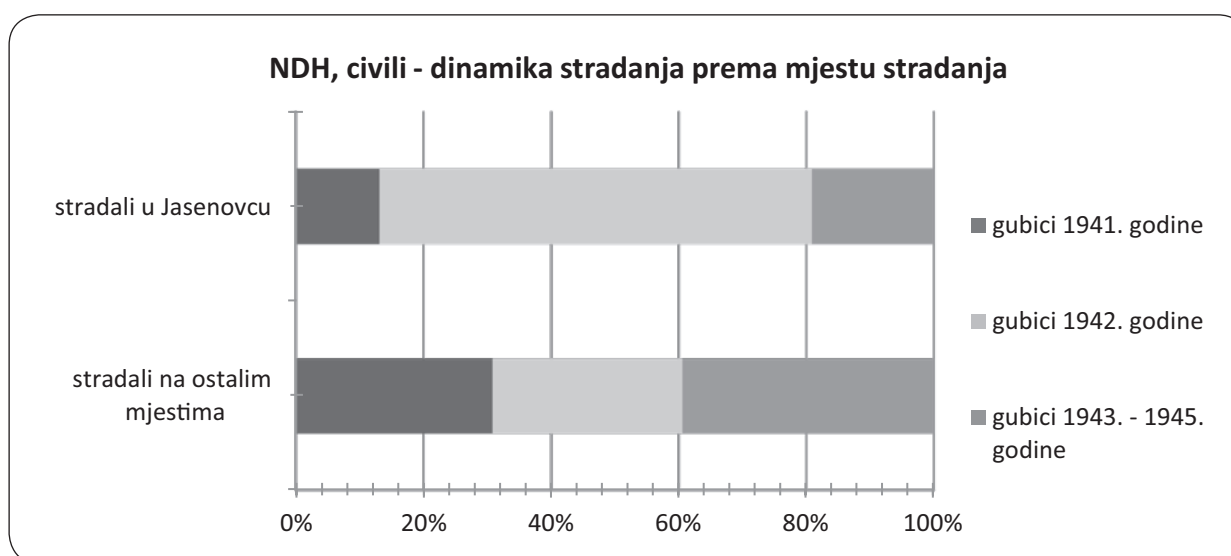
Tablica 7 – NDH, civili – uloga Jasenovca u uništavanju civila prema godini stradanja

NDH, civili	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
stradali u Jasenovcu	122.279-130.120	16.043-17.072	13,12	82.868-88.182	67,77	6.750-7.183	5,52	10.895-11.594	8,91	5.723-6.090	4,68
%	24,53	12,16	//	42,54	//	8,50	//	17,52	//	19,14	//
na ostalim mjestima	376.721-399.880	116.092-123.272	30,82	112.141-118.942	29,75	72.791-77.299	19,33	51.330-54.497	13,63	24.367-25.869	6,47
%	75,47	87,84	//	57,46	//	91,50	//	82,47	//	80,96	//
ukupno	499.000-530.000	132.135-140.344	26,48	195.009-207.124	39,08	79.541-84.482	15,94	62.225-66.091	12,47	30.090-31.959	6,03

Izračun na temelju baze podataka “Žrtve rata 1941 – 1945”

Grafikon 12

U permanentnom stradanju civila NDH uloga Jasenovca mijenjala se tijekom rata. Tijekom četiri meseci postojanja logora u prvoj godini rata, u njemu je život izgubila osmina svih civila stradalih te godine.²³ Već u 1942. godini participacija logora Jasenovac u uništenju civila dostiže svoj vrhunac, uvećavši svoje učešće u njihovom uništavanju 3,50 puta u odnosu na prethodnu godinu, dostigavši zastupljenost od dvije petine ukupnih gubitaka. Najmanje učešće u uništenju civila NDH Jasenovac je imao u središnjoj godini rata 1943., kada je u njemu stradala dvanaestina svih gubitaka civila te godine, što je bilo 5 puta manje učešće nego u prethodnoj godini. U smanjenom stradanju civila posljednje dvije godine rata, učešće Jasenovca u uništenju civila bilo je povećano na šestinu odnosno petinu pretrpljenih gubitaka, što je bilo 2,06 odnosno 2,25 puta veće učešće nego sredinom rata.

Grafikon 13

Prve dvije godine rata predstavljale su “najproduktivniji” period postojanja logora. U tom je periodu u Jasenovcu ubijeno četiri petina svih stradalih u logoru (80,89%). U drugoj godini rata nominalni gubitak je bio 5,16 puta veći nego u 1941. godini, ali je stopa smrtnosti u 1942. godini, s obzirom na periode postojanja logora u njima, bila realno 1,72 puta veća. Stradanje u logoru je u središnjoj godini rata bilo 12,28 puta manje, da bi posljednje godine rata donijele povećano stradanje, 1,63 puta u 1944. godini i sa stopom smrtnosti

²³ Stradanje civila van Jasenovca 1941. godine bilo je 7,22 puta veće, ali je, s obzirom na činjenicu da je logor postojao samo četiri meseca, a da su civili trpjeli gubitke od početka rata, time je gubitak pretrpljen u Jasenovcu bio realno 3,21 puta manji.

u posljednjoj godini rata 1,41 puta većom nego u prethodnoj.²⁴ Udio u gubicima stradalih 1941. godine u Jasenovcu je, s obzirom na periode stradanja u prvoj godini rata, bio izjednačen sa gubicima van njega. U periodu kulminacije stradanja civila tijekom 1942. godine, kako u logoru, tako i van njega, udio u gubicima ubijenih u Jasenovcu je bio 2,28 puta veći od udjela u gubicima van njega. U posljednje tri godine rata udio stradalih u Jasenovcu (19,11%) bio je 2,06 puta manji nego što je bio udio u gubicima van logora (39,43%).

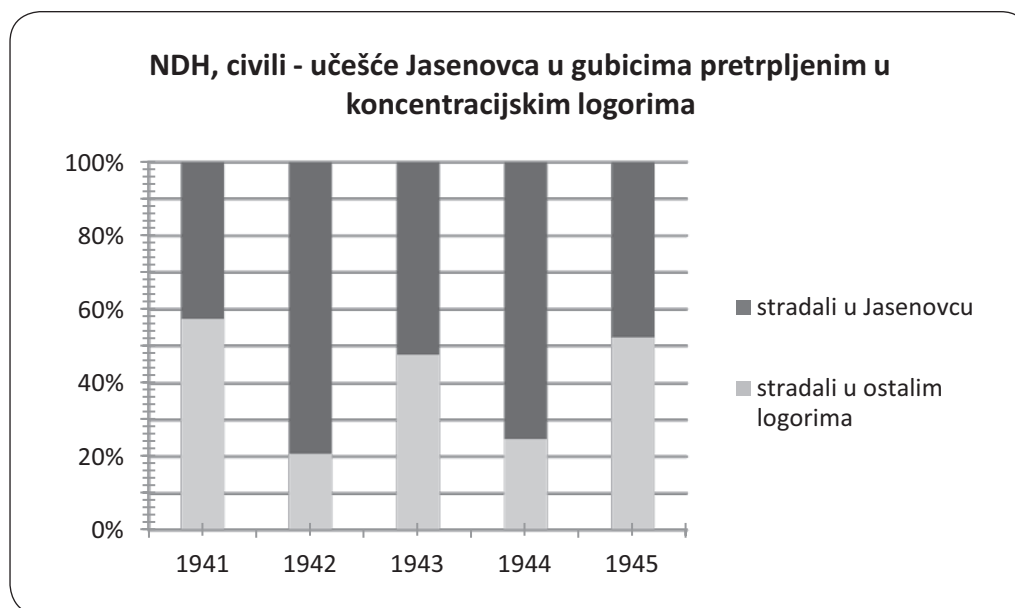
Civili NDH koji su gubili živote u nekom od koncentracijskih logora, bilo da ih je formirala NDH ili ne, i i bez obzira da li su se nalazili na njenom teritoriju ili ne, stradali su tijekom čitavog rata, sa najvećim gubitkom od četiri petina (78,31%) pretrpljenim u prve dvije godine rata. Uloga Jasenovca u uništavanju onog dijela stanovništva NDH koje je izgubilo živote u nekom od koncentracijskih logora varirala je tijekom rata, a razlike su postojale kako u njegovom učešću u gubicima, tako i prema dinamici stradanja.

Tablica 8 – NDH, civili – uloga Jasenovca u uništavanju civila u koncentracijskim logorima prema godini stradanja

NDH civili - logori	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
Jasenovac	122.279-130.120	16.043-17.072	13,12	82.868-88.182	67,77	6.750-7.183	5,52	10.895-11.594	8,91	5.723-6.090	4,68
%	67,31	42,64	//	79,20	//	52,18	//	75,25	//	47,73	//
ostali i nepoznati	59.557-63.012	21.615-22.926	36,34	21.869-23.062	36,66	6.197-6.568	10,41	3.597-3.799	6,04	6.278-6.657	10,55
%	32,69	57,36	//	20,80	//	47,81	//	24,75	//	52,26	//
ukupno	181.836-193.132	37.658-39.998	20,71	104.737-111.244	57,60	12.947-13.751	7,12	14.492-15.393	7,97	12.001-12.747	6,60

Izračun na temelju baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

²⁴ Postoji realna mogućnost da je broj stradalih u logoru posljednje godine rata bio manji, pošto su za neke stradale prilikom izrade popisa "Žrtve rata 1941 – 1945" uslijed nedostatka točnih informacija o godini stradanja, kao godina smrti prijavljivali posljednju godinu rata, odnosno postojanja logora.

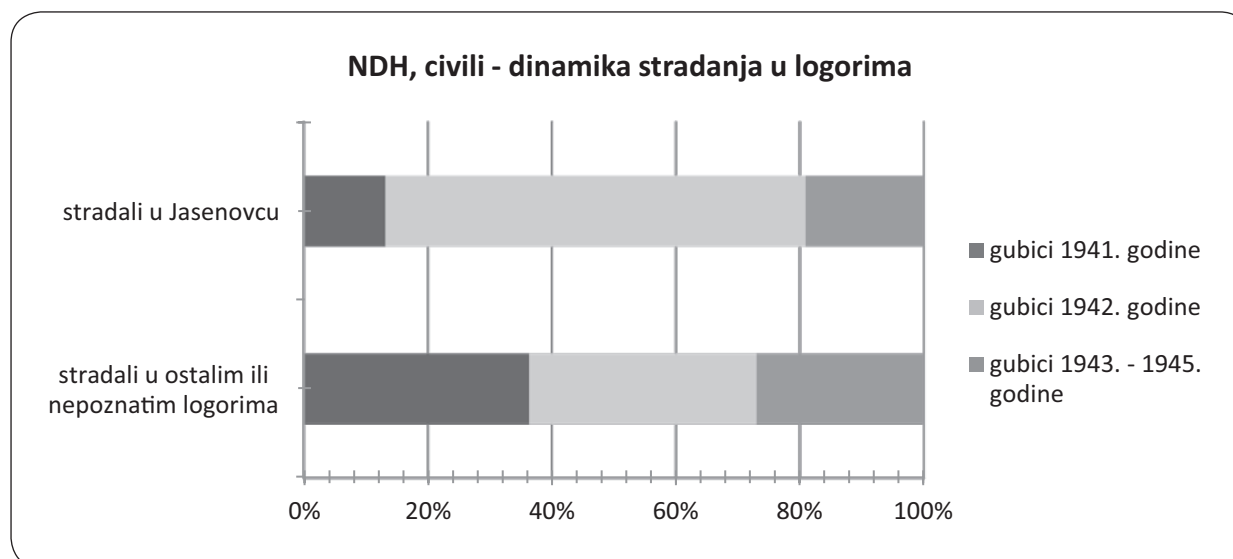

Grafikon 14

Jasenovac je tijekom čitavog rata predstavljao najveće mesto stradanja za sve one koji su izgubili živote u nekom od koncentracijskih logora, bilo da ih je formirala NDH ili ne, i bez obzira da li su se nalazili na njenom teritoriju ili ne, ali je njegovo učešće u gubicima variralo. Najmanje učešće u gubicima stradalih pod ovim okolnostima bilo je u prvoj godini rata, kada su žrtve iz Jasenovcu činile dvije petine gubitaka.²⁵ Već u narednoj godini zastupljenost u gubicima se duplirala (1,86 puta veća), dosegaši svoj maksimum od četiri petine gubitaka stradalih u logorima. U naredne tri godine rata u kojima je ukupno stradanje u logorima bilo manje, uloga Jasenovca je varirala između polovine i tri četvrtina gubitaka.²⁶

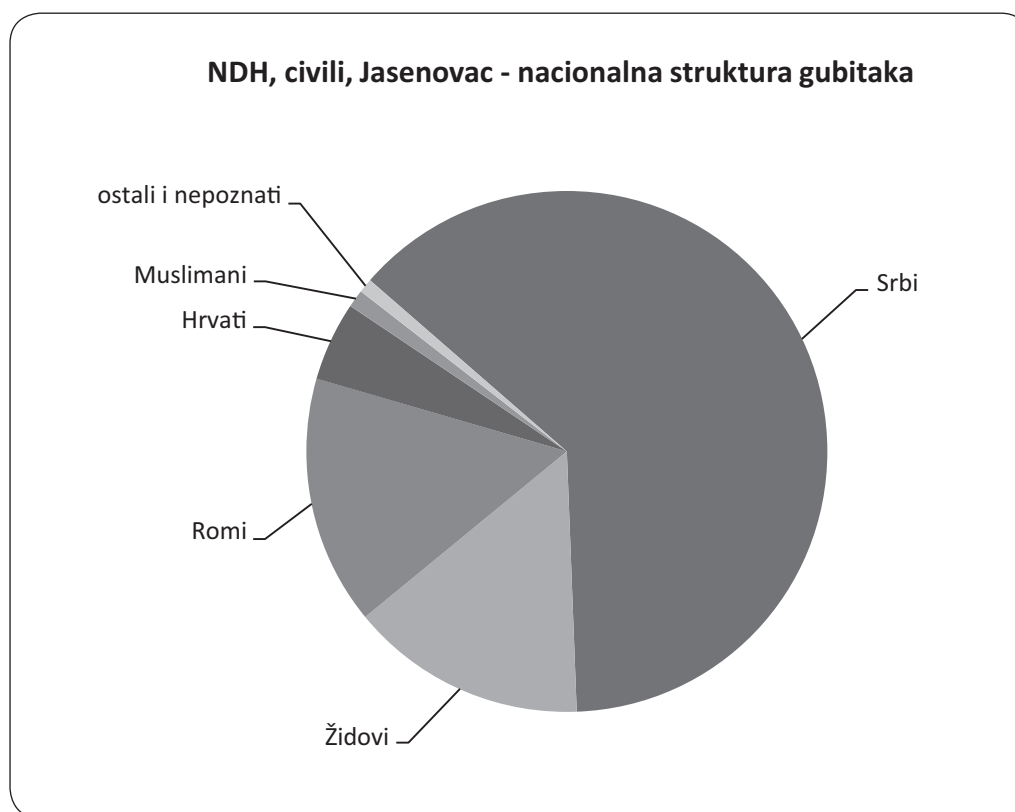
²⁵ Gospićka grupa logora (Gospić, Jadovno, Pag) imala je izuzetno važnu ulogu u uništavanju stanovništva NDH tijekom prve godine rata jer je u njoj život izgubilo 40,18% stradalih u logorima 1941. godine. Time je, s obzirom na periode postojanja logora u 1941. godini, stopa smrtnosti u Gospićkoj grupi logora bila 1,25 puta veća nego u Jasenovcu u toj godini. Opširnije o broju stradalih u Gospićkoj grupi logora, te nacionalnoj strukturi gubitaka vidjeti D. CVETKOVIĆ, "Stradanje stanovništva NDH u logorima..." u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji...*, 53.

²⁶ Među civilima u NDH koji su izgubili živote u koncentracijskim logorima, od 1942. godine značajano učešće u gubicima imali su njemački logori, bilo da su se nalazili na teritoriju Jugoslavije ili izvan nje.

Grafikon 15

U masovnom stradanju u logorima tijekom prve dvije godine rata, udio u gubicima stradalih u Jasenovcu (80,89%) je bio 1,11 puta veći nego u ostalim i nepoznatim koncentracijskim logorima (73,00%), dok je udio u gubicima u posljednje tri godine rata stradalih u Jasenovcu bio 1,41 puta manji. U okviru perioda najvećeg stradanja, udio u gubicima stradalih u ostalim i nepoznatim logorima 1941. godine bio je 2,77 puta veći nego u Jasenovcu, dok je u narednoj godini udio stradalih u Jasenovcu bio 1,85 puta veći nego u drugim logorima. Posljednja godina rata je donijela uvećano stradanje u svim logorima, s time što je stopa smrtnosti u Jasenovcu bila 1,41 puta veća nego u prethodnoj godini, dok je u ostalim i nepoznatim logorima bila 4,66 puta veća, što je bilo 3,30 puta više nego u Jasenovcu.

Jasno definirana namjera ustaškog pokreta da eliminira pojedine narode iz stanovništva NDH, dijelom ili u cjelini, odredila je i nacionalnu strukturu gubitaka koncentracijskog logora u Jasenovcu. Tri petine ukupnih gubitaka u Jasenovcu predstavljali su Srbi, šestinu Romi, sedminu Židovi, dvadeseti dio Hrvati, uz minimalno učešće u gubicima Muslimana i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. Nominalno gubitak koji su Srbi pretrpjeli u logoru bio je 4,30 odnosno 4,07 puta veći od gubitka Židova i Roma i 12,83 odnosno 56,74 puta veći od gubitka Hrvata i Muslimana, gubitak Židova i Roma je bio 2,98 odnosno 3,15 puta veći od gubitka Hrvata i 13,21 odnosno 13,96 puta od gubitaka Muslimana, dok je pretrpljeni gubitak Hrvata bio 4,42 puta veći od gubitka Muslimana.

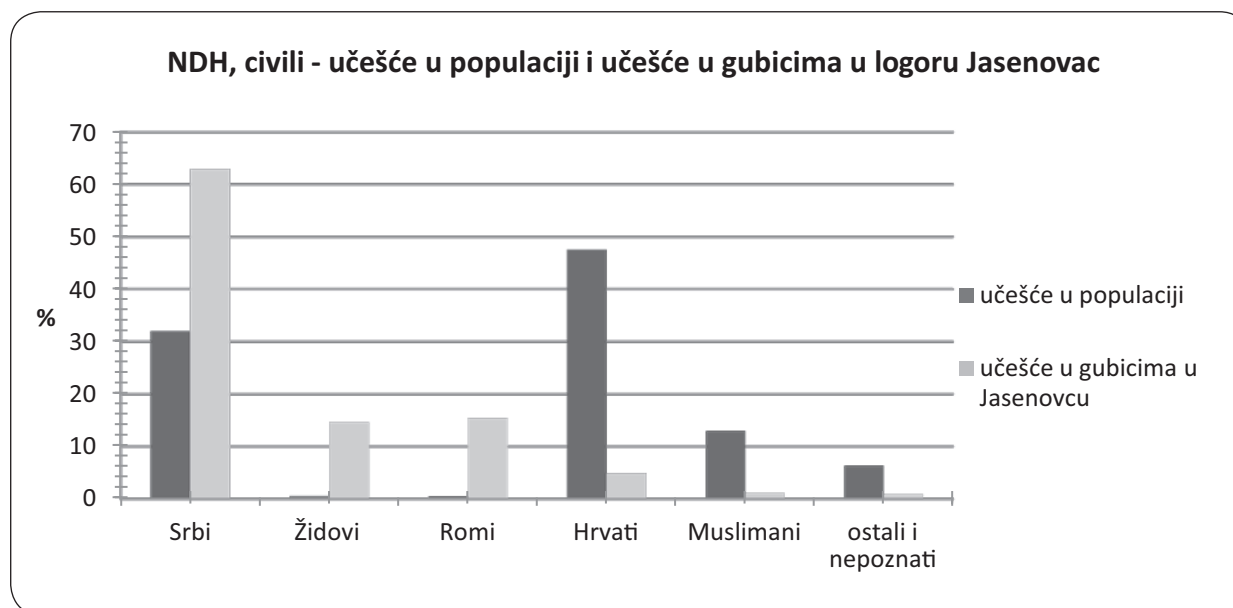
Grafikon 16

Tablica 9 – logor Jasenovac – nacionalna struktura gubitaka

NDH – Jasenovac	ukupno	Srbi	%	Židovi	%	Romi	%	Hrvati	%	Muslim.	%	ostali i nepoznati	%
ukupno	122.279- 130.120	77.011- 81.950	62,98	17.926- 19.076	14,66	18.916- 20.129	15,47	6.004- 6.389	4,91	1.357- 1.444	1,11	1.064- 1.132	0,87

Izračun na temelju baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

Unaprijed utvrđena namjera da se određeni narodi u NDH unište u potpunosti ili značajnim dijelom, bila je najuočljivija na primjeru logora Jasenovac. Takva težnja je dovela do toga da nacionalna struktura stradalih u Jasenovcu nije bila u skladu sa zastupljenošću nacionalnosti u stanovništvu, te im ni realni gubici nisu bili jednaki.

Grafikon 17

Židovi i Romi predstavljali su najveće žrtve logora s obzirom na njihovo učešće u populaciji od 0,57 odnosno 0,50%, tako da je učešće Židova među stradalima u logoru je bilo 25,72 puta, a učešće Roma 30,94 puta veće od njihovog učešća u populaciji NDH. Također je i zastupljenost Srba u gubicima logora bila dvostruko veća (1,97 puta) od njihovog učešća u stanovništvu NDH (32,02%). Sa druge strane učešće Hrvata i Muslimana među stradalima u logoru Jasenovac bilo je 9,69 odnosno 11,71 puta manje od njihove zastupljenosti u populaciji (47,58 odnosno 13,00%). Time je gubitak koji su pretrpjeli Židovi i Romi²⁷ realno bio 13,09 odnosno 15,73 puta veći od gubitka Srba, 248,75 odnosno 299,75 puta veći od gubitka Hrvata i 301,96 odnosno 392,96 puta veći od gubitka Muslimana. Kao najbrojniji među stradalima u logoru, Srbi su pretrpeli gubitke koji su realno bili 18,99 odnosno 23,06 puta veći od gubitaka Hrvata i Muslimana, dok je pretrpljeni gubitak Hrvata realno bio 1,21 puta veći od gubitka Muslimana.

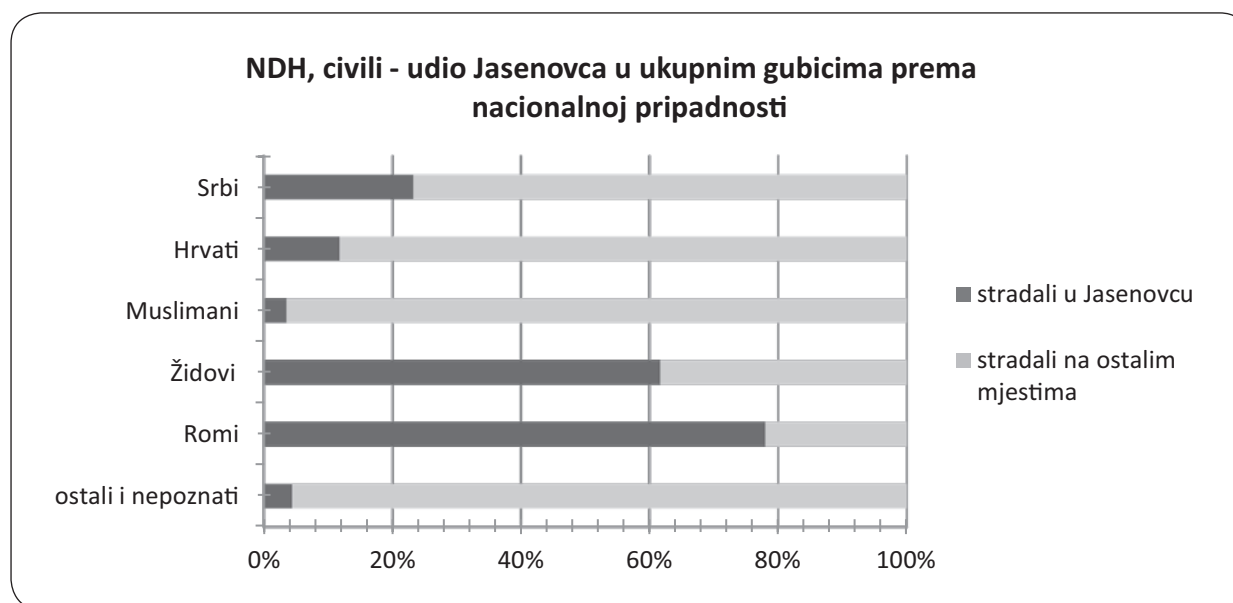
Tijekom postojanja logora Jasenovac u njemu je život izgubila četvrtina stradalih civila NDH, a gubitke su podnijeli pripadnici svih nacionalnosti tog teritorija. Uloga logora u uništenju pojedinih nacionalnosti nije bila jednaka, a razlike su postojale kako u udjelu stradalih u logoru u ukupnim gubicima pojedinih nacionalnosti, tako i u odnosu učešća pojedinih nacionalnosti u gubicima u logoru prema ukupnim gubicima civila iste nacionalnosti, a također i u odnosu na gubitke pretrpljene na drugim mjestima.

²⁷ S obzirom na zastupljenost u populaciji NDH, pretrpljeni gubitak Roma u Jasenovcu je bio realno za petinu veći (1,20 puta) od gubitka Židova.

Tablica 10 – NDH, civili – uloga Jasenovca u uništavanju civila prema nacionalnoj pripadnosti

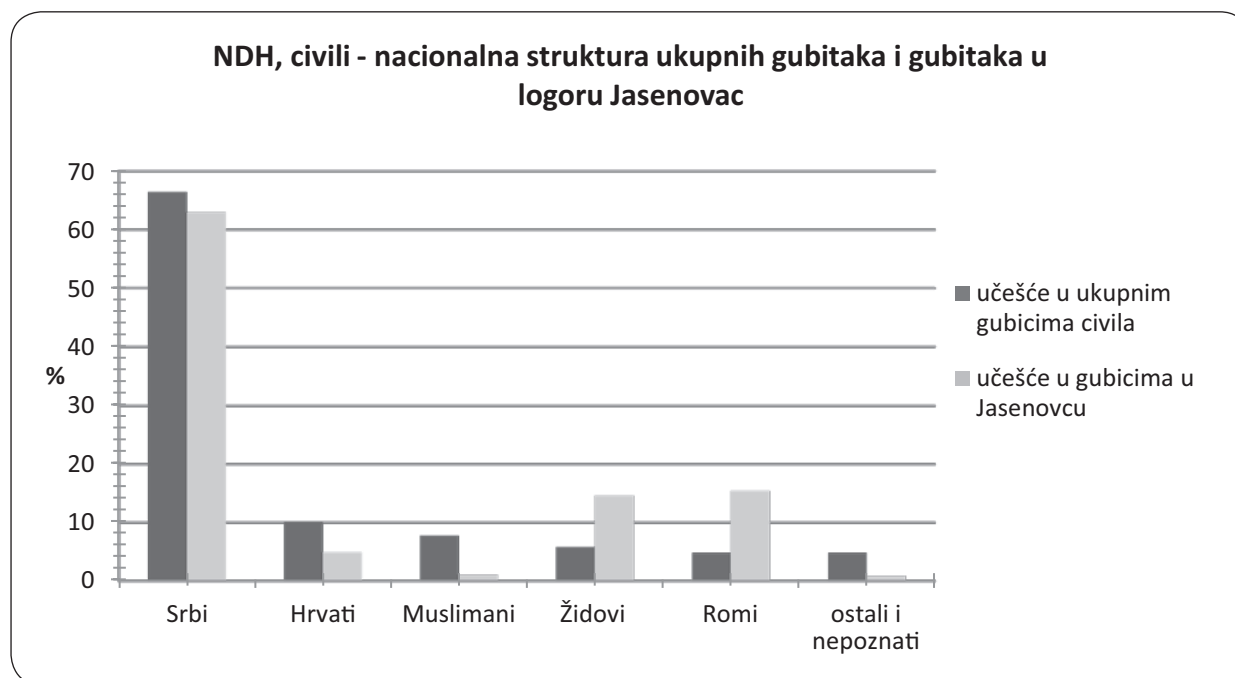
NDH, civili	ukupno	stradali u Jasenovcu	%	na drugim mestima	%
Srbi	331.735-352.344	77.011-81.950	23,24	254.724-270.394	76,75
%	66,48	62,98	//	67,62	//
Hrvati	50.898-54.060	6004-6.389	11,81	44.894-47.671	88,19
%	10,20	4,91	//	11,92	//
Muslimani	38.772-41.181	1.357-1.444	3,50	37.415-39.737	96,50
%	7,77	1,11	//	9,93	//
Židovi	29.092-30.899	17.926-19.076	61,68	11.166-11.823	38,32
%	5,83	14,66	//	2,96	//
Romi	24.251-25.758	18.916-20.129	78,08	5.335-5.629	21,92
%	4,86	15,47	//	1,42	//
ostali/nepoz.	24.251-25.758	1.064-1.132	4,39	23.187-24.626	95,61
%	4,86	0,87	//	6,15	//
ukupno	499.000-530.000	122.279-130.120	24,53	376.721-399.880	75,47

Proračun na osnovu baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

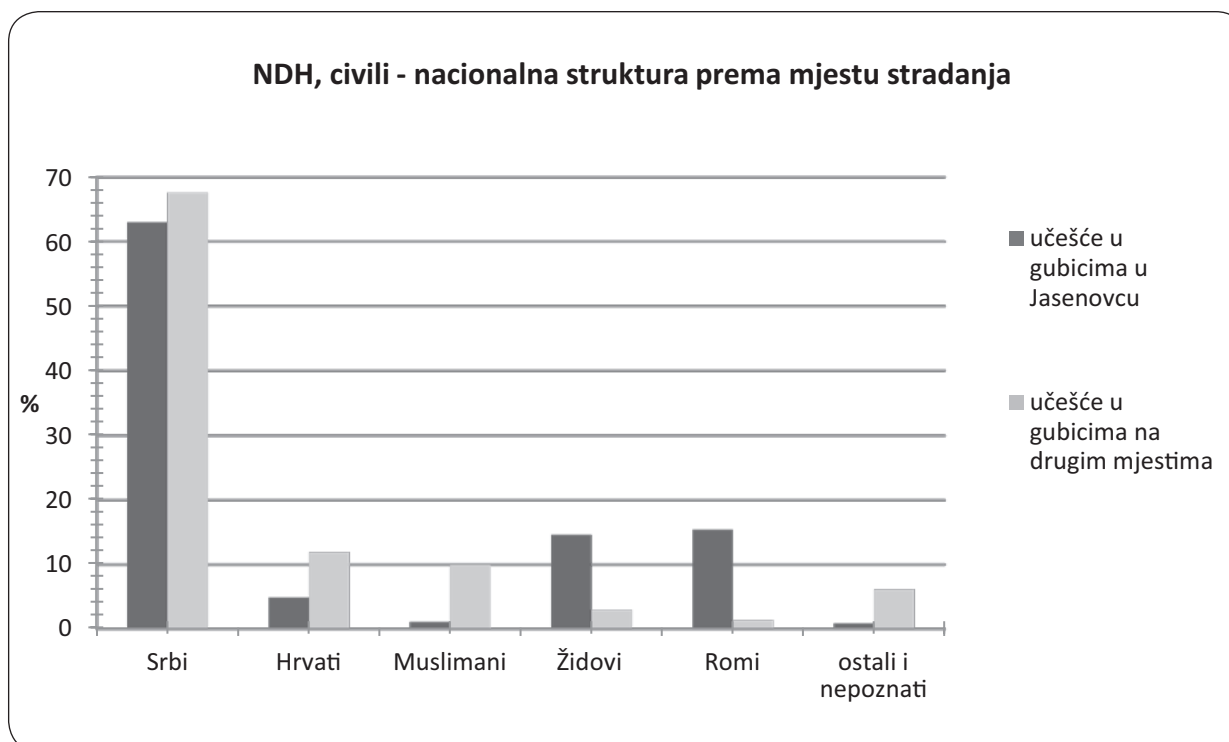

Grafikon 18

Za Židove i Rome koji su rasnim zakonima unaprijed bili određeni za uništenje, Jasenovac je predstavljao centralno mjesto stradanja. U njemu je život izgubilo četiri petine stradalih Roma, odnosno tri petine stradalih Židova NDH. Masovni teror provođen nad srpskim narodom u NDH imao je sve odlike zločina genocida, bilo da se provodio institucionalno u logorima i zatvorima, ili da se radilo o masovnim ili pojedinačnim zločinima. Jasenovac je imao istaknuto mjesto u provođenju tog zločina, s obzirom da je u njemu život izgubila četvrtina od svih stradalih civila srpske nacionalnosti iz NDH, čime je on postao primarno mjesto njihovog stradanja. U Jasenovcu je život izgubila osmina stradalih civila hrvatske nacionalnosti, trideseti dio civila muslimanske nacionalnosti, te dvadeset i treći dio stradalih pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti. Udio Židova i Roma stradalih u Jasenovcu u ukupnim gubicima ovih nacionalnosti bio je 2,65 odnosno 3,36 puta veći od udjela Srba, 5,22 odnosno 6,61 puta veći od udjela Hrvata i 17,62 odnosno 22,31 puta veći od udjela Muslimana, a udio u Jasenovcu stradalih Srba bio je 1,97 odnosno 6,64 puta veći od udjela u gubicima Hrvata i Muslimana, dok je udio Hrvata bio 3,37 puta veći od udjela stradalih Muslimana.

Grafikon 19

Grafikon 20

Zastupljenost pojedinih nacionalnosti u gubicima u logoru Jasenovac nije uvijek bila u skladu sa učešćem u ukupnim gubicima, kao ni sa zastupljenošću u gubicima na drugim mjestima. Najmanje razlike su postojale kod Srba kao naroda najbrojnijeg u gubicima, s učešćem od po dvije trećine ukupno stradalih civila, kao i civila stradalih van Jasenovca, dok im je učešće među stradalima u Jasenovcu (od tri petina gubitaka) bilo neznatno manje (1,05 odnosno 1,07 puta). Kod ostalih nacionalnosti izdvajaju se dvije grupe. Prvu su sačinjavali Židovi i Romi kod kojih je učešće u gubicima u Jasenovcu bilo 2,51 odnosno 3,18 puta veće od zastupljenosti u ukupnim gubicima i 4,95 odnosno 10,89 puta veći od učešća u gubicima na drugim mjestima. Drugu grupu su sačinjavale ostale nacionalnosti, Hrvati kod kojih je zastupljenost u jasenovačkim žrtvama bila 2,08 puta manja nego u ukupnim gubicima civila odnosno 2,43 puta manja nego kod civila stradalih na drugim mjestima, Muslimana sa 7,00 odnosno 8,94 puta manjim učešćem i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti kod kojih je učešće među stradalima u Jasenovcu bilo 5,58 puta manje nego u ukupnim gubicima i 7,07 puta manje nego u stradanju van Jasenovca.

Pripadnici svih naroda s teritorija NDH su tijekom rata gubili živote u koncentracijskim logorima koje su organizirali NDH, nacistička Njemačka i u manjem obimu fašistička

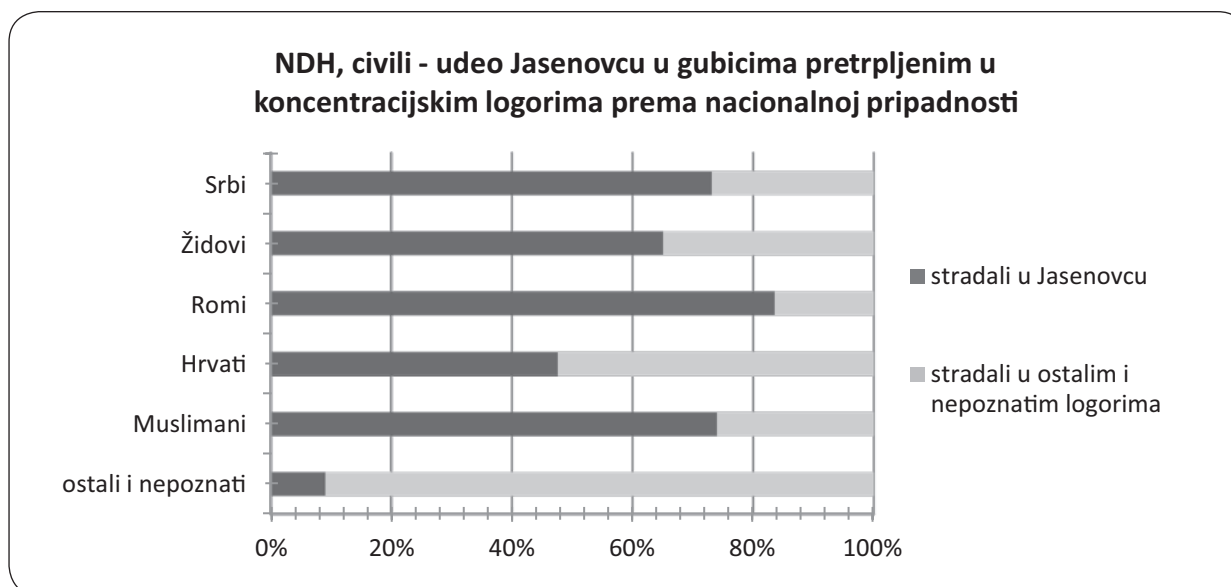
Italija, a logor Jasenovac je među njima zauzimao vodeće mjesto u njihovom uništenju.²⁸ Tijekom postojanja logora Jasenovac u njemu je život izgubilo dvije trećine civila NDH stradalih u nekom od logora, bilo da ih je organizirala NDH ili ne, i bilo da su se nalazili na njenom teritoriju ili ne. Uloga logora u uništenju pojedinih nacionalnosti nije bila jednaka, a razlike su postojale, kako u udjelu stradalih u Jasenovcu u gubicima pojedinih nacionalnosti u koncentracijskim logorima, tako i u odnosu učešća pojedinih nacionalnosti u gubicima u Jasenovcu prema gubicima civila iste nacionalnosti stradalih u logorima, a također i u odnosu na gubitke pretrpljene u ostalim ili nepoznatim logorima.

Tablica 11 – NDH, civili – uloga Jasenovca u uništavanju civila u koncentracijskim logorima prema nacionalnoj pripadnosti

NDH – civili	stradali u logorima	stradali u Jasenovcu	%	ostali i nepoznati logori	%
Srbi	105.338-111.881	77.011-81.950	73,18	28.327-29.931	26,82
%	57,93	62,98	//	47,56	//
Židovi	27.584-29.298	17.926-19.076	65,05	9.658-10.222	34,95
%	15,17	14,66	//	16,22	//
Romi	22.657-24.064	18.916-20.129	83,57	3.741-3.935	16,43
%	12,46	15,47	//	6,28	//
Hrvati	12.619-13.403	6004-6.389	47,62	6.615-7.014	52,37
%	6,94	4,91	//	11,11	//
Muslimani	1.836-1.950	1.357-1.444	73,98	479-493	26,02
%	1,01	1,11	//	0,80	//
ostali/nepoz.	11.783-12.515	1.064-1.132	9,04	10.719-11.383	90,96
%	6,48	0,87	//	18,00	//
ukupno	181.836-193.132	122.279-130.120	67,31	59.557-63.012	32,69

Proračun na osnovu baze podataka “Žrtve rata 1941 – 1945”

²⁸ Opširnije vidjeti u Dragan CVETKOVIĆ, “Stradanje stanovništva NDH u logorima...” u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji ...*, 41 -57.

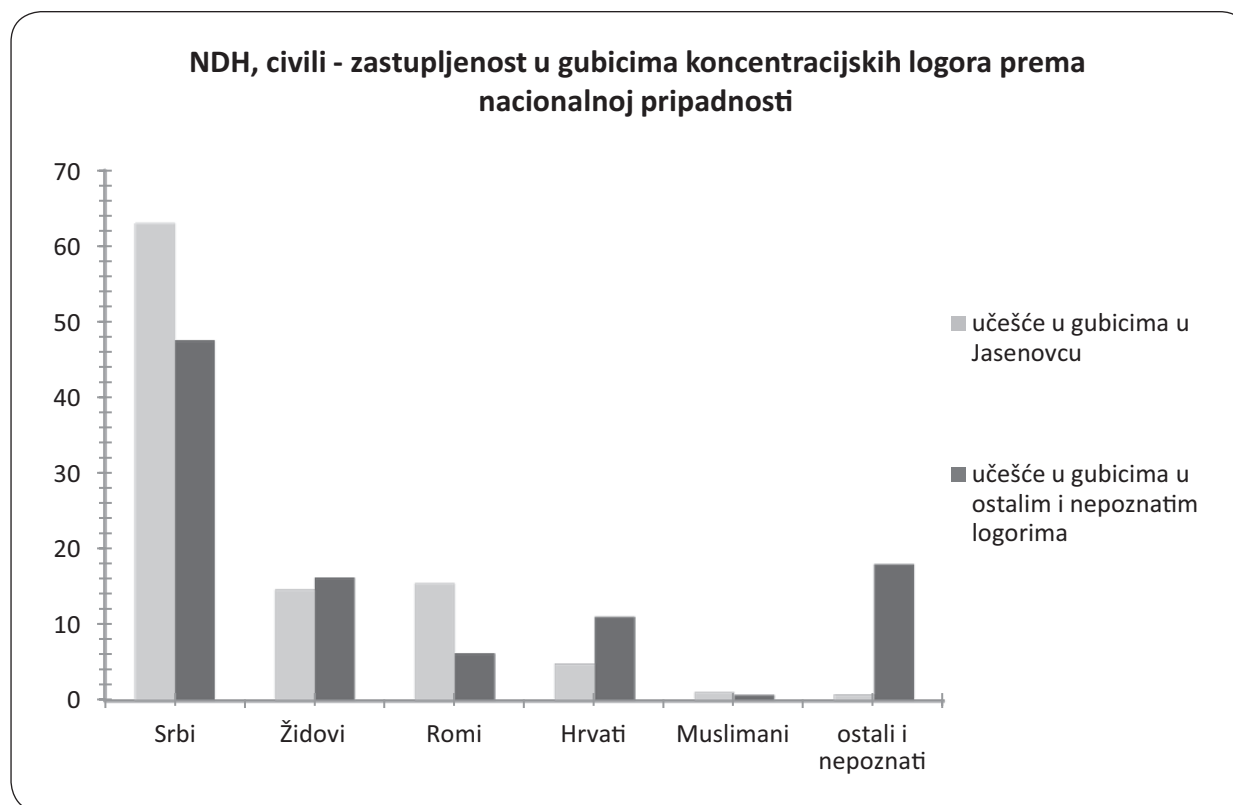

Grafikon 21

Za većinu naroda NDH koji su gubili živote u koncentracijskim logorima, Jasenovac je predstavljao primarno mjesto stradanja. U njemu je okončalo život četiri petine svih Roma²⁹ stradalih u logorima, po tri četvrtine Srba i Muslimana, dvije trećine Židova, nešto malo manje od polovine Hrvata i tek deveti dio pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti.³⁰ Udio Roma stradalih u Jasenovcu u gubicima ove nacionalnosti podnijetih u nekom od koncentracijskih logora bio je po 1,13 puta veći od udjela Srba i Muslimana, 1,28 puta veći od udjela Židova i 1,75 puta veći od udjela Hrvata. Udio u Jasenovcu stradalih Srba i Muslimana je bio 1,12 odnosno 1,14 puta veći od udjela Židova i 1,54 odnosno 1,55 puta veći od udjela Hrvata, dok je udeo u gubicima stradalih Židova bio 1,37 puta veći od udjela Hrvata.

²⁹ Udio Roma stradalih u Jasenovcu je vjerojatno veći jer je kod pripadnika ove nacionalnosti koji su stradali van Jasenovca najveći deo izgubio život u nepoznatom logoru.

³⁰ Kod pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti, za značajan dio stradalih navedeno je da su stradali u nepoznatom logoru, tako da postoji velika mogućnost da su izgubili živote u Jasenovcu, posebno kod lica za koje postoje indicije da se radi o pripadnicima romske nacionalnosti.

Grafikon 22

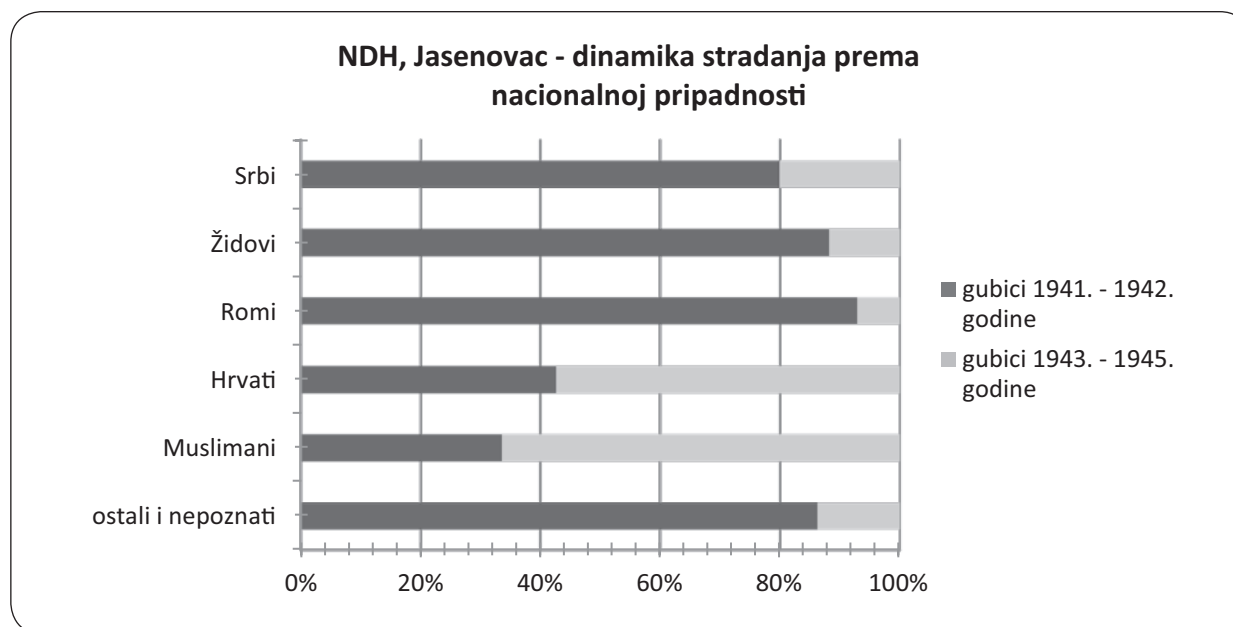
Učešće pojedinih nacionalnosti u stradanju u logoru Jasenovac nije uvijek bilo u skladu sa njihovom zastupljenošću u gubicima u koncentracijskim logorima, kao ni s učešćem u gubicima pretrpljenim u ostalim i nepoznatim koncentracijskim logorima. Prema učešćima u gubicima izdvajaju se dvije grupe. Prvu su sačinjavali Srbi, Romi i Muslimani kod kojih je učešće u gubicima u Jasenovcu bilo 1,09 odnosno 1,24 odnosno 1,10 puta veće od zastupljenosti u ukupnim gubicima u koncentracijskim logorima i 1,32 odnosno 2,46 odnosno 1,39 puta veće od učešća u gubicima u ostalim i nepoznatim logorima. Drugu grupu su sačinjavali Židovi kod kojih je zastupljenost u jasenovačkim žrtvama bila neznatno manja (1,03 puta) nego u ukupnim gubicima civila u koncentracijskim logorima odnosno 1,11 puta manja nego kod civila stradalih u drugim i nepoznatim logorima, Hrvati sa 1,41 odnosno 2,26 puta manjim učešćem i pripadnici ostalih i nepoznatih nacionalnosti kod kojih je učešće među stradalima u Jasenovcu bilo 7,45 puta manje nego u ukupnim gubicima u koncentracijskim logorima i 20,69 puta manje nego u stradanju u ostalim i nepoznatim logorima.

Razlozi za formiranje logora Jasenovac, prvenstveno kao mjesta za uništenje “nepoželjnih” naroda u NDH, a zatim za obračun sa političkim, ideološkim protivnicima NDH iz antifašističkih pokreta ili njihovim simpatizerima iz reda “državotvornog” naroda (obje veroispovijesti), prouzrokovali su razlike u pretrpljenim gubicima kod različitih nacionalnosti. Razlike u gubicima nacionalnosti postojale su kako u dinamici njihovog stradanja, tako i u zastupljenosti u gubicima tijekom rata.

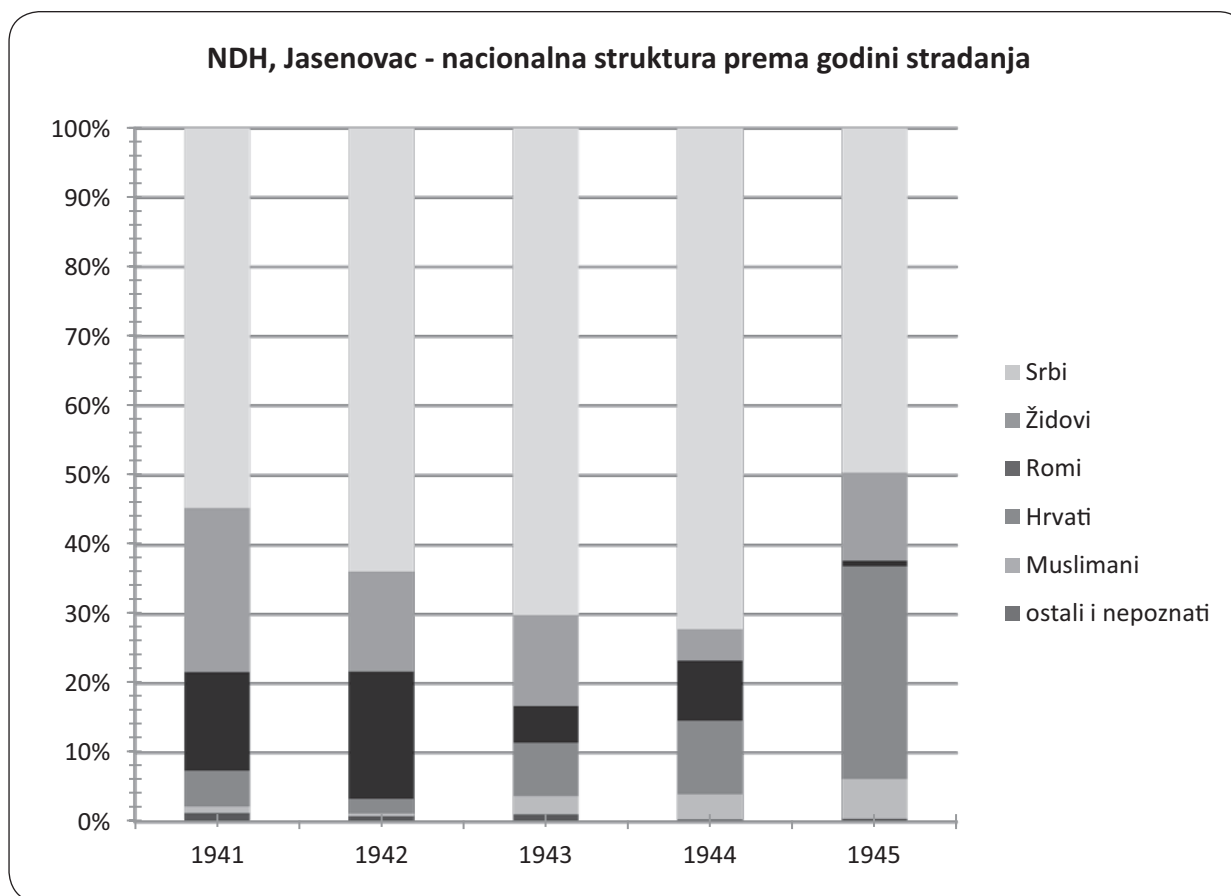
Tablica 12 – logor Jasenovac – nacionalna struktura prema godini stradanja

Jasenovac	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
Srbi	77.011-81.950	8.763-9.326	11,38	52.822-56.209	68,59	4.728-5.032	6,14	7.855-8.359	10,20	2.842-3.024	3,69
%	62,98	54,62	//	63,75	//	70,06	//	72,10	//	49,66	//
Židovi	17.926-19.076	3.798-4.042	21,19	12.017-12.788	67,04	889-946	4,96	495-526	2,76	726-773	4,05
%	14,66	23,67	//	14,50	//	13,18	//	4,54	//	12,68	//
Romi	18.916-20.129	2.291-2.438	12,11	15.278-16.258	80,77	357-380	1,89	950-1.010	5,02	42-44	0,22
%	15,47	14,28	//	18,42	//	5,31	//	8,72	//	0,73	//
Hrvati	6004-6.389	828-882	13,80	1.739-1.850	28,96	519-553	8,65	1.160-1.235	19,33	1.757-1.869	29,26
%	4,91	5,16	//	2,10	//	7,70	//	10,65	//	30,71	//
Muslimani	1.357-1.444	149-159	11,00	307-326	22,61	177-187	13,07	394-420	29,07	329-350	24,25
%	1,11	0,93	//	0,37	//	2,60	//	3,62	//	5,75	//
ostali i nepoznati	1.064-1.132	213-226	20,00	704-750	66,24	78-83	7,31	41-44	3,89	27-29	2,55
%	0,87	1,32	//	0,85	//	1,15	//	0,38	//	0,47	//
ukupno	122.279-130.120	16.043-17.072	13,12	82.868-88.182	67,77	6.750-7.183	5,52	10.895-11.594	8,91	5.723-6.090	4,68

Izračun na temelju baze podataka “Žrtve rata 1941 – 1945”

Grafikon 23

Dinamika stradanja u Jasenovcu nije bila jednaka kod svih nacionalnosti. Prve dvije godine rata bile su pogubne za gotovo sve u njemu stradale Rome, Židove i pripadnike ostalih i nepoznatih nacionalnosti (92,88% odnosno 88,23% odnosno 88,24%), kao i za četiri petine u njemu stradalih Srba (79,97%). Sa druge strane, polovina Hrvata (48,59%) i Muslimana (53,32%) izgubili su živote u posljednje dvije godine rata. Udio u gubicima Roma, Židova i Srba stradalih u prve dvije godine rata bio je 2,17 odnosno 2,06 odnosno 1,87 puta veći od udjela Hrvata stradalih u istom periodu i 2,76 odnosno 2,62 odnosno 2,38 puta veći od udjela u gubicima Muslimana. Sa druge strane, udjeli u gubicima Hrvata i Muslimana stradalih u posljednje dvije godine rata bili su 3,50 odnosno 3,84 puta veći od udjela Srba, 7,13 odnosno 7,83 puta veći od udjela Židova i 9,27 odnosno 10,17 puta veći od udjela Roma stradalih u istom periodu. Težnja ustaškog režima da se obračuna sa nepoželjnim elementima u okviru “državotvornog” naroda, prouzrokovala je da je, u malobrojnom gubitku Hrvata i Muslimana početkom postojanja logora, stradanje u prvoj godini bilo realno 1,43 odnosno 1,46 puta veće nego u 1942. godini. Za narode koje je NDH odredila da budu uništeni, druga godina postojanja logora bila je najpogubnija. Pretrpljeni gubitak u 1942. godini je u odnosu na prethodnu bio realno 2,68 odnosno 2,96 puta veći kod stradalih Srba i Roma i 1,41 puta veći kod Židova. Stopa smrtnosti Hrvata u posljednjoj godini rata u Jasenovcu je, s obzirom na period postojanja logora u njoj, bila 4,59 puta veća nego u prethodnoj, Židova 4,48 puta, Muslimana 2,53 puta, kod Srba je bila izjednačena, dok je kod Roma bila 6,60 puta manja.

Grafikon 24

Srbi su tijekom čitavog rata predstavljali najbrojnije žrtve logora, s učešćem u gubicima koje se nikad nije spustilo ispod polovine stradalih, sa najvećom zastupljenošću od tri četvrtina u 1944. godini, što je bilo 1,32 odnosno 1,13 puta veće učešće nego u prve dvije godine rata i 1,45 puta veće nego u posljednjoj godini rata. Njihovo učešće u gubicima u logoru je permanentno bilo iznad njihove zastupljenosti u stanovništvu, 1,70 puta u prvoj godini, 1,99 puta u 1942. godini, 2,25 puta u 1944. godini i 1,55 puta u posljednjoj godini rata. Židovi su predstavljali četvrtinu gubitaka u prvoj godini rata i sedminu u narednoj godini, što je bila 41,53 odnosno 25,44 puta veća zastupljenost u gubicima od njihovog učešća u populaciji. Njihovo učešće u gubicima u prvoj godini postojanja logora je bilo 5,21 puta veće nego u pretposljednjoj godini rata. Sa sedminom odnosno petinom gubitaka u prve dvije godine postojanja logora jasenovac, učešće Roma u gubicima je bilo 28,56 odnosno 85,71 puta veće od njihove zastupljenosti u populaciji NDH, da bi im učešće u gubicima u posljednjoj godini rata bilo 25,23 puta manje nego u 1942. godini. U logoru stradali Hrvati i Muslimani su od druge godine rata imali permanentni rast učešća u gubicima, ali njihovo učešće nikada nije dostiglo do njihove zastupljenosti u stanovništvu

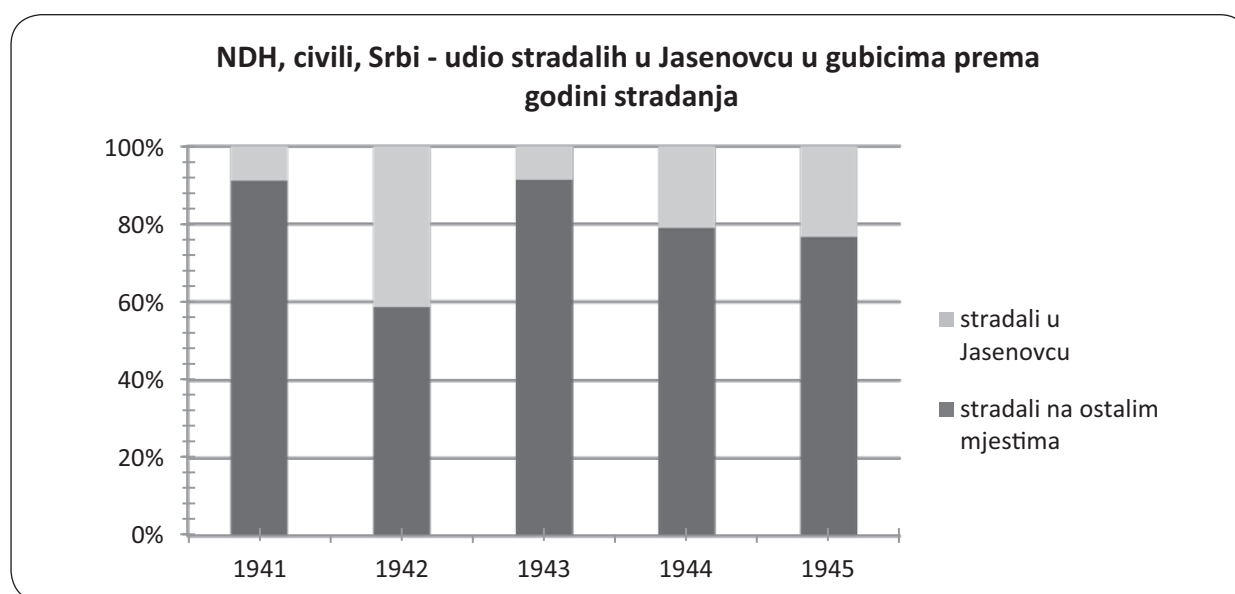
NDH. Od minimalnog učešća u gubicima u prvim godinama postojanja logora, koja su 1942. godine bila 22,66 odnosno 35,13 puta manja od njihove zastupljenosti u populaciji, zastupljenost Hrvata i Muslimana u gubicima u posljednjoj godini rata je dosegla trećinu odnosno sedamnaesti dio stradalih (1,55 odnosno 2,26 puta manje od učešća u populaciji), što je bilo uvećanje zastupljenosti u gubicima 14,62 odnosno 15,54 puta u odnosu na drugu godinu postojanja logora.

Uloga logora Jasenovac u stradanju pojedinih nacionalnosti nije bila jednaka tijekom rata. Razlike su postojale kako u participaciji logora u njihovom stradanju u pojedinim periodima rata, tako i u dinamici pretrpljenih gubitaka u logoru i van njega.

Tablica 13 – NDH, civili, Srbi – uloga Jasenovca u uništavanju prema godini stradanja

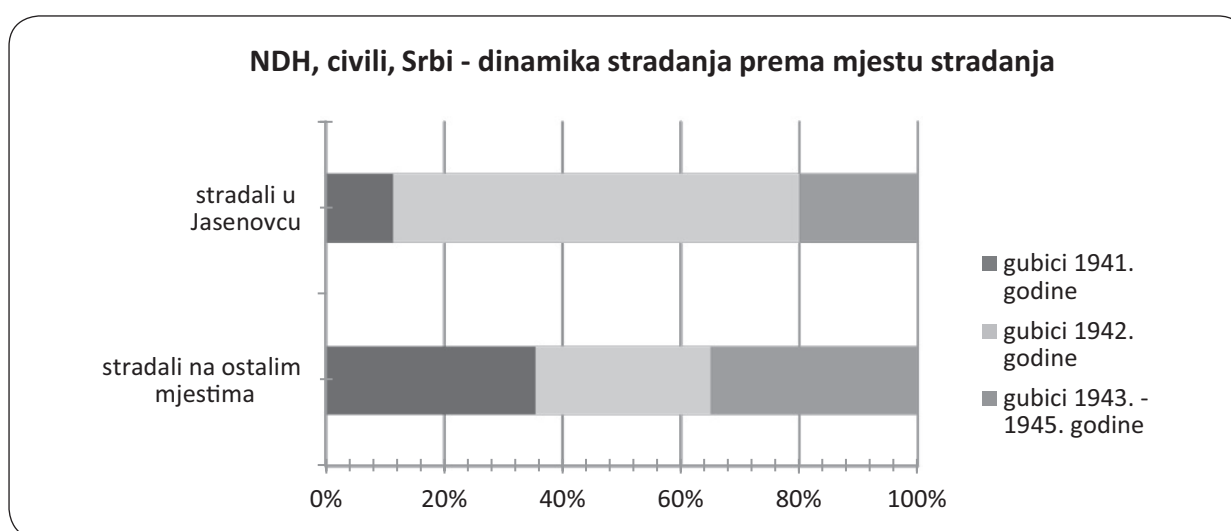
NDH civili-Srbi	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
stradali u Jasenovcu	77.011-81.950	8.763-9.326	11,38	52.822-56.209	68,59	4.728-5.032	6,14	7.855-8.359	10,20	2.842-3.024	3,69
%	23,24	8,85	//	41,30	//	8,60	//	20,99	//	23,30	//
na ostalim mestima	254.724-270.394	90.293-95.884	35,45	75.194-79.760	29,51	50.274-53.387	19,74	29.598-31.421	11,62	9.366-9.942	3,68
%	76,75	91,15	//	58,69	//	91,39	//	79,01	//	76,70	//
ukupno	331.735-352.344	99.056-105.210	29,86	128.016-135.969	38,59	55.002-58.419	16,58	37.453-39.780	11,29	12.208-12.966	3,68

Izračun na temelju baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

Grafikon 25

U planskoj eliminaciji dijela srpskog naroda u NDH Jasenovac je imao ključno mjesto, ali je njegova uloga u njihovom uništavanju varirala. Prve godine rata u njemu je život izgubio jedanaesti dio stradalih civila srpske nacionalnosti, dok ih je daleko veći dio stradao van ovog logora.³¹ Već u narednoj godini u Jasenovcu su stradale dvije petine pretrpljenih gubitaka civila srpske nacionalnosti u toj godini, što je bilo uvećanje učešća u uništenju civila 4,67 puta u odnosu na prethodnu godinu. Razvoj ratnih događaja u NDH, organiziranost srpskog stanovništva za obranu, doprinijeli su manjem stradanju, pa je i učešće Jasenovca u uništenju civila bilo manje, dvanaesti dio pretrpljenih gubitaka, što je bilo 4,80 puta manje učešće nego u prethodnoj godini. U uopće manjem stradanju srpskih civila u posljednje dvije godine rata, Jasenovac je sudjelovao s petinom odnosno četvrtinom u pretrpljenim gubicima. Srbi civili su tijekom čitavog rata više stradali u masovnim ili pojedinačnim zločinima van Jasenovca, 10,30 puta u 1941. godini,³² 1,42 puta u narednoj, 10,63 puta u 1943 godini i 3,76 odnosno 3,29 puta u posljednje dvije godine rata.

Grafikon 26

³¹ Značajan dio stradalih civila srpske nacionalnosti 1941. godine (13,32% ukupnih gubitaka odnosno 14,62% stradalih van Jasenovca) je izgubio život u Gospičkoj grupi logora (Gospić, Jadovno, Pag). Time je pretrpljeni gubitak Srba u Gospičkoj grupi logora bio 1,50 puta veći nego u Jasenovcu, ali je, s obzirom na periode postojanja tih logora u 1941. godini, stopa smrtnosti u Gospičkoj grupi logora bila dvostruko veća. Usporedba uloge u ukupnim gubicima civila srpske nacionalnosti pokazuje da ih je u Jasenovačkoj grupi logora (23,24% gubitaka) stradalo 5,87 puta više nego u Gospičkoj grupi logora (3,96%), ali je, s obzirom na periode postojanja tih logora tijekom rata, stopa smrtnosti civila srpske nacionalnosti u Gospičkoj grupi logora bila realno 2,50 puta veća.

³² S obzirom na period postojanja logora u 1941. godini i perioda stradanja civila srpske nacionalnosti od početka rata, gubitak pretrpljen u Jasenovcu je bio realno 4,58 puta manji.

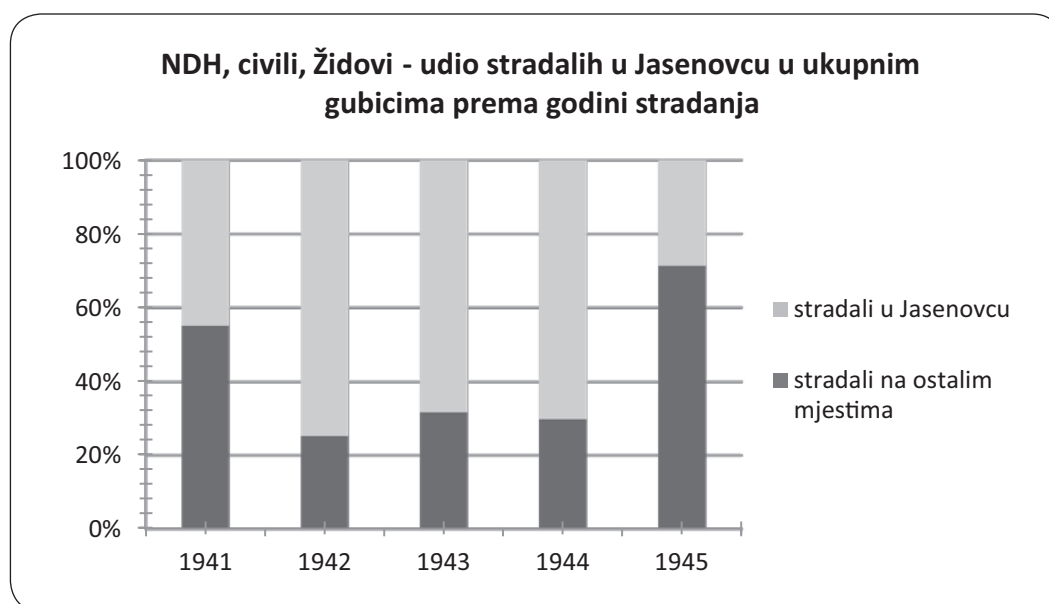
Dinamika pretrpljenih gubitaka Srba u Jasenovcu i van njega nije bila jednaka. Zajednički im je bio značajno veći pretrpljeni gubitak u prve dvije godine rata, 79,97% u Jasenovcu i 64,96% kod stradalih na drugim mestima, koji je bio 3,99 odnosno 1,85 puta veći od gubitka civila srpske nacionalnosti u potonjem periodu.³³ U okviru pretrpljenih gubitaka u početne dvije godine rata, u kojima su Srbi pretrpjeli najveće gubitke, postojale su razlike u dinamici stradanja. Nominalno je u prvoj godini rata udio stradalih van Jasenovca bio 3,11 puta veći nego u logoru, ali je s obzirom na periode stradanja u logoru i van njega, gubitak u logoru bio realno 1,38 puta manji. Sa druge strane, udio stradalih tijekom 1942. godine u logoru je bio 2,32 puta veći nego udio u gubicima van njega. U naredne dvije godine rata, udio u gubicima civila srpske nacionalnosti stradalih van Jasenovca je bio 1,92 puta veći nego u Jasenovcu, da bi stradanje u posljednjoj godini rata bilo izjednačeno.

Tablica 14 – NDH, civili, Jevreji – uloga Jasenovca u uništavanju prema godini stradanja

NDH civili – Židovi	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
stradali u Jasenovcu	17.926-19.076	3.798-4.042	21,19	12.017-12.788	67,04	889-946	4,96	495-526	2,76	726-773	4,05
%	61,68	44,94	//	74,71	//	68,29	//	70,03	//	28,86	//
na ostalim mestima	11.166-11.823	4.662-4.943	41,79	4.085-4.314	36,49	414-438	3,70	212-225	1,89	1.793-1.903	16,11
%	38,32	55,06	//	25,29	//	31,71	//	29,97	//	71,14	//
ukupno	29.092-30.899	8.460-8.985	29,08	16.102-17.102	55,35	1.303-1.384	4,48	707-751	2,43	2.519-2.676	8,66

Izračun na temelju baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

³³ S obzirom na periode stradanja u prve dvije godine rata, udjeli u gubicima u prve dvije godine rata bili su realno 7,11 puta veći kod stradalih u Jasenovcu i 2,51 puta veći kod stradalih na drugim mjestima.

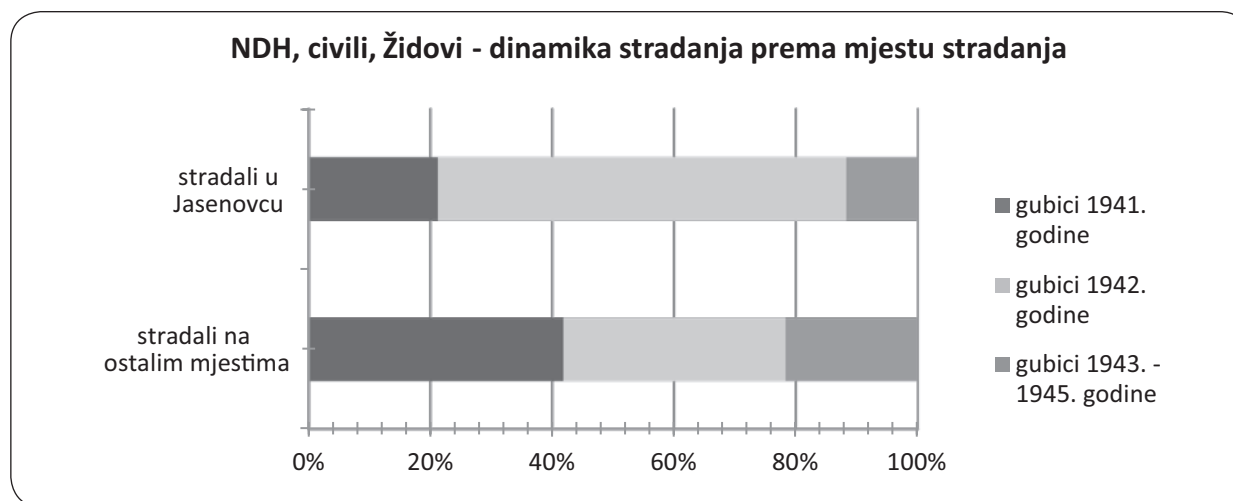

Grafikon 27

Od svog formiranja Jasenovac je postao centralno mjesto holokausta u NDH. Prve godine postojanja u njemu je život izgubilo više od dvije petine Židova stradalih te godine.³⁴ Njegovo učešće u uništavanju Židova doseglo je maksimum u 1942. godini, kada je u njemu život izgubilo tri četvrtina stradalih te godine, što je bilo 1,66 puta veće učešće nego u prethodnoj godini. U naredne dvije godine u njemu je stradalo po dvije trećine od tada pretrpljenih gubitaka ove nacionalnosti, neznatno manje učešće nego u prethodnoj godini (1,09 odnosno 1,07 puta), da bi u posljednjoj godini rata u njemu život izgubilo nešto više od četvrtine tada stradalih Židova, što je bilo 2,43 puta manje učešće nego u prethodnoj godini. Nominalno manje stradanje Židova u Jasenovcu nego na drugim mjestima tijekom prve godine rata je, s obzirom na period postojanja logora i period stradanja Židova od početka rata, realno bilo 1,84 puta veće, a kontinuitet je imalo i u narednim godinama, 2,95 puta veće 1942. godine, 2,15 odnosno 2,34 puta veće u naredne dvije godine, da bi u posljednjoj godini rata pretrpljeni gubitak u njemu bio 2,46 puta manji nego na ostalim mjestima.³⁵

³⁴ Značajan dio stradalih civila židovske nacionalnosti 1941. godine (21,77% ukupnih gubitaka odnosno 39,61% stradalih van Jasenovca) su izgubili život u Gospičkoj grupi logora (Gospić, Jadovno, Pag). Time je pretrpljeni gubitak Židova u Gospičkoj grupi logora bio dvostruko manji (2,06 puta) nego u Jasenovcu, ali je, s obzirom na periode postojanja tih logora u 1941. godini, stopa smrtnosti u Gospičkoj grupi logora bila realno 1,65 puta manja.

³⁵ Najveći dio stradalih Židova 1945. godine je izgubio živote u njemačkim logorima. Postoji vjerojatnost da je dio stradalih u logorima Trećeg rajha izgubio živote ranije, ali je uslijed nedostatka točnih podataka, kao godina smrti prijavljena posljednja godina rata.

Grafikon 28

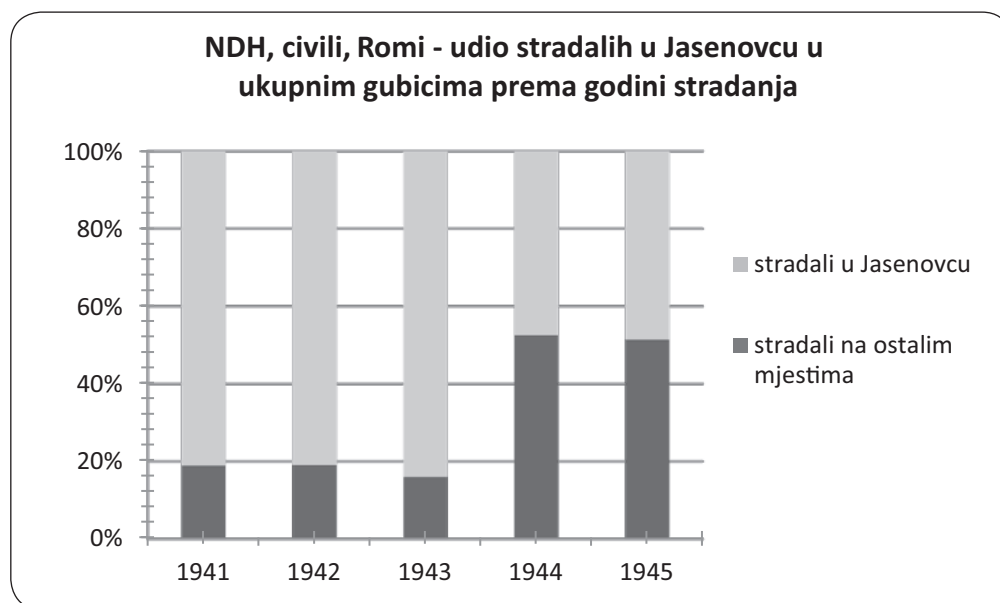
Rasnim zakonima osuđeni na uništenje, Židovi NDH su svuda pretrpjeli najveće gubitke u prve dvije godine rata, 88,23% stradalih u Jasenovcu i 78,28% od stradalih na ostalim mjestima. Unutar ovog perioda, udio stradalih prve godine rata u Jasenovcu je, s obzirom na period postojanja logora, bio realno 1,14 puta veći, a u 1942. godini 1,83 puta veći, što je Jasenovac istaklo kao primarno mjesto njihovog uništenja. Tokom posljednje tri godine rata udio u gubicima Židova stradalih u Jasenovcu (11,75%) je bio 1,85 puta manji od udjela u pretrpljenim gubicima na ostalim mjestima (21,70), s time što je udio stradalih u Jasenovcu bio nešto veći tijekom 1943. i 1944. godine, a 3,98 puta manji u posljednjoj.³⁶

Tablica 15 – NDH, civili, Romi – uloga Jasenovca u uništavanju prema godini stradanja

NDH civili – Romi	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
stradali u Jasenovcu	18.916-20.129	2.291-2.438	12,11	15.278-16.258	80,77	357-380	1,89	950-1.010	5,02	42-44	0,22
%	78,07	81,03	//	80,96	//	83,75	//	47,45	//	48,53	//
na ostalim mestima	5.335-5.629	539-568	10,08	3.611-3.805	67,55	70-73	1,28	1.053-1.118	19,24	60-64	0,96
%	21,92	18,97	//	19,04	//	16,25	//	52,55	//	51,47	//
ukupno	24.251-25.758	2.830-3.006	11,67	18.889-20.063	77,89	427-453	1,76	2.003-2.128	8,26	102-108	0,42

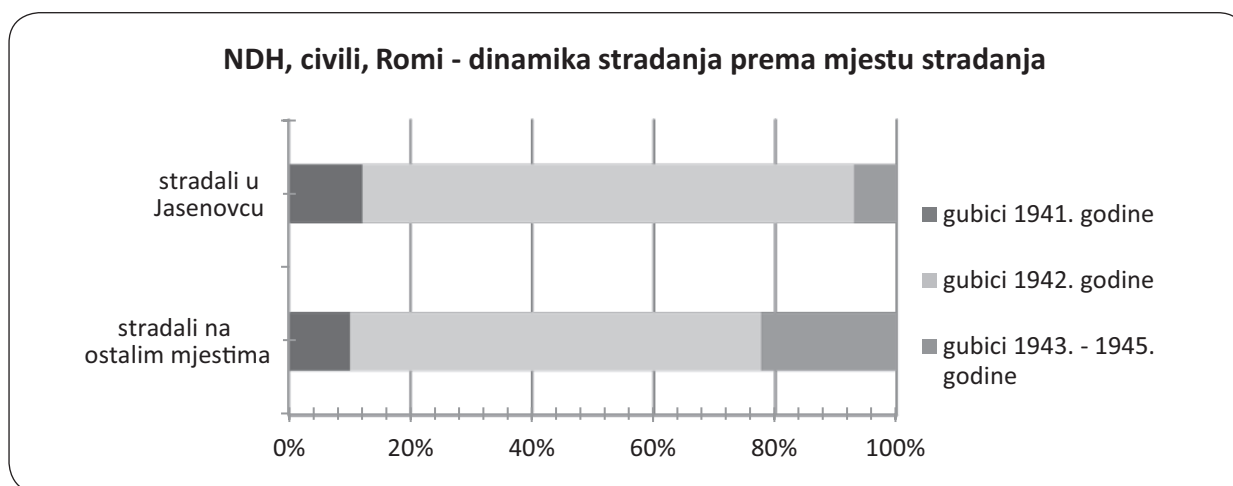
Izračun na temelju baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

³⁶ Stopa smrtnosti Židova stradalih van Jasenovca tijekom 1945. godine bila je realno 22,73 puta veća nego prethodne godine, dok je u Jasenovcu bila 3,91 puta veća.

Grafikon 29

Za Rome je Jasenovac od početka rata predstavljao primarno mjesto stradanja u NDH. Od svih stradalih Roma tijekom prve tri godine rata, po četiri petine je gubilo živote u Jasenovcu.³⁷ Tek u posljednje dvije godine rata u kojima je stradanje Roma bilo značajno manje, uloga Jasenovca u njihovom uništavanju se smanjuje i on participira sa polovinom pretrpljenih gubitaka, što je u 1944. godini bilo 1,76 puta manje učešće nego u prethodnom periodu.

Grafikon 30

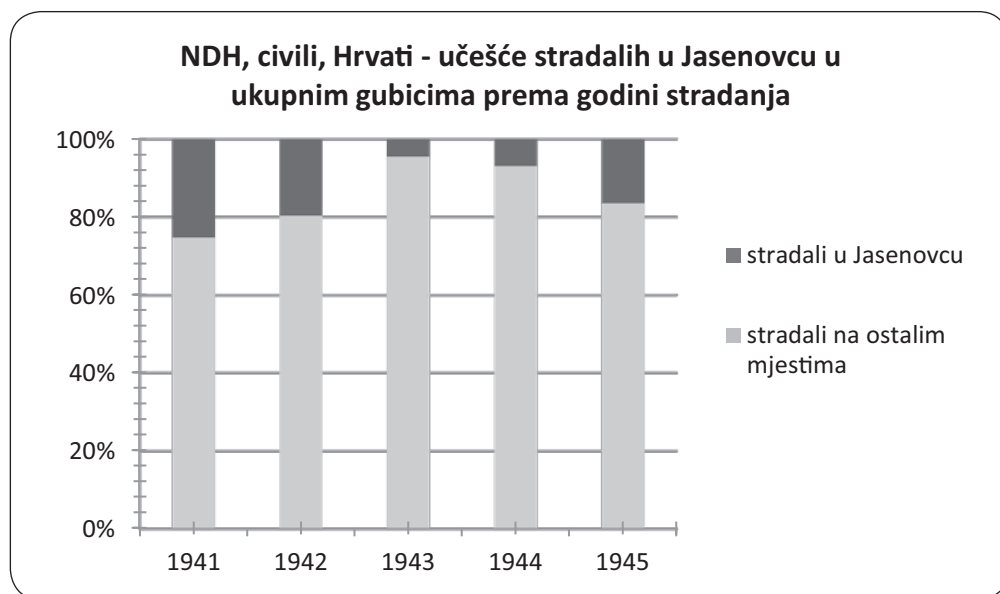
³⁷ Pretrpljeni gubitak Roma u Jasenovcu 1941. godine je, s obzirom na vrijeme postojanja logora, bio realno 9,61 puta veći od gubitka na ostalim mjestima tijekom te godine.

Rasni zakoni kojima su Romi bili osuđeni na uništenje, odredili su i njihovu dinamiku stradanja, pa ih je 92,88% od stradalih u Jasenovcu izgubilo živote u prve dvije godine rata, a u istom periodu je stradalo i 77,63% onih koji su izgubili živote na ostalim mestima. Druga godina je bila najpogubnija po pripadnike romske nacionalnosti, sa stopom smrtnosti u Jasenovcu koja je bila 2,22 puta veća nego u prethodnoj godini, dok je kod stradalih van Jasenovca bila 5,36 puta veća.³⁸ U minimalnom stradanju Roma tijekom posljednje tri godine rata izdvaja se gubitak od petine stradalih pretrpljen 1944. godine kod onih koji su izgubili živote na ostalim mjestima.

Tablica 16 – NDH, civili, Hrvati – uloga Jasenovca u uništavanju prema godini stradanja

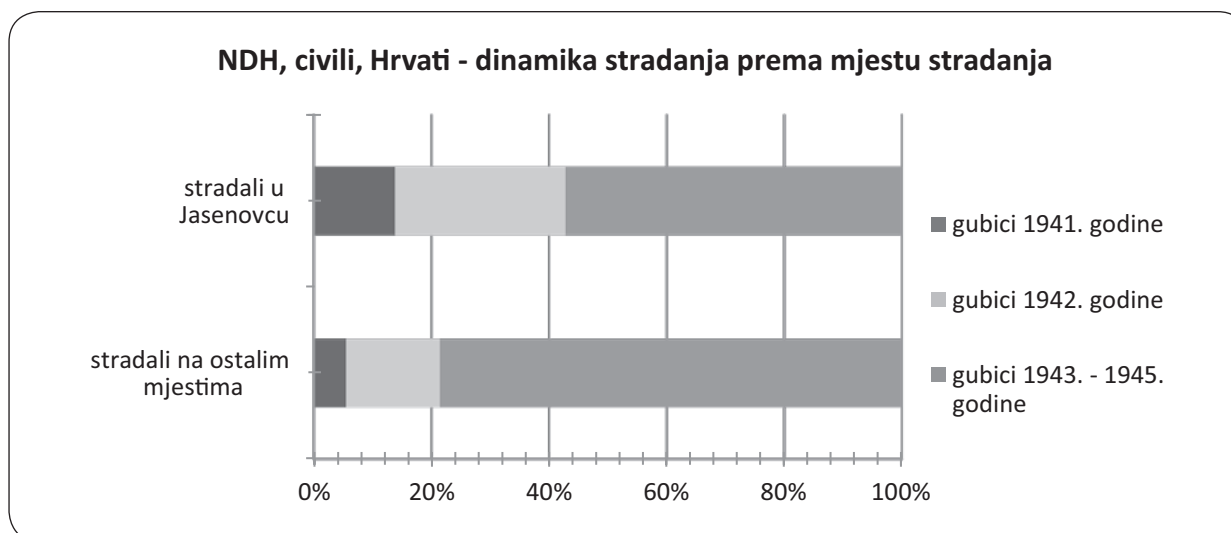
NDH civili – Hrvati	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
stradali u Jasenovcu	6004-6.389	828-882	13,80	1.739-1.850	28,96	519-553	8,65	1.160-1.235	19,33	1.757-1.869	29,26
%	11,81	25,22	//	19,61	//	4,62	//	6,92	//	16,45	//
na ostalim mestima	44.894-47.671	2.460-2.610	5,48	7.138-7.578	15,90	10.729-11.394	23,90	15.631-16.599	34,82	8.932-9.484	19,89
%	88,19	74,78	//	80,39	//	95,38	//	93,08	//	83,55	//
ukupno	50.898-54.060	3.288-3.492	6,46	8.877-9.428	17,44	11.248-11.947	22,10	16.791-17.834	32,99	10.689-11.353	21,00

Izračun na temelju baze podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

Grafikon 31

³⁸ Među stradalim Romima na ostalim mjestima tijekom 1942. godine za većinu je prijavljeno stradanje u nepoznatom logoru, tako da postoji velika mogućnost da su i oni bili žrtve jasenovačkog logora.

Grafikon 32

U sklopu obračuna režima NDH s političkim neprijateljima u prvim godinama rata, u općem malobrojnom stradanju Hrvata u tom periodu, gubitak pretrpljen u Jasenovcu predstavljao je četvrtinu odnosno petinu svih stradalih civila ove nacionalnosti.³⁹ U naredne dvije godine rata gubitak civila hrvatske nacionalnosti u Jasenovcu je bio mali (u 1943. godini 4,24 puta manji nego u prethodnoj), da bi u posljednjoj godini rata dosegao šestinu pretrpljenih gubitaka civila. Udio stradalih u Jasenovcu u prve dvije godine rata bio je dvostruko veći nego kod stradalih van tog logora,⁴⁰ a također je u posljednjoj godini rata pretrpljeni gubitak bio 1,47 puta veći, čime se Jasenovac izdvojio kao centralno mjesto za obračun s političkim protivnicima NDH iz reda hrvatskog naroda.

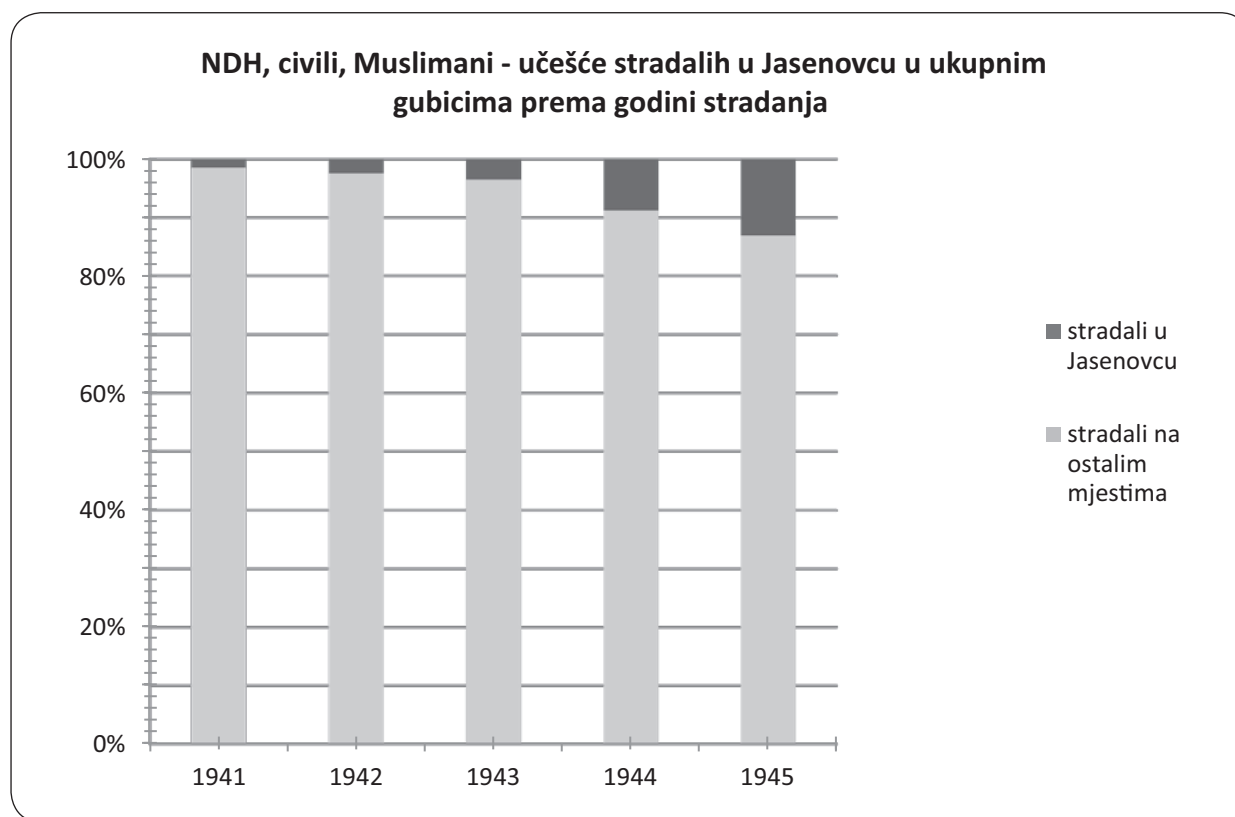
³⁹ Među stradalim Hrvatima u Jasenovcu tijekom prve dvije godine rata nalaze se osobe za koje se prema etimologiji imena može reći da su pripadali Židovima, ali su u popisu "Žrtve rata 1941 – 1945" prijavljeni odnosno registrirani kao Hrvati rimokatoličke vjeroispovijesti. Moguće je da se radi o konvertitima koje ustaški pokret na osnovu rasnih zakona nije priznavao.

⁴⁰ Pretrpljeni gubitak Hrvata u Jasenovcu 1941. godine je, s obzirom na vrijeme postojanja logora, bio realno 5,67 puta veći od gubitka na ostalim mjestima tijekom te godine.

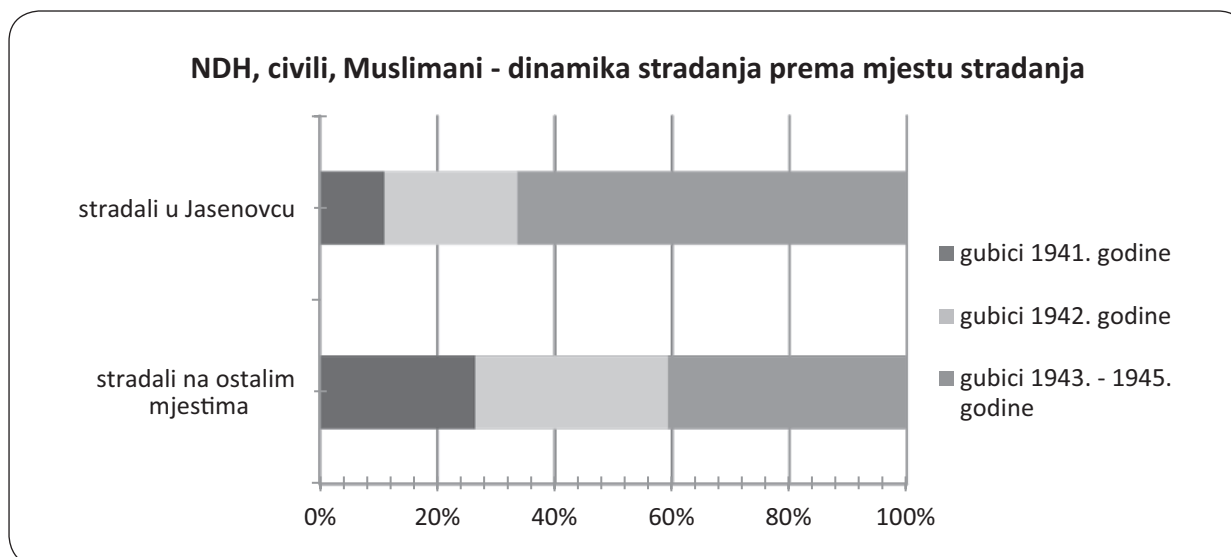
Tablica 17 – NDH, civili, Muslimani – uloga Jasenovca u uništavanju prema godini stradanja

NDH civili – Muslimani	ukupno	1941	%	1942	%	1943	%	1944	%	1945	%
stradali u Jasenovcu	1.357-1.444	149-159	11,00	307-326	22,61	177-187	13,07	394-420	29,07	329-350	24,25
%	3,50	1,49	//	2,44	//	1,93	//	8,82	//	13,11	//
na ostalim mjestima	37.415-39.737	9.893-10.507	26,44	12.348-12.978	32,83	8.981-9.540	24,00	4.080-4.332	10,90	2.183-2.318	5,83
%	96,50	98,51	//	97,56	//	98,07	//	91,18	//	86,89	//
ukupno	38.772-41.181	10.042-10.666	25,90	12.581-13.363	32,45	9.158-9.727	23,62	4.474-4.752	11,54	2.512-2.668	6,48

Izračun na temelju baze podataka “Žrtve rata 1941 – 1945”

Grafikon 33

Grafikon 34

Opće malo stradanja Muslimana u Jasenovcu bilo je posebno izraženo u prve tri godine rata, da bi u 1944. godini pretrpljeni gubitak u logoru predstavljao jedanaesti deo stradalih civila ove nacionalnosti (4,57 puta veće učešće u gubicima nego u prethodnoj godini) i osminu gubitaka u posljednjoj godini rata. Udio u gubicima stradalih u Jasenovcu u posljednje dvije godine rata bio je 3,18 puta veći nego kod stradalih van tog logora.

U izrazito kompleksnom i slojevitom ratu vođenom na teritoriji NDH, u kome je učešće imalo više zaraćenih strana, stradanje civilnog stanovništva bilo je vrlo izraženo. Stradali civili sa teritorije NDH (između 499.000 i 530.000) predstavljali su 73,39% ukupnih gubitaka civila Jugoslavije. Provođenje genocida i holokausta kao njegovog najekstremnijeg oblika, nad dijelom stanovništva od strane ustaškog režima i njemačkih i talijanskih okupatora, te masovno činjenje ratnih zločina od strane većine učesnika rata, dovelo je do nesrazmjernog stradanja civila različitih nacionalnosti. Među stradalim civilima NDH bilo je 66,48% Srba, 10,20% Hrvata, 7,77% Muslimana, 5,83% Jevreja, 4,86% Roma, 1,26% ostalih nacionalnosti i 3,60% neutvrđenih nacionalnosti. Pretrpljeni gubici različitih nacionalnosti nisu bili u skladu sa njihovom zastupljnošću u populaciji NDH, pa su tako gubici Srba bili dvostruko veći (2,07 puta) od njihove zastupljenosti u populaciji NDH. Na osnovu rasnih zakona uništavani u totalu, Židovi i Romi predstavljaju najveće žrtve rata, pošto su njihovi gubici bili 10,23 odnosno 9,72 puta veći od zastupljenosti u stanovništvu. Sa druge strane, civilni gubici hrvatskog i muslimanskog naroda bili su 4,66 odnosno 1,67 puta manji od učešća ovih nacionalnih grupa u poulaciji NDH.

Logor Jasenovac, odnosno sistem logora, sa 122.279 - 130.120 ubijenih u njemu, predstavljao je najveći koncentracijski logor u jugoistočnoj Europi i prema gubicima, svakako, najveći logor u Europi koji nije organizirala nacistička Njemačka. U njemu je život izgubila četvrtina svih stradalih civila (24,53%) NDH, odnosno dvije trećine svih civila iz NDH stradalih u nekom od logora (67,31%), bilo da ih je organizirala NDH ili ne, i nezavisno od toga da li su se nalazili na teritoriju NDH ili ne. Obim izvršenog zločina u logoru Jasenovac jasno ga je odredio kao logor uništenja.

Razlozi za formiranje logora Jasenovac, prvenstveno kao mjesta za uništenje “nepoželjnih” naroda u NDH, dijelom ili u potpunosti, a zatim za obračun sa političkim i ideološkim protivnicima među Hrvatima i Muslimanima, prouzrokovali su razlike u pretrpljenim gubicima kod različitih nacionalnosti. Tri petina ukupnih gubitaka u Jasenovcu predstavljali su Srbi (62,98%), šestinu Romi (15,47), sedminu Jevreji (14,66%), dvadeseti deo Hrvati (4,91%), uz minimalno učešće u gubicima Muslimana (1,11%) i pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti (0,87%). Prve dvije godine rata bile su pogubne za gotovo sve u njemu stradale Rome (92,88%), Židove (88,23%) i pripadnike ostalih i nepoznatih nacionalnosti (88,24%), kao i za četiri petina u njemu stradalih Srba (79,97%), dok je po polovinu Hrvata (48,59%) i Muslimana (53,32%) izgubila živote u posljednje dvije godine rata. Srbi su tijekom čitavog rata predstavljali najbrojnije žrtve logora, sa učešćem u gubicima koji se nikada nije spustilo ispod polovine stradalih. Njihovo učešće u gubicima u logoru je permanentno bilo iznad njihove zastupljenosti u stanovništvu, 1,70 puta u prvoj godini (54,62%), 1,99 puta u 1942. godini (63,75%), 2,25 puta u 1944. godini (72,10%) i 1,55 puta u posljednjoj godini rata (49,66%). Židovi su predstavljali četvrtinu gubitaka u prvoj godini rata (23,67%) i sedminu u narednoj godini (14,50%), što je bila 41,53 odnosno 25,44 puta veća zastupljenost u gubicima od njihovog učešća u populaciji. Njihovo učešće u gubicima u prvoj godini postojanja logora je bilo 5,21 puta veće nego u pretposljednjoj godini rata (4,54%). Sa sedminom (14,28%) odnosno petinom (18,42%) gubitaka u prve dvije godine, učešće Roma u gubicima je bilo 28,56 odnosno 85,71 puta veće od njegove zastupljenosti u populaciji NDH, da bi im učešće u gubicima u posljednjoj godini rata (0,73%) bilo 25,23 puta manje nego u 1942. godini. Od minimalnog učešća Hrvata i Muslimana u gubicima u prvim godinama postojanja logora, koja su 1942. godine (2,10 odnosno 0,37%) bila 22,66 odnosno 35,13 puta manja od njihove zastupljenosti u populaciji, zastupljenost u gubicima u posljednjoj godini rata dosegla je trećinu (30,71%) odnosno sedamnaesti dio (5,75%) stradalih (1,55 odnosno 2,26 puta manje od učešća u populaciji), a što je bilo uvećanje učešća u gubicima 14,62 odnosno 15,54 puta u odnosu na drugu godinu postojanja logora.

Uloga Jasenovca u uništavanju naroda u NDH nije bila ista za sve. Za Židove i Rome, Jasenovac je predstavljao centralno mjesto stradanja u kojem je život izgubilo četiri petine stradalih Roma (78,08%), odnosno tri petine stradalih Židova (61,68%) NDH. Jasenovac je imao istaknuto mjesto u sprovođenju zločina nad Srbima, s obzirom da je u njemu život izgubila četvrtina (23,24%) od svih stradalih civila srpske nacionalnosti iz NDH, čime je on postao primarno mjesto njihovog stradanja, a veličina zločina je od njega napravila paradigmu ukupnog stradanja Srba u NDH. U Jasenovcu je život izgubila osmina stradalih civila hrvatske nacionalnosti (11,81%), trideseti dio civila muslimanske nacionalnosti (3,50%), te dvadeset i treći dio stradalih pripadnika ostalih i nepoznatih nacionalnosti (4,39%).

Izvori i literatura:

Neobjavljeni izvori:

Arhiv Jugoslavije u Beogradu:

fond 179, "Popis Žrtve rata 1941 – 1945" iz 1964. godine

Arhiv Muzeja žrtava genocida u Beogradu:

fond "Žrtve rata 1941 – 1945"

Baza podataka "Žrtve rata 1941 – 1945"

Objavljeni izvori:

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.3.1931.godine knjiga I; Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, 1937

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta.1931.godine, knjiga II, Prisutno stanovništvo prema veroispovesti, Beograd, 1938

Demografska statistika, Stanovništvo predratne Jugoslavije po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31-III-1931. god., pregled po srezovima, Beograd, 1945

Demografska statistika, Stanovništvo po veroispovesti i maternjem jeziku po popisu od 31-III-1931. god.,Hrvatska, pregled po opštinama, Beograd, 1945

Демографска статистика, Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31-III-1931 године, Босна и Херцеговина,Преглед по општинама, Beograd, 1945

Демографска статистика, Становништво по вероисповести и матерњем језику по попису од 31-III-1931 године, Србија са Војводином и Косово – Метохијом, Преглед по општинама, Beograd, 1945

Žrtve rata 1941-1945 (rezultati popisa), Savezni zavod za statistiku, Beograd, 1966, reprint Beograd, 1992.

Literatura:

- ALMULI, Jaša, *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*, Beograd, 2009.
- ANTONIĆ, Zdravko (ur.), *Jasenovac*, zbornik radova, Banja Luka, 2007.
- BENČIĆ RIMAY, Tea (ur.), *Spomen područje Jasenovac – katalog-monografija*, Jasenovac 2006.
- CVETKOVIĆ, Dragan [Драган Цветковић], “Страдање цивила Независне Државе Хрватске у логору Јасеновац,” *Токови историје*, Београд, IV/2007, 153-168.
- CVETKOVIĆ, Dragan, “Holokaust u NDH – numeričko određenje,” *Istorija 20. veka*, I/2011, Beograd, 163 – 182.
- CVETKOVIĆ, Dragan, “*Gubici pripadnika partizanskog pokreta sa teritorije Jugoslavije 1941 – 1945*” (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2016), 6 – 10.
- CVETKOVIĆ, Dragan, “Stradanje stanovništva NDH u logorima – numeričko određenje” u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1941. – 1945., 1945 – 1951.*, Zbornik radova, ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić i Marica Karakaš Obradov, Zagreb, 2010, 41 – 57.
- CVETKOVIĆ, Dragan, “Jasenovac – u ili o brojevima bez konačnog broja,” *Novi magazin*, br. 209, Beograd, 30.04.2015, 36 – 38, dostupno na: <http://www.novimagazin.rs/vesti/jasenovac--u-ili-o-brojevima-bez-konacnog-broja> (Pristup ostvaren 10.01.2018)
- GEIGER, Vladimir, “Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili “okupatori i njihovi pomagači” Brojdbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi),” *Časopis za suvremenu povijest*, III/2011, br. 3, 699 – 749.
- GEIGER, Vladimir, “Brojdbeni pokazatelji o žrtvama logora Jasenovac, 1941.-1945. (procjene, izračuni, popisi),” *Časopis za suvremenu povijest*, XLV/2013., br. 2, 211 – 242.
- GRAOVAC, Igor i Dragan CVETKOVIĆ, *Ljudski gubici Hrvatske 1941.-1945. godine: pitanja, primjeri, rezultati....*, Zagreb, 2005.
- GOLDSTEIN, Slavko, *Jasenovac – tragika, mitomanija, istina*, Zagreb, 2016.
- HALILBEGOVIĆ, Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006.
- HORVAT, Vladimir, Igor VUKIĆ, Stipo PILIĆ i Blanka MATKOVIĆ, *Jasenovački logori – istraživanja*, Zagreb, 2015.
- KEVO, Mario, “Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944,” *Časopis za suvremenu povijest*, II/2008, br. 2, 547 – 585.
- KOČOVIĆ, Bogoljub, *Žrtve drugog svetskog rata u Jugoslaviji*, London, 1985.
- KOLJANIN, Milan, *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941-1944*, Beograd, 1992.

- KRESTIĆ, Vasilije [Василије Крестић] i Mira Radojević [Мира Радојевић], Јасеновац, Београд, 2017.
- KOVAČIĆ, Davor, "Iskapanja na prostoru koncentracijskog logora Stara Gradiška neposredno poslije završetka Drugog svjetskog rata i procjene broja žrtava," *Srinia Slavonica*, III/2003, br. 1, 500 – 520.
- MARKOCI, Vladimir i Vladimir HORVAT, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008.
- MATAUŠIĆ, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945., Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- MIHOVILOVIĆ Đorđe i Jelka SMREKA, *Jasenovac, žrtva je pojedinac – Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941.-1945.*, u: *Spomen područje Jasenovac – katalog-monografija*, ur. Tea Benčić Rimay, Jasenovac, 2006, 218 – 226.
- MILETIĆ, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac*, knjiga IV, Jagodina, 2007.
- MILETIĆ, Antun, *Ubijeni u koncentracionom logoru Jasenovac 1941 – 1945*, Jagodina, 2011.
- MIRKOVIĆ, Jovan, *Objavljeni izvori i literatura o jasenovačkim logorima*, B. Luka-Beograd 2000.
- MOTL, Dejan i Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Zaboravljeni Knjiga o posljednjim jasenovačkim logorašima*, Jasenovac – Zagreb, 2015.
- NIKODIJEVIĆ, Dušan [Душан Никодијевић], "Прилог утврђивању броја жртава система логора Јасеновац 1941. године," Годишњак за истраживање геноцида, VIII/2016, 169 – 213.
- NIKODIJEVIĆ, Dušan [Душан Никодијевић], "Бројеви жртава у концентрационом логору Јасеновац 1942. године према исказима преживелих сведока," Годишњак за истраживање геноцида, IX/2017, 95 – 117.
- ODIĆ, Slavko i Slavko KOMARICA, *Зашто Јасеновац није ослобођен*, Београд, 2005.
- ZEČEVIĆ, Miodrag i Jovan POPOVIĆ, *Dokumenti iz istorije Jugoslavije, Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača iz drugog svetskog rata*, knj. I, Београд, 1996.
- ŽERJAVIĆ, Vladimir, *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 1989.
- ŽIVANOVIĆ, Srboľjub, *Jasenovac, odabrani radovi, članci, intervjui, govori i diskusije*, ur. Todor Bjelkić, Београд – London, 2008.

Concentration Camp Jasenovac - The Role in Destructing of the Nations in the NDH: The Calculation of the Possible Number of Victims Based on a Partially Revised 1964 Census

The paper is an attempt to show the role of the concentration camp Jasenovac in the destruction of nations in the Independent State of Croatia based on partially revised list "Victims of War 1941-1945" from 1964. On the basis of the achieved results in the process of revision of the census, the calculation of the total losses and losses in the Jasenovac camp was made. The loss suffered in Jasenovac was comparatively observed through the prism of the general destruction of civilian population of this territory during the war, in other concentration camps, all compared with the demographic structure of the population of NDH.

Key words: Independent State of Croatia, civilians, Jasenovac, Serbs, Jews, Roma, Croats, Muslims, losses

Rasni zakoni u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj – društveni i pravni aspekti

Nataša Mataušić, prof.

Hrvatski povijesni muzej, Zagreb

Iako je prošlo već više od sedamdeset godina od proglašenja rasnih zakona (zakonskih odredbi) u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (NDH), temom rasnih zakona, kroz proteklo vrijeme, bavilo se vrlo malo istraživača (povjesničara i/ili pravnika).¹ Autori knjiga o Drugom svjetskom ratu i povi- jesti Židova i Roma na prostoru Hrvatske naglašavaju važnost rasnih zakona, ali o njima govore uglavnom kao osnovi za uspostavu režima ustaškog terora i potpune obespravljenosti Židova i Roma, odnosno u kontekstu glavne teme kojom se bave. Tekstovi rasnih zakonskih odredbi NDH dostupni su na Internetu, u raznim tiskovinama, kao uostalom i *Zborniku zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske* u izdanju Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja iz 1941. godine.² Njihov sadržaj je jasan i uglavnom nedvosmislen. Ubrzo po njihovom proglašenju objavljena su i njihova tumačenja.³ Stoga ih je tumačiti danas, na premisama koje osporavaju njihovu važnost kao važećih službenih zakona NDH, njihov osnovni cilj i njihove posljedice, sasvim deplasirano.⁴ U uvodnom

¹ Poznat mi je samo jedan znanstveni rad koji se bavi isključivo pravnim aspektima rasnog zakonodavstva: Robert BLAŽEVIĆ i Amina ALLJAGIĆ, "Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH," *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, XXXI/2010, br. 2, 879-916.

² Josip JUNAŠEVIĆ i Miroslav ŠANTEK, ur., *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, I/1941., svezak I-XII., Zagreb.

³ *Hrvatski narod*, broj 80 (3. svibnja 1941.)

⁴ Stjepan RAZUM, "Nekroflski antifasisti i njihve laži o NDH i ustašama," u: *Hrvatski tjednik* br. 596 (25. veljače 2016.); Tomislav JONJIC, "U povodu knjige *Dragutin Đurić – Životnim putem Hrvatske* Tomislava Đurića." Dostupno na http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_20_previranja.html (Zadnji pristup: 20.02.2018.)

dijelu opisat ću nastanak Ustaškog pokreta i njegove osnovne karakteristike te proglašenje NDH uz naglasak na njeno zakonodavstvo. Zakone i zakonske odredbe koje se tiču rasnog zakonodavstva opisat ću u posebnom poglavlju u kojem ću ukazati da su imali snagu zakona i time osporiti njihova suvremena tendenciozna tumačenja.

Ključne riječi: Nezavisna Država Hrvatska, rasni zakoni, rasno zakonodavstvo, zakoni i zakonske odredbe, arijevc, nearijevci, Židovi, Romi, podržavljenje židovske imovine

Ustaški pokret

Riječ “ustaša”, navodi Đilas, “...prvobitno je označavala učesnika u ustanku, buni. U ustancima protiv Turaka u 19. veku reč je, na primer korišćena i za Hrvate i za Srbe. Ona tek 30-ih godina, naročito za vreme Drugog svetskog rata počinje da označava pre svega pripadnike Pavelićeve organizacije.”⁵ Jareb navodi sljedeće: “Prvi se put ustaško ime u smislu naziva za Pavelićevu organizaciju pojavljuje u naslovu emigrantskog lista “Ustaša” iz svibnja 1930.”⁶ Počeci pak *Ustaške organizacije* (od travnja 1941. *Ustaškog pokreta*) vežu se uz političke emigrante u Italiji. To, dakle, nikada nije bila parlamentarna ili bilo kakva druga stranka/organizacija u Kraljevini Jugoslaviji. Dva su osnovna programska dokumenta Ustaške organizacije iz kojih se može iščitati njezin karakter i ciljevi:

1. *Ustav Ustaše, hrvatske revolucionarne organizacije* iz 1932. godine (UHRO)

Točka 1. Ustava glasi: “Ustaša, hrvatska revolucionarna organizacija imade zadaću da oružanim ustankom (revolucijom) oslobodi ispod tuđinskog jarma Hrvatsku, da ona postane potpuno samostalna i nezavisna država na cijelom svome narodnom i povijesnom području”⁷. Iz te se točke može zaključiti da je to bila militantna i revolucionarna organizacija (revolucionarna u smislu metode borbi, ali ne i promjene društveno-političkog sistema), a protujugoslavenski stav (tuđinski jaram) bio je istoznačan protusrpstvu.

2. *Ustaško domobranska načela*, 1933.

Točka 11. Načela glasi: “U hrvatskim narodnim i državnim poslovima u samostalnoj i nezavisnoj hrvatskoj državi ne smije odlučivati nitko, tko nije po koljenima i po krvi član hrvatskog naroda, a isto tako ne smije o sudbini hrvatskog naroda i hrvatske države odlučivati nijedan drugi strani narod ni država”⁸ iz koje proizlazi nacionalna isključivost i dosljedno protusrpstvo, jer iako se ne kaže izravno zasigurno se misli na Srbe kad se spominju drugi narodi i druge države. U vrijeme pisanja “Načela,” kao uostalom od 1918. godine, srpska kraljevska dinastija Karađorđevića odlučivala je o svim “državnim poslovima” koji su se odnosili i na “hrvatski narod” u Kraljevini SHS/Jugoslaviji.

Metode borbi koje će se koristiti u ostvarenju svoga cilja: (uspostave nezavisne hrvatske države) dr. Ante Pavelić je otvoreno objavio u časopisu *Ustaša*, Vjesnik hrvatskih revolu-

⁵ Aleksa ĐILAS, *Osporavana zemlja, Jugoslavenstvo i revolucija*, Beograd, 1990., 155.

⁶ Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2005., 115.

⁷ *Ustav Ustaše*, 1932., 1.

⁸ Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, , Zagreb, 2005., 128.

cionara iz veljače 1932. godine u članku pod naslovom *Ropstvo je dodijalo*: “Nož, revolver, bomba i pakleni stroj, to su idoli... strojna puška i pakleni stroj to su zvona koja će najaviti osvit zore i uskrснуće Nezavisne Države Hrvatske.”

Dosljedno protusrpstvo i nacionalna isključivost prema kojem su Srbi bili povijesni neprijatelji svake hrvatske države, bila je konstanta organizacije od njenog osnivanja, te su već tada najavljivali radikalne mjere protiv Srba kad dođu na vlast.⁹ Antisemitizam se javlja tek od druge polovine tridesetih godina, a naročito po izbijanju rata pod utjecajem njemačkog nacionalsocijalizma. Od samog početka ustaše su težili stvaranju “čistog hrvatskog životnog prostora” u prvom redu “očišćenog” od Srba, političkih neprijatelja i nearijevaca.¹⁰ Ali za razliku od već u emigraciji pripremanog genocida nad srpskim pravoslavnim stanovništvom, odnos prema Židovima (i Romima) odvijao se postupno u nekoliko faza prema uzoru već razrađene nacističke metode koja je predviđala fazu ekskomunikacije, koncentracije i eksterminacije¹¹. Međutim, dok je nacistima od faze ekskomunikacije do faze eksterminacije trebalo osam godina (1933-1941.), ustaške su vlasti to obavile u nepuna četiri mjeseca (travanj-srpanj 1941.).

Uspostava Nezavisne Države Hrvatske

Nezavisna Država Hrvatska (NDH) proglašena je 10. travnja 1941. godine na radio stanici Zagreb.¹² Izjavu o njenom “uskrснуću,” a u ime Poglavnika Ustaške organizacije dr. Ante Pavelića, pročitao je Slavko Kvaternik, umirovljeni austro-ugarski pukovnik i čelnik

⁹ O tome više u: Nataša MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003., 14-15.; Fikreta JELIĆ BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1977., 162-178.

¹⁰ Prema Pollexis enciklopediji ariji ili arijevcima (plemeniti) su potomci indoeuropskih, osobito indoiranskih plemena, odnosno pripadnici naroda koji govore indoeuropske jezike. U 19. stoljeću Joseph Arthur de Gobineau razvio je tezu o *arijskoj rasi* kao višoj, čistoj bijeloj rasi. Pojam i značenje preuzeli su nacisti dajući mu protužidovski predznak, koji su donijeli rasne zakone. Knjiga grofa Arthura de Gobineaua “Esej o nejednakosti ljudskih rasa” (1854.) pružila je znatan izvor informacija nacizmu jer je “znanstveno” objašnjavala nejednakosti ljudskih rasa. Postoje tri temeljne ljudske rase, bijela, žuta i crna, od kojih je bijela superiorna. A superiorna rasa mora dominirati drugim rasama i nikako se ne smije s njima miješati, jer se miješanjem mogu poboljšati slabije rase, a jače oslabiti. Gobineau dalje govori da je dragulj bijele rase njen arijevska dio, a među njima su najbolji Nijemci. Upravo je taj dio njegove knjige pridonio stvaranju nacionalsocijalističke teorije. Vidjeti u: Vanja Golberger “Rasni zakoni u trećem Reichu.” Dostupno na: <http://povijest.net/rasni-zakoni-u-trecem-reichu/> (Zadnji pristup 20.02.2018).

¹¹ Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., 124.

¹² U poslijeratnoj komunističkoj historiografiji koristila se sintagma takozvana (tzv.) Nezavisna Država Hrvatska.

domovinskog vodstva Ustaške organizacije.¹³ U to se vrijeme (10. travnja) Pavelić nalazio u Italiji u mjestu Pistoia nedaleko Firenze gdje su se, radi povratka u domovinu, okupljale ustaše iz Italije. Vijest o proglašenju NDH Paveliću je saopćila supruga Mara. Ovim je činom mimo parlamentarnih demokratskih izbora, pa čak i bez znanja njenog budućeg premijera, poglavnika Ustaške organizacije dr. Ante Pavelića, uspostavljena Nezavisna Država Hrvatska. Ustaška organizacija “došla je (na vlast) ponajprije zbog događaja koji su se razvijali mimo nje i na koje nije imala nikakvog utjecaja, a ne zbog vlastite snage i odlučnosti da samostalno uspostavi Nezavisnu Državu Hrvatsku.”¹⁴ Pavelić dolazi u Zagreb 15. travnja, a “već 16. travnja 1941. godine Pavelić je izmijenio i ponovno objavio najvažnije ustaške dokumente, ustaški ustav i ustaška načela koji su postali temelj političkog sustava nove države. Tim je promjenama dotadašnji UHRO prerastao u “Ustašu” – hrvatski oslobodilački pokret...”¹⁵

NDH je priznalo sveukupno 13 država. Samo države Trojnog pakta i njihove saveznice, kao i okupirane zemlje u kojima su uspostavljene marionetske vlade. No iako su Italija i Njemačka priznale NDH kao suverenu državu, u većini njemačkih i talijanskih dokumenata kada se govori o NDH, govori se o “okupacijskoj zoni,” “okupacijskim snagama.” Dakle, možemo zaključiti da se radi o svojevrsnom njemačko-talijanskom protektoratu, a od rujna 1943. godine i kapitulacije Italije, samo o njemačkom protektoratu. Velika Britanija, SAD i SSSR i dalje su priznavale Kraljevinu Jugoslaviju i njenu izbjegličku vladu, pa samim time i njezin teritorijalni integritet.

Članak 1. Montevidejske konvencije navodi opće prihvaćene pravne kriterije za državu: “Država, kao osoba prema međunarodnom pravu, mora imati sljedeće osobine: (a) stalno stanovništvo; (b) definirani teritorij; (c) vlast; i (d) sposobnost da stvara odnose s drugim državama.”¹⁶ U ovom radu koncentrirat ću se na pojam državne vlasti. Obilježja državne

¹³ Sa sigurnošću možemo utvrditi da ne postoji nijedan službeni dokument koji bi govorio o osnivanju NDH. Tri glavna sudionika događaja dr. Vladko Maček, Slavko Kvaternik i Edmund Veessenmayer takav dokument ne spominju. Vladko MAČEK, *In the Struggle for Freedom*, University Park, PA, 1957., 228-229; SAD State Department, *Documents on German Foreign Policy*, 1918-1945., Serija D, svezak 12, 515-517., Izvještaj Veessenmayera njemačkom ministarstvu vanjskih poslova od 11. travnja 1941.; Rukopis Slavka Kvaternika, *NDH i dr. Pavelić, Sjećanja*, HDA Dosje Ante Pavelić, MUP RH, 013.0/4, 1324-1554. Rukopis je objavljen u knjizi Nade Kisić KOLANOVIĆ, *Vojskovođa i politika*, Zagreb, 1997.

¹⁴ Mario JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od osnutka do travnja 1941. godine*, Zagreb, 2017., str. 570.

¹⁵ Isto, str. 594.

¹⁶ Montevidejska konvencija, originalnog naziva *The Montevideo Convention on the Rights and Duties of States*, potpisana je u Montevideu u Urugvaju 6. prosinca 1933., tijekom Sedme međunarodne konferencije Sjedinjenih američkih država.

vlasti su: zakonodavna - najčešće je to parlament (sabor), ali često i vlade i predsjednici država koji imaju pravo donositi odluke i ukaze sa zakonodavnom težinom, sudska – odnosno sudovi, od lokalnih do državnih, s Vrhovnim sudom kao najvišim sudskim tijelom u državi, i izvršna vlast - vlada, na čelu s predsjednikom vlade (premijerom), koja brine za vođenje države. Članovi vlade su ministri koje postavlja i bira premijer. Kako je to izgledalo u NDH? Prvi čovjek u vladi Nezavisne Države Hrvatske, formiranoj 16. travnja 1941. godine, šef države s titulom Poglavnik (titula stranačkog šefa postala je titulom šefa države), vrhovni zapovjednik oružanih snaga i prvi ministar vanjskih poslova bio je dr. Ante Pavelić. Na taj je način sva vlast u državi bila koncentrirana u rukama jednoga čovjeka.¹⁷ Zakonskom odredbom od 24. siječnja 1942. godine osnovana je i sazvana institucija nazvana Hrvatski državni sabor. Imao je uglavnom savjetodavnu funkciju i nikakvu stvarnu političku moć. Sastao se na zasjedanjima od po nekoliko dana u veljači, travnju i prosincu 1942. (sve je zastupnike pozvao i imenovao sam Ante Pavelić). Dakle, Sabor koji bi po svojoj definiciji trebao predlagati i donositi zakone, postojao je samo tijekom 1942. godine u kojoj je bilo održano sveukupno 13 sjednica, ali nije donijet ni proglašen niti jedan zakon. Kako država nije imala predstavničkog, zakonodavnog tijela koje bi donijelo ustav, unutrašnji sustav države temeljio se na različitim zakonima i zakonskim odredbama, koje je kao i sve odluke o vanjskoj i unutrašnjoj politici donosio Ante Pavelić (kao nositelj suvereniteta) i od njega imenovani ministri. Ali, kako dobro ukazuje Vladimir Geiger u tekstu “Dokon pop i jariće krsti”¹⁸, zakoni i zakonske odredbe, usprkos tomu, imale su svu težinu zakona, odnosno nisu bile niže razine od zakona proglašenih parlamentarnim izglasavanjem. Naime, prema *Zakonskoj odredbi o nazivima zakonskih i drugih propisa i oblastnih rješenja* od 20. listopada 1941. godine “Odredbe izdaje jedino Poglavnik Nezavisne Države Hrvatske. Odredbe jesu: 1. zakonske, koje imaju narav zakona; 2. obćenite, kojima se uređuju pitanja obće naravi, a koje nemaju narav zakona i 3. posebne, kojima se uređuju posebna (pojedina) pitanja, koja po zakonu rješava samo Poglavnik. Sve zakonske odredbe Poglavnika supotpisuju nadležni ministri. Odredbe obćenite i posebne naravi, imenovanja odredbe, koje izdaje Poglavnik kao vrhovni zapovjednik cjelokupne oružane sile, ne trebaju biti supotpis-

¹⁷ Od 1932. Pavelić se potpisuje kao Poglavnik (poglavica, vođa) po uzoru na Mussolinija (Duce) i Hitlera (Führer).

¹⁸ Vladimir GEIGER, “‘Dokon pop i jariće krsti’ ili jesu li postojali rasni zakoni u NDH? Reagiranje na tekst dr. sc. Stjepana Razuma ‘Nekroflski antifašisti i njihve laži o NDH i ustašama’ objavljenog u *Hrvatskom tjedniku* br. 596 od 25. veljače 2016.” Tekst Vladimira Geigera dostupan je na: <http://www.historiografija.hr/?p=1991> (Zadnji pristup 20.02.2018.)

sane.”¹⁹ Geiger nadalje ukazuje na objašnjenje pojmova “Zakon i zakonska odredba” koje je dao Hrvatski državni ured za jezik (Ured za hrvatski jezik) prema kojem “U Nezavisnoj Državi Hrvatskoj izdaju se propisi u obliku zakonskih odredaba i u obliku naredaba. Prve izdaje Poglavljenik kao nosilac zakonodavne vlasti, a druge razne upravne oblasti, počevši od ministarstava, ali na temelju ovlaštenja zakonodavne vlasti (zakona ili zakonske odredbe). Zakonska odredba je u pravom smislu riječi zakon, t.j. ona uživa snagu zakona, ili drugim riječima, ona je u stupnjevanju propisa iznad naredbe. Zato nema nikakve smetnje, da se u samom kontekstu zakonske odredbe govori o zakonu, kad to traži narav stvari. Na pr., kada bi danas Poglavljenik zakonskom odredbom izdao novi građanski zakonik ne bi se u njegovu tekstu trebalo govoriti o ‘ovoj zakonskoj odredbi’ nego o ‘ovom zakonu’. Isto tako u slučaju kaznenog zakona, mjeničnog zakona, pa i sveučilišnog zakona (A).”²⁰

Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja ustanovljeno je odmah poslije osnutka Nezavisne Države Hrvatske Poglavljenikovom odredbom o imenovanju prve hrvatske državne vlade od 16. travnja 1941. godine. Prvi ministar bio je Mirko Puk, kojeg 1942. godine zamjenjuje na funkciji Andrija Artuković.

Rasno zakonodavstvo

Zakonodavstvo NDH bilo je prilagođeno njemačkom i talijanskom, kao i zakoni i zakonske odredbe koje su se odnosile na rasnu i nacionalnu isključivost što je najčitljivije u sličnosti naziva zakona: npr. Odredba o zaštiti talijanske rase (Italija), Zakon o zaštiti njemačke krvi i časti (Njemačka), Zakonska odredba o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda (Nezavisna Država Hrvatska). Rasni su zakoni diskriminirali, dehumanizirali i stavili van zakona one ljude koji nisu posjedovali “*deutsches oder artverwandtes Blut*” (u Njemačkoj) “*razza italiana*” (u Italiji), odnosno “arijsko porijeklo” u Hrvatskoj. Mile Budak, ministar bogoštovlja i nastave na suđenju u Zagrebu 1945. godine izjavio je: “Sve zakone o nearijevcima izrađivao je stručni odbor po nalogu poglavljenika i mi nismo diskutirali sam zakon, ali smo u samom predmetu često razgovarali. Svi članovi vlade zauzimali su antisemitski stav. Zato nas je rukovodilo iskustvo da su Židovi u Hrvatskoj provodili uvijek protuhrvatsku politiku i podupirali takav režim.”²¹ No, taj je vladin antisemitizam

¹⁹ Josip JUNAŠEVIĆ i Miroslav ŠANTEK, ur., *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, I/1941., svezak I-XII., Zagreb, 789.

²⁰ Marko SAMARDŽIJA, ur., *Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*, Zagreb, 1993., 45.

²¹ HR HDA, MUP RH 013.0.52. Mile Budak, 16.

bio dijelom neutraliziran, jer je među Židovima “bilo (je) mnogo iznimaka, koji su ideološki stajali na hrvatskoj liniji i tima se nastojalo pomoći...”²²

Samo dva dana po dolasku u Zagreb, 17. travnja 1941. godine, Pavelić “propisuje i proglašava” *Zakonsku odredbu za obranu naroda i države*.²³ Ona je predviđala smrtnu kaznu za svakoga “tko na bilo koji način povrijedi ili je povrijedio čast i životne interese hrvatskog naroda ili na bilo koji način ugrozi opstanak Nezavisne Države Hrvatske ili državne vlasti, pa makar to djelo i ostalo samo u pokušaju, čini se krivcem zločinačke veleizdaje”²⁴, i “tko se učini krivcem zločina u točki 1. ima ga stići kazna smrti.”²⁵ Ta je odredba postala osnovom za uspostavljanje režima terora. No, slučajno ili namjerno, nije precizirala što se sve smatra veleizdajom, kao ni što je povreda i ugrožavanje “časti” i “životnih interesa hrvatskoga naroda.” Ovom su odredbom uvedeni i “izvanredni narodni sudovi” koji su zakonskom odredbom od 17. svibnja 1941. prerasli u “prijeke sudove.” *Zakonska odredba o prijekim sudu*²⁶ predviđala je samo jednu kaznu – kaznu smrti strijeljanjem: “Ako optuženik bude proglašen krivim, prijeku sud ima izreći smrtnu kaznu strijeljanjem.”²⁷ Protiv odluke prijekog suda nije postojao nikakav pravni lijek. Osuđenici su isprva bili uglavnom Srbi i Židovi, a zatim i svi protivnici ustaškog režima. U prosincu je odredba nešto ublažena, naime u “lakšim slučajevima može sud mjesto smrtne kazne izreći kaznu tamnice najmanje od tri godine.”²⁸ Zakonskim odredbama od 5. i 10. srpnja 1941. godine proširen je i preciziran popis (ne)djela zbog kojih se dolazi pod prijeku sud, dakle svaki onaj koji “pisanjem, risanjem, izdavanjem i širenjem knjiga, novina”²⁹ izvrgava ruglu tadašnji poredak, govori protiv Poglavnika, širi komunističku propagandu, kao i “onaj koji sluša zabranjene radio-stanice (prije svega BBC) ili koji širi vijesti s takvih stranica.”³⁰ Na prijedlog ministra unutarnjih poslova Ante Pavelić je 30. travnja 1941. godine “propisao i proglasio” tri

²² Isto.

²³ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine), str. 15. *Narodne novine* od 17. travnja 1941. godine, br. 4.

²⁴ Isto.

²⁵ Isto.

²⁶ Isto, str. 288-291., *Narodne novine* od 20. svibnja 1941. godine, br. 32.

²⁷ Isto.

²⁸ *Zakonska odredba oo 12 prosinca 1941, o preinaci i dopuni zakonske odredbe o proširenju nadležnosti prijekog suda i pokretnog priekog suda od 22. rujna 1941., Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 7. Prosinca do 31. Prosinca 1941.* Knjiga X (Svezak 91-100.), Zagreb, (bez oznake godine), 42-43.

²⁹ Ivo GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001., 118.

³⁰ Isto.

zakonske odredbe koje predstavljaju temelje rasnog zakonodavstva: *Zakonsku odredbu o državljanstvu*,³¹ *Zakonsku odredbu o rasnoj pripadnosti*³² i *Zakonsku odredbu o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda*.³³ Prema *Zakonskoj odredbi o državljanstvu* državljani NDH mogao je, prema Točki 1. ove odredbe, biti samo “pripadnik arijskog porijekla, koji je svojim držanjem dokazao, da nije radio protiv oslobodilačkih težnji hrvatskog naroda i koji je voljan spremno i vjerno služiti hrvatskom narodu i NDH.”³⁴ I samo takva osoba “stoji pod zaštitom NDH.”³⁵ Točka 2. implicira da su Židovi i Romi, pa i Srbi, ostali bez državljanstva i bez zaštite države. Sukladno “Tumačenju rasnih zakonskih odredbi” odnosno “Opaskama pojedinim zakonskim točkama” objavljenim u *Hrvatskom narodu* od 3. svibnja 1941. godine, istaknuto je: “Ova zakonska odredba je priređena prema njemačkoj zakonskoj odredbi. Njemački zakon govori o ‘*deutsches oder artverwandtes Blut*’ (Njemačka ili srodna krv, op.a.), a talijanski zakon o ‘*razza italiana*’ (talijanska rasa, op.a.). ‘Hrvatska ili srodna krv’ lako bi se mogla shvatiti krivo. ‘Krv’ u hrvatskom jeziku ne znači ‘porijeklo’ baš u tolikoj mjeri kao u njemačkom. ‘Krv’ u smislu ‘porijeklo’ jest metaforički izraz, jer krv u biološkom smislu nema baš nikakve veze s nasljeđivanjem. Specijalna hrvatska rasa ne postoji, jer su Hrvati, kao uopće svi europski narodi, mješavina nordijske, dinarske, alpske, baltičke i mediteranske rase s malim primjesama drugih rasa. Najbolji izraz je dakle arijsko porijeklo. Arijska rasa bi također bilo krivo, kako to proizlazi iz definicije čl. 1 zakonske odredbe.”³⁶

³¹ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine), 109-112.; *Narodne novine* od 30. travnja 1941. godine, br. 16. U Njemačkoj su 15. rujna 1935. godine izglasana dva zakona koja su definirala “državljanstvo Reicha.” Zakon o državljanstvu je odredio da državljani Reicha mogu biti samo Nijemci i građani “srodne” krvi koji jedini mogu imati građanska i politička prava.

³² *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine), str. 107-109. *Narodne novine* od 30. travnja 1941. godine, br. 16. Glavni tumač vladine politike, ministar pravosuđa i bogoštovlja Mirko Puk, vidio je Zakon o rasnoj pripadnosti i o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskog naroda kao logičan rezultat ustaškog modela vladanja po principu “jedan vođa jedan narod koji vlada u državi.” Srž njegova tumačenja zakona bila je s aspekta zakonodavstva NDH da su “Židovi isključeni iz svih javnih i samoupravnih službi, ograničena je njihova privatnopravna djelatnost na gospodarskom polju, a isto je tako zabranjena ženidba između Židova i arijske da se odstrani njihov štetni utjecaj na hrvatsku narodnu zajednicu.” Vidjeti u: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ “Podržavljenje imovine Židova u NDH,” *Časopis za suvremenu povijest*, XXX/1998, br. 3, 432.

³³ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine), 113-115. *Narodne novine* od 30. travnja 1941. godine, br. 16.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ *Hrvatski narod* br. 80 od 3. svibnja 1941.

Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti definirala je koje su osobe arijskog, a koje nearijskog porijekla. Tako je arijskog porijekla ona “koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe.” Ono se dokazuje “krsnim (rodnim) i vjenčanim listom predaka prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka.)” Ali dok je definicija Židova precizno elaborirana (Točka 3.) u 5 podtočaka, definiciji Roma (Točka 4.) bila je posvećena tek jedna jedina rečenica. Židovima su u osnovi bile smatrane sve “osobe, koje potječu barem od troje predaka drugog koljena (djedova i baka), koji su Židovi po rasi. Djedovi i bake vrijede kao Židovi, ako su mojsijeve vjere ili su se u toj istoj vjeri rodili.”

U Točki 5. *Zakona* najavljuje se da će “kod ministarstva unutarnjih poslova” biti osnovano “rasnopolitičko povjerenstvo, koje donša i mnijenja prijedloge u svim svojbenim slučajevima rasne pripadnosti,” a konačno rješenje o svim svojbenim slučajevima rasne pripadnosti donijet će ministar unutarnjih poslova.

Prema već spomenutom “Tumačenju rasnih zakonskih odredbi,” “ova zakonska odredba sadrži definicije kojima će se služiti sve specijalne naredbe, koje će se po potrebi izdavati”³⁷, a “Točka 1. sadrži definiciju arijskog porijekla. O tome što je ‘*deutsches oder artverwandtes Blut*’”³⁸ (njemačka ili srodna krv, op.a.) njemački komentar zakona kaže da su to svi europski narodi osim Židova i Cigana. “*Židovi, a tako i Cigani, sačinjavaju svaki za sebe drugačije rasne zajednice... Židovi su radi svoje vjerske i rasne isključivosti, a Cigani radi svoga socijalnog položaja ostali izvan europske zajednice, jer su se vjekovima samo među sobom ženili.*”³⁹

Točka 3. koja sadrži definiciju Židova protumačena je na sljedeći način: “Ova definicija nije stroga, jer dopušta da netko, tko je polužidov, još vrijedi kao Arijac. Jednaku definiciju imaju njemački i talijanski zakon... Zakonska odredba govori o mojsijevoj, a ne židovskoj krvi, jer se hoće naglasiti, da Židov znači pripadnika židovske rasne zajednice bez obzira na vjeru.”⁴⁰

Točka 6. kojom se pojedinim Židovima ipak mogu priznati arijska prava (zbog dovoljnog broja arijskih kromosoma, kako stoji u objašnjenju ove točke Zakona, op.a.) glasi “Osobama koje su se prije 10. travnja 1941. iskazale zaslužnim za Hrvatski narod napose za njegovo oslobođenje, kao i njihovim bračnim drugovima, s kojima su sklopili brak prije stupanja

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

na snagu ove zakonske odredbe i potomcima iz takovog braka... može poglavar države izvan propisa ove naredbe priznati sva prava, koja pripadaju osobama arijskog podrijetla.”⁴¹ Sličnu odredbu sadrži i “Prvi pravilnik o zakonu o državljanstvu Reicha od 14. studenoga 1935.” i to u čl. 7. prema kojoj su Führer i kancelar mogli odobriti izuzeće od ovih odredbi.

Zakonskom odredbom o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda zabranjivalo se sklapanje braka između Židova i drugih osoba nearijskog porijekla. Prema Točki 1. ove zakonske odredbe bio je zabranjen brak osobe “koja pored arijskih predaka ima jednog pretka drugog koljena po rasi Židova ili drugog europskog nearijca”⁴² s osobom “koja je po rasi jednakog podrijetla.”⁴³, a u Točki 3. i “izvanbračno spolno općenje Židova ili ine osobe, koja nije arijske krvi, sa ženskom osobom arijskog porijetla.”⁴⁴ Određene su i stroge kazne za nepoštivanje ove odredbe, odnosno “zločina oskrvnuća rase”⁴⁵, “zatvorom ili tamnicom”⁴⁶, a u “naročito teškim slučajevima, napose ako se radi o silovanju nevine djevojke,” mogla se izreći i smrtna kazna.

Prema “Tumačenju rasnih zakonskih odredbi” “konačan cilj svake arijske nacionalne države mora biti, da se riješi nearijskih elemenata, napose Židova, koji stalno nastoje, da dođu do uplivnih položaja i da na narod utječu svojim političkim i moralnim nazorima i da ga materijalno iskorištavaju. Da se taj cilj postigne potrebno je onemogućiti biološku vezu između arijaca i nearijaca.”⁴⁷

Pažnju svakako zaslužuje i tumačenje pojmova “rase,” “rasizma” i “rasnog zakonodavstva.” Tako je “Rasa je skup ljudi, koji se podudaraju u bitnim nasljednim svojstvima... Na izgrađivanju samoniklih, kulturnih dobara naroda mogu uspješno surađivati samo pripadnici rasne zajednice, koji sačinjavaju narod. Samo oni mogu biti punopravni državljani narodne države, a ne one osobe, skupine i narodi, koje su po rasi tuđe narodnosti drugačije karakterne i društvene strukture. Rasno tuđi elementi ne smiju se uplitati u pitanja upravljanja naroda i promicanja narodne kulture, jer će djelovati razorno i skretati život

⁴¹ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine), 107-109. *Narodne novine* od 30. travnja 1941. godine, br. 16.

⁴² *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine), 113-115. *Narodne novine* od 30. travnja 1941. godine, br. 16.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ *Narodne novine*, br. 16 od 80. od 3. svibnja 1941.

narodnim pravcem... Zato narod, koji želi očuvati svoj narodni individualitet, ne može dati osobama, tuđima po rasi, ista ona prava, koja daje osobama, koje su jednake porijeklom i rasnom strukturom...”⁴⁸ Te nadalje, “u hrvatskom narodu žive kao manjine dvije rasne zajednice, koje se po svojim rasnim komponentama bitno razlikuju od hrvatskog naroda. Jedna je na socijalno visokom stupnju – Židovi, a druga na niskom socijalnom stupnju – Cigani. Kada govorimo o Židovima, onda ne mislimo na pripadnike mojsijeve vjere, nego na pripadnike židovske rasne zajednice, jer vjera ne sačinjava bit židovske zajednice, nego njena rasna struktura i biološka baština iz daleke prošlosti.”⁴⁹, a “time, što značenje rase dolazi do izražaja u zakonu o državljanstvu, fiksirano je jedanput zauvijek, da je Nezavisna Država Hrvatska nacionalna država i da samo Ariji imaju pravo, da u njoj zauzimaju odgovorne položaje i da ravnaju njezinom sudbinom.”⁵⁰

U uvodnom dijelu “Tumačenja rasnih zakonskih odredbi” objavljenim u *Narodnom listu* od 3. svibnja 1941. osim objašnjenja pojma rase velika je pažnja posvećena i tumačenju pojma rasizam. Kroz objašnjenje ova dva pojma lako se mogu iščitati razlozi za proglašenje ove zakonske odredbe. Istovremeno se ne mogu oteti dojmu da se radi i o prikrivenom obliku “isprike.” Tako o rasizmu piše: “Često se govori o rasizmu kao nauci koja je protivna shvaćanju katoličke vjere i kao takva u suprotnosti s jednim od temelja hrvatske duhovne kulture. Rasizam je shvaćanje da je stanovita rasa uzdignuta iznad svih ostalih rasa, od nje manje vrijednih, i da je kao takva od sudbine pozvana da vlada nad svima drugim rasama. Ovakvo shvaćanje nema temelja u biološkim činjenicama. Biološka nauka uopće ne diferencira po vrednotama, nego samo konstatira postojeće činjenice. Svako biće je za okolinu i uvjete, pod kojima živi, što bolje prilagođeno, a tako i svaka ljudska rasa za svoje životne uvjete što bolje prilagođena i sama po sebi jednako vrijedna, kao svaka druga... Pravi rasizam je razvijen samo kod Židova. Njihove vjerske knjige, koje su ujedno i temelj njihovog nacionalnog života, označuju Židove kao od Boga izabrani narod, kojem će biti podvrgnuti svi ostali narodi... Rasno zakonodavstvo ne diktira rasističko omalovažavanje i prezir tuđih naroda, nego samo volju našega naroda da bude i na kulturnom i na privrednom polju vraćen sam sebi i da se prema svojoj duhovnosti dalje razvija i usavršava. Zakonske rasne odredbe samo su izraz težnje da Država Hrvatska, njena sudbina, duhovna i gospodarska kultura bude upravljena u duhu narodnom i na isključivu dobrobit Hrvatskog naroda.”⁵¹

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

Siegfried Kasche, njemački poslanik pri Vladi NDH će u pismu od 3. svibnja 1941. godine o situaciji u NDH koja se, između ostalog odnosi i na zakonodavstvo izvijestiti: “2. Zakonodavstvo: Objavljivanje zakona sada je uređeno. Zaslužuju pažnju i priznanje ove zakonske mjere: a.) o državljanstvu, Židovima i zaštiti krvi (njemačkim zakonskim odredbama jako prilagođene)... Zakonodavstvo pokazuje još znatnije nedostatke u tehničkom pogledu. Mnogo se propisuje a da se ne uredi pitanje nadležnosti i provedbe. Općenito se, ipak, zapaža da se radi po planu i u pravcu konsolidacije.”⁵²

Što se tiče pitanja “koliko su Nijemci pridonijeli oblikovanju tih zakona” (rasnih zakona, op.a.) Nada Kisić Kolanović, ne donoseći konačan odgovor, navodi iskaze pojedinih ustaških i visokih njemačkih funkcionera. Prema Vladimiru Židovcu⁵³ među radikalno nastrojenim Pavelićevim ministrima koji su u drugoj emigraciji “bježali kao vrag od tamjana od razgovora o mjerama protiv Židova” da donošenje “antižidovskih” zakona protumače “pritiskom i sugestijom Nijemaca.”⁵⁴ Kashe na suđenju u Zagrebu 1947. godine izjavljuje kako “pretpostavlja da je zakonodavstvo u pogledu građanskog položaja židovskog stanovništva bilo potaknuto njemačkih mjerama...,”⁵⁵ a državni rizničar Vladimir Košak, da ti zakoni “nisu bili tako dalekosežni” jer bi udarili na elementarni obiteljski identitet ustaških glavešina čije su supruge bile židovskog i polužidovskog porijekla (Pavelić, Kvaternik, Budak, Žanić, Oršanić, Perčević i dr). Nije se radilo o presađivanju njemačkih odredbi, nego naprosto o ustaškom ‘dodvoravanju saveznika’.”⁵⁶

Od prva tri rasna zakona uslijedio je čitav niz drugih zakonskih odredbi i naredbi koje su totalno obespravili Židove: *Zakonska odredba o prijelazu s jedne vjere na drugu* od 3. svibnja 1941.⁵⁷ kojom je praktički onemogućen prijelaz iz mojsijeve vjere na katoličanstvo, te *Zakonska odredba o zabrani zaposlenja ženskih osoba u nearijevskim kućan-*

⁵² Bogdan KRIZMAN, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980., 27-28.

⁵³ Dr. Vladimir Židovec, pravnik iz Karlovca, bio je prvi hrvatski izvanredni i opunomoćeni ministar u Sofiji (1941-1943.).

⁵⁴ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ “Podržavljenje imovine Židova u NDH,” *Časopis za suvremenu povijest*, XXX/1998, br. 3, 433.

⁵⁵ Isto, str. 434.

⁵⁶ Isto, str. 435.

⁵⁷ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941.* Knjiga II. (Svezak 11-20.), Zagreb, (bez oznake godine), 131-132. Isto: *Narodne novine* od 7. lipnja 1941. godine, br. 46.

stvima od 6. svibnja 1941. godine.⁵⁸ Naredba Ministarstva narodnog gospodarstva NDH o otpuštanju svih Židova iz javnih službi počela se provoditi već 17. svibnja 1941. godine.⁵⁹ *Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda* od 4. lipnja 1941. godine.⁶⁰ Židovima je bilo prema Točki 1. ove odredbe zabranjeno svako sudjelovanje u radu, organizacijama i ustanovama: “društvenog, omladinskog, športskog i kulturnog života hrvatskog naroda uopće, a napose u književnosti, novinarstvu, likovnoj i glazbenoj umjetnosti, urbanizmu, kazalištu i filmu.”⁶¹ Slijedile su *Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki* od 4. lipnja 1941. godine,⁶² *Naredba o utvrđivanju rasne pripadnosti državnih i samoupravnih službenika i vršitelja slobodnih akademskih zvanja* od 4. lipnja 1941.⁶³ te *Naredba o sprečavanju prikrivanja Židovskog imetka* od 5. lipnja 1941. godine.⁶⁴

Ove je zakonske odredbe pratio i čitav niz zabrana: npr. odlaska u kavane, gostionice, kina, šetnja parkom, odlazak na tržnicu prije 10 sati prijepodne..., snažna medijska protužidovska propaganda i konkretne akcije izbacivanja s posla i stanova uz konfiskaciju cjelokupne imovine, pa i prva pojedinačna ubojstva, ubrzo su postala svakodnevna pojava.⁶⁵

Nošenje židovskog znaka uvodi se u nekim mjestima Hrvatske već od travnja 1941. godine. Kako su ih propisivali lokalni organi ustaških vlasti, nisu bili istovjetni u svim mjestima.⁶⁶ U Zagrebu je tako odredbom Ustaškog redarstvenog povjerenstva – Židovski odsjek od 22. svibnja 1941. godine, bilo propisano da svi Židovi bez obzira na dob (dakle i dojenčad) moraju nositi židovski znak koji se sastojao od dva komada žute tkanine s ucrtanom židovskom zvijezdom. No, već 4. lipnja 1941. godine ta je odredba prestala vrijediti i umjesto žute trake uvedena je okrugla žuta metalna pločica s otisnutim velikim slovom

⁵⁸ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine), 161-163. *Narodne novine* od 6. svibnja 1941. godine, br. 20.

⁵⁹ I. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 146.

⁶⁰ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941.* Knjiga II. (Svezak 11-20.), Zagreb, (bez oznake godine), 40.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto, str. 54-60.

⁶³ Isto, str. 105-118.

⁶⁴ Isto, str. 73-75.

⁶⁵ O tome vidjeti više u: I. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 125-131.

⁶⁶ Isto.

“Ž” koju su morali nositi svi Židovi stariji od 14 godina. Ovo je bila jedina protužidovska mjera u NDH koja je prethodila istoj takvoj mjeri u Trećem Reichu (tek 1. rujna 1941.).⁶⁷

Da zaključimo: Rasni zakoni i zakonske odredbe “propisane i proglašene” po nositelju državnosti NDH dr. Antu Paveliću imale su snagu zakona. Izrađene su po uzoru na slične zakone u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji uz naglašavanje arijskog podrijetla Hrvata. Imale su svrhu zaštite hrvatskog arijskog stanovništva od nearijevaca, Židova i Roma. Za posljedicu su imale potpuno obespravljenje Židova i Roma, koji ostaju bez državnosti, a time i zaštite države. Koliko su Nijemci pridonijeli oblikovanju rasnih zakona teško je temeljem dostupnog arhivskog gradiva i memoarske literature koja govori o tome razdoblju hrvatske povijesti sa sigurnošću utvrditi, a sustavna znanstvena istraživanja koja bi dala odgovor tek predstoje. Istovremeno potpuno je pogrešan i neutemeljen (pa stoga potpuno promašen) pokušaj nekih autora npr. Stjepana Razuma⁶⁸ i Tomislava Jonjića⁶⁹ koji tvrde da rasni zakoni “nisu bili doneseni u obliku zakona, nego u obliku Poglavnikovih *zakonskih odredbi* i drugih propisa nižeg ranga(!),” te da je lako “ustanoviti, da ‘rasno zakonodavstvo’ nije sadržavalo nikakve norme o uhićenju, odvođenju u sabirne logore ili strijeljanju.”⁷⁰ Pri tome Jonjić ističe kao nešto pozitivno i ekskluzivno, da je *Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti*” u Točki 6. predviđala mogućnost da se i “nearijevcima” dodijele sva državna prava, dakle, ono što se kolokvijalno nazivalo ‘počasnim arijstvom’.”⁷¹ Hrvatski Židovi, prema Jonjiću, nisu stradali (odvođeni u logore, osuđeni na smrt) zbog rasnih zakona, nego temeljem “općih propisa o postupanju s nepoćudnim osobama ili prijestupnicima (dakle, propisa koji su se jednako odnosili na Židove i na nežidove) ili još gore, nerijetko i bez neposrednog oslonca na ikakve propise, prekoračenjem ovlasti od strane državnih tijela ili protupravnim postupanjem pojedinaca i skupina, pod izravnim ili neizravnim njemačkim pritiskom odnosno u antijudaističkoj klimi stvorenoj propagandnim pamfletima...,”⁷² ne navodeći pritom da li su oni koji su prekoračili svoje ovlasti i poslali Židove

⁶⁷ Nošenje “židovskog znaka” Nijemci su uveli najprije na području Generalgouvernementa (okupirana poljska područja, koja su i formalno činila dio Trećeg Reicha). Ustaše su po uzoru na nacističku praksu uvele tu mjeru prije nego je ona bila protegnuta na područje cijelog Trećeg Reicha.

⁶⁸ Stjepan RAZUM, “Nekroflski antifašisti i njihve laži o NDH i ustašama” u *Hrvatski tjednik* br. 596 od 25. veljače 2016.

⁶⁹ Tomislav JONJIĆ, “U povodu knjige *Dragutin Gjurić – Životnim putem Hrvatske* Tomislava Đurića. Dostupno na: http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_20_previranja.html (Zadnji pristup: 20.02.2018.)

⁷⁰ Isto.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

u ustaške logore (i izvjesnu smrt) zbog toga bili kažnjeni. I naravno, slučajno zaboravlja čitav niz izvornih i objavljenih dokumenata o upućivanju Židova u ustaške koncentracijske logore samo zato što su bili Židovi ili Romi.⁷³

Rješavanje “židovskog pitanja” bilo je prepušteno, od travnja 1941. do kolovoza 1942. godine, vlasti NDH. Od ukupno 39.000 Židova koliko ih je živjelo na području NDH u ustaškim logorima i drugim stratištima ubijeno je oko 24.000 Židova. U skladu s tim, može se postaviti pitanje jesu li svi oni bili nepoćudne osobe ili prijestupnici, kako kaže Jonjić, odnosno intelektualni začetnici počinjenih kaznenih djela nepoznatih počinitelja, ili je pak spolno općenje Židova sa ženama arijskog podrijetla uzelo velikog maha usprkos teškim kaznama. Oko 7.000 njih su SS-ovci uz pomoć ustaša u ljeto 1942. i proljeće 1943. godine otpremili u razne nacističke logore, a najviše u Auschwitz. Od ukupnog broja preživjelo ih je tek oko 8.000 do 9.000, najviše u područjima pod talijanskom upravom i u partizanskim jedinicama, odnosno na teritorijama pod kontrolom partizanskih jedinica, kao i oni koji su bili spašeni uz pomoć građana Hrvatske.⁷⁴

Podržavljenje Židovske imovine - rasno zakonodavstvo u imovinsko-pravnim odnosima⁷⁵

Podržavljenje Židovske imovine provedeno je u nekoliko faza, a zakonska osnova dana joj je kroz mnoge zakonske odredbe koje ću samo ukratko opisati, bez detaljnijeg elaboriranja njihovog sadržaja. One se također mogu svrstati u rasno, u ovom slučaju antižidovsko zakonodavstvo, jer su se odnosile samo na Židove i samo na njihovu imovinu.

Ubrzo po uspostavi NDH, 18. travnja 1941. godine proglašena je *Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine*⁷⁶ kojom su poništeni svi pravni poslovi sklopljeni

⁷³ O tome vidjeti u: Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-II, 1986, knj. III, 1987, knj. IV, Beograd-Jagodina, 2007, 2500.

⁷⁴ Pravednik među narodima je osoba koja je spašavala Židove tijekom nacističkog progona u Drugome svjetskom ratu izlažući opasnosti svoj život i živote članova svoje obitelji. Tom je medaljom, najvišim izraelskim državnim priznanjem za nežidove, odlikovano više od 23 tisuće osoba diljem svijeta, a među njima su 104 iz Hrvatske.

⁷⁵ O tome vidjeti: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ “Podržavljenje imovine Židova u NDH,” *Časopis za suvremenu povijest*, XXX/1998, br. 3., 425-640; Zlata ŽIVKOVIĆ KERŽE, “Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH,” *Časopis za suvremenu povijest*, XXXIX/2007, br. 1, 97-116; Vladimir ŠADEK, “Postupanje ustaškog režima s imovinom Židova i Srba u kotarima Koprivnica i Đurđevac,” *Podravina*, XIV/2015, br. 28, 5-16.

⁷⁶ *Narodne novine*, br. 43 iz 1941. godine.

između Židova međusobno i između Židova s drugim osobama koji su sastavljeni dva mjeseca prije proglašenja NDH. Ta je odredba postala temeljem ekonomsko-financijske pljačke Židova u Hrvatskoj, a vlada je tu mjeru vidjela kao manifestaciju zaštite nacionalnih interesa u gospodarstvu NDH koje je trebalo biti u rukama hrvatskih, a ne židovskih veleobrtnika i trgovaca. Već 20. travnja 1941. godine u sva Židovska poduzeća postavljaju se upravitelji, tj. Povjerenici. *Zakonskom odredbom o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka*⁷⁷ bila je propisana kazna zatvora od jedne do pet godina kao i oduzimanje imovine onomu tko je prikrivao Židovsku imovinu i/li sklapao za Židove kakav pravni posao. Bio je to samo uvod u mjere koje su ubrzo slijedile.

Temeljem *Zakonske odredbe o označavanju židovskih radnji* od 4. lipnja 1941. godine⁷⁸ sve židovske radnje morale su biti označene žutom pločicom ili listom žutog papira (na sredini izloga i iznad ulaznih vrata) s natpisom: “Židovska tvrtka.”

Prva faza podržavljenja imovine bila je identifikacija imovine, odnosno izdvajanje židovske imovine segregacijskim postupkom kako be se stekao uvid u cjelokupni židovski imetak. *Zakonska odredba o obaveznoj prijavi imetka Židova i Židovskih poduzeća*⁷⁹ od 5. lipnja 1941. godine obavezala je Židove na prijavu imovine Ministarstvu narodnog gospodarstva, Uredu za obnovu privrede u roku od 20 dana. Morala se prijaviti i imovina otuđena između 10. travnja i 5. lipnja 1941. godine. Odredba se odnosila i na osobe arijevce koji su u bračnoj vezi sa Židovima. Kazna za nepoštivanje odredbe bila je “teška tamnica” od jedne do 10 godina uz oduzimanje imovine. Ovom su zakonskom odredbom Židovska privredna poduzeća definirana kao ona “privredna poduzeća koja u cijelosti pripadaju Židovima”⁸⁰ ili ona “kod kojih su jedna ili više osoba članovi uprave ili ravnateljstva Židovi.”⁸¹ I ova poduzeća morala su prijaviti svoju imovinu, a ona koja to ne učine ili je “zataje u cijelosti ili djelomično” kaznit će se “zatvorom od jedne do pet godina i novčanom kaznom do 10 miliona dinara.”⁸² Sva poduzeća koja će biti oduzeta ovom zakonskom odredbom država može “sama dalje voditi, dati u zakup, prodati ili likvidirati u korist državne blagajne.”⁸³

⁷⁷ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941.* Knjiga II. (Svezak 11-20.), (bez oznake godine), 73-75.

⁷⁸ Isto. str. 54-60.

⁷⁹ Isto, str. 75-79.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Isto.

*Provedbena naredba Zakonske odredbe o obaveznoj prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća*⁸⁴ definirala je za koga je sve obavezna prijava imetka: “sve Židove oba spola, državne pripadnike, kao i za one Židove inozemne pripadnosti, koji su na dan stupanja na snagu Zakonske odredbe o prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća na području Nezavisne Države Hrvatske.”⁸⁵

Sljedeća faza bila je konfiskacija imovine (oduzimanje vlasništva u ime države bez kompenzacije). Dvije bazične zakonske odredbe o podržavljenju Židovske imovine bile su *Zakonska odredba o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća*⁸⁶ proglašena 9. listopada 1941. godine i *Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine*⁸⁷ od 30. listopada 1942. godine. Prva je ovlastila Državno ravnateljstvo da ponovno u svrhu “obnove narodne privrede... podržavi imetak svakog Židova i svako židovsko poduzeće, uz naknadu ili bez naknade, u korist Nezavisne Države Hrvatske.”⁸⁸ Drugom je sva Židovska imovina i formalno prenijeta u ruke države, odnosno prema Stavku 1. “sav imetak i sva imovinska prava osoba, koje su u smislu točke 3. Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti od 30. travnja 1941. smatraju Židovima, kao i sve zaostavštine takvih osoba, umrlih poslije 10. veljače 1941. ..., postaju vlasništvo NDH...”⁸⁹ Sve osobe koje su ilegalno došle u posjed takve imovine pozvane su da vrate imovinu do kraja studenoga 1941. bez pravnih posljedica, a nakon toga datuma takva će djela biti tretirana kao kriminalni čin.

Sve do osnivanja Ureda za podržavljeni imetak u siječnju 1942., pitanjima upravljanja i kupoprodaje konfiscirane ili napuštene židovske imovine koja je prešla u državne ruke bavio se čitav niz državnih tijela koja su se stalno mijenjala. Tako je 24. lipnja 1941. godine osnovano Državno ravnateljstvo za ponovu.⁹⁰ Bavilo se useljavanjem i iseljavanjem stanovništva te preuzimanjem, procjenom, prodajom i upravljanjem posjeda i dobara iseljenih osoba, a radilo je pod nadzorom Vlade. Zanimljiva je činjenica da je protiv odluka Ravna-

⁸⁴ Isto, str. 79-105.

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 1. do 29. listopada 1941.* Knjiga VII. (Svezak 61-70), Zagreb, (bez oznake godine), 93-95.

⁸⁷ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. listopada do 14. studenog 1942.* Knjiga XXV. (Svezak 241-250.), Zagreb, (bez oznake godine), 133-142.

⁸⁸ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 1. do 29. listopada 1941.* Knjiga VII. (Svezak 61-70), Zagreb, (bez oznake godine), 93.

⁸⁹ *Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. listopada do 14. studenog 1942.* Knjiga XXV. (Svezak 241-250.), Zagreb, (bez oznake godine), 133.

⁹⁰ *Narodne novine*, br. 58 od 24. lipnja 1941.

teljstva, za razliku od mnogih drugih zakonskih odredbi, bila dopuštena žalba Predsjedništvu vlade.⁹¹ Nekoliko dana kasnije osnovano je Državno ravnateljstvo za gospodarsku ponovu.⁹² U njegovu nadležnost prenesena je prodaja podržavljene židovske imovine, a posebno veleobrtnih poduzeća. U rujnu 1941. dolazi do centralizacije poslova podržavljenja u jednoj ustanovi pod imenom Državno ravnateljstvo za ponovu. U siječnju 1942. sve poslove podržavljenja preuzima Državna riznica (kojoj je na čelu bio već spomenuti Vladimir Košak), koja u tu svrhu osniva *Ured za podržavljeni imetak*.

U direktnoj provedbi ovih zakonskih odredbi na terenu bilo je znatnih problema. U privatnim džepovima završile su velike količine zlata i srebra. Otimačina se vršila na razne načine, a naročito prilikom odvođenja Židova u logore kada bi ključevi njihovih stanova ili kuća bili predavani nadležnim tijelima tek kada bi bili ispražnjeni. Najviše trgovačkih i obrtničkih poduzeća prodano je preko gospodarskih zadruga: "Hrvatskog radiše" iz Zagreba i "Napredka" iz Sarajeva. Državni ured za podržavljeni imetak postupno je gubio kontrolu nad podržavljenom imovinom koja je bila predana zadrugama što je omogućilo daljnju pljačku i otimačinu židovske imovine.

Ministar Državne riznice Vladimir Košak izjavio je u istrazi 1946. godine da je pljačka židovske imovine dolazila od "strane mnogih ustaških, političkih i policijskih funkcionera, te da je država 'arizacijom privrede' namjeravala stvoriti novi tip hrvatskog gospodarstvenika, a postigla je to da se nekolicina "preko noći obogatila ne poznajući drugih trgovačkih metoda osim šverca i crne burze."⁹³

I na kraju se tek možemo pitati kolika je bila vrijednost podržavljenog židovskog imetka ako se pod njim podrazumijevaju pokretnine, dragocjenosti, nekretnine, veleobratna poduzeća, trgovačka poduzeća, obrtna poduzeća i vrijednosni papiri (dionice, obveznice, zadužnice, police osiguranja i uložne knjižnice). Prema Izvješću Ureda za podržavljeni imetak od 15. rujna 1943. godine, vrijednost podržavljene (Židovima oduzete) imovine iznosila je 6.711,369,971 kuna.⁹⁴

⁹¹ *Narodne novine*, br. 60 od 26. lipnja 1941.

⁹² *Narodne novine*, br. 70 od 8. srpnja 1941.

⁹³ Nada KISIĆ KOLANOVIĆ "Podržavljenje imovine Židova u NDH," *Časopis za suvremenu povijest*, XXX/1998, br. 3, 444.

⁹⁴ Isto, str. 453.

Zaključak

Ubrzo po uspostavi NDH uspostavlja se zakonodavni sustav utemeljen na zakonskim odredbama i naredbama sa snagom zakona. Tri osnovna rasna zakona na kojima se temeljila sva kasnija “antižidovska” pravna regulativa proglašena su već 30. travnja 1941. godine. Donijeti su po uzoru na slične zakone u nacističkoj Njemačkoj i fašističkoj Italiji. Na pitanje koliki je pak bio utjecaj Nijemaca na njihovo “propisivanje i proglašavanje” teško je sa sigurnošću na temelju dostupnih izvora odgovoriti, i daljnja sustavna znanstvena istraživanja tek predstoje. Rasni su zakoni lišili zaštite države (i državljanstva) Židove i Rome, što je za posljedicu imalo stradanje velikog broja Židova i Roma u ustaškim zatvorima i koncentracijskim logorima, a od svibnja 1942. i u njemačkim logorima diljem okupirane Europe. Rasnim zakonima koji su se odnosili na imovinsko-pravne odnose podržavana je gotovo sva Židovska nepokretna (i pokretna) imovina, ali umjesto gospodarskog napretka NDH, jasan je cilj ovih zakona bila zloupotreba i pljačka te imovine.

Izvori i literatura:

- BLAŽEVIĆ, Robert i Amina ALLJAGIĆ, "Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH," *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, XXXI/2010, br. 2, 879-916.
- DILAS, Aleksa, *Osporavana zemlja, Jugoslavenstvo i revolucija*, Književne novine, 1990.
- GEIGER, Vladimir, "Dokon pop i jariće krsti" ili jesu li postojali rasni zakoni u NDH?, dostupno na: <http://www.historiografija.hr/?p=1991> (Pristup ostvaren 20.02.2018.)
- GOLDGERG, Vanja, "Rasni zakoni u trećem Reichu," dostupno na: <http://povijest.net/rasni-zakoni-u-trecem-reichu/> (Pristup ostvaren 20.02.2018.)
- MAČEK, Vlado, *In the Struggle for Freedom*, University Park (Pennsylvania), 1957.
- GOLDSTEIN, Ivo, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- JAREB, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2005.
- JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1977.
- Jezični purizam u NDH. Savjeti Hrvatskoga državnog ureda za jezik*, prikupio i za tisak priredio Marko Samardžija, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993.
- JONJIĆ, Tomislav, "U povodu knjige *Dragutin Gjurić – Životnim putem Hrvatske* Tomislava Đurića," dostupno na: http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_20_previranja.html (Pristup ostvaren 20.02.2018.)
- JUNAŠEVIĆ Josip i Miroslav ŠANTEK, ur., *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, Godina 1941., svezak I-XII., Zagreb, 1941.
- KOLANOVIĆ KISIĆ, Nada, "Podržavljenje imovine Židova u NDH," *Časopis za suvremenu povijest*, XXX/1998, br. 3, 425-640.
- KOLANOVIĆ KISIĆ, Nada, *Vojskovođa i politika*, Zagreb, 1997.
- KRIZMAN, Bogdan, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb, 1980.
- MATAUŠIĆ, Nataša, *Jasenovac 1941.-1945. Logor smrti i radni logor*, Jasenovac-Zagreb, 2003.
- MILETIĆ, Antun, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945. Dokumenta*, knj. I-II, 1986, knj. III, 1987, knj. IV, Beograd-Jagodina, 2007.
- RAZUM, Stjepan, "Nekrofilski antifašisti i njihove laži o NDH i ustašama," *Hrvatski tjednik* br. 596 od 25. veljače 2016.
- ŠADEK, Vladimir, "Postupanje ustaškog režima s imovinom Židova i Srba u kotarima Koprivnica i Đurđevac," *Podravina*, XIV/2015, br. 28, 2015., 5-16.
- Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 11. travnja do 26. svibnja 1941.* Knjiga I. (Svezak 1-10.), Zagreb, (bez oznake godine).

Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. svibnja do 30. lipnja 1941. Knjiga II. (Svezak 11-20.), Zagreb, (bez oznake godine).

Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 1. do 29. listopada 1941. Knjiga VII. (Svezak 61-70), Zagreb, (bez oznake godine).

Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 7. prosinca do 31. prosinca 1941. Knjiga X (Svezak 91-100.), Zagreb, (bez oznake godine).

Zakoni zakonske odredbe i naredbe proglašene od 27. listopada do 14. studenog 1942. Knjiga XXV (Svezak 241-250.), Zagreb, (bez oznake godine).

ŽIVKOVIĆ KERŽE, Zlata, "Podržavljenje imovine Židova u Osijeku u NDH," Časopis za suvremenu povijest, XXXIX/2007, br. 1, 97-116.

Hrvatski narod, broj 80 od 3. svibnja 1941.

Narodne novine, broj 4 od 17. travnja 1941.

Narodne novine br. 16 od 30. travnja 1941.

Narodne novine br. 19. od 5. svibnja 1941.

Narodne novine br. 32 od 20. svibnja 1941.

Narodne novine br. 46 od 7. lipnja 1941.

Narodne novine, br. 58 od 24. lipnja 1941.

Narodne novine, br. 60 od 26. lipnja 1941.

Narodne novine, br. 70 od 8. srpnja 1941.

Ustav Ustaše, 1932., str. 1.

HR HDA, MUP RH, 013.0/4., Ante Pavelić. 1324-1554.

HR HDA, MUP RH 013.0.52., Mile Budak, 16.

Documents on German Foreign Policy, 1918-1945., Serija D, svezak 12, 515-517; SAD, State Department.

The Racial Laws in the Independent State of Croatia – Social and Legal Aspects

Although more than seventy years have passed since the proclamation of racial laws (statutory provisions) in the Independent State of Croatia (Croatian acronym: NDH), researchers (historians and jurists) were very restrained in dealing with this topic.⁹⁵ The authors of books about the Second World War and the history of Jews and Roma on the territory of Croatia emphasize the importance of the racial laws, but are mostly mentioning racial laws as a basis for proclamation of Ustasha regime (and terror) and destruction of Jews and Roma, or to say in the context of the theme they are dealing with. The content of the racial law directives of NDH are present on the Internet, in various publications, and as well in the *Volume of Laws and Orders of Independent State of Croatia* published by the Ministry of Justice and Religion from 1941.⁹⁶ Their content is very clear and mainly unambiguous. Shortly after the proclamation of racial laws their interpretations have been published.⁹⁷ Therefore, to interpret them today on premises which challenge their importance as official laws of NDH, is dangerous and unacceptable.⁹⁸ In the beginning I will describe the Ustasha movement with its main characteristics, and then the proclamation of the NDH with the emphasis on their legislation. Laws and law directives which refers to racial legislation I will mention in the separate chapter where I will show how they had the clear strength of the law, and therefore I will challenge their biased and tendentious explanations that occurs nowadays in revisionist circles.

Key words: the Independent State of Croatia, racial laws, racial legislation, laws and law directives, Arians, non-Arians, Jews, Roma, nationalization of Jewish property

⁹⁵ Just one scientific article which deals with the legal aspects of racial legislation is: (Robert BLAŽEVIĆ i Amina ALJAGIĆ, "Antižidovstvo i rasno zakonodavstvo u fašističkoj Italiji, nacističkoj Njemačkoj i ustaškoj NDH," *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, XXXI/2010, br. 2, 879-916.

⁹⁶ Josip JUNAŠEVIĆ i Miroslav ŠANTEK, ur., *Zbornik zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske*, I/1941., svezak I-XII., Zagreb.

⁹⁷ *Hrvatski narod*, number 80, 3rd of May 1941.

⁹⁸ Stjepan RAZUM, "Nekroflski antifašisti i njihve laži o NDH i ustašama" in *Hrvatski tjednik* 596 from 25th of February 2016.; Tomislav JONJIC, "U povodu knjige Dragutin Đurić – Životnim putem Hrvatske Tomislava Đurića," available at http://www.tomislavjonjic.iz.hr/V_20_previranja.html (last access: 20.02.2018.)

Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941. – 1945.

dr. sc. Danijel Vojak

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb

Stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu na području Nezavisne Države Hrvatske i dalje je nedovoljno istražena tema u hrvatskoj historiografiji. Upravo zbog toga ona kod nekih pojedinaца prelazi na razinu kontroverze, koji pritom tendenciozno i nedovoljno stručno tumače izdvojene dijelove ove teme na temelju čega nastoje relativizirati romske žrtve. Romsko stanovništvo je od svog doseljavanja na hrvatska područja u drugoj polovini XIV. st. češće bilo pod određenim asimilacijskim i represivnim pritiscima državnih i lokalnih vlasti. Takva anticiganistička politika hrvatskih vlasti imala je svoj vrhunac za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada su ustaše preuzele vlast i započele s politikom progona romskog stanovništva. Prva faza tog progona sastojala se od donošenja rasnih i drugih zakona čime su Romi postali građani “drugog reda,” te su otvorena vrata za daljnje i strože mjere prema njima. Tako je slijedila faza kada su ustaške vlasti promišljale o mogućnostima kolonizacije Roma kao odgovor na “cigansko pitanje.” S njim je bilo povezano i popisivanje svih Roma u NDH, što se provelo u ljeto 1941. Uz ovu mjeru pridodana je mjera zabrane kretanje Roma čime je bio otvoren put za sljedeću fazu koja se provela u kasno proljeće i ljeto 1942., a radilo se o deportiranju svih Roma u jasenovački koncentracijski logor. Većina Roma je u tom logoru bila mučena i ubijena, a posljedica ovakvog ustaškog anticiganističkog modela je gotovo u cijelosti istrebljena predratna romska zajednica u Hrvatskoj. Unatoč ovakvoj politici romska zajednica u Hrvatskoj preživjela je Drugi svjetski rat.

Ključne riječi: Romi, Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, rasna politika, istrjebljenje

Uvod

Povijest romskog stanovništva na hrvatskim područjima bila je obilježena razdobljima tolerancije i suživota, kao i razdobljima izraženog anticiganizma¹ što je podrazumijevalo pokušaje vlasti da ih represivno asimiliraju. U ovom radu analizirat će se razdoblje Drugog svjetskog rata kada su ustaške državne vlasti nastojale riješiti ono što se nazivalo “ciganskim pitanjem” i genocidnim mjerama istrjebljenja. Upravo zbog manjka sustavnih istraživanja o ovom stradanju, nameću se brojna pitanja, koja je ponajprije potrebno postaviti, a zatim i na njih nastojati odgovoriti. Jedno od tih pitanja jest kakav je bio odnos neromskog stanovništva prema Romima i ustaškoj politici njihovog istrjebljenja. Nadalje, potrebno je kontekstualizirati ovo stradanje unutar šire ustaške rasističke politike stvaranja “čistog hrvatskog prostora.” Također, analizom će biti obuhvaćena pitanja spašavanja “Bijelih Cigana,” kao i otpora samih Roma represivnoj politici ustaških vlasti. Na kraju rada potrebno je osvrnuti se na pitanje utvrđivanja opsega stradanja Roma u Hrvatskoj.

¹ Anticiganizam se definira kao poseban oblik rasizma, koji je određen povijesno – geografskim odrednicama u određenim zajednicama, a često je praćen nasiljem, govorom mržnje, eksploatacijom, diskriminacijom, segregacijom, dehumanizacijom, stigmatizacijom, izrabljivanjem, etničkom mimikrijom (prikriivanjem vlastitog etičnog identiteta), negativnim (stereotipnim) diskursom i lošim položajem u političkom, znanstvenom, javnom i civilnom društvu Roma. Također, ovaj pojam je sličan pojmu “antisemitizam.” Anticiganizam se prvi put koristio u Sovjetskom Savezu u 1920-im, no njegova današnja definicija biva oblikovana u znanstvenim raspravama u 1970-im i 1980-im, na temelju čega ga je Valeriu Nicolae Ciolan, romski aktivist iz Rumunjske, 2006. konačno definirao. Ovaj pojam je manje poznat i korišten u znanstvenom diskursu, za razliku od suvremenog javnog i političkog diskursa. U tom kontekstu može se vidjeti djelovanje Europskog Parlamenta, koji je prvi put u travnju 2005. koristio pojam “antigypsism” izjednačujući ga s pojmom “romaphobia” u jednoj od rezolucija, dok je 2015. pozvao na borbu protiv “antigypsism”. Iste i sljedećih godina počele su ga koristiti druge institucije Europske unije; Antigypsyism – a Reference Paper (version June 2017), dostupno na <http://antigypsyism.eu/wp-content/uploads/2017/07/Antigypsyism-reference-paper-16.06.2017.pdf> (pristupljeno 08.11.2017.); Valeriu NICOLAE CIOLAN, The Role of Diplomacy in Achieving Representation and Participation for the Roma; dissertation Faculty of Arts University of Malta, 2006., str. 22 – 32.; dostupno na [http://www.diplomacy.edu/sites/default/files/23082010104317%20Nicolae%20\(Library\).pdf](http://www.diplomacy.edu/sites/default/files/23082010104317%20Nicolae%20(Library).pdf) (pristupljeno 15.10.2017.); Potporni tim Posebnog povjerenika Glavnog tajnika Vijeća Europe za romska pitanja, *Dosta! oslobodimo se predrasuda – upoznajmo Rome!* Strasbourg, 2011., 23 – 24; *Council of Europe Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues*, dostupno na <http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf> (pristupljeno 15.10.2017.).

O znanstvenim istraživanjima stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu u hrvatskim i drugim (napose europskim) historiografijama

U proteklih više od deset godina često sam u svojim znanstvenim radovima isticao pojam “zaboravljeni holokaust” želeći time što izravnije istaknuti kako je istraživanje stradanje Roma za vrijeme Drugog svjetskog rata u mnogim europskim historiografijama, uključujući i hrvatsku, i danas nedovoljno istraženo područje. Pozadina takvog marginalnog znanstvenog interesa može se naći u manjku interesa opće javnosti i njihovih političkih predstavnika za razumijevanje ovog stradanja. Potrebno je imati na umu kako su same romske zajednice bile i nakon Drugog svjetskog rata politički i ekonomski marginalizirane, razjedinjene i bez matične države koja bi se brinula za njihova prava, ili posebnih znanstvenih i kulturnih institucija u kojima bi se inicirala i provodila znanstvena istraživanja. U takvom kontekstu bila je posebice uočljiva marginalizacija romskih žrtava.² Dodatni izostanak razumijevanja opsega romskog stradanja bio je primjetan na pravosudnoj razini, gdje su izostale odgovarajuće materijalne i druge kompenzacije romskim žrtvama i njihovim potomcima. Štoviše, većina europskih država, poput Zapadne Njemačke, odbijala je nakon rata priznati romsko stradanje kao posljedicu nacističke rasne istrebljivačke politike, već su isticali kako je njihov progon potrebno gledati u kontekstu kriminalističkog područja. Jednostavnije rečeno, Romi su više stradali jer su bili optuženi kao “kriminalci,” a ne kao rasni društveni isključenci. Tek političkim priznanjem njemačkih državnih vlasti početkom 1980-ih da su Romi bili žrtve nacističkog rasnog sustava započeo je višedesetljetni proces osvješćivanja njemačke šire javnosti koji je doveo i do 2012. kada je u središtu Berlina kancelarka Angela Merkel s preživjelim romskim stradalnicima otvorila spomenik romskim i sintskim žrtvama.³ U posljednjih nekoliko godina se na dan 2. kolovoza u sve brojnijim europskim državama obilježava stradanje Roma, a sam se datum odnosi na 2. kolovoz 1944. i nacističko masovno ubojstvo nekoliko tisuća Roma u koncentracijskom

² Anton WEISS – WENDT, “Introduction,” u: *The Nazi Genocide of the Roma*, ur. Anton Weiss – Wendt, 1-26. New York – Oxford: Beghahn, 2013; Becky TAYLOR, *Another Darkness, Another Dawn: A History of Gypsies, Roma and Travellers*, London, 2014., 187 – 192.

³ Nadine BLUMER, “Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany’s National Narrative,” u: *The Nazi Genocide of the Roma*, ur. Anton Weiss – Wendt, New York – Oxford, 2013., 1-26.

logoru Auschwitz.⁴ Od 2012. komemoracija u počast romskim žrtvama ubijenim u Hrvatskoj i Europi održava se na groblju u selu Uštici, unutar Spomen područja Jasenovac.⁵

Imajući na umu spomenuti marginalni interes većine europskih vlasti za romsko stradanje u Drugom svjetskom ratu, potrebno je istaknuti kako je s njime bila sukladna marginalnost u znanstvenom (historiografskom) interesu. Ilse About i Anna Abakunova su 2015. unutar *International Holocaust Remembrance Alliance* objavili bibliografski pregled svjetske literature o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu. Navedeni autori primjećuju određeni izostanak interesa znanstvene zajednice za istraživanje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu što je vidljivo i u činjenici kako je tek dvadeset godina od kraja Drugog svjetskog rata izdano prvo sintetsko djelo na tu temu i to njemačkog znanstvenika Hansa-Joachima Döringya, koji je 1964. objavio *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat* u Hamburgu. No i u razdoblju između 1960. i 1970. i dalje je bio vidljiv manjak znanstvenog interesa jer je objavljeno tek pedesetak djela o stradanju Roma. Od 1980-ih započinje se s objavljivanjem više sintetskih djela o navedenoj tematici, što se nastavilo do danas. Od sintetskih djela potrebno je ponajprije spomenuti djelo njemačkog povjesničara Michaela Zimmermanna *Rassenutopie und Genozid. Die nationalsozialistische Lösung der Zigeunerfrage*, objavljeno 1996. u Hamburgu. Značajan korak u razumijevanju ovog stradanja činilo je trosveščano djelo *The Gypsies during the Second World War* izdavača *Centre de recherches tsiganes* i *University of Hertfordshire Press*, u kojem je od 1999. do 2006. analizirano stradanje Roma u većini europskih zemalja. Na tom djelu surađivali su brojni znanstvenici: Giovanna Boursier, Reimar Gilsenbach, Marie-Christine Hubert, Michelle Kelso, Elena Marushiakova, Vesselin Popov, Ctibor Nečas, Erika Thurner, Michael Zimmermann, Herbert Heuss, Henriette Asseo, Frank Sparing, i dr.⁶ Knjiga Guntera Lewya *The Nazi Persecution of the Gypsies* jedan je od pokušaja sintetiziranja stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu, no za nju autori navode kako je izazvala određene kontroverze u stručnoj i široj javnosti. Sedam godina kasnije Michael Zimmermann u Stuttgartu je izdao opširno djelo *Zwischen Erziehung und Vernichtung. Zigeunerpolitik und Zigeunerforschung im Europa des 20. Jahrhunderts*. U tom kontekstu potrebno je spomenuti i doprinos (poticaj) povjesničara koji su se bavili stradanjem Židova u istome ratu, poput Gilada Margalita.⁷

⁴ Danijel VOJAK, "Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta Jasenovac, 2. kolovoza 2012.," *Povijest u nastavi*, X/2014, br. 20 (2), 247-250.

⁵ Isti.

⁶ Prvi svezak pod naslovom "Od 'rasne znanosti' do logora" preveden je u izdanju Ibis grafike u Hrvatskoj 2006., a drugi (*U sjeni svastike*) i treći svezak (*Završno poglavlje*) prevela je ista izdavačka kuća 2009.

⁷ Yaron MATRAS, "Gilad Margalit, 1959-2014," *Romani Studies*, XXIV/2014, br. 2, 211-212.

Interes hrvatske historiografije u proučavanju stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu bio je još slabiji u usporedbi s drugim europskim historiografijama. Nakon završetka Drugog svjetskog rata stradanje Roma bilo je tek usputno spominjano u kontekstu stradanja fašističkih žrtava, posebice u monografskim djelima određenog područja stradalog u ratu, ili kao dio memoarske literature. Tako su, između ostalih, Milko Riffer, Nikola Nikolić i Ilija Jakovljević objavili svoja sjećanja na boravak u jasenovačkom logoru, opisavši pritom i tamošnje stradanje Roma.⁸ No, prvi znanstveni prilozi o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj na ovom području objavljuju Narcisa Lengel- Krizman i Slavica Hrečkovski sredinom 1980-ih, kada i zagrebački znanstveni časopis *Naše teme* objavljuje tematski broj o stradanju Roma na području nekih jugoslavenskih republika. Narcisa Lengel – Krizman objavila je 2003. djelo *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, u kojem je analizirala stradanje romskog stanovništva u logoru Jasenovac 1942. kada je većina njih deportirana, a na kraju djela objavljen je poimenični popis stradalih Roma u spomenutom logoru.⁹ Nadalje, potrebno je spomenuti moje radove, koji posebice istražuju razdoblje od Prvog svjetskog rata, međuratnog razdoblja i ono Drugog svjetskog rata (koje objavljujem u suradnji s Bibijanom Papo i Alenom Tahirijem).¹⁰

Ukratko o povijesti Roma na hrvatskim područjima do Drugog svjetskog rata

Kako bi se mogao povijesno kontekstualizirati položaj romskog stanovništva u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, potrebno je ukratko se osvrnuti na razdoblje koje mu je prethodilo. Ukratko bih istaknuo kako su Romi od doseljavanja na hrvatska područja u XIV. st. do Drugoga svjetskog rata bili više suočeni s razdobljima u kojim su ih vlasti nastojale represivno asimilirati od razdoblje njihovog mirnog suživota s neromskim stanovništvom.¹¹ Romi su u Hrvatskoj, poput ostaloga stanovništva nakon Prvog svjetskog rata, postali dijelom

⁸ Milko RIFFER, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*, Zagreb, 2011.; Nikola NIKOLIĆ, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948.; Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konclozor na Savi*, Zagreb, 1999.

⁹ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942*, Jasenovac, 2003.

¹⁰ Više o tome: Danijel VOJAK, "Izbor iz bibliografije radova o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj," u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.-1945*, ur. Danijel Vojak, Bibijana Papo, Alen Tahiri, Zagreb, 2015., 353 – 369.

¹¹ Više o povijesti Roma od njihovog doseljavanja u XIV. st. do Prvog svjetskog rata na hrvatskim područjima vidjeti kod: Danijel VOJAK, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. – 1941*, Zagreb, 2013., 9 - 39; Danijel VOJAK, *Romi u Prvome svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914. – 1918*, Zagreb, 2015.

nove jugoslavenske državne zajednice. Iako demografski podaci nisu dovoljno pouzdani, zbog loše metodologije i česte etničke mimikrije, oni ipak pokazuju kako je broj Roma u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugoga svjetskog rata bio veći od 70 000, od čega ih je oko 15 000 živjelo na hrvatskim područjima (Banovini Hrvatskoj). Tako su u međuratnoj Hrvatskoj najviše živjeli u istočnim dijelovima Slavonije, Srijema i Baranje, većinom su bili rimokatoličke vjeroispovijesti, mlađe dobne strukture i gotovo potpuno nepismeni.¹² Politika jugoslavenskih državnih vlasti prema Romima nije se razlikovala od prošlih vlasti, a bila je obilježena brojnim neuspješnim pokušajima represivne asimilacije i prisilne sedentarizacije.¹³ Većina Roma živjela je u ruralnim područjima, a manji dio koji je živio u urbanim područjima od kraja 1920-ih podvrgnut je protjerivanju zbog "sprječavanja romskog kriminaliteta."¹⁴ I u ovom su razdoblju središnje jugoslavenske vlasti s banovinskim vlastima, posebice u Savskoj Banovini i kasnije u Banovini Hrvatskoj, nastojale spriječiti romski nomadizam i prisiliti Rome na sedentarizaciju. Iako se u javnosti pozivalo na donošenje posebnog zakona, posebice za vrijeme Banovine Hrvatske, on unatoč tome nije donesen, već su vlasti koristile zakonska rješenja iz austrougarske države upotpunjujući ih s *ad hoc* odredbama.¹⁵ Socijalno-ekonomska marginalizacija Roma u ovome razdoblju uočava se u izostanku ikakvog oblika institucionalnog organiziranja s ciljem poboljšanja njihova položaja u hrvatskom društvu. Takva pasivnost vjerojatno je bila odraz višestoljetnog asimilacijsko-kolonizacijskog pritiska vlasti prema njima i njihove međusobne razjedinjenosti. Romi su se u međuratnoj Hrvatskoj ponajviše bavili obradom drva i metala, poljoprivredom, trgovinom konjima, sakupljanjem sekundarnih sirovina (npr. starog željeza), prosjačenjem i zabavljanjem stanovništva (kao glazbenici ili cirkuski dreseri životinja).¹⁶ Manji je dio Roma u Savskoj Banovini tada uspio u sklopu državne agrarne politike dobiti zemljišta kako bi se mogli baviti poljoprivredom. Istodobno, na ovom području se Rome i

¹² D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 66-89; Danijel VOJAK, "Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske," *Migracijske i etničke teme*, XX/2004, br. 4, 447-476.

¹³ D. VOJAK, *U predvečerje rata*, 66 - 89; D. VOJAK, "Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931.," 447-476.

¹⁴ "Hapšenje cigana," *Riječ Međimurja* (Čakovec), 1.11.1931., 3; "Progon cigana s gradskog područja," *Obzor* (Zagreb), 28.7.1930., 3; "Pokušaj civiliziranja cigana," *Jutarnji list* (Zagreb), 5.6.1938., 14; "Koloniziranje cigana," *Jutarnji list* (Zagreb), 21.3.1939., 13.

¹⁵ Zoran JANJATOVIĆ, *Deca careva, pastočard kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 - 1941*, Beograd, 2005., 17; Mihael SOBOLEVSKI, "Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji," u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 2, ur. Hans-Georg FLECK i Igor GRAOVAC, Zagreb, 2000., 395; Ljubomir MAŠTROVIĆ, "Kako bi cigani postali radiše?," *Dom* (Zagreb), 8. V. 1929., 5.

¹⁶ D. VOJAK, "Romi u popisima stanovništva," 447-476.

dalje percipiralo kao lopove, varalice, širitelje zaraze, otimače djece i besposličare. Takva percepcija često se u novinama (pre)naglašavala, osobito u slučajevima romskih krađa, prijevara i drugih protuzakonitih radnji, a kao posljedica toga javljaju se nerijetki slučajevi nasilnog obračunavanja stanovništva s Romima.¹⁷

Razdoblje Drugog svjetskog rata ostavilo je znatne posljedice po romske zajednice u mnogim europskim državama. I prije tog rata, njemačka država je prednjačila u inovativnosti mjera u suzbijanju onoga što su nazivali "ciganskom napašću." To je bilo posebno vidljivo 1899. u osnivanju posebnog policijskog odjela - Ciganske informativne službe (njem. *Zigeuenernachrichtendienst* ili *Zigeunerzentrale*) u sklopu minhenske policije. Nekoliko godina kasnije unutar ovog Odjela uspostavljena je kartoteka s osobnim podacima nekoliko tisuća Roma i Sinta s ciljem nadziranja i ograničavanja njihovog kretanja.¹⁸ Njemačke su vlasti od početka XX. st. donošenjem brojnih represivnih odredbi nastojale asimilirati Rome u kontekstu navodnih potreba za "rasnim pročišćenjem" njemačkoga društva od svih kriminalnih i rasno inferiornih elemenata.¹⁹ Nationalsocijalističke vlasti po dolasku na vlast u Njemačkoj 1933. naslijedile su navedeni represivno-asimilacijski model u odnosu prema Romima te ga nadogradile u skladu s njihovim rasno-eugeničkim teorijama. U takvom kontekstu nastaje nationalsocijalistički "projekt" *Endlösung* (tzv. "Konačno rješenje"), unutar kojeg su predlagane mjere poput eutanazije i sterilizacije Roma, a sve s ciljem zaštite rasne čistoće njemačkog (i drugih) naroda.²⁰ Nationalsocijalistički model odnosa prema Romima temeljio se na rasnim zakonima, a u početku je uključivao eugeničke mjere poput sterilizacije, ograničavanja kretanja i koncentriranja Roma izgradnjom sustava logora. Podloga tim mjerama bila je rasna teorija o Romima kao parazitima i "mješancima" više nacija (rasa) (njem. *Mischvolk*). Rasni teoretičari poput Roberta Rittera donijeli su rasnu

¹⁷ Mihovil (Miškina) PAVLEK, "K agrarnoj reformi ili - što ćemo s ciganima?," *Razgovor* I/1920, br. 2-3, 37-38; Ivan ZATLUKA, "Ciganski problem," *Podravske novine* (Koprivnica), 3.9.1938., 2; D. VOJAK, "Romi u popisima stanovništva," 187-200.

¹⁸ Angus FRASER, *The Gypsies*. Oxford, 1995., 251-252; Gilad MARGALIT, *Germany and its Gypsies: a Post - Auschwitz Ordeal*, Madison, 2002., 30-31; Guenter LEWY, *The Nazi Persecution on the Gypsies*. Oxford, 2000., 5.

¹⁹ Guenter LEWY, *The Nazi Persecution*, 24-25.

²⁰ O njemačkome modelu progona Roma vidi kod: Michael ZIMMERMANN, "Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933 - 1942," u: *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro i Robert M. Ehrenreich, Washington, 2002., 9-21; Herbert HEUSS, "Njemačka politika Cigana 1870. - 1945," u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, sv. 1, Zagreb, 2006., 1-67; Frank SPARING, "Ciganski logori: nastanak, karakter i značenje logora kao sredstva progona Sinta i Roma u doba nationalsocijalizma," u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, 27-67.

klasifikaciju Roma, prema kojoj su oni bili podijeljeni na sedam rasnih kategorija. Ritterova klasifikacija temelji se na shvaćanju kako *Reinrassiger Zigeuner* ("čistokrvni Cigani") čine tek manji i bezopasan dio za rasnu čistoću njemačkog naroda, dok većinu Roma shvaća kao rasno nečistu zbog miješanja s drugim rasama (njem. *Mischlinge*). Zbog toga se većinu Roma definiralo kao *Zigeunermischlinge* ("hibridni Cigani") te kao dio skupine "besposličara" (njem. *Asoziale*), smatrajući ih društvenim parazitima biološki predodređenima za kriminalitet. Sam Ritter je predlagao njihovo zatvaranje u logore i steriliziranje.²¹ Nacističke su vlasti na temelju takve rasne politike donosile odredbe o borbi protiv "ciganske kuge," kao što je "Dekret o borbi protiv ciganske opasnosti," koji je krajem 1938. donio Heinrich Himmler. Između ostalog, njime se propisivalo sprečavanje ulaska i protjerivanje stranih Roma, evidentiranje svih Roma s ciljem definiranja njihova rasnog statusa, a određivalo se i ograničavanje izdavanja dozvola za pukućenje i boravak u pograničnim područjima.²² Početkom Drugog svjetskog rata u nacionalsocijalistički model prema Romima uvrštene su mjere poput deportacije Roma u koncentracijske logore, gdje su bili mučeni, korišteni kao radna snaga i ubijeni.²³ Rezultat takve politike bio je genocid nad Romima koji sami Romi nazivaju *Porajmosom* ("komadanje," "fragmentacije," "uništenje") ili sve češće pojmu *Samudaripen* (hrv. potpuno uništenje/ubijanje), pojmovima sličnima pojmu holokausta.²⁴

²¹ H. HEUSS, "Njemačka politika," 18-19; F. SPARING, "Ciganski logori," 51; G. LEWY, *The Nazi Persecution*, 43-49, 102-106; G. MARGALIT, *Germany*, 34-38.

²² H. HEUSS, "Njemačka politika," 15; A. FRASER, *The Gypsies*, 257-260; J. K. Peukert DETLEV, *Inside nazi Germany: conformity, opposition and rasism in everyday life*, London, 1987, 211-216.

²³ Više o stradanju Roma u nacističkoj Njemačkoj vidjeti: Karola FINGS, "Romi i Sinti u koncentracijskim logorima," u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, sv. 1, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, Zagreb, 2006, 69-114.; Reimar GILSENBAACH, "Pregledna kronologija progona Cigana pod nacionalsocijalizmom (1933. – 1945.), u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: U sjeni svastike*, sv. 2, ur. Donald Kenrick, Zagreb, 2009, 201-222; Myriam NOVITCH, "Genocid nad Romima u nacističkom režimu," *Europski glasnik*, XVII/2012, br. 17, 829-833.

²⁴ Pojam holokausta u ovome se kontekstu koristi kao termin koji se odnosi na nacistički genocid nad Židovima, Romima i drugima. Taj pojam ima istoznačnice u drugim jezicima (npr. francuski *Shoah*, armenski *Aghet*, ukrajinski *Holodomor*, arapski *Anfal*). Neki znanstvenici pojam holokaust smatraju izrazom provođenja masovnog terora i genocida nad određenim etničkim zajednicama. Osim toga, neki romolozi poput Iana Hancocka ističu potrebu upotrebe pojma *Porraimos* (hrv. razdiranje, proždiranje, silovanje), no drugi znanstvenici kritiziraju taj pojam kao "etički i lingvistički neodgovarajući" jer ponajprije označava seksualno nasilje i nije dio "povijesne memorije" Roma. Ostali znanstvenici koriste se romskim pojmom *Samudaripen* (hrv. potpuno uništenje/ubijanje), dok se njemački služe pojmom *Zigeunermord*, kao analognim terminu *Judenmord*. U Hrvatskoj se za stradanje Roma u Drugome svjetskom ratu u početku koristio pojam *Porraimos*, koji je bio korišten prilikom obilježavanja 2. kolovoza u Jasenovcu kao Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve Porajmosa/Holokausta u znak sjećanja na 2. kolovoza

Početak progona Roma u NDH: Rasni zakoni

Drugi svjetski rat zahvatio je hrvatska područja u travnju 1941. uslijed kraćeg vojnog sukoba Sila Osovine predvođenih Njemačkom s vojskom Kraljevine Jugoslavije, a nakon njene kapitulacije osnovana je Nezavisna Država Hrvatska (dalje NDH). Profasistički Ustaški pokret predvođen Antom Pavelićem preuzeo je vlast navedene države uz pomoć i podršku Sila Osovine, koju su priznavale samo države povezane s navedenim vojno-političkim savezom. Država je bila vojno i politički podijeljena između njemačke i talijanske okupacijske zone. Potrebno je napomenuti kako je ustaški režim karakterizirao diktatorsko-autoritativan način vlasti, koji je provodio politiku u skladu s proglašenim rasnim zakonima. Dio hrvatskog stanovništva ubrzo se započeo organizirano odupirati formirajući partizanski (antifasistički) pokret predvođen komunistima.²⁵

Ustaška političko-ideološka promišljanja o oblikovanju novoosnovane hrvatske države isključivala su pripadnike manjinskih dijelova stanovništva, poput Židova, Srba i Roma, ističući kako oni ne mogu živjeti u novouspostavljenoj državi.²⁶ Jedno od takvih promišljanja objavljeno je od strane anonimnog autora u varaždinskom listu *Hrvatsko jedinstvo*, koji početkom svibnja 1941. navodi tri etničke skupine kao glavne “socijalno-političke probleme” za novu hrvatsku vlast. Tako Srbe opisuje kao “opasne i smrtonosne guje,” a Židove kao “parazite – nametnike,” dok za Rome navodi kako je potrebno njihovo “odstranjenje” iz hrvatskog društva jer

...[N]arod, koji ima zdravih životnih sokova, mladih i svježih snaga – mora stresti sa sebe sve takve nepoćudne nametnike. To traži naša sadašnjost, naša budućnost, naš mir i naša sloboda; to traži briga za naše buduće hrvatske naraštaje. Iz narodnoga tijela treba izrezati sve čireve. Operacija će biti teška, ali će zato narodno tijelo, kada prođe groznicu, biti opet

1944., kada je oko 3000 Roma ubijeno u koncentracijskom logoru Auschwitz. Od 2016. pojam Porajmos zamijenjen je pojmom *Samudaripen* u nazivu ove komemoracije što je na tragu preporuke Međunarodne romske unije iz kolovoza 2016. Donald KENRICK, “Holocaust,” u: *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007, 109-113; Donald KENRICK, “Porraimos,” u: *Historical Dictionary of the Gypsies*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007, 203; A. WEISS-WENDT, “Introduction,” 23-24.; Ian HANCOCK, *We are the Romani people*, Hatfield, 2012, 34; Elena MARUSHIAKOVA i Vesselin POPOV, “Holocaust, Porrajmos, ‘Samudaripen ... Tworzenienowej mitologii narodowej,” *Studia Romologica*, III/2010, 75-94; “Zaključci sa sastanka Međunarodne romske unije (URU), Riga, Latvija,” u: *Svjetski dan romskog jezika 03-05/11/2016*, ur. Andrea Šimek i Veljko Kajtazi, Zagreb, 2016., 86.

²⁵ Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2007, 399-461; Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008., 205-349.

²⁶ *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svjetskom ratu: Zbornik Dokumenta*, sv. 1 Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945, Beograd, 1993., xxxiii.

mlado, svježe i poletno (...) vjerujemo, da će se sada odstraniti sve ono, što je bilo protiv svoga hrvatskoga naroda i riječju i djelom. Izdajicama ne može biti mjesta u slobodnoj-ustaškoj Hrvatskoj!...²⁷

Ustaške vlasti nisu dugo čekale s rješavanjem onoga što se u javnosti nazivalo “ciganskim pitanjem.” Ono što im je išlo u prilog jest postojanje negativnih predrasuda prema Romima na temelju čega su oni bili prikazivani kao “paraziti” u novoj ustaškoj Hrvatskoj. Na temelju toga su ustaške vlasti ubrzo po preuzimanju vlasti u NDH započele s progonom romskog stanovništva. Kako bi se zakonski i socijalno izoliralo romsko stanovništvo, donijeti su krajem travnja 1941. rasni zakoni, poput “Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti,” “Zakonske odredbe o državljanstvu” i “Zakonske odredbe o zaštiti arijevske krvi i časti hrvatskog naroda,” u čijem je članku 4. jasno navedena rasna klasifikacija Roma.²⁸ U ovim je zakonima primjetan određeni utjecaj Nürnberških zakona, posebice u definiranju arijevskog podrijetla.²⁹ Zanimljivo je spomenuti i sličnosti u rasnoj klasifikaciji između ustaških i njemačkih vlasti u Srbiji.³⁰ Kao jedan od provedbenih akata “Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti” bilo je donošenje dokumenta “Izjave o rasnoj pripadnosti” koji je bio popraćen s “Uputom za sastav izjave o rasnoj pripadnosti.” Na dvije stranice formulara “Izjave” bilo je potrebno izjasniti se je li određena osoba “arijskog ili nearijskog podrijetla,” odnosno da li ona među svojim predcima ima “osoba nearijskog porijekla.”³¹ U “Uputama” je dodatno pojašnjen način na koji se treba ispuniti navedeni dokument, ističući da:

...kao nearijci osim Židova u prvom redu dolaze u obzir Cigani, dalje Tatari, Kalmiki, Armenci, Perzijanci, Arapi, Malajci i Crnci....³²

Osim ovih rasnih zakona, Romi su bili diskriminirani i drugim zakonima u NDH. Tako su bili isključeni iz rada u državnim službama ili im je bilo uskraćeno pravo javiti se na natječaj za takve poslove (npr. u željeznici), a ukoliko se netko arijskog podrijetla želio

²⁷ “Tri socijalno-politička problema,” *Hrvatsko jedinstvo* (Varaždin), 3.5.1941., 1.

²⁸ Narcisa LENGEL-KRIZMAN, “Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945,” *Časopis za suvremenu povijest*, XVIII/1986, br. 1, 30-32; Pavao MATIJEVIĆ, “Rasna pripadnost,” *Glasnik biskupija bosanske i srijemske* (Đakovo), 15.4.1942., 52-53.

²⁹ Mark BIONDICH, “Persecution of Roma – Sinti in Croatia, 1941. – 1945,” u: *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich, Washington, 2002., 34.

³⁰ Fikreta JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1978., 179.

³¹ HR-DAV-25, kut. 16, 1941, br. 9774/41.

³² Isto.

oženiti njima, bilo je potrebno dobivanje posebne potvrde od strane Ministarstva unutar-njih poslova.³³

Kolonizacija i popisivanje Roma

Ubrzo nakon donesene zakonske podloge za progon Roma, državne su vlasti poduzele sljedeći korak, a to je bilo popisivanje Roma kako bi se ustanovio njihov točan broj na određenom mjestu. Napomenuo bih kako državnim vlastima nije bilo moguće utvrditi točan broj Roma jer se planirani popis stanovništva za 1941. nije proveo uslijed izbijanja Drugog svjetskog rata te su se oni koristili podacima iz popisa stanovništva iz 1931.³⁴

Istodobno, Zavod za kolonizaciju NDH inicirao je popisivanje Roma i to zbog pritiska križevačkih lokalnih vlasti. Naime, križevačke kotarske i gradske vlasti su 1937. poslale tadašnjim banskim vlastima Savske banovine predstavku o potrebi rješavanja “ciganskog pitanja,” u kojoj su predložile donošenje posebnog zakona o Romima (“Zakona o kolonizaciji i civilizaciji nomadskog ciganskog plemena”).³⁵ Pozadina ove predstavke bile su optužbe tamošnjih lokalnih vlasti o romskom kriminalitetu i širenju zaraze među stokom, zbog čega je i dolazilo do nasilnih sukoba, kao što to pokazuje slučaj iz siječnja 1936. kada su seljaci u Selima (u križevačkoj okolini) u siječnju 1936. protjerali Rome i spalili im svu imovinu.³⁶ Na temelju ove inicijative, banske vlasti Savske banovine provele su anketu među lokalnim vlastima tražeći od njih da se izjasne podržavaju li “kolonizaciju Roma” te koliko su materijalnih sredstava spremne izdvojiti za njeno provođenje. Znatan dio lokalnih vlasti odgovorio je na navedenu “anketu” jasnom podrškom, no istodobno je tek manji dio njih bio spreman izdvojiti određena sredstva za njeno provođenje zbog čega se od projekta i odustalo.³⁷ Slične pritužbe i predstavke nastavile su se i za vrijeme Banovine Hrvatske,

³³ Danijel VOJAK, Bibijana PAPO, Alen TAHIRI, “Dokumenti,” u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941. – 1945.*, Zagreb, 2015., 82-85.

³⁴ Zanimljivo je navesti kako se u fondu Republičkog zavoda za statistiku nalaze demografske procjene o broju Roma u NDH na temelju popisa stanovništva iz 1931; HR-HDA- 367, sv. 81-82, kut. 63.

³⁵ HR-HDA-246, kut. 79, br. 9972-III-6-1937; “Križevčani žele riješiti pitanje cigana.” *Jutarnji list*, 16.09.1937., 12.

³⁶ “Navala seljaka na ciganske šatore,” *Jutarnji list*, 15.01.1936., 13.

³⁷ HR-HDA-246, kut. 79, br. 9972-III-6-1937; više o ovome kod: Danijel VOJAK, “Anketa o kolonizaciji cigana” ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini,” *Časopis za suvremenu povijest*, XLVII/2016, br. 2, 431-458.

kada su križevački gradski zastupnici pozivali na prikupljanje novaca među građanima i seljacima za “cigansku kolonizaciju.”³⁸ Unatoč brojnim pokušajima križevačkih kotarskih i gradskih vlasti, “cigansko pitanje” za njih je i dalje ostalo neriješeno. Tome najbolje svjedoči službena peticija koju je potpisalo devetnaestero stanovnika Sv. Ivana Žabno 3. lipnja 1941. i uputilo Gradskom poglavarstvu u Križevcima. U peticiji se žale na Rome optužujući ih kao potencijalne širitelje zaraze (bedrenice), jer su konzumirali uginulu kravu te na njihovo kriminalno djelovanje. Zbog toga su tražili “odstranjenje” Roma i preuzimanje njihove imovine.³⁹ Ova inicijativa bila je zatim usmjerena prema Ministarstvu unutarnjih poslova NDH, koje se sredinom lipnja 1941. obratilo Zavodu za kolonizaciju s upitom o “ciganskoj kolonizaciji.”⁴⁰ Isti je Zavod zatim 1. srpnja 1941. odgovorio kako najveći problem u kolonizaciji Roma predstavljaju nepouzdana statistički podaci o njihovom broju, navodeći kako:

“...statistički podatci prikupljeni izvršenim popisom 1921. god. 1931. te 1941. god. iskazuju vrlo mali broj cigana, zbog toga što su se cifre sakrivala, da bi se dobio što bolji omjer narodnosti, te su se cigani iznosili u rubrikama prema vjeri ili materinskom jeziku i to: vjere katoličke, muslimanske i pravoslavne, dok se je jedan dio cigana unosio u rubriku s ciganskim materinjim jezikom. Kako sami činovnici statističkog ureda u Zagrebu konstatuju, ti se podatci ne mogu smatrati stvarnim, jer je iskazan manji broj nego što ih ima kao n. pr. Sarajevo ih ima prema statističkim podacima svega 2, dok međutim u samom Sarajevu ima čitava t.zv. ciganska mahala sa dosta velikim brojem cigana. Naročito su netočni podatci za Bosnu i Hercegovinu. Prema izloženom, statistički podatci sa kojima raspolaže državni statistički ured. Neobjavljeni i objavljeni, su nedovoljni i takodjer praktično neupotrebljivi, kako za stvaranje plana, tako i za provodjenje kolonizacije cigana....”⁴¹

Upravo zbog poteškoća vezanih za utvrđivanje stvarnog broja Roma, Zavod je predložio da se Romi, na temelju članka 4 Zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti, što prije prijave svojoj općini koja će ih popisati, te da se popisi dostave nadležnim kotarskim vlastima i Ministarstvu unutarnjih poslova. Također, predloženo je kotarskim vlastima da predlože mogućnosti, načine i mjesta “potpune kolonizacije Roma.” Na kraju istog dopisa navodi se:

³⁸ “Koloniziranje cigana,” *Jutarnji list*, 21.03.1939., 13.

³⁹ HR-HDA-246, kut. 79, br. 5186, 1941.

⁴⁰ O ovome više kod: Danijel VOJAK, “Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi ‘odstranjenja’ Roma,” u: *Zbornik radova: Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svjetskom ratu*, ur. Vojislav Vučinović, Beograd, 2015., 43-51.

⁴¹ HR-HDA-246, kut. 79, br. 1179/1941.

“...Zavod za kolonizaciju stavlja gornji prijedlog prikupljanja podataka o ciganima putem naslova, zbog toga što će se općom naredbom ministarstva unutrašnjih poslova mnogo prije doći do stvarnih podataka i što će se na taj način privremeno prikriti svrha prikupljanja....”⁴²

Upravo je ovaj navod značajan jer sugerira kako je Zavod za kolonizaciju nastojao prikriti stvarne razloge popisivanje Roma – pripremu njihove sveobuhvatne kolonizacije. U takvom političkom kontekstu je Ministarstvo unutarnjih poslova NDH 3. srpnja 1941. objavilo odredbu o popisivanju Roma navodeći da je to “prva mjera u postupku protiv cigana.”⁴³ Istom odredbom istaknuto je kako općinske vlasti zajedno s redarstvenim snagama moraju do kraja srpnja provesti popis unutar kojega moraju naznačiti ime i prezime, spol, zanimanje te način života (sjedilački ili nomadski) Roma na svom području. Ovdje je primjetno kako se od Roma nisu tražili podaci o njihovoj vjeroispovijesti. Kao posebna zanimljivost u ovoj odredbi je protjerivanje stranih Roma što podsjeća na slične odredbe o Romima koje su vlasti na hrvatskim područjima donosile od XVI. st. nadalje.⁴⁴ Kako bi se navedena odredba bolje provela, neke su lokalne vlasti objavile u medijima poziv (naredbu) na popisivanje Roma. Tako je Redarstveno ravnateljstvo u Sarajevu 3. srpnja 1941. izdalo naredbu u kojoj se navodi kako:

...pod prijetnjom najstrože kazne pozivaju se svi Cigani Srbijanci nastanjeni u gradu Sarajevu, da se bez obzira na spol i bez obzira na zvanje prijave u roku od dva dana u sobu broj 12 redarstvenog ravnateljstva. Starješine kućanstva (domaćini) mogu prijaviti samo svoje članove obitelji. Stanare samce ili samice ne mogu prijavljivati i takvi su se dužni sami prijaviti. Tko ne bude postupao po gornjoj naredbi bit će pokraj stroge kazne i upućen na prisilni rad....⁴⁵

⁴² HR-HDA-246, kut. 79, br. 1179/1941,

⁴³ HR-DAZG-1050, kut. 25, br. 4066; Slavica HREČKOVSKI, “Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac,” u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović, Jasenovac, 1985., 35.

⁴⁴ HR-DAZG-1050, kut. 25, br. 4066; Milan BULAJIĆ, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. 2, Beograd, 1988., 83-84; N. LENGEL- KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 35.

⁴⁵ Žak FINCI, “O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva,” u: *Sarajevo u revoluciji, sv. 2: Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*, ur. Nisim Albahari, Sarajevo, 1977., 195; Mehmed DŽINIĆ, “Vrača - Stratište nepokorenih i nepobijeđenih,” u: *Sarajevo u revoluciji, sv. 4: U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 – april 1945)*, ur. Nisim Albahari, Sarajevo, 1981., 642.

Dva tjedna kasnije Redarstveno ravnateljstvu u Zagrebu objavilo je “oglas” u kojem je navedeno kako:

...odredbom Ministarstva unutrašnjih poslova od 3. VII. 1941. broj 13542 Pr. M.U.P. – 1941. imadu se popisati svi cigani obojeg spola, kao i djeca koji borave stalno i nestalno na području grada Zagreba bez obzira na zanimanje. Obzirom na to pozivaju se svi cigani, koji borave na području grada Zagreba, da se radi popisa prijave kod Redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, Gjorgjićeva ulica br. 4 u katu soba br. 12 i to dana 22 i 23 srpnja o. g. od 16 do 19 sati...⁴⁶

Na prostoru NDH tijekom ljeta 1941. provodilo se popisivanje Roma, što su neki od suvremenika tih događaja smatrali “početkom otvorene hajke na Cigane.”⁴⁷ Nažalost, prema dostupnim izvorima danas nisu sačuvani svi popisi Roma provedenih u NDH, a od onih sačuvanih treba istaknuti popise Rome s područja općina Ludbreg, KrižovljanCestica, Jalžabet, Bartolovac, Berek, Podravske Sesvete, Erdevik, Banja Luka i kotara Krapina.⁴⁸ Iz popisa je uočljivo kako je većina Roma živjela sjedilačkim načinom života, što pokazuje primjer popisanih Roma u Jalžabetu i Bartolovecu, dok je manji dio popisanih Roma i dalje živio nomadski. Za jedan dio Roma navedeno je da se bave prosjačenjem, dok su se drugi bavili trgovinom, nadničarenjem ili izradom korita.

Iz dostupnih popisa može se uočiti kako su time ustaškim vlastima dani ključni podaci vezani za romsko stanovništvo na njihovom području, posebice oni koji se odnose na njihovo brojčano stanje i način života (sjedilački ili nomadski) te podaci o njihovom ekonomskom stanju. Ovi podaci trebali su biti iskorišteni, ponajprije, za kolonizaciju Roma. Same prednosti u kolonizaciji Roma iznio je Zavod u srpnju 1941. navodeći kako:

“...1. Cigani su uzročnici prijenosa zaraznih bolesti kako kod ljudi tako i kod stoke, zbog skitačkog načina života, te načina zarade prosjačenjem, sviranjem, kotlarenjem, krparanjem, mešetarenjem konjima, peradi, jajima, perjem i slično, te zbog loših higijenskih prilika života i hranjenja crknutim živinama i životinjama čije bolesti često namjerno raznose da bi do njih došli.

⁴⁶ *Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945.*, br. 1 (ožujak – prosinac 1941.), Zagreb, 1981, 72; O tome više vidjeti: “Cigani s područja Zagreba moraju se prijaviti,” *Hrvatski narod* (Zagreb), 19.7.1941., 7; “Zigeuner müssen sich polizeilich melden,” *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Agram/Zagreb), 19.7.1941., 4.

⁴⁷ Emil IVAN, *Nepokorena mladost (SKOJ u prvim godinama ustanka)*. Zagreb, 1961., 120.

⁴⁸ HR-HDA-255, kut. 10, br. 15 / br. 114 / br. 24 / br. 71; HR-DABJ-21, br. Br. E1-I, 12; HR-DABJ-20, kut. 7, br. E 3 - 1 i, 14 / br. E 3 - 1 i, 14; HR - HDA -223, kut. 28, pr. bb./41; ARSBL -74, kut., br. 661/41; HR-HDA-255, kut. 10, br. 8.

2. Oslobodili bi na taj način sela i gradove, naročito turistička mjesta prosjačenja ugrožavanja lične i imovinske sigurnosti/sitnijih i krupnijih krađa stoke i stočne hrane, peradi i t.d. prevara, tuče i ostalih manjih ili većih delikata.
3. Prisilnim koloniziranjem cigana oslobodili bi od cigana uzurpirana zemljišta, ponajčešće seoske pašnjake, te pašnjake seoskih zajednica, šumske enklave, te zemljišta privatnih posjednika, koje su cigani uzurpirali da bi na njima sazidali svoje primitivne domove....⁴⁹

Ministarstvo unutarnjih poslova trebalo je prikupljene podatke o popisivanju Roma dostaviti Zavodu i to zajedno s prijedlozima "o mogućnosti, načinu i mjestu potpune kolonizacije cigana." Također, potrebno je istaknuti kako je Zavod predlagao da se zabrani izdavanje dozvola za putovanje, ustvari kretanje Roma do donošenja "daljnje odredbe" što je značilo da se u potpunosti željelo kontrolirati njihov položaj do donošenja konkretnih planova što s njima uraditi.⁵⁰ Nisu poznate daljnje aktivnosti Zavoda u pripremanju ili provođenju same kolonizacije Roma u NDH zbog čega je logično zaključiti kako se od ove kolonizacije odustalo, vjerojatno zbog nedovoljne spremnosti vlasti NDH u njezinu provođenju uslijed sve težih ratnih (ne)prilika.

Masovna ubijanja Roma

Nije poznato da su ustaške vlasti osmislile poseban dokument ili program u kojem su odredile da se Romi masovno likvidiraju, no unatoč tome poznati su takvi slučajevi. Prvi poznati slučaj masovne likvidacije Roma dogodio se 29. srpnja 1941. kada je ubijeno 15 Roma u Ivanić Jarku kraj Karlovca.⁵¹ Posljednjeg dana srpnja 1941. ustaške su snage na području Donje Bučice (kotar Glina) ubile 19 Srba, 11 Roma i 3 Hrvata.⁵² Krajem prosinca 1941. i početkom siječnja 1942. ubijena su 74 Roma iz sela Desno Sredičko, Štipan i Lasinje u Rakovu Potoku te 105 Roma u Banskom Kovačevcu (područje Vrginmosta). Istoga dana ubijena su 24 Roma iz naselja Pištac i Glavica kod sela Skakavac, a 6. siječnja 1942. ustaške

⁴⁹ HR-HDA-246, kut. 79, br. 1179/1941.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 40.

⁵² Ljuban ĐURIĆ, *Banijski partizanski odredi: 41-45*, Beograd, 1988., 42.

vlasti ubile su 41 Roma iz sela Popović u šumi Domaći Lug.⁵³ Masovna ubijanja Roma nastavila su se do kraja rata, o čemu svjedoči ubojstvo 30 Roma iz Jezerana (područje Brinja) i 11 Roma u Lučkom Cerju i Sv. Roku (kotar Gračac) sredinom srpnja 1944.⁵⁴ Nakon ustaškog preuzimanja vlasti na širem području Grubišnog Polja stradalo je tamošnje romsko stanovništvo, koje je živjelo u Stalovicama: ošišali su im kosu, a oni sami su se pribojavali da ih ustaše ne “unište,” imajući na umu praksu njihovih njemačkih saveznika.⁵⁵ Zanimljivo je također istaknuti kako su talijanske vlasti pomagale vlastima NDH u zatvaranju Roma. O tome svjedoči primjer 7 Roma iz porodice Hudorović (Dreženica), koje su talijanske vlasti “uhvatile” početkom lipnja 1942. i zatim predale vlastima NDH u Ogulinu, gdje su ubijeni.⁵⁶ Potrebno je napomenuti kako se prema dostupnim izvorima navedena masovna ubojstva Roma u razdoblju do prve polovice 1942. nisu odvijala sustavno, niti je postajala određena zapovijed ili uputa vojnih i civilnih vlasti NDH za njihova provođenja. Romi su vjerojatno i u tim slučajevima bili kolateralnim žrtvama, ponajprije sukoba vlasti NDH sa sve aktivnijim partizanskim pokretom, ali pritom to nimalo ne umanjuje njihovo stradanje.

Deportacije Roma

Sljedeća faza u progonu Roma u NDH bila je i ključna, jer su ustaške vlasti u proljeće 1942. naredile deportaciju Roma u jasenovački logor, gdje je većina njih bila ubijena. Dostupni podaci govore o tome da su Romi bili deportirani u jasenovački logor i prije svibnja 1942. kada je to učinjeno sustavno i na razini cijele NDH. Naime, već tijekom 1941. i sve

⁵³ Adam DUPALO, *Banija i Sisak u NOP-u 1941: događaji, svjedočanstva, dokumenti*. Zagreb, 2014., 71, 218-219, 262; Dušan BAIĆ, *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941-1945*, Vrginmost, 1980, 262, 445-446, 597-599, 857; Božo VUKOBRATOVIĆ, “Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941.” u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10. – 13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić, Zagreb, 1972., 360; Bogdanka ROMČEVIĆ, “Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Vojnić 1941-1945.” u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac, 1989, 1276-1279; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 40-41.

⁵⁴ Milan BUKVIĆ, *Otočac i Brinje u NOB 1941.-1945*. Otočac: Savez udruženja boraca NOR-a općine, 1971., 38; Milica BANDA, “Ljudski gubici na području kotara Gračac tokom NOR-a.” U: *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941. – 1945.*, ur. Đuro Zatezalo, knj. 1. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1984., 997.

⁵⁵ Milan BASTAŠIĆ, *Bilogora i Grubišno Polje 1941–1991*. Banja Luka-Beograd: Udruženje bivših logoraša Drugog svjetskog rata i njihovih potomaka u Republici Srpskoj, 2009., 103.

⁵⁶ Milica BANDA, “Ljudski gubici na području općine Drežnica od 1941. do 1945. godine,” u: *Partizanska Drežnica*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac: Historijski arhiv u Karlovcu, 1982., 882.

do svibnja 1942. odvijale su se deportacije Roma u jasenovački logor, no one su bile rijetke i nesustavne, kao što pokazuju primjeri deportiranih Roma iz Slavonskog Broda, Virovitice, Vrgin mosta, Križevaca i Duge Rese.⁵⁷ Period sustavnih deportacija započinje Okružnikom Ministarstva unutarnjih poslova i odredbom Ustaške nadzorne službe, uz podršku Ravnateljstva za javni red i sigurnost, od 19. svibnja 1942., kojom je propisano sljedeće:

“...prema usmenoj obavijesti Ravnateljstva za javni red i sigurnost, župske redarstvene oblasti dobile su nalog da pokupe sve cigane sa područja svih kotareva i da ih predadu kotarskim oblastima, koje će sa ciganima postupati prema izdanom nalogu...”⁵⁸

Nameće se pitanje o okolnostima koje su dovele do izdavanja te naredbe. Neki ističu utjecaj nacističkih vlasti, koje su na umu imale i slične deportacije u Rumunjskoj i Bugarskoj.⁵⁹ Tako su, prema nekima, vlasti NDH čekale povoljnije vremenske uvjete, kada su mogle bolje organizirati deportacije Roma, no ta teza nije potkrijepljena.⁶⁰ Istodobno, drugi znanstvenici navode kako su vlasti NDH započele s deportacijom Roma tek u kasno proljeće 1942. i to nakon određenih deportacija srpskog i židovskog stanovništva, što su držale prioritetnijim od deportacija Roma.⁶¹ U tome kontekstu neki su naveli kako je deportacija Roma ustvari bila posljedica ustaške politike deportacija srpskog stanovništva, što je dovelo do “radikalizacije odnosa” vlasti NDH prema drugim manjinskim skupinama.⁶² Većina od navedenih teza temelji se na određenim promišljanjima, ali bez većeg uporišta u poznatim izvorima.

Na temelju ove odredbe započela su masovna uhićenja i odvođenja Roma, a novine su izvještavale kako se tim rješava “cigansko pitanje” iskorištavanjem njihove radne snage u logorima.⁶³ Vlasti NDH zasigurno su uvidjele moguće probleme u postupku izvršavanja

⁵⁷ S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941 – 1945*, Slavonski Brod, 1982, 381., 386-387., 397., 399.

⁵⁸ VARS, NDH K148aI F4 D29; Vladimir DEDIJER, *Vatikan i Jasenovac: dokumenti*, Beograd, 1987., 302-303; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 41-42.

⁵⁹ N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 42; M. BIONDICH, “Persecution of Roma,” 36, 43-44.

⁶⁰ N. LENGEL-KRIZMAN, “Genocid nad Romima – Jasenovac 1942..” U: *Spomen-područje Jasenovac*, ur. Tea Benčić Rimay. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, 2006., 162.

⁶¹ M. BIONDICH, “Persecution of Roma,” 35-36.

⁶² Alexander KORB, “Ustaša Mass Violence Against Gypsies in Croatia, 1941 – 1942,” u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ur. Anton Weiss-Wendt, New York-Oxford, 2013., 72-95.

⁶³ “Koprivnica,” *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Agram/Zagreb), 18. 6. 1942., 10; “Križevci,” *Deutsche Zeitung in Kroatien* (Agram/Zagreb), 12. VI. 1942., 8.; “Hrvatska se sela čiste od cigana,” *Nova Hrvatska* (Zagreb), 3. 6. 1942., 8.; “Hrvatska rješava pitanje Cigana,” *Hrvatski narod* (Zagreb), 14.6.1942., 4.

deportacija Roma u jasenovački logor, poput njihova potencijalnog otpora. Stoga su same obmanjivale Rome, nastojeći im prikazati njihovo odvođenje kao kolonizaciju na imanjima iseljenih Srba i Crnogoraca na Kosovu ili raseljavanje u druge dijelove države (poput Bosne ili središnjih dijelova NDH), ili pak kao preseljenje u "cigansku državu."⁶⁴ Dijelu Roma ustaške su vlasti prilikom deportacija govorile kako će ih vratiti u Rumunjsku kao njihovu domovinu, a nekima su spominjali da će ih odvesti na rad u Sloveniju (Celje).⁶⁵ Na takav su način započele deportacije Roma u jasenovački logor. Dostupni izvori govore kako je zagrebačka policija 28. svibnja 1942. deportirala 69 Roma u Jasenovac, a idući dan deportirani su Romi iz Ladimirevaca (kotar Valpovo), a zatim i oni iz Petrijevac (kotar Valpovo). Početkom lipnja iste godine zemunska policija deportirala je oko 400 Roma, a ogulinske vlasti 127 Roma u Jasenovac. Županijske su vlasti 6. lipnja 1942. izvijestile o okupljanju oko 2000 Roma te o njihovoj deportaciji u Jasenovac.⁶⁶ Tri dana kasnije vlasti NDH deportirale su 39 Roma iz sela Šeketino Brdo (kotar Duga Resa).⁶⁷ Dana 9. srpnja 1942. 29 Roma iz Tušilovičkog Cerovca (kotar Vojnić) deportirano je u Jasenovac.⁶⁸ Poznate su i deportacije Roma iz Vukovara (1136 odraslih i 469 djece), Vinkovaca (1154 Roma), Đakova, Orahovice, Našica, Podravske Slatine, Daruvara, Virovitice (iz sela Budanice odvedena su 33 Roma 8. kolovoza 1941.⁶⁹, a Romi su odvedeni i iz romskoga Kapetanova Sela kod Suhopolja početkom rujna 1942.⁷⁰), Grubišnog Polja, Slavonske Požege, Broda na Savi (Slavonskog

⁶⁴ N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 43-44; M. BIONDICH, "Persecution of Roma," 36, 44; S. HREČKOVSKI, "Progoni i deportacije," 36; Luka ŠTEKOVIĆ, *Romi u virovitičkom kraju*, Beograd, 1998., 38, 42.

⁶⁵ Vinko JUZBAŠIĆ, "Bošnjački Cigani," u: *Priče iz spačvanske šume*, ur. Stjepan Bogutovac, Ivan Čosić-Bukvin, Vinko Juzbašić, Stjepan Tomislav Krčelić, Gunja, 2001, 101-102; M. BULAJIĆ, *Ustaški zločini*, 98-99.

⁶⁶ M. BIONDICH, "Persecution of Roma," 36; Mihael SOBOLEVSKI, "Konzultirati dopunske izvore," *Naše teme*, XXX/1986, br. 9, 1285; Đuro ŠOVAGOVIĆ, Josip CVETKOVIĆ, *Valpovština u revoluciji (Kronika revolucionarnih zbivanja 1918-1945)*, Valpovo, 1970., 101, 104.

⁶⁷ Dragutin LJUBIĆ, Josip LULIK, Emil LUDVIGER, "Općina Duga Resa u okupaciji i NOB-i 1941-1945. godine," u: *Duga Resa: radovi iz dalje prošlosti NOB-e i socijalističke izgradnje*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac, 1986., 412.

⁶⁸ Bogdanka ROMČEVIĆ, "Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Vojnić 1941-1945.," u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac, 1989., 1257-1259.

⁶⁹ L. ŠTEKOVIĆ, *Romi u virovitičkom kraju*, 18.

⁷⁰ Isti, 36.

Broda), Nove Gradiške, Novske, Iriga, Hrvatskih Karlovaca (Sremskih Karlovaca), Grabovaca, Jamene, Slatine i Ogulina.⁷¹ Deportacije Roma odvijale su se i nakon ljeta 1942. Tako su vlasti NDH 15. listopada 1942. deportirale 10 Roma iz Slakovaca (kod Novih Jankovaca) u Jasenovac.⁷² Iduće su godine iste vlasti skupinu od 35 Roma iz Gudinaca (područje Županje) deportirale u jasenovački logor.⁷³

Oduzimanje romske imovine

Težak ekonomski položaj većine Roma iz predratnog razdoblja nastavio se i pogoršao za vrijeme Drugog svjetskog rata. Spomenuta zabrana kretanja Roma, koja je bila povezana s njihovim popisivanjem u ljeto 1941., onemogućila im je bavljenje trgovinom (konja, svinja, peradi i sl.) i obrtima (npr. kovaštvo; izrada drvenih predmeta za kućanstvo, korita i sl.).⁷⁴ Unatoč tomu, dio Roma je na ruralnim i urbanim područjima NDH posjedovao kuće, imanja, polja i drugu vrijednu imovinu. Jedan od primjera ustaškog preuzimanja romske imovine nakon njihove deportacije vidljiv je na području općine Marijanci i Čađavica (kotar Donji Miholjac). U sačuvanim arhivskim spisima saznajemo kako je Ured za kolonizaciju u Osijeku (koji je bio dio V. Odjela za podržavljene imetak pod Državnom riznicom), nakon deportacija tamošnjih Roma u jasenovački logor popisao njihovu imovinu, da bi zatim tu istu imovinu prodavao tamošnjem stanovništvu na javnim dražbama.⁷⁵ Istodobno, romske nekretnine davane su na "privremenu uporabu" "siromašnim žiteljima beskućnicima," ali i za smještaj liječnika, kao što to pokazuje primjer odredbe općinskih vlasti u Čađavici.⁷⁶ Tako je Ured za kolonizaciju u Osijeku, između ostalog, na navedenim područjima preuzeo posjede 63 iseljene romske porodice, što govori o znatnom broju i vrijednosti romske imovine.⁷⁷

⁷¹ S. HREČKOVSKI, "Progoni i deportacije," 36; Dušan LAZIĆ-GOJKO, *Sremsko krvavo leto 1942*, Sremska Mitrovica, 1982., 49-51., 298-300.; F. ŠKILJAN, "Stradanje Srba, Roma i Židova," *Scrinia Slavonica*, 349.; Mihael SOBOLEVSKI, "Ustanak na dijelu kotara Ogulin 1941. i početkom 1942. godine," u: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac, 1971., 911.

⁷² Ivan KARAULA, "Žitelji Slakovaca stradalnici Drugog svjetskog rata i poraća," *Hrašće*, II/1997, br. 5, 74.

⁷³ Drago KOLESAR, "Gudinačke žrtve II. svjetskog rata i poraća," *Hrašće*, III/1998, br. 12, 88; usp. S. HREČKOVSKI, *Slavonski Brod u NOB*, 401-402.

⁷⁴ HR-HDA-246, kut. 79, br. 1179/1941.

⁷⁵ HR-DAOS-52, kut. 2, br. 25-26.

⁷⁶ HR-DAOS-52, kut. 2, br. 29-31.

⁷⁷ Ivan BALTA, "Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.-1945. godine," *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, XLIII/2001, 469-470.

Slični primjeri oduzimanja romske imovine dogodili su se na karlovačkom području, gdje su tamošnje gradske vlasti preuzele imovinu deportiranih Roma s područja sela Pokuplje, Brdo i Vel. Jelsa koje su onda prodale na javnoj dražbi. Zanimljivo je kako su uoči same dražbe vlasti odredile da će prednost kod kupnje imati “siromašni seljaci s brojnom familijom, a koji nemaju potrebne zemlje.”⁷⁸ Osim ove imovine, iste su gradske vlasti davale u zakup romske nekretnine na njihovom području. Tako su se pojedinci javili s molbom da uzmu u zakup romsku nekretninu, poput Stjepana Mikšića iz Turnja, koji je istaknuo kako je on siromašan pričuveni vodnik u vojsci, pritom oženjen nezaposlenom ženom s kojom ima dvoje djece.⁷⁹ Na vinkovačkom području je od 18. do 20. rujna 1942. provedena dražba “ciganskih stvari,” što se odnosilo većinom na kućanske predmete (krevete, stolove sa stolicama, posteljine, krpe, zavjese i sl.), a pritom su popisana imena kupaca s navedenim cijenama.⁸⁰ Iz navedenog je vidljivo kako su ustaške vlasti nastojale unovčiti imovinu deportiranih Roma, a time i financirati svoju anti-cigansku politiku istrjebljenja.

Romi u jasenovačkom logoru

Za razliku od drugih zatočenika, Rome se prilikom deportacije u logore nije službeno bilježilo pojedinačno, već kao dio određenoga “željezničkog vagona.” Osim toga, Romi su u jasenovački logor dolazili pješice u dugotrajnim marševima. Svima njima dolaskom u Jasenovac oduzeta je (opljačkana) sva osobna imovina. Neki preživjeli neromski zatočenici, poput Zorka Goluba i Daniela Kovačevića, spominju kako je Romima tada oduzeta znatna količina dukata, novaca, nakita, glazbala, konja i dr.⁸¹ Dolaskom u jasenovački logor, Romi su bili podijeljeni na dvije skupine: nemoćni, bolesni, žene i djeca nalazili su se u skupini 3b, a “jači i izdržljiviji” Romi u skupini 3c.⁸² Romi su unutar jasenovačkoga logorskog sustava bili smješteni u sjeveroistočnom dijelu logora, koji se nalazio na vrlo močvarnom i poplavnom području, što ga je činilo teško osvojivim od strane partizana. Logorski prostor bio je veličine 30 m x 60 m (prema nekima obuhvaćao je oko 400 kvadrata), ograđen žicom

⁷⁸ HR-DAKA-10, kut. 1944., br. 1 – 8927 / br. 181/44 (br. 15104/42)

⁷⁹ HR-DAKA-10, kut. 7, br. 18655/1942.

⁸⁰ HR-HDA-246, kut. 325, bez br.

⁸¹ Daniel KOVAČEVIĆ, “Prvi dan u logoru Jasenovac,” u: *Riječi koje nisu zaklane*, ur. Simo Brdar, Jasenovac, 1989., 117-118., 120.

⁸² Mario KEVO, “Počeci logora Jasenovac,” *Scrinia Slavonica*, III/2003, 480; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 67-68.

sa stražarskim kontrolama. Taj dio logora nazvan je Logor III C [C = ciganski].⁸³ Upravo ga je zapovjednik Vjekoslav Luburić namjeravao oblikovati kao radni logor i logor namijenjen likvidaciji zatočenika. Logorske su vlasti u tome dijelu ostavljale teške bolesnike.

Drugi dio Roma u početku je bio smješten u selu Uštica u iseljenim srpskim kućama, no ubrzo je zbog njihova prekomjernog broja dio premješten u prekosavsko selo Gradina, u kojemu su se provodile najmasovnije likvidacije.⁸⁴ Dio Roma je bio kratko smješten i u Ciglanu o čemu svjedoči Vladimir Čerkez, navodeći kako je u jesen 1941. prilikom ulaska u jasenovački dio logora Ciglana tamo zatekao veliku skupinu Roma "zvanih Parapatići," koji su bili "održani, prestravljeni, mršavi, izgledniji."⁸⁵ Dio Roma unutar jasenovačkog logora podignuo je šatore ili stupove s krovovima, no mnogi su od njih ostavljeni bez ikakve zaštite. Prehrana romskih zatočenika bila je lošija od ostalih, a njihov je broj varirao između nekoliko stotina i nekoliko tisuća. Svjedoci navode kako na području tog logora nije bilo mjesta za spavanje te su se zatočenici "ugušili sjedeći." Nakon iscrpljivanja romskih zatočenika glađu, uslijedile su njihove masovne likvidacije. Osim toga, dio romskih logoraša bio je prisiljen pjevati i zabavljati ustaške stražare.⁸⁶ U srpnju 1942. navodi se kako je zapovjednik logora Vjekoslav Luburić odredio da se od skupine romskih glazbenika osnuje poseban orkestar, koji je svake nedjelje trebao zabavljati logorske vlasti i zatočenike. Drugi svjedoci govore kako se u tom slučaju radilo o 30 zemunskih Roma, koji su u predratno vrijeme svirali u hotelu.⁸⁷ Dio Roma iskorištavali su kao radnu snagu u izgradnji tamošnjeg nasipa, što su neki od logoraša smatrali najtežim poslom u logoru, no i oni su ubrzo ubijeni.⁸⁸ O životu Roma u jasenovačkom logoru prisjetio se Zorko Golub navodeći kako:

(...) Poslije jela legneš malo u stranu na zemlju uz 3 C. U njem su cigani, oni koji rade na nasipu i logorski kažnjenici. Otvoreni prostor, spavaju na zemlji, kad sunce prži, znoje se, kada kiša pada, cijelu noć u kiši i blatu. A cijeli dan rad na Savskom nasipu, guraj kolica

⁸³ Milko RIFFER, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*, Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1946., 38.

⁸⁴ N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 47-48.

⁸⁵ Vladimir ČERKEZ, "Riječi o ljudskoj patnji," u: *Sarajevo u revoluciji*, sv. 4: *U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 - april 1945)*, ur. Nisim Albahari. Sarajevo, 1981., 558.

⁸⁶ M. RIFFER, *Grad mrtvih*, 154; *Zločini u logoru Jasenovac*, Zagreb, 1946., 49.

⁸⁷ N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 53; N. LENGEL-KRIZMAN, "Genocid nad Romima," 166.

⁸⁸ Milan BULAJIĆ, *Jasenovac: ustaški logori smrti: srpski mit?: hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 124-125; M. RIFFER, *Grad mrtvih*, 20, 25; Mladen IVEKOVIĆ, *Nepokorena zemlja: zapisi iz IV i V neprijateljske ofenzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*. Zagreb, 1986., 14-15.

puna zemlje i čem zateturaš kundak po glavi i štapom u neku rupu ili u Savu. Jedu samo jednom na dan, onu smrdljivu grahovu čorbu. Za deset dana svaki umre (...).⁸⁹

Slično su svjedočili i drugi preživjeli logoraši, navodeći kako su upravo Romi činili najnezaštićeniji dio logoraša zato što:

“(...) ubiješ li Ciganina, učinio si korisno djelo, kao da si prignječio noktom stjenicu (...).”⁹⁰

Svjedoci i službena izvješća nakon Drugoga svjetskog rata često spominju kako su vlasti NDH “poštedjele” grupu od stotinjak Roma iz Like, koja je stanovala u seoskim kućama, imala je dobru hranu te se “opijala do besvijesti.” Drugi svjedoci govore kako se radilo o “ličkim Ciganima” (“Ciganima slobodnjacima”), koji su zajedno s drugim zatočenicima činili “grupu D,” a njih su logorske vlasti iskorištavale za ubijanje i sahranjivanje logoraša, kao i za izgradnju nasipa i zidova oko logora. Logorske su ih vlasti sve pogubile početkom 1945.⁹¹

Većina preživjelih jasenovačkih svjedoka slaže se kako je većina romskih zatočenika ubijena u svega nekoliko mjeseci. Jedan od svjedoka zločina u Jasenovcu, Jovan Živković, primjećuje sljedeće:

“...ako ćemo govoriti o nečemu, o genocidu, onda su Cigani imali prvenstvo i nijedan nije ostao živ. Onoga koji nije mogao raditi, ubijali su odmah i nisu imali nikakvu šansu. Još Jevreji i Srbi u okviru ostatka logora su imali šansu, ne znam kakvu. Cigani nisu imali nikakvu šansu...”⁹²

“Bijeli Cigani” – spašavanje dijela Roma

Tijekom Drugoga svjetskog rata dio je stanovništva, zajedno s islamskim vjerskim vlastima, organizirano zaštitio dio romskog stanovništva u NDH. Neki navode kako je u zaštiti tih Roma značajnu ulogu imala i intervencija zagrebačkoga Hrvatsko-muslimanskog društva od 19. svibnja 1941.⁹³ No, većina autora navodi kako su inicijatori te zaštite

⁸⁹ Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, “Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine,” *Časopis za suvremenu povijest*, XV/1983., br. 2, 169.

⁹⁰ M. RIFFER, *Grad mrtvih*, 155.

⁹¹ M. RIFFER, *Grad mrtvih*, 46, 58, 155-156; *Zločini u logoru Jasenovac*, 22-23, 49-51; N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 51-52; *Lika u NOB 1941.: pišu učesnici*, ur. Đoko Jovanović, Beograd, 1963., 172.

⁹² M. BULAJIĆ, *Jasenovac: ustaški logori*, 128.

⁹³ Dušan LUKAČ, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967., 63.

bili predstavnici muslimanskih društvenih elita i islamskih vjerskih vlasti u Bosni i Hercegovini. Popisivanje Roma u srpnju 1941. na području Tešnja izazvalo je reakciju dijela muslimana, koji su osudili takav postupak ustaških vlasti. Uslijedilo je formiranje posebne Komisije, koja je imala zadaću izraditi stručni elaborat radi zaštite romskog stanovništva muslimanske vjeroispovijesti, koje su tada nazivali "Bijelim Ciganima." Članovima Komisije imenovani su istaknuti muslimanski intelektualci, poput Derviša M. Korkuta, Hamdije Kreševljakovića, Mehmeda Handžića i Muhameda Kantardžića. Komisija je pred vlasti NDH ubrzo iznijela elaborat u kojemu je dokazivala da se "Bijeli Cigani" moraju smatrati sastavnim dijelom muslimanskog stanovništva te sasvim "asimiliranim," "pohrvaćenim" i arijskim dijelom stanovništva. Svoju tezu argumentirali su znanstvenim djelom Leopolda Glücka o antropologiji Roma u Bosni i Hercegovini s kraja XIX. st. Vlasti NDH prihvatile su navedeni elaborat i krajem kolovoza iste godine odredile obustavu popisivanja "Bijelih Cigana."⁹⁴ Također, unutar elaborata neuspješno se nastojalo zaštititi pravoslavne Rome, pozivajući se na znanstveno djelo Teodora Filipescua, navodeći kako su ti Romi rumunjskog podrijetla te da bi njihovo ubijanje moglo prouzročiti probleme u odnosima NDH i Rumunjske.⁹⁵

Neki pozadinu toga ustaškog ustupka vide u njihovu strahu od "revolta" Muslimana u Bosni i Hercegovini.⁹⁶ No, vlasti NDH nakratko su "zaboravile" na vlastitu odredbu te su, pored masovne deportacije Roma, nakon 19. svibnja 1942. započele i s deportacijom "Bijelih Cigana" na bosanskohercegovačkom području, posebice onih iz Travnika.⁹⁷ Tjedan dana kasnije 27 uglednih Muslimana iz Zenice sastavilo je posebnu Rezoluciju, u kojoj se ističe potreba zaštite Bijelih Cigana jer su oni sastavni dio muslimanske zajednice.⁹⁸ Osim toga, istom Rezolucijom zatraženo je poštivanje prethodne odredbe o zaštiti "Bijelih Cigana" s kraja kolovoza 1941. i vraćanje onih prethodno deportiranih Roma iz logora.⁹⁹ Rezolucija je proslijeđena Ulema medžlisu Islamske vjerske zajednice u Sarajevu, koje je, obrativši se Uredu Reisul-uleme, reagiralo prema središnjim vlastima u Zagrebu. Uslijedio je odgovor Ministarstva unutarnjih poslova, koje je 29. svibnja 1942. obustavilo daljnje deportacije "Bijelih Cigana," navodeći kako se radi o muslimanskim Romima koji su defi-

⁹⁴ Muhamed DŽEMALUDINOVIĆ, "Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana," *Takvim*, XXXVI/1971, 72-73.

⁹⁵ M. BULAJIĆ, *Ustaški zločini*, 150.

⁹⁶ M. DŽEMALUDINOVIĆ, "Jedno svjedočanstvo," 73.

⁹⁷ M. BULAJIĆ, *Ustaški zločini*, 152.

⁹⁸ M. DŽEMALUDINOVIĆ, "Jedno svjedočanstvo," 74.

⁹⁹ Isto.

nirani kao arijevc. Sukladno s tom odlukom spašen je znatan dio muslimanskih Roma. Slijedeći odredbu Ministarstva unutarnjih poslova, župske su vlasti ubrzo odgovorile kako deportacijama treba obuhvatiti samo nomadske Rome koji su “bez stalnog boravišta, zanimanja i imetka,” a “bjele cigane Muslimane” treba izuzeti iz deportacija.¹⁰⁰ Razumljivo je da su takvu politiku vlasti NDH nastojali iskoristiti drugi Romi, prihvaćajući muslimansku vjeru, što su nadležne vlasti u Sarajevu nastojale spriječiti. Tako je zabilježen slučaj da su Romi na karlovačkom području počeli nositi fesove na glavi i građanska odijela, zbog čega je reagirala ustaška nadzorna služba 9. lipnja 1942., upozoravajući na potrebu sprečavanja takvih slučajeva.¹⁰¹

Iz navedenoga se nameće pitanje koliko je Roma spašeno nakon donošenja naredbe o obustavi deportacije. Neki navode kako se vlasti NDH nisu pridržavale odredbe o poštediti “Bijelih Cigana,” već su i njih deportirale u jasenovački logor i tamo ih ubile. Osim toga, navodi se kako su jedino oni “Bijeli Cigani” koji su uspjeli podmititi predstavnike vlasti NDH na određenom području bili pošteđeni deportacija i stradanja.¹⁰² Na tom je tragu i primjer Roma iz Janje i Bijeljine, koji su se spašavali podmićivanjem ustaških vlasti u zlatu.¹⁰³

Odnos Roma i partizanskog pokreta

Sudjelovanja Roma u jedinicama partizanskog pokreta jedno je od brojnih pitanja iz tog razdoblja koja iziskuju iscrpnije znanstveno istraživanje. Romi su se na prostoru mnogih europskih zemalja priključili partizanskom pokretu i to u Srbiji, Italiji, Francuskoj, Slovačkoj, Crnoj Gori, Bugarskoj, Makedoniji, Grčkoj i Albaniji.¹⁰⁴ Za područja jugoslaven-skoga partizanskog pokreta, znanstvenici koji su se bavili istraživanjem sudjelovanja nacionalnih manjina u partizanskom pokretu ne spominju Rome; ponajprije navode slučajeve sudjelovanja mađarske, a češće slovačke i njemačke manjine u partizanskim jedinicama, dok Rome spominju samo uzgredno.¹⁰⁵

¹⁰⁰ Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*. Zagreb: Globus, 1990., 158.

¹⁰¹ S. MILOŠEVIĆ, *Izbeglice i preseljenici*, 241.

¹⁰² Sevasti TRUBETA, “‘Gypsiness’, Racial Discourse and Persecution: Balkan Roma during the Second World War,” *Nationalities Papers*, XXXI/2003, br. 4, 514.

¹⁰³ Antun MILETIĆ, *Ubijeni u koncentracijskom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagodina, 2011., 18.

¹⁰⁴ János BÁRSONY, “Povijest Roma u 20. stoljeću i u doba Pharrajimosa,” u: *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi, Zagreb, 2013., 37.

¹⁰⁵ Martin KAMINSKI, “NOP i nacionalne manjine,” u: *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi (Materijali naučnog skupa 25. i 26. novembra 1966. povodom 25-godišnjice ustanka)*, ur. Martin Kaminski, Slavonski

Romi su se odupirali suradnji s ustaškim vlastima, kao što to pokazuje primjer na širem području Grubišnog Polja, gdje neki navode kako za vrijeme čitavog rata nijedan Rom nije bio u ustašama.¹⁰⁶ No, prema dostupnim izvorima može se primijetiti kako je dio Roma aktivno sudjelovao u partizanskom pokretu. Neki povezuju njihovo sudjelovanje u tome pokretu kao reakciju na ustaško nasilje, posebice sredinom 1942., kada su se odvijale masovne deportacije Roma u jasenovački logor.¹⁰⁷ O tome najbolje svjedoči već spomenuti primjer četvorice Roma iz Bobote, koji su jedini od tamošnjih Roma izbjegli deportaciju u jasenovački logor u ljeto 1942., nakon čega su se ubrzo priključili partizanskom pokretu. Tu je i primjer Roma Mile Radosavljevića, koji je zbog radova u šumi izbjegao deportaciju Roma u Vrbanju te se zatim s obitelji priključio partizanima.¹⁰⁸ Romkinja Danica Nikolić uspjela je izbjeći deportaciju svojih sunarodnjaka iz sela Negoslavci (područje Vukovara), nakon čega se pridružila partizanskom pokretu.¹⁰⁹ Dio Roma koji je pobjegao iz jasenovačkog logora priključio se partizanskom pokretu, što pokazuju primjeri Josipa-Joke Nikolića iz sela Predavac (područje Čazme), Janka Gomena iz Novoselca, Milana Radosavljevića iz Novih Jankovaca (područje Vinkovaca), Štefana Nikolića iz Zagreba, itd.¹¹⁰ Sredinom srpnja 1942. trojica “domaćih” romskih domobrana prebjegla su partizanima iz vojarne u Jezeranama, pri čemu su im donijeli šest pušaka i “neprijateljsku poštu.” Zanimljivo je kako su Romi već početkom iste godine surađivali s partizanima.¹¹¹ Krajem srpnja 1942., u saslušanju pred vlastima NDH, Josip Babić iz Gornje Garešnice izvijestio je o sve većem pridruživanju Roma partizanskom pokretu. Naime, Babića su partizani uhvatili sredinom svibnja 1942. kod Podravske Slatine i držali ga u zarobljeništvu, iz kojega je pobjegao nakon dva mjeseca. Na saslušanju kod vlasti NDH spomenuo je kako je primijetio da su u “zadnje vrijeme” Romi počeli pristupati partizanskom pokretu, a o njima je čuo da su “došli iz

Brod., 1967., 171-182; “Stenografski zapisnik,” u: *Lipovljanski susreti '81*, ur. Jovan Mirković, Lipovljani, 1981., 63; Marinko GRUIĆ, “Romi: Neka aktualna pitanja socijalne emancipacije i nacionalne afirmacije,” u: *Lipovljanski susreti '81*, ur. Jovan Mirković, Lipovljani, 1981., 26.

¹⁰⁶ M. BASTAŠIĆ, *Bilogora i Grubišno Polje*, 103.

¹⁰⁷ L. ŠTEKOVIĆ, *Romi u virovitičkom kraju*, 49; Vladimir DEDIJER, *Dnevnik: 1941-1944: Od 28. novembra 1942. do 10. novembra 1943.*, knj. 2. Rijeka-Zagreb, 1981., 469.

¹⁰⁸ Stjepan KOKANOVIĆ, *Radnički i narodnooslobodilački pokret u županjskom kraju*, Županja, 1985, 127.

¹⁰⁹ M. BULAJIĆ, *Ustaški zločini*, 120.

¹¹⁰ Isti, 155-165.

¹¹¹ M. BUKVIĆ, *Otočac i Brinje*, 225; Nikola RUBČIĆ, “Zapisi i sjećanja,” u: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac, 1971., 735.

logora.”¹¹² Osim toga, neki ističu kako su vlasti NDH započele s deportacijom Roma zbog straha od suradnje s partizanskim pokretom, kao što to pokazuje primjer deportiranja Roma sa zemunskog područja sredinom 1942.¹¹³ U tome kontekstu potrebno je spomenuti prijedlog lokalnih vlasti iz Dervente iz svibnja 1943., u kojemu se kao razlog za “odstranjenje” Roma s toga područja u logore navodi njihova nelojalnost NDH i sklonost pomaganju “partizana i četnika.”¹¹⁴

Posebno je zanimljiv slučaj stvaranja prve “ciganske partizanske jedinice” u daruvarskoj okolini. Naime, u srpnju 1942. partizani su pronašli nekoliko romskih porodica od ukupno četrdesetak osoba u šumi između Kreštelovca i Goveđeg Polja (područje Daruvara), koje su onamo pobjegle zbog straha od ustaških deportacija.¹¹⁵

Zanimljiv je slučaj partizanskog obračuna s nekim Romima koji su optuženi za krađu u selima na sesvetskom području. Naime, u lipnju 1943. na području sela Cerja, Šašinovca, Popovca i Soblinca, bilo je izvješteno o pojavi “nekih pljačkaša” koji su u ime partizana ljudima oduzimali novac i živežne namirnice, tukli i terorizirali narod. Zbog toga je tamošnje stanovništvo za takve postupke okrivljavalo partizane što je dovelo do reakcije samih partizana koji su istražili događaje. Uskoro su kao okrivljenici bili istaknuti Romi koji su živjeli na području Cerja, ili Romi iz Farkaševca, koji su pobjegli iz partizana iz Moslavine, a pratilo ih je nekoliko tamošnjih (domaćih) stanovnika. Partizani su osumnjičene Rome, uz još dva neroma, uhvatili i organizirali suđenje u selu Cerju u šumi iza crkve, na kojem su ih osudili na smrt i strijeljali.¹¹⁶ Radilo se dakle o Romima koji su bili partizanski dezertteri i istodobno pljačkali stanovništvo predstavljajući se kao partizani.

Stradanje Roma: brojke

Broj stradalih Roma zasigurno je jedno od središnjih pitanja na koje je potrebno odgovoriti kako bi se shvatili razmjeri njihova stradanja u NDH. Štoviše, u hrvatskoj javnosti nisu rijetki pokušaji manipulacije upravo brojem stradalih Roma kako bi se dokazali

¹¹² *Građa za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta*, 322.

¹¹³ M. BULAJIĆ, *Ustaški zločini*, 88.

¹¹⁴ *Isti*, 168.

¹¹⁵ L. ŠTEKOVIĆ, *Romi u virovitičkom kraju*, 49-50.

¹¹⁶ Josip Benc MOSER, “Akcije Prigorske partizanske udarne grupe,” u: *Zagrebački partizanski odred: zbornik dokumenata i sjećanja*, ur. Pero Popović, Zelina i dr., 1976., 83-84.

određeni revizionistički stavovi u odnosu na ovo pitanje.¹¹⁷ Upravo je to razlog da se opširnije osvrnemo i na pitanje broja romskih žrtava na području NDH. Odmah na početku potrebno je istaknuti kako je nemoguće utvrditi točan broj ubijenih Roma u jasenovačkom koncentracijskom logoru i u drugim dijelovima NDH. Razlozi ovakvoj tezi mogu se vidjeti u nekoliko aspekata ove problematike. Prvi aspekt se odnosi na pomanjkanja relevantne dokumentacije koju su vodile vlasti NDH, kao one koje su bile odgovorne za progon Roma u Drugome svjetskom ratu. Takva dokumentacija ne postoji, posebice ona koja se odnosi na jasenovački logor, jer su je, prema nekima, ustaške vlasti uništile i/ili je uopće nisu vodile, već su brojile Rome prema dolasku “željezničkih vagona” u logor. Ovaj aspekt anonimnosti romske žrtve u jasenovačkom logoru ističe razmjere njihovog stradanja. Ipak, ne treba smetnuti s uma da određeni dokumenti ipak postoje, kao što je “okupatorska” dokumentacija, točnije dokumentacija mađarskih i talijanskih vlasti o progonima Roma na “okupiranim” hrvatskim područjima. Također, dokumentacija njemačkih vlasti iznimno je značajna za istraživanje te problematike.¹¹⁸ Unatoč tome što nije poznata ustaška (logorska) dokumentacija o Romima u samom jasenovačkom logoru, sačuvana je dokumentacija koja se odnosi na popisivanje Roma u ljeto 1941., no ona je tek sačuvana za dvadesetak mjesta u NDH. Također, postoji određena dokumentacija koja se odnosi na deportaciju Roma u jasenovački logor i to ponajviše iz razdoblja od svibnja 1942. do kraja iste godine, no niti ona nije u cijelosti poznata. Korak u smjeru sustavnog pristupa obradi ove tematike je objava “Poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac” koja je nastala unutar Javne ustanove Spomen područja Jasenovac, iako pritom treba imati na umu da navedeni popis, prema riječima autora,

“...nije konačan niti potpun, ali postoji mogućnost dopunjavanja podataka i ispravljanja eventualnih pogrešaka...”¹¹⁹

¹¹⁷ Mladen KOIĆ i Nikola BANIĆ, “Nema nikakvih dokaza o masovnoj likvidaciji Roma u Jasenovcu,” Hrvatski tjednik (Zagreb), 27.IV. 2017, 38 – 47; Veljko KAJTAZI, “Vjerujem da je u Jasenovcu ubijeno više Roma nego što ih je uopće i bilo!,” dostupno na <https://narod.hr/hrvatska/veljko-kajtazi-vjerujem-da-jasenovcu-ubijeno-vise-roma-sto-ih-uopce-bilo> (pristupljeno 08.11.2017.).

¹¹⁸ N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 44-45; N. MATAUŠIĆ, *Jasenovac 1941.-1945*, 67; Franjo TUĐMAN, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1989., 346; Antun MILETIĆ, “Mrtvi u Jasenovcu 1941-1945: Prilog utvrđivanju broja usmrćenih,” *Vojno-istorijski glasnik*, XL/1994, br. 1-2, 147-148; M. BIONDICH, “Persecution of Roma,” 40.

¹¹⁹ *Poimenični popis žrtava KL Jasenovac*, dostupno na <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (pristupljeno 30. rujna 2017.).

Unatoč kritikama na ovaj popis žrtava, koje se odnose ponajprije na metodologiju prikupljanja (i provjeravanja) podataka, može ga se uzeti kao okvir za određivanje razmjera stradanja pojedinih skupina žrtava, a tako i Roma. Nažalost nestručno kritiziranje ovog Popisa dovodi kod nekih "autora" do tendencioznih zaključaka, poput onih da Romi uopće nisu stradali u jasenovačkom logoru.¹²⁰

Drugi aspekt nemogućnosti utvrđivanja točnog broja stradalih Roma jest pitanje nemogućnosti utvrđivanja njihova točnog broja u NDH. Najveći problem u ovom aspektu predstavlja neprovođenja popisa stanovništva 1941. uslijed izbijanja Drugoga svjetskog rata što upućuje znanstvenike na korištenje podataka iz prethodnog popisa stanovništva iz 1931. Tako se mogu zbrojiti podaci o broju Roma iz Savske banovine, Primorske banovine, kojima se zatim mogu zbrojiti druga područja (današnje Bosne i Hercegovine, a tadašnje Vrbavske banovine i Drinske banovine). Temeljem podataka iz popisa stanovništva iz 1931. donose se procjene o oko 15 000 Roma na području NDH. No, kako točno utvrditi broj Roma 1941. kada je osnovana NDH? Iznimno teško, jer kod demografa i drugih stručnjaka problem čine znatne metodološke manjkavosti u provođenju popisa stanovništva iz 1931., ali i prethodnih popisa stanovništva iz 1921., 1910., 1900. i dr. Tako je, između ostalog, postavljeno pitanje kako popisati nomadske Rome, ili pitanje prisutnosti etničke mimikrije kod Roma, odnosno skrivanje vlastitog etničkog identiteta zbog straha od moguće diskriminacije većinskog društva.¹²¹ Zanimljivo je da su se stručnjaci u Statističkom odjelu bavili ovom tematikom za vrijeme Drugog svjetskog rata, što potvrđuju njihovi izračuni sačuvani u fondu koji se danas čuva u Hrvatskom državnom arhivu.¹²²

Treći aspekt ove problematike odnosi se na izostanak sustavnih znanstvenih istraživanja ove tematike. Iako su sve navedene dokumentacije značajne te danas dijelom sačuvane i dostupne istraživačima, malo se toga napravilo u njihovoj analizi. Potrebno je imati na umu kako je tek sa skromnim, no značajnim znanstvenim prinosima Slavice Hrečkovski i Narcise Lengel – Krizman u 1980-im, više od četrdeset godina od romskog stra-

¹²⁰ M. KOIĆ i N. BANIĆ, *Nema nikakvih dokaza*, 38 – 47.

¹²¹ Potrebno je napomenuti kako u posljednjem popisu stanovništva iz 2011. zasigurno nije popisano cjelokupno romsko stanovništvo u Hrvatskoj jer se procjenjuje da u Hrvatskoj živi barem dvostruko više Roma nego što je navedeno u službenom Popisu; D. VOJAK, "Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931.," 447-476; Danijel VOJAK, "Romsko stanovništvo u popisima stanovništva u Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1850.-1910.," *Časopis za suvremenu povijest*, XXXVI/2004, br. 2, 701-728.

¹²² HR-HDA-367, fond Republički zavod za statistiku SRH (RZZS SRH), statistika stanovništva sv. 81, kut. 63 (Popisni materijal iz 1931. godine i statistike koje su vođene do 1941. godine – sv. 81).

danja, ova tema ušla u hrvatski historiografski obzor. Razlog tomu jest izostanak sustavnih znanstvenih istraživanja.

Nesustavnost znanstvenih istraživanja odraz je određene nezainteresiranosti hrvatske historiografije za ovu tematiku. Posebno nedostaju znanstveni doprinosi o stradanju Roma s lokalne razine što je ustvari odraz nedovoljnog istraživanja ove tematike u lokalnim arhivima.

No, ono što se može koristiti pri utvrđivanju brojčanog razmjera stradanja Roma u ovome ratu jesu iskazi svjedoka koji su podneseni Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača Hrvatske te istoj Komisiji nadležnoj za Bosnu i Hercegovinu. Nadalje, neki znanstvenici služe se popisima žrtava koji su se izrađivali u više navrata nakon završetka Drugoga svjetskog rata. Značajni su i spisi sa saslušanja i suđenja onima koji su sudjelovali u obnašanju određenih dužnosti u državnim i lokalnim vlastima NDH, a time i u provođenju politike progona Roma u NDH.¹²³ Ne želeći ulaziti u detaljniju analizu u vezi prednosti, ali i nedostataka korištenja tih izvora, potrebno je spomenuti kako oni nikako ne mogu pružiti potpunu sliku stradanja Roma.

Također, pitanje stradanja Roma u NDH u većini slučajeva nužno je povezano s pitanjem njihova stradanja u jasenovačkom logoru. Djelatnici u Javnoj ustanovi Spomen područja Jasenovac izradili su "Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945.," unutar kojega su popisane i romske žrtve u logoru, a na internetskim stranicama navedene ustanove stvorena je baza žrtava koju je moguće pretraživati prema određenim parametrima (ime i prezime, godina, mjesto i općina rođenja).¹²⁴

O razmjerima stradanja romskog stanovništva u Hrvatskoj tijekom Drugoga svjetskog rata u najkraćem i najslikovitijem obliku dovoljno je reći kako su predratni popisi stanovništva zabilježili oko 15 000 Roma (1931.), a prvi poslijeratni popis stanovništva iz 1948. zabilježio ih je samo 405 na području Hrvatske i 442 na području Bosne i Hercegovine. Iz toga je uočljivo kako je romsko stanovništvo na području NDH gotovo u potpunosti demografski uništeno, iako se tim "službenim podacima" uvijek treba koristiti s velikim

¹²³ Vladimir GEIGER, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači'. Brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)," *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., br. 3, 699-749; Mihael SOBOLEVSKI, "Konzultirati dopunske izvore," *Naše teme*, XXX/1986, br. 9, 1281-1287.

¹²⁴ Jelka SMREKA i Đorđe MIHOVILOVIĆ, *Poimenični popis žrtava koncentracijskog logora Jasenovac 1941. – 1945.*, Jasenovac, 2007; "Pregled i pretraga poimeničnog popisa žrtava KCL Jasenovac 1941.-1945.," pristup ostvaren 29. X .2015., <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=7618>

oprezom uslijed metodoloških i drugih pitanja (poput etničke mimikrije Roma).¹²⁵ Tek je posljednji popis iz 2011. prema broju popisanih Roma sličan onomu provedenom 1931., što dodatno govori o tome kako je romskoj populaciji u Hrvatskoj bilo potrebno 80 godina da se na određen način “demografski obnovi.”¹²⁶

Upravo stoga postoje značajne razlike u “procjenama” broja ubijenih Roma u NDH. Prema podacima iz Poimeničnog popisa žrtava KL Jasenovac, koji su izradili djelatnici Spomen – područja Jasenovac, ukupno je popisano 16 173 ubijenih Roma.¹²⁷ Nadalje, Narcisa Lengel-Krizman na temelju vlastitog istraživanja dostupnih arhivskih izvora i relevantne literature navela je brojku od 8 570 romskih žrtava (uključujući oko 3 000 neidentificiranih osoba), među kojima je najviše njih dolazilo s današnjeg prostora Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije.¹²⁸ Antun Miletić u djelu o žrtvama u jasenovačkom logoru iznio je podatak o 19 532 ubijenih Roma s područja današnje Republike Hrvatske i 4 126 Roma s područja današnje Bosne i Hercegovine.¹²⁹ Drugi znanstvenici naveli su drugačije brojke o stradanju Roma u NDH. Tako Milan Bulajić navodi 40 000, Rajko Đurić između 40 000 i 60 000, Manachem Shelah i Dennis Reinhartz 26 000, Ferdo Čulinović 30 000, Jozo Tomasevich 20 000, a Ivo Goldstein 15 000 ubijenih Roma u NDH.¹³⁰ Osim toga, unutar dijela hrvatske historiografije postoji mišljenje kako se stradanje Roma u NDH preuveličava, posebice kada se govori o njihovu stradanju u jasenovačkom logoru.¹³¹

¹²⁵ Jozo TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji: okupacija i kolaboracija: 1941-1945*, Zagreb, 2010, 676-677.

¹²⁶ *Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama*, popis 2011. Zagreb. Dostupno na: https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html (pristup ostvaren 2.II.2018),

¹²⁷ Poimenični popis žrtava KL Jasenovac. Spomen – područje Jasenovac. Dostupno na: <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284> (pristup ostvaren 2.II.2018).

¹²⁸ N. LENGEL-KRIZMAN, *Genocid nad Romima*, 60-61.

¹²⁹ A. MILETIĆ, *Ubijeni u koncentracijskom logoru*, 445-450, 793-798.

¹³⁰ M. BULAJIĆ, *Ustaški zločini*, 83; M. BIONDICH, “Persecution of Roma,” 39; V. GEIGER, “Ljudski gubici,” 699-749; Rajko Đurić, *Povijest Roma: prije i poslije Auschwitzta*, Zagreb, 2007, 108; Ferdo ČULINOVIĆ, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, Beograd, 1970., 324-325; J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija*, 676.

¹³¹ Mladen IVEZIĆ, *Jasenovac: brojke*, Zagreb, 2003., 67, 69, 70, 71; Vladimir MRKOCI i Vladimir Horvat, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008., 20, 39.

Dennis Reinhartz istaknuo je u jednom od svojih radova kako je na području NDH, “proporcionalno gledajući,” izvršen najveći genocid nad romskim stanovništvom tijekom Drugoga svjetskog rata.¹³² Smatram kako je nemoguće utvrditi stvaran broj ubijenih Roma u NDH, već se isključivo treba fokusirati na sustavnu analizu postojeće dokumentacije, ali istodobno i na pronalazak novih izvora. Budući da je od završetka Drugoga svjetskog rata prošlo 70 godina, sve je manje vremena za bilježenje sjećanja onih Roma koji su preživjeli rat, kao i onih neroma koji su svjedočili njihovu stradanju.

¹³² Dennis REINHARTZ, “Genocid nad jugoslavenskim Ciganima,” u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ur. Donald Kenrick, Zagreb, 2009, 104.

Zaključak

Povijest Roma na hrvatskim područjima bila je sve do danas pretežno obilježena razdobljima progona i represivne anti-ciganske politike asimilacije, radije no razdobljima mirnog suživota i međusobne tolerancije. Negativna percepcija vlasti i stanovništva u mnogim europskim zemljama, uključujući i Hrvatsku, većinom se temeljila na predrasudama da se uvijek radilo o “onim drugima.” Vrhunac politike progona Roma na hrvatskim područjima dogodio se za vrijeme Drugog svjetskog rata, kada su ustaške vlasti istaknule Rome kao jedne od neprijatelje novoosnovane Nezavisne Države Hrvatske. Na određeni način ustaške su vlasti imale povoljno razdoblje za “rješavanje,” jer im se u takvoj politici istrjebljenja Roma, barem u početku, nitko nije suprotstavio. Tako su vlasti NDH Rome smatrale “parazitima” i “čirevima,” koje je potrebno što prije ukloniti iz hrvatskoga čistoga rasnog organizma. Nije se dugo čekalo na početak ustaškog sustavnog progona Roma u NDH, jer nekoliko tjedana po dolasku na vlast, ustaške su vlasti donijele rasne zakone, kojim su Romi postali društveni isključenici. Zatim je u srpnju iste godine slijedilo njihovo popisivanje, kako bi se uvidjelo pravo demografsko stanje romske populacije i stvorili određeni temelji za rješavanje onoga što se nazivalo “ciganskim pitanjem.” Nakratko su nadležne ustaške vlasti promišljale o mjeri kolonizacije Roma na određenom području, no ubrzo su odbacile takve ideje, ponajprije zbog problema u njezinu provođenju uslijed ratnih neprilika. Umjesto toga, nešto više od godinu dana nakon dolaska na vlast u NDH, ustaške vlasti odlučile su se za masovno deportiranje Roma iz svih dijelova države u jasenovački logor. Uslijedile su organizirane deportacije, a vlasti su Rome obmanjivale obećanjima da će ih se odvesti na područja gdje će moći živjeti i raditi u miru. Umjesto toga, njihovo krajnje odredište bio je jasenovački logor, u koji je većina Roma dovedena od kraja svibnja 1942. do kraja ljeta iste godine. U tom su logoru Romi bili mučeni i ubijeni zbog čega je znatan dio njih umro. Dio Roma uspio je izbjeći deportacije, što se posebice odnosi na sedentarne Rome muslimanske vjeroispovijesti na bosanskohercegovačkom području (“Bijeli Cigani”), koji su bili spašeni ponajprije zbog intervencija dijela muslimanskih intelektualaca uz podršku Islamske vjerske zajednice. Završetkom Drugoga svjetskog rata u svibnju 1945. postalo je jasno koliko su drastične bile ratne posljedice na romsku zajednicu u Hrvatskoj. Predratna romska zajednica gotovo da je bila uništena u genocidnoj ustaškoj politici prema njima, pritom je demografske posljedice iz toga rata romska zajednica nadoknadila tek šezdesetak godina kasnije. Poslijeratna politika marginalizacije romskog stradanja u NDH uklopila se u sličan odnos većine europskih zemalja, a što se i danas naziva “zaboravljeni holokaust.” Upravo je ovaj znanstveni prilog pokušaj borbe protiv potiskivanja navedenog pojma i boljeg razumijevanja povijesti stradanja romskog manjinskog stanovništva na hrvatskim područjima.

Izvori i literatura:

Arhivski i neobjavljeni izvori

HR-HDA-246, Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Zavod za kolonizaciju NDH - Zagreb [1934. – 1940.] (1941. – 1945.)

HR-HDA-255, Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Veliki župan župe Zagorje

HR-HDA-223, Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Ministarstvo unutarnjih poslova NDH / Predsjednički ured

HR-HDA-367, Hrvatska, Hrvatski državni arhiv, Zagreb, fond Republički zavod za statistiku SRH (RZZS SRH): Popisni materijal iz 1931. godine i statistike koje su vođene do 1941. godine – sv. 81; Državljanstvo za banovine Savsku i Primorsku 1931. tabele Banovinske, sreske, gradske i općinske – sv. 82

HR-DAV-25, Državni arhiv u Varaždinu, fond 25, Gradsko Poglavarstvo Varaždin

HR-DAZG-1050, Hrvatska, Državni arhiv u Zagrebu, Zagreb, fond Upravna općina Kustošija

HR-DABJ-21, Hrvatska, Državni arhiv u Bjelovaru, Bjelovar, fond Kotarska oblast Bjelovar – Bjelovar (1941. - 1945.)

HR-DABJ-20, Hrvatska, Državni arhiv u Bjelovaru, Bjelovar, fond Velika župa Bilogora Bjelovar (1941. – 1945.)

ARSBL-74, Bosna i Hercegovina (Republika Srpska), Arhiv Republike Srpske, Banja Luka, fond Velika župa Sana i Luka, Banja Luka 1941. – 1945.

VARS (Vojni arhiv Republike Srbije), Republika Srbija, Beograd, fond Nezavisne Države Hrvatske

HR-DAOS-52, Hrvatska, Državni arhiv u Osijeku, Osijek, fond Ured za kolonizaciju Osijek

HR-DAKA-10, Hrvatska, Državni arhiv u Karlovcu, Karlovac, fond Gradsko poglavarstvo Karlovac

Objavljeni izvori i tisak

Građa za povijest Narodnooslobodilačke borbe u Sjeverozapadnoj Hrvatskoj 1941. – 1945., br. 1 (ožujak – prosinac 1941.), Zagreb, 1981.

Poimenični popis žrtava KL Jasenovac. Spomen – područje Jasenovac, <http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6284>. (Pristup ostvaren 02.02.2018)

Stanovništvo prema narodnosti po gradovima/općinama, popis 2011. Zagreb: Državni zavod za statistiku, https://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_04/h01_01_04_RH.html (Pristup ostvaren 29.10.2015)

“Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945,” u nizu: *Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu: Zbornik Dokumentata*, sv. 1, ur. Slavko Vukčević, Beograd, Vojnoistorijski institut, 1993.

Zločini u logoru Jasenovac, Zagreb, 1946.

Deutsche Zeitung in Kroatien (Agram/Zagreb), 1 (1941.) / 2 (1942.)

Dom (Zagreb), 23 (1929.)

Hrvatski narod (Zagreb), 3 (1941.) / 4 (1942.)

Hrvatsko jedinstvo (Varaždin), 4 (1941.)

Jutarnji list (Zagreb), 1936, (1938.) / 28 (1939.)

Nova Hrvatska (Zagreb), 2 (1942.)

Obzor (Zagreb), 70 (1930.)

Podravske novine (Koprivnica), 9 (1938.)

Riječ Međimurja (Čakovec), 1 (1931.)

Literatura:

Antigypsyism – a Reference Paper (version June 2017), dostupno na <http://antigypsyism.eu/wp-content/uploads/2017/07/Antigypsyism-reference-paper-16.06.2017.pdf> (Pristup ostvaren 08.11.2017.)

“Stenografski zapisnik,” u: *Lipovljanski susreti '81*, ur. Jovan Mirković, 1981., 49-59.

BAIĆ, Dušan, *Kotar Vrginmost u NO borbi: 1941-1945*, Vrginmost, 1980.

BALTA, Ivan, “Kolonizacija u Slavoniji od početka XX. stoljeća s posebnim osvrtom na razdoblje 1941.-1945. godine,” *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, XLIII/2001, 459-478.

BANDA, Milica, “Ljudski gubici na području kotara Gračac tokom NOR-a,” u: *Kotar Gračac u narodnooslobodilačkom ratu 1941. – 1945.*, ur. Đuro Zatezalo, knj. 1, Karlovac, 1984., 841-864.

BANDŽOVIĆ, Safet, “Građanska odgovornost i humanizam u ratu: Odjek bošnjačkih rezolucija uz 1941. godine,” *Almanah*, L/2011, 147.

BÁRSONY, János, “Povijest Roma u 20. stoljeću i u doba Pharrajimosa,” u: *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta*, ur. János Bársony, Ágnes Daróczi, Zagreb, 2013., 33-58.

BASTAŠIĆ, Milan, *Bilogora i Grubišno Polje 1941-1991*, Banja Luka-Beograd, 2009.

BIONDICH, Mark, “Persecution of Roma – Sinti in Croatia, 1941. – 1945,” u: *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich, Washington, 2002, 33-48.

- BLUMER, Nadine, "Disentangling the Hierarchy of Victimhood. Commemorating Sinti and Roma and Jews in Germany's National Narrative," u: *The Nazi Genocide of the Roma*, ur. Anton Weiss – Wendt, New York–Oxford, 2013., 1-26.
- BUKVIĆ, Milan, *Otočac i Brinje u NOB 1941.-1945.* Otočac, 1971.
- BULAJIĆ, Milan, *Jasenovac: ustaški logori smrti: srpski mit?: hrvatski ustaški logori genocida nad Srbima, Jevrejima i Ciganima*, Beograd, 1999.
- BULAJIĆ, Milan, *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. 2. Beograd, 1988.
- CIOLAN, Valeriu NICOLAE, *The Role of Diplomacy in Achieving Representation and Participation for the Roma*, dissertation Faculty of Arts University of Malta, 2006., dostupno na: [http://www.diplomacy.edu/sites/default/files/23082010104317%20Nicolae%20\(Library\).pdf](http://www.diplomacy.edu/sites/default/files/23082010104317%20Nicolae%20(Library).pdf) (Pristup ostvaren 15.10.2017)
- Council of Europe Descriptive Glossary of terms relating to Roma issues*, dostupno na: <http://a.cs.coe.int/team20/cahrom/documents/Glossary%20Roma%20EN%20version%2018%20May%202012.pdf> (Pristup ostvaren 15.10.2017.).
- ČERKEZ, Vladimir, "Riječi o ljudskoj patnji," u: *Sarajevo u revoluciji, sv. 4: U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 - april 1945)*, ur. Nisim Albahari. Sarajevo, 1981., 556 - 564.
- DEDIJER, Vladimir, *Dnevnik: 1941-1944: Od 28. novembra 1942. do 10. novembra 1943.*, knj. 2, Rijeka – Zagreb, 1981.
- DEDIJER, Vladimir, MILETIĆ, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941 – 1945. Zbornik dokumenata i svjedočenja*, Sarajevo, 1990.
- DEDIJER, Vladimir, *Vatikan i Jasenovac: dokumenti*, Beograd, 1987.
- DUPALO, Adam, *Banija i Sisak u NOP-u 1941: događaji, svjedočanstva, dokumenti*, Zagreb, 2014.
- DŽEMALUDINOVIĆ, Muhamed, "Jedno svjedočanstvo naše humanosti iz ratnih dana," *Takvim*, XXXVI/1971, 72-73.
- DŽINIĆ, Mehmed, "Vraća - Stratište nepokorenih i nepobijeđenih," u: *Sarajevo u revoluciji, sv. 4: U borbi do punog oslobođenja (novembar 1943 - april 1945)*, ur. Nisim Albahari, Sarajevo, 1981., 632-648.
- ĐURIĆ, Ljuban, *Banijski partizanski odredi: 41-45*, Beograd, 1988.
- FINCI, Žak, "O kontroli i ograničenju kretanja stanovništva," u: *Sarajevo u revoluciji, sv. 2: Komunistička partija Jugoslavije u pripremama i organizaciji ustanka*, ur. Nisim Albahari, Sarajevo, 1977., 191 - 196.
- FINGS, Karola, "Romi i Sinti u koncentracijskim logorima," u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, sv. 1, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, Zagreb, 2006., 69 -114.

FRASER, Angus, *The Gypsies*, Oxford, 1995.

GEIGER, Vladimir, "Ljudski gubici Hrvatske u Drugom svjetskom ratu koje su prouzročili 'okupatori i njihovi pomagači': brojidbeni pokazatelji (procjene, izračuni, popisi)," *Časopis za suvremenu povijest*, XLIII/2011, br. 3, 699-749.

GOLDSTEIN, Ivo, *Hrvatska 1918-2008*, Zagreb, 2008.

GRUIĆ, Marinko, "Romi: Neka aktualna pitanja socijalne emancipacije i nacionalne afirmacije," u: *Lipovljanski susreti '81*, ur. Jovan Mirković, 1981., 21-38.

HADŽIJAHIĆ, Muhamed, "Bosanski Romi 1941/1942. godine," *Naše teme*, XXVIII/1984, br. 7-8: 1313-1323.

HANCOCK, Ian, *We are the Romani people*, Hatfield, 2012.

HEUSS, Herbert, "Njemačka politika Cigana 1870.-1945.," u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od 'rasne znanosti' do logora*, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, sv. 1. Zagreb, 2006, 1-26.

HREČKOVSKI, Slavica, "Progoni i deportacije slavonskih Roma u koncentracioni logor Jasenovac," u: *Okrugli stol 21. travnja 1984.*, ur. Dobrila Borović, Jasenovac, 1985., 35-38.

HREČKOVSKI, Slavica, *Slavonski Brod u NOB i socijalističkoj revoluciji 1941 – 1945*, Slavonski Brod, 1982.

IVAN, Emil, *Nepokorena mladost (SKOJ u prvim godinama ustanka)*, Zagreb, 1961.

IVEKOVIĆ, Mladen, *Nepokorena zemlja: zapisi iz IV i V neprijateljske ofenzive protiv narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije*, Zagreb, 1986.

JAKOVLJEVIĆ, Ilija, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.

JANJATOVIĆ, Zoran, *Deca careva, pastočard kraljeva: Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918 – 1941*, Beograd, 2005.

JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1978.

Đoko JOVANOVIĆ (ur.), *Lika u NOB 1941.: pišu učesnici*, Beograd, 1963.

JUZBAŠIĆ, Vinko, "Bošnjački Cigani," u: *Priče iz spačvanske šume*, ur. Stjepan Bogutovac, Ivan Čosić-Bukvin, Vinko Juzbašić, Stjepan Tomislav Krčelić, Gunja, 2001., 101-102.

KAMINSKI, Martin, "NOP i nacionalne manjine," u: *Slavonija u narodnooslobodilačkoj borbi (Materijali naučnog skupa 25. i 26. novembra 1966. povodom 25-godišnjice ustanka)*, ur. Martin Kaminski, Slavonski Brod, 1967., 171-182.

KARAULA, Ivan, "Žitelji Slakovaca stradalnici Drugog svjetskog rata i poraća," *Hrašće*, II/1997, br. 5, 71-74.

KENRICK, Donald "Holocaust," u: *Historical Dictionary of the Gypsies (Romanies)*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007, 109-113.

- KENRICK, Donald, "Porraimos," u: *Historical Dictionary of the Gypsies*, Lanham-Toronto-Plymouth, 2007, 203.
- KEVO, Mario, "Počeci logora Jasenovac," *Scrinia Slavonica*, III/2003, 471499.
- KOIĆ, M., BANIĆ, Nikola, "Nema nikakvih dokaza o masovnoj likvidaciji Roma u Jasenovcu," *Hrvatski tjednik* (Zagreb), 27.04. 2017., br. 657, 38 – 47.
- KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, Mira, "Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine," *Časopis za suvremenu povijest*, XV/1983, br. 2, 155-176.
- KOLESAR, Drago, "Gudinačke žrtve II. svjetskog rata i poraća," *Hrašće*, III/1998, br. 12, 83-88.
- KORB, Alexander, "Ustaša Mass Violence Against Gypsies in Croatia, 1941 – 1942," u: *The Nazi Genocide of the Roma: Reassessment and Commemoration*, ur. Anton Weiss-Wendt, New York-Oxford, 2013., 72-95.
- KOVAČEVIĆ, Daniel, "Prvi dan u logoru Jasenovac," u: *Riječi koje nisu zaklane*, ur. Simo Brdar, Jasenovac, 1989., 105-141.
- LAZIĆ-GOJKO, Dušan, *Sremsko krvavo leto 1942*, Sremska Mitrovica, 1982.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa, "Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.," u: *Spomen-područje Jasenovac*, ur. Tea Benčić Rimay, Jasenovac, 2006., 154-169.
- LENGEL-KRIZMAN, Narcisa, "Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941 – 1945," *Časopis za suvremenu povijest*, XVIII/1986, br. 1, 30-32
- LEWY, Guenter, *The Nazi Persecution on the Gypsies*, Oxford, 2000.
- LUKAČ, Dušan, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd, 1967., 63.
- LJUBIĆ, Dragutin, Josip LULIK i Emil LUDVIGER, "Općina Duga Resa u okupaciji i NOB-i 1941-1945. godine," u: *Duga Resa: radovi iz dalje prošlosti NOB-e i socijalističke izgradnje*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac, 1986., 385-445.
- MARGALIT, Gilad, *Germany and its Gypsies: a Post – Auschwitz Ordeal*, Madison, 2002.
- MARUSHIAKOVA, Elena, POPOV, Vesselin, "Holocaust, Porrajmos, 'Samudaripen ... Tworzenienowej mitologii narodowej'," *Studia Romologica* III/2010, 75-94.
- MATIJEVIĆ, Pavao, "Rasna pripadnost," *Glasnik biskupija bosanske i srijemske* (Đakovo), 15.4.1942., 52-53.
- MATRAS, Yaron, "Gilad Margalit, 1959-2014," *Romani Studies*, XXIV/2014, br. 2, 211-212.
- MILETIĆ, Antun, "Mrtvi u Jasenovcu 1941-1945: Prilog utvrđivanju broja usmrćenih," *Vojnoistorijski glasnik*, XL/1994, br. 1-2: 147-148.
- MILETIĆ, Antun, *Ubijeni u koncentracijskom logoru Jasenovac 1941-1945*, Jagodina, 2011.
- MILOŠEVIĆ, Slobodan D., *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941-1945*, Beograd, 1981.

- MOSER, Josip Benc, "Akcije Prigorske partizanske udarne grupe," u: *Zagrebački partizanski odred: zbornik dokumenata i sjećanja*, ur. Pero Popović, Zelina-Zagreb, 1976., 80-84.
- MRKOCI, Vladimir i Vladimir HORVAT, *Ogoljela laž logora Jasenovac*, Zagreb, 2008.
- NIKOLIĆ, Nikola, *Jasenovački logor*, Zagreb, 1948.
- NOVITCH, Myriam, "Genocid nad Romima u nacističkom režimu," *Europski glasnik*, XVII/2012, br. 17, 829-833.
- PAVLEK, Mihovil (Miškina), "K agrarnoj reformi ili- što ćemo s ciganima?," *Razgovor*, I/1920., br. 2-3, 37-38.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin, *Povijest Hrvatske*, Zagreb, 2007.
- PERŠEN, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990.
- PEUKERT, Detlev J. K., *Inside nazi Germany: conformity, opposition and racism in everyday life*, New Haven-London, 1987.
- Potporni tim Posebnog povjerenika Glavnog tajnika Vijeća Europe za romska pitanja, *Dosta! oslobodimo se predrasuda – upoznajmo Rome!*, Strasbourg, 2011.
- REINHARTZ, Dennis, "Genocid nad jugoslavenskim Ciganima," u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Završno poglavlje*, ur. Donald Kenrick, Zagreb, 2009, 99-109.
- RIFFER, Milko, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*, Zagreb, 2011.
- RIFFER, Milko, *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*, Zagreb, 1946.
- ROMČEVIĆ, Bogdanka, "Žrtve fašističkog terora i rata s područja kotara Vojnić 1941-1945," u: *Kotar Vojnić u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac, 1989, 1178-1325.
- RUBČIĆ, Nikola, "Zapisi i sjećanja," u: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac, 1971., 701-739.
- SKOKO, Savo, "Na tragičnoj stranputici," u: *Hercegovina u NOB / pišu učesnici, sv. 4 (april 1941. - juni 1942) / Ratna prošlost naroda i narodnosti Jugoslavije*, knj. 285, ur. Rajko Sarenac, Beograd, 1986., 321-369.
- SOBOLEVSKI, Mihael, "Konzultirati dopunske izvore," *Naše teme*, XXX/1986, br. 9, 1281-1287.
- SOBOLEVSKI, Mihael, "Nacionalne manjine u Kraljevini Jugoslaviji," u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, sv. 2, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, Zagreb, 2000., 395-410.
- SOBOLEVSKI, Mihael, "Ustanak na dijelu kotara Ogulin 1941 i početkom 1942. godine," u: *Prva godina narodnooslobodilačkog rata na području Karlovca, Korduna, Gline, Like, Gorskog kotara, Pokuplja i Žumberka*, ur. Đuro Zatezalo. Karlovac, 1971, 909-936.

- SPARING, Frank, "‘Ciganski logori’: Nastanak, karakter i značenje logora kao sredstvo progona Sinta i Roma u doba nacionalsocijalizma," u: *Romi u Drugom svjetskom ratu: Od ‘rasne znanosti’ do logora*, sv. 1, ur. Karola Fings, Herbert Heuss, Frank Sparing, Zagreb, 2006., 27-67.
- ŠKILJAN, Filip, "Stradanje Srba, Roma i Židova u virovitičkom i slatinskom kraju tijekom 1941. i početkom 1942. godine," *Scrinia Slavonica*, X/2010, 341-365.
- ŠOVAGOVIĆ, Đuro, i Josip CVETKOVIĆ, *Valpovština u revoluciji (Kronika revolucionarnih zbivanja 1918-1945)*, Valpovo, 1970.
- ŠTEKOVIĆ, Luka, *Romi u virovitičkom kraju*, Beograd, 1998.
- TAYLOR, Becky *Another Darkness, Another Dawn: A History of Gypsies, Roma and Travellers*, London, 2014.
- TRUBETA, Sevasti, "‘Gypsiness’, Racial Discourse and Persecution: Balkan Roma during the Second World War," *Nationalities Papers*, XXXI/2003, br. 4: 495-514.
- TUDMAN, Franjo, *Bespuća povijesne zbiljnosti: Rasprava o povijesti i filozofiji zlosilja*, Zagreb, 1989.
- VOJAK, Danijel "Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske," *Migracijske i etničke teme*, XX/2004, br. 4, 447-476.
- VOJAK, Danijel, "Anketa o kolonizaciji cigana’ ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini," *Časopis za suvremenu povijest*, XLVIII/2016, br. 2, 431-458.
- VOJAK, DANIJEL, "Međunarodni dan sjećanja na romske žrtve holokausta Jasenovac, 2. kolovoza 2012.," *Povijest u nastavi*, X/2014, br. 20 (2), 247-250.
- VOJAK, Danijel, "Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi ‘odstranjenja’ Roma," u: *Zbornik radova: Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svjetskom ratu*, ur. Vojislav Vučinović, Beograd, 2015., 43-51.
- VOJAK, Danijel, Bibijana PAPO i Alen TAHIRI, "Dokumenti," u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb, 2015., 61-369.
- VOJAK, Danijel, *Romi u Prvome svjetskom ratu u Hrvatskoj 1914.-1918.*, Zagreb, 2015.
- VOJAK, Danijel, *U predvečerje rata: Romi u Hrvatskoj 1918. - 1941.*, Zagreb, 2013.
- VOJAK, Danijel, "Izbor iz bibliografije radova o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj," u: *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.-1945.*, ur. Danijel Vojak, Bibijana Papo i Alen Tahiri, Zagreb, 2015., 353-369.
- VRANJEŠ, Pero, "Ljudski gubici i materijalna šteta u narodnooslobodilačkom ratu od 1941.-1945. godine," u: *Duga Resa: radovi iz dalje prošlosti NOB-e i socijalističke izgradnje*, ur. Đuro Zatezalo, Karlovac, 1986., 818-831.

VUKOBRATOVIĆ, Božo, "Teror i zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača na Kordunu 1941.," u: *Simpozij o Petrovoj gori: u povodu 25-godišnjice III zasjedanja ZAVNOH-a, Topusko, 10. – 13. studenog 1969.*, ur. Dušan Čalić, Zagreb, 1972., 341-364.

WEISS – WENDT, Anton, "Introduction," u: *The Nazi Genocide of the Roma*, ur. Anton Weiss – Wendt, New York – Oxford, 2013., 1-26.

Zaključci sa sastanka Međunarodne romske unije (URU), Riga, Latvija, u: *Svjetski dan romskog jezika 03- 05/11/2016*, ur. Andrea Šimek i Veljko Kajtazi, Zagreb, 2016, 86-95.

ZIMMERMANN Michael, "Intent, Failure of Plans, and Escalation: Nazi Persecution of the Gypsies in Germany and Austria, 1933 – 1942," u: *Roma and Sinti: Under-Studied Victims of Nazism*, ur. Paul A. Shapiro, Robert M. Ehrenreich, Washington, 2002., 9-21.

Forgotten Victims of the Second World War or About the Suffering of Roma in the Independent State of Croatia, 1941. – 1945.

The suffering of Roma in the Second World War in the Independent State of Croatia is still insufficiently researched in Croatian historiography. It is precisely because of this insufficiency why it transcends on the level of controversy especially in the context of interpretation that eq. Roma victims. The Roma population has since migrated to whole Croatian areas in the second half of the 14th century, ever since they have been put under repressive state control. Such anticiganistic policy by the Ustasha authorities had its culmination during World War II, when Ustasha assumed power and began the policy of persecuting the Roma population. The first phase of the persecution of the Roma in NDH had consisted of the adoption of racial and other laws, which made Roma become “second-rate” citizens and this allows for further and more stringent measures towards them. One of this measures was the idea of colonizing all Roma in NDH in one place. This measure was partly implemented in the summer of 1941 with the census of all Roma in NDH. In addition to this measure, the measure of banning movement on all Roma was added. This opened the way for the next phase, which took place in the late spring and summer of 1942, when was decided to deport all Roma to the Jasenovac concentration camp. Most of this Roma were tortured and killed in the camp, and the consequence of such an Ustasha anti-Communist model was almost entirely exterminated by the pre-war Roma community in Croatia. Despite this policy, the Roma community in Croatia survived the Second World War.

Key words: Roma, World War II, Independent State of Croatia, racial policy, extermination

Međunarodni odbor Crvenog križa i logori na području Nezavisne Države Hrvatske s posebnim osvrtom na logor Jasenovac¹

dr. sc. Mario Kevo

Hrvatsko katoličko sveučilište, Zagreb
Odjel za povijest

Problematika rada Međunarodnog odbora Crvenog križa iz Ženeve za vrijeme Drugog svjetskog rata općenito, osobito u međunarodnim znanstveno-istraživačkim krugovima, još uvijek predstavlja kontroverzu, odnosno izvor polemika oko rada te organizacije, što se osobito veže uz odnos između Međunarodnog odbora i Trećeg Reicha, te njemu savezničkih ili satelitskih država. Na temelju izvornog arhivskog gradiva, objavljenih izvora i literature, autor ukazuje na neke aspekte rada Međunarodnog odbora iz Ženeve u svezi logorske problematike na području Nezavisne Države Hrvatske, osobito u vezi logora Jasenovac. Naglasak je stavljen na jedan aspekt rada u ratnim okolnostima, a u vezi pokušaja osiguranja i dopremanja pomoći za zatočenike koji u to doba nisu imali nikakvu institucionalnu zaštitu. Ti su napori dodatno osnaženi nakon imenovanja Juliusa Schmidlina na dužnost stalnog predstavnika Međunarodnog odbora u Zagrebu.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, Međunarodni odbor Crvenog križa, koncentracijski logori, Jasenovac, humanitarna pomoć

¹ Ovaj rad je financiran iz odobrenog znanstvenog projekta Hrvatskog katoličkog sveučilišta „Humanitarni rad na području hrvatskih zemalja u ratnim okolnostima 20. stoljeća“, HKS-2018-8.

Iprije otpočinjanja otvorenih neprijateljstava kojima je otpočeo Drugi svjetski rat, nacističke vlasti su na području Trećeg Reicha otvorile više logora (npr. Dachau je otvoren 1933.) u koje su slale Židove. Logori su najčešće bili opasani bodljikavom žicom, a služili su za prisilni rad zatočenika te za likvidaciju neistomišljenika, nearijevskih osoba te aktualnom režimu nepoćudnih osoba. Oružanim sukobom započetim 1. rujna 1939. sve zaraćene države, bez iznimke, otvaraju koncentracijske logore za ratne zarobljenike, ali sve zaraćene strane otvaraju i logore za internaciju civila neprijateljskih država. Upravo je problematika logora bila jedan od najvažnijih aspekata rada Međunarodnog odbora Crvenog križa (MOCK) iz Ženeve za vrijeme Drugog svjetskog rata, a radi se o temeljnim postavkama rada Međunarodnog odbora Crvenog križa iz Ženeve u ratnim okolnostima, koje su proizlazile iz tadašnjih odredaba međunarodnog ratnog prava (Ženevske i Haaške konvencije).² U ratnim su okolnostima, na temelju tadašnjeg međunarodnog ratnog prava, postojale tri kategorije ratnih stradalnika, a susljedno tome i istovjetne vrste logora, odnosno postojale su kategorije: ratni zarobljenici (*Prisonniers de la Guerre* – PG – zarobljeni pripadnici vojnih snaga zaraćenih država), zatim internirani civili (*Interné civils* – IC – zaštitna internacija civila međusobno zaraćenih država koji su se u trenutku izbijanja rata nalazili na teritoriju neprijateljske države) te civili (*Civils* – C – unutrašnje pitanje svake pojedine države, odnosno civili uhićeni u vlastitoj državi iz političkih razloga ili se radilo o žrtvama rasnih progona; Židovi, Romi, politički zatvorenici).³

Nakon osnutka NDH u kojoj je na snazi bila politika rasne i nacionalne isključivosti, u drugoj polovici travnja 1941. započelo je osnivanje logorskog sustava za smještanje “osoba nepoćudnih” aktualnom poretku. Među prvima su osnovani logori Danica kod Koprivnice, Gospić, Jadovno, Slana, Metajna na otoku Pagu, Krušćica kod Travnika. O osobama koje su vlasti smatrale nepoćudnima zorno svjedoči jedan cirkular koji je Ravnateljstvo ustaškog redarstva (RUR) ubrzo nakon uspostave NDH uputilo svim velikim župama, a u kojem je zatraženo da se “najžurnije izvrši pritvaranje svih Židova i Srba-pravoslavaca, koji su bili poznati kao komunisti, bilo pak da su i malo sumnjivi, da su skloni tome pokretu,” dok

² O najvažnijim aspektima rada u ratnim okolnostima ukratko vidi: Mario KEVO, “Neki aspekti rada Središnje agencije za ratne zarobljenike Međunarodnog odbora Crvenog križa u korist ratnih stradalnika s područja Nezavisne Države Hrvatske,” *Časopis za suvremenu povijest*, XLIV/2012, br. 3, 651-678.; Mario KEVO, “Imenovanje stalnog predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1943.),” *Croatia Christiana Periodica*, XL/2016, br. 78, 209-234., osobito 209-211., 229-232.; Za sintetski prikaz usp. François BUGNION, *The International Committee of the Red Cross and the Protection of War Victims*, Geneva, 2003.

³ Opširnije vidi M. KEVO, “Neki aspekti rada Središnje agencije za ratne zarobljenike Međunarodnog odbora Crvenog križa u korist ratnih stradalnika s područja Nezavisne Države Hrvatske,” 654. i dalje.

je iste mjere trebalo poduzeti i protiv komunista katoličke i muslimanske vjeroispovijesti, kao i drugih s time da se zadrže u pritvoru, dok je Srbe i Židove odmah trebalo otpremiti u “zbiralište Gospić.”⁴ Druga faza oblikovanja logorskog sustava NDH započeta je krajem kolovoza 1941. kada je osnovan privremeni logor u okolici Jasenovca. Naime, 19. kolovoza 1941. otvoren je logor nedaleko sela Krapje, dok je 10. rujna otvoren logor nedaleko sela Bročice. Oba su logora raspuštena sredinom studenoga 1941., dok se jasenovački logor počeo oblikovati sredinom listopada na ledini smještenoj nedaleko samog mjesta. Početkom 1942. u logorski sustav je uključen Kazneni zavod Stara Gradiška i upravo su ta dva logora (Jasenovac, 1941-1945.; Stara Gradiška, 1942-1944/45.) u stvari bili jedini koncentracijski logori na području NDH koji su djelovali gotovo cijelo vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata. U logorski sustav NDH je sredinom 1944. uključen i Kazneni zavod Lepoglava koji je reorganiziran u logor pod zapovjedništvom *Poglavnikovih tjelesnih sdrugova* (PTS).⁵

Kao što sam već naveo, problematika vezana uz koncentracijske logore bila je jedan od najvažnijih aspekata rada Međunarodnog odbora u ratnim okolnostima. Informacije o logorima za ratne zarobljenike i o logorima za internaciju civila Međunarodni je odbor prikupljao na službenim i neslužbenim mjestima, od pojedinaca, ustanova, nacionalnih društava Crvenog križa te na službenim mjestima u zaraćenim državama (vlade, ministarstva ...), a obavijesti su prikupljane uglavnom za potrebe rada Središnje agencije za ratne zarobljenike Međunarodnog odbora Crvenog križa (*Agence Centrale du Prisonniers de la Guerre du Comité International de la Croix-Rouge*) koja je bila nadležna za potrebe svih kategorija zatočenih osoba. Tako je prve podatke o postojanju logora na području NDH Međunarodni odbor prikupio iz privatnih izvora iako je u više navrata od vlasti NDH bezuspješno tražio dostavu podataka o logorima te o broju i nacionalnom sastavu logoraša. Međutim, da su predstavnici MOCK-a bili veoma dobro upoznati sa stanjem u NDH i iz privatnih izvora potvrđuje pismo J. Duchosala, član MOCK-a, koje je krajem prosinca 1941. uputio na Hrvatski Crveni križ. Duchosal je u pismu napomenuo da Međunarodni odbor ima obavijesti o postojanju logora u NDH, te da se u iznimno teškoj situaciji nalaze Srbi, Židovi i pravoslavci, koji su od svibnja 1941. bili internirani u logorima kod Gospića

⁴ Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990., 18. Usp. i Mario KEVO, “Počeci jasenovačkog logora,” *Scrinia Slavonica*, III/2003, 471-499.

⁵ Ukratko o logorima vidi Zdravko DIZDAR, “Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941 – 1945. godine,” *Časopis za suvremenu povijest*, XXII/1990, br. 1-2, 83-110.; Vidi i: Tea BENČIĆ RIMAY, ur., *Spomen-područje Jasenovac*, Jasenovac, 2006.; Mirko PERŠEN, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990.; Ivo GOLDSTEIN i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.; Mario KEVO, “Počeci jasenovačkog logora,” *Scrinia Slavonica*, III/2003, 471-499.

i na otoku Pagu.⁶ Kako je, u potrazi za informacijama, MOCK od Talijanskog Crvenog križa primio obavijest da se spomenuti zatočenici mogu smatrati “nestalima” te da nisu prebačeni u logore na području Kraljevine Italije, Duchosal je od vodstva HCK-a zatražio potvrdu navedenih podataka kako bi Međunarodni odbor mogao organizirati akciju pomoći u korist tih zatočenika.⁷ U pokušajima uspostave izravnih odnosa s nacionalnom organizacijom Crvenog križa, odnosno susljedno tome i s vlastima NDH, kako bi uspješno obavljala humanitarnu aktivnost i na području NDH, Središnjica MOCK-a je početkom 1942. u Zagreb poslala dr. Rudolfa Vögelija, agenta za vezu MOCK-a koji je djelovao na području okupirane Srbije. U razgovorima koje je dr. Vögeli početkom 1942. vodio u Zagrebu zatražio je odobrenje posjeta koncentracijskim logorima, a jedno od ključnih pitanja predstavljao je i pokušaj utvrđivanja načina za slanje pomoći Srbima interniranim u ustaške logore, odnosno mogućnost odašiljanja paketa za zatočene osobe srpske narodnosti.⁸

U ustaške logore su internirane skupine osoba koje su prema međunarodnom ratnom pravu bile označene kao treća kategorija stradalnika, odnosno kao civili (*Civils*), a najčešće se radilo o žrtvama rasnih progona (Židovi i Romi te Srbi na koje su vlasti NDH protegnule istovjetan status) te pripadnici partizanskog pokreta ili simpatizeri komunističke partije (politički zatvorenici). Međutim, izvjesno je da je dio zatočenika odabiran te odašiljan na prisilni rad izvan granica NDH. Tako su s vremena na vrijeme u logorima Jasenovac i Stara Gradiška odabirani logoraši koji su, uglavnom preko zemunskog sajmišta, upućivani na prisilni rad u Treći Reich, ali bilo je i slučajeva da su odašiljani na rad, primjerice, u Norvešku, Francusku i druge zemlje.⁹ Prema navodima bivšeg zatočenika Ilije Jakovljevića, logor Stara Gradiška je neko vrijeme služio kao sabiralište muškaraca i žena koji su trebali biti otpremljeni na rad u Njemačku, a posebno njemačko povjerenstvo odabiralo je

⁶ Archives du Comité International de la Croix-Rouge, Genève, Suisse, Archives générales 1918.-1950., Group G. : Généralités, affaires opérationnelles 1939 – 1950. (dalje : CH-ACICR, G.), G. 85/Croatie. Pismo J. Duchosala od 22. XII. 1941. upućeno na Hrvatski Crveni križ.

⁷ CH-ACICR, G. 85/Croatie. Pismo J. Duchosala od 22. XII. 1941. upućeno HCK-u.

⁸ M. KEVO, “Imenovanje stalnog predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1943.),” 219.

⁹ Usp. dokumente, zapisnike sa saslušanja i memoarska sjećanja u: Nihad HALILBEGOVIĆ, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006., 75., 211., 246., 400., 401., 416. O strukturiranju represivnog aparata kao i za detaljni prikaz formalno-pravne podloge za upućivanje osoba u koncentracijske logore usp. Mario KEVO, “Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.),” u: *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, Zagreb, 2010., 9-39. i tamo navedena bibliografija.

za rad sposobne osobe, isključivo pravoslavne vjeroispovijesti.¹⁰ Tako je u sklopu operacije *Viking* (operacija za prisilno odvođenje zatočenika u Reich, na radove u vojnoj industriji i poljoprivredi), u lipnju 1942. u zemunski logor pristiglo oko 1.200 logoraša iz Jasenovca, a za vrijeme rata iz logora Jasenovac i Stara Gradiška na prisilni rad u Reich otpremljeno je oko 10.000 Srba, Muslimana i Hrvata.¹¹ Neke osnovne podatke o zemunskom logoru u svojim izvješćima, upućenima Ministarstvu vanjskih poslova u Zagreb, donosi i dr. Ante Nikšić, generalni konzul NDH iz Beograda. Primjerice, u tajnom izvješću od 4. srpnja 1942., konzul navodi da je logor Zemun pod njemačkim zapovjedništvom na bivšem beogradskom sajmu, a u njemu “se kupe razni banditi” iz Bosne.¹² Dakako, radilo se o pripadnicima partizanskog pokreta, ali isto tako i o civilnom stanovništvu. Istodobno, nakon stradanja ili deportacije roditelja na prisilni rad u Treći Reich, u logorima Jasenovac i Stara Gradiška te u okolnim selima Mlaka i Jablanac ostalo je više tisuća uglavnom pravoslavne djece do navršenih 14 godina života, o kojima su nakon njihova oslobođanja zajednički skrbili *Caritas* Zagrebačke nadbiskupije, *Akcija* Diane Budisavljević te Hrvatski Crveni križ, a potporu u humanitarnim nastojanjima pružao im je Međunarodni odbor Crvenog križa, dok je od početka 1943. pomoć kanalizirana izravno preko stalnog predstavnika Međunarodnog odbora u Zagrebu.¹³

Nakon postavljanja Juliusa Schmidlina ml. na mjesto stalnog predstavnika MOCK-a u NDH, njegov je temeljni zadatak predstavljala briga o potrebama ratnih zarobljenika. S obzirom na činjenicu da na području NDH nije bilo ove vrste zarobljenika, Schmidlinov se rad sveo na pokušaj utvrđivanja životnih i radnih uvjeta u logoru Jasenovac, odnosno iznalaženje najjednostavnijeg načina kako bi se dopunskom hranom, odjećom i lijekovima

¹⁰ Usp. Ilija JAKOVLJEVIĆ, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999., 73-74., 83., 99.

¹¹ Usp. I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 322.

¹² Aleksandar VOJINOVIĆ, *NDH u Beogradu*, Zagreb, 1995., 147.

¹³ Opširnije vidi: M. KEVO, “Uloga nadbiskupa Stepinca u zbrinjavanju i spašavanju srpske i židovske djece / Archbishop Stepinac’s Role in Rescuing and Providing for Serbian and Jewish Children,” u: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća / Archbishop Stepinac and the Serbs in Croatia within the Context of World War II and post-war period*, ur. Ivan Majnarić, Mario Kevo, Tomislav Anić, Zagreb, 2016., 331-394.; Usp. i Mario KEVO, “Prilog poznavanju humanitarnoga rada Diane Budisavljević rođ. Obexer tijekom Drugoga svjetskog rata,” u: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive / Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien – neue Forschungen und Perspektiven*, ur. Enes S. Omerović, Sarajevo-Zagreb-Tübingen, 2015., 309-322. Niz podataka donosi i Diana Budisavljević u svojim dnevničkim zapisima. Usp. *Dnevnik Diane Budisavljević*, u: *FONTES – izvori za hrvatsku povijest*, 8, Zagreb, 2002.

pomogli zatočenicima logora.¹⁴ Iako je Hrvatski Crveni križ još 22. kolovoza 1941. od Ravnateljstva ustaškog redarstva u Zagrebu zatražio da se zatočenicima odobri pravo na pisanje dopisnica, jer prema "ženevskim konvencijama imaju zatočenicima pravo da se mjesečno jedan do dva puta javljaju svojim obiteljima otvorenim dopisnicama Crvenog križa," zatočenicima su odobrenje tog prava dobili u listopadu 1941., a mogli su primiti i pakete. Ovo pravo je proizlazilo iz Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima, pa su mnogi logoraši članovima obitelji putem dopisnica slali obavijesti o potrebama za određenim živim namirnicama ili lijekovima. Iz sačuvanih dopisnica mogu se utvrditi najvažnije potrebe, a u njima ima i indicija da su se za pomoć obraćali Crvenom križu. Primjerice, izvjesni Nusret Prohić, koji je 21. rujna 1942. bolestan otpremljen u Jasenovac, molio je roditelje da se obrate Crvenom križu i tamo interesiraju o slanju vitamina.¹⁵ Zagrebačka Židovska bogoštovna općina je već u rujnu 1941. za Jasenovac slala 12 sanduka dopunske hrane, a zatim je, na molbu četrdesetak interniranih Židova iz Bijeljine, ujesen 1941. poslala u Jasenovac i poseban teretni automobil s odjevnim predmetima.¹⁶ O slanju na stotine paketa krajem 1941. u sjećanjima su potvrdili preživjeli logoraši, među inima, Židov Egon Berger te Hrvat Ante Ciliga, koji je uočio da je Židovska općina pakete slala svaki četvrtak.¹⁷ S druge strane, primjena odredaba međunarodnog ratnog prava čija je primjena bila proširena i na internirane civile, donekle se ogleda i u upotrebi prehrambenih kartica koje su Zapovjedništva koncentracijskih logora Jasenovac i Stara Gradiška izdavala za podizanje dnevnih obroka (doručak, objed, večera).¹⁸ O tome svjedoči i zagrebački veterinar Zorko Golub, odnosno bivši jasenovački zatočenik, koji navodi: "Nisu sve barake jednake. Na pr. u baraki 4. je Stojan i uprava baraka, tu se dijele karte za jelo, tu se određuju ljudi na posao."¹⁹ Prehrambene kartice rabili su zatočenicima logora Jasenovac i Stara Gradiška. Usprkos postojanju tri tipa kartica moglo bi se reći da su sve kartice bile jednoobrazne i

¹⁴ O temeljnim aktivnostima u NDH usp. M. KEVO, "Neki aspekti rada Središnje agencije za ratne zarobljenike Međunarodnog odbora Crvenog križa u korist ratnih stradalnika s područja Nezavisne Države Hrvatske," 651-678.

¹⁵ N. HALILBEGOVIĆ, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, 232.

¹⁶ I. GOLDSTEIN: "Dobrotvorno i socijalno djelovanje židovske zajednice u Zagrebu u 19. i 20. stoljeću," *Revija za socijalnu politiku*, 12, br. 3-4, Zagreb, 2005., 296.

¹⁷ Isto.; Vidi i Egon BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966., 18., 31., 64-65., 75.

¹⁸ Opširnije usp. M. KEVO, "Prehrambene kartice koncentracijskih logora Jasenovac i Stara Gradiška (1941./42.-1945.)," *Numizmatičke vijesti*, LI/2009, br. 62, Zagreb, 198-207.

¹⁹ "Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine," prir. Mira KOLAR-DIMITRIJEVIĆ, *Časopis za suvremenu povijest*, XV/1983, br. 2, 161.

sadržavale su ime i prezime te u šest redaka razvrstane nadnevke i naziv obroka, koji su služili za kontrolu preuzimanja hrane, tj. svako preuzimanje hrane se bilježilo na samoj kartici. Navedene kartice su bile svojevrsne vrijednosnice isključivo za podizanje hrane, a uporaba je proizlazila iz Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima. Kako je za vrijeme Drugog svjetskog rata na snazi bila navedena konvencija, njezine odredbe primjenjivane su na ratne zarobljenike, a s obzirom na to da su konvencije o postupanju s interniranim civilima zaključene i potpisane tek 1949., zaraćene države su početak Drugog svjetskog rata dočekale bez ikakve međunarodne pravne regulative u vezi s problematikom interniranih civila. Stoga je Međunarodni odbor pokrenuo akciju koja je rezultirala proširenjem postojećih odredaba i na internirane civile, što je podržala većina zaraćenih država koje su odlučile primjenjivati te odredbe i na civilne zatočenike.

No, vratimo se stalnim Schmidlinovim zahtjevima za omogućavanje posjeta logorima za internirane civile i civile. Iako je Schmidlin tek od kraja 1942. službeno počeo figurirati kao osoba koja će preuzeti zastupanje interesa MOCK-a pri NDH u Zagrebu, ženevski Odbor je izvjesne podatke o logorima u NDH (prvenstveno o Jasenovcu), dobivao iz raznih izvora, a između ostalog i posredstvom Katoličke crkve, odnosno Vatikana. Porast obavijesti o postojanju logora u NDH rezultirao je i međunarodnim pritiscima, koji su u početku kanalizirani posredstvom Vatikana, odnosno Državnog tajništva kojem je nakon više upita hrvatski diplomat Nikola Rušinović predložio da podatke o koncentracijskim logorima zatraži od svog Apostolskog predstavništva u Zagrebu, pa su strani novinari pozvani da posjete koncentracijske logore.²⁰ Tako je 6. veljače 1942. Jasenovac posjetilo međunarodno povjerenstvo, a prema navodima Egona Bergera, preživjelog jasenovačkog logoraša koji je prisustvovao događaju, sačinjavala su ga dva crkvena velikodostojnika iz Vatikana, više njemačkih, talijanskih, ustaških i domobranskih časnika, Njemica u SS uniformi te ustaški novinari.²¹ Međutim, prema svjedočanstvima drugih preživjelih zatočenika, radilo se o insceniranoj *farsi* koju je priredila logorska uprava kako bi međunarodno povjerenstvo steklo što bolji dojam o logoru, pa su se nakon posjeta pojavili novinski napisi o “najbolje uređenom logoru u Europi.”²² Tako se, primjerice, veoma brzo nakon

²⁰ John CORNWELL, *Hitlerov papa: tajna povijest pape Pija XII.*, Zagreb, 2005., 278.

²¹ Prema E. BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, 53.

²² Usp. Đorđe (Jure) MILIŠA, *U mučilištu – paklu: Jasenovac*, Zagreb, 1945., 155-157. (vidi i pretisak izvornika: Đorđe MILIŠA, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb, 2011., 155-157.); Usp. i E. BERGER: *44 mjeseca u Jasenovcu*, 52-54.

posjeta pojavio i napis njemačkog novinara Hermana Pröbsta naslovljen “Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište,” u kojem autor opisuje gotovo idilične prizore jasenovačkog logora.²³ S druge strane, izvješće Siegfrieda Kaschea, njemačkog poslanika u Zagrebu upućeno Ministarstvu vanjskih poslova Reicha, otkriva nešto drugačiji sastav ovog Povjerenstva, u kojem su bili strani novinari, vojne osobe i diplomati, zatim tajnik nadbiskupa Stepinca Stjepan Lacković i dr. Giuseppe Carmelo Masucci, tajnik Giuseppea Ramira Marconea, izaslanika Svete Stolice kod hrvatskog Episkopata, a navode u dnevnicih zapisima potvrđuje i sam Masucci.²⁴ Ovaj posjet međunarodnog povjerenstva su u stvari bile prve indicije da je Međunarodni Crveni križ posjetio logor, ali to su bili netočni navodi budući da u sastavu Povjerenstva nije bilo predstavnika međunarodne organizacije Crvenog križa (niti Međunarodnog odbora Crvenog križa, niti Lige društava Crvenog križa, odnosno nije bilo predstavnika Međunarodnog Crvenog križa).

Prije svega, treba navesti nekoliko temeljnih podataka vezanih uz rad Međunarodnog odbora iz Ženeve u svezi s logorskom problematikom. Naime, predstavnici Međunarodnog odbora obavljali su posjete logorima na temelju 86. članka Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima.²⁵ Od prvih saznanja o postojanju logora krajem 1941. Međunarodni odbor je postavljao zahtjeve vlastima NDH da odobre rad u korist ratnih zarobljenika i interniranih civila, a osobito Srba i Židova u logorima u NDH, što je proizlazilo iz odredaba međunarodnog ratnog prava. Konstantni zahtjevi podnošeni su pri svakom susretu stalnog predstavnika Schmidlina s predstavnicima vlasti NDH, a dr. Stijepi Periću, ministru vanjskih poslova NDH, pismo je 17. ožujka 1944. poslao i Frédéric Barbey, član Međunarodnog odbora iz Ženeve. Zamolio je dr. Perića da se Schmidlinu omogući posjet logorima Jasenovac i Stara Gradiška kako bi se Schmidlin na licu mjesta uvjerio u potrebe 1.200 zatočenih Židova kojima je Međunarodni odbor pripremao pošiljke pomoći.²⁶ Nakon višemjesečnih zahtjeva, 4. srpnja 1944. Schmidlinu je odobren obilazak logora Jasenovac i Stara Gradiška, a o povoljnoj odluci vlasti glede navedenih zahtjeva 13.

²³ “Posjet koncentracionom logoru, Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište,” *Spremnost: misao i volja ustaške Hrvatske* (Zagreb), god. I., br. 2/1942., 8. III. 1942., 4.

²⁴ Usp. Antun MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945.: Dokumenta*, knj. I., Beograd, 1986., 170-172.; Giuseppe C(armelo) MASUCCI, *Misija u Hrvatskoj: Dnevnik od 1. kolovoza 1941. do 28. ožujka 1946.*, prir. Marijan Mikac, Madrid, 1967., 54-56.

²⁵ NDH: *Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori*, 1941.-1943., Zagreb, bez god. izd., *Međunarodni ugovori 1943.*, 44.

²⁶ CH-ACICR, G. 85/Croatie. Pismo dr. F. Barbeya od 17. III. 1944.

srpnja 1944. obavijestilo ga je Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost NDH.²⁷ Ovaj događaj svakako treba promatrati u širem kontekstu priprema za prelazak NDH na stranu Saveznika koje su intenzivirane u ljeto 1944., pa je i ovaj posjet u stvari bio dio smišljenih planova da se zapadni Saveznici uvjere kako vlasti NDH dobro postupaju sa zatočenicima te da se pridržavaju propisanih odredaba međunarodnog ratnog prava. Štoviše čak i prema Židovima, unatoč činjenici kako takav odnos nije imao uporišta u tadašnjem međunarodnom ratnom pravu. Posebno izaslanstvo predvodio je dr. Milutin Jurčić, glavni ravnatelj Glavnog ravnateljstva za javni red i sigurnost, a Schmidlinov pregled logora trajao je od 14. do 17. srpnja 1944. godine.²⁸ Schmidlin je o obavljenom posjetu podnio veoma opsežno izvješće Međunarodnom odboru u Ženevi, a naslovio ga je na Jeana Etiennea de Schwarzenberga, člana Tajništva MOCK-a i voditelja Odjela za posebnu pomoć MOCK-a koji je bio nadležan za humanitarnu pomoć. Iz izvješća je očito da je načinjeno prema temeljnom obrascu za posjete logorima koji je izradila pravna služba MOCK-a. Budući da su postojale Ženevske konvencije u korist ratnih zarobljenika, obrazac o posjetu logorima je nastao u tu svrhu i pitanja su temeljena na Ženevskoj konvenciji o postupanju s ratnim zarobljenicima.²⁹ Međutim, kako su kasnije odredbe te konvencije proširene i na internirane civile, upotreba obrasca je proširena na sve kategorije logora. Premda u Schmidlinovoj korespondenciji nije sačuvan obrazac, usporedba njegova izvješća s upitnikom za posjete logorima za ratne zarobljenike u Italiji od 20. svibnja 1941. neosporno potvrđuje da su taj obrazac koristili svi predstavnici MOCK-a pri obavljanju pregleda logora, pa je tako i Schmidlinovo izvješće načinjeno prema ovim standardnim uputama MOCK-a. Temeljni obrazac-upitnik sastojao se od 66 točaka prema kojima je svaki predstavnik MOCK-a za vrijeme posjeta logoru posebnu pažnju trebao, među inim, usmjeriti na utvrđivanje opisa logora, smje-

²⁷ CH-ACICR, G. 17/Camps – Listes des effectifs – Courrier des Délégations CICR, 1939-1950., G. 17/00-II, Généralités PG, Questions yougoslaves (janvier 46 – juin 47). Kratka obavijest o Schmidlinovim aktivnostima u korist interniranih civila, 24. VII. 1946.; CH-ACICR, G. 59/12/151-360.02, Israélites, Visites des camps et ghettos, Visites des camps en Croatie – Correspondance générale (18.07.1944-12.10.1944.). Schmidlinova tajna obavijest br. 739 od 18. VII. 1944. Opširnije o posjetu zajedno s detaljnim izvješćem u izvorniku i u prijevodu vidi: Mario KEVO, "Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.," Časopis za suvremenu povijest, XL/2008, br. 2, 547-585.; Usp. *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske, Dokumenti*, knj. 1., prir. Mario Kevo, Slavonski Brod-Jasenovac-Zagreb, 2009., 360-363.

²⁸ Opširnije usp. M. KEVO, "Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.," 547-585. Za prijepis i prijevod izvornog izvješća vidi i *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske, Dokumenti*, knj. 1., 379-405.

²⁹ CH-ACICR, G. 17/74, Italie (1939-1950.). Questionnaire devant servir pour les visites des camps de prisonniers de guerre par les délégués du C. I. C. R. (20. V. 1941.).

štajne i zdravstveno-higijenske uvjete, zatim na prehranu, odjevnu situaciju i rad zatočenika, vjerske aktivnosti, zatočeničke mogućnosti korespondencije, zatočeničke žalbe i razno. Kako je Schmidlin zabilježio u izvješću, za posjeta logorima bilo mu je zabranjeno fotografiranje kao i razgovor sa zatočenicima, što je pak bilo u suprotnosti s odredbama međunarodnog ratnog prava.³⁰

Uz kratak osvrt na gore navedeni posjet, izvjesni se podaci navode i u poglavlju o jasenovačkom logoru u knjizi *Holokaust u Zagrebu*, gdje se navodi da je Schmidlin u proljeće 1944. dobio odobrenje vlasti da posjeti logore.³¹ U samom poglavlju stoji i pomalo nejasan zaključak da: "Možda zbog konformizma i straha, a možda i zbog toga što je Međunarodni komitet Crvenog križa imao prilično nejasne odnose s nacistima, Schmidlinov je izvještaj providno uljepšano prikazao prilike u jasenovačkom kompleksu," dok se nadalje navodi kako je Schmidlin u lipnju, nakon posjeta logorima, "podnio popis prijedloga za omogućavanje djelotvornijeg rada Međunarodnog komiteta Crvenog križa: zahtijevao je listu zatočenih Židova sa svim podacima, redovito obavješćavanje o premještanjima, smrti i smještanju u bolnicu, uključivanje povjerenika iz redova interniraca u organizaciju i distribuciju pomoći, sve po principima Ženevske konvencije o ratnim zarobljenicima. Jasno da je takav pokušaj bio posve iluzoran i da je ostao bez rezultata: Međunarodni je komitet ujesen 1944. odustao od slanja paketa u Jasenovac, jer se nije moglo pouzdati u obećanja predstavnika ustaških vlasti, niti su se mogle dobiti garancije da će u distribuciji pomoći sudjelovati i zagrebačka Židovska općina."³² U tim se pasusima navodi više faktografskih netočnosti iz kojih proizlazi i pokušaj zaključivanja vezano uz spomenutu problematiku. Neosporno je kako je logor bio uređen zbog posjeta, čega je bio svjestan i Schmidlin, pa nije imao potrebe za uljepšavanjem prilika u logoru kada je to već, pred najavljeni posjet, obavila logorska uprava.³³ Nadalje, Schmidlin je posjet logorima Jasenovac i Stara Gradiška obavio sredinom srpnja 1944., pa ne stoji zaključak da je u lipnju, nakon posjeta logorima, podnio popis prijedloga Središnjici MOCK-a u Ženevi za poboljšanje rada u svrhu djelotvornijeg rada, a nejasnom ostaje i tvrdnja da su odnosi između MOCK-a i nacističkih vlasti imali utjecaja na Schmidlinovo izvješće o posjetu logorima, osobito stoga što se radilo o

³⁰ M. KEVO, "Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.," 563., 576.

³¹ I. GOLDSTEIN i S. GODSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 332.

³² Isto.

³³ Detaljno s izvornim tekstom izvješća vidi M. KEVO, "Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.," 547-585.

tajnom izvješću koje je bilo namijenjeno za internu uporabu vodstva i raznih službi Međunarodnog odbora. S druge strane, Međunarodni je odbor odustao od slanja pomoći u logor zbog postupaka logorske uprave, odnosno onemogućavanja dostave pomoći u logor, o čemu će više govora biti nešto kasnije.

Nakon primitka Schmidlinova izvješća Središnjica Međunarodnog odbora iz Ženeve pokrenula je akciju u više smjerova kako bi se pomoglo zatočenim Židovima, a u njoj je izravno sudjelovao i sam stalni predstavnik Schmidlin. Prvenstveno se pokušalo organizirati sustavno dopremanje paketa sa živežnim namirnicama, lijekovima i odjevnim predmetima za Židove internirane u logorima Jasenovac i Stara Gradiška, a u tu su svrhu već ranije uspostavljeni izvjesni kontakti sa ženevskim ogrankom Svjetskog Židovskog kongresa (*Congrès juif mondial*) te osobito sa Salyjem Mayerom, predsjednikom Federacije židovskih općina Švicarske Konfederacije (*Fédération des communautés israélites suisses ; Union of Swiss Jewish Communities*) i predstavnikom JOINT-a (*American Joint Distribution Committee*) za Europu.³⁴ Kontakti su uspostavljeni i s raznim židovskim ustanovama kao i s nevladinim organizacijama u Sjedinjenim Američkim Državama te neizostavno s američkom Upravom za ratne izbjeglice (WRB – *War Refugee Board*) iz Washingtona. Iako je Schmidlin napomenuo da mu je bio zabranjen razgovor sa zatočenicima, uspio je u svojim nakanama te uspostavio bliži kontakt sa zatočenicima. Još početkom 1942. u Zagrebu je boravio dr. Vögeli koji je trebao zatražiti odobrenje hrvatskih vlasti za posjet logorima. Međutim, tek krajem 1942. kada je u posebnoj misiji u Zagrebu boravio dr. Robert Schirmer vlasti NDH su pristale na primjenu Ženevskih konvencija, čije odredbe su namjeravale proširiti i na internirane civile.³⁵ Poseban zahtjev se odnosio na mogućnost da MOCK odašilje donacije i pošiljke novca ratnim zarobljenicima i interniranim civilima, na što su hrvatske vlasti pristale. S obzirom na činjenicu da je MOCK većinu financijskih sredstava i materijalnih dobara za pomoć svim zatočenim osobama nabavljao od inozemnih financijera, odnosno od privatnih osoba, raznih potpornih organizacija, nevladinih i neprofitabilnih udruga i

³⁴ Opširnije o radu S. Mayera vidi: Yehuda BAUER, *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939 – 1945*, Detroit, 1982. American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT ili JDC) je međunarodna humanitarna organizacija za pomoć Židovima koja je osiguravala razne oblike pomoći za zatočene Židove, a sjedište je imala u Sjedinjenim Američkim Državama. Prema *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske, Dokumenti*, knj. 1., 441.

³⁵ CH-ACICR, G. 17/151 – 69, Croatie (juin 1942-juin 1943), Correspondance avec les autorités allemandes, avec la Croix-Rouge allemande, avec la Délégation du C.I.C.R. en Allemagne. Bilješka Stalnog predstavništva iz Berlina br. 2.766 od 22. XII. 1942.; Opširnije vidi Mario KEVO, "Neki aspekti rada Središnje agencije za ratne zarobljenike Međunarodnog odbora Crvenog križa u korist ratnih stradalnika s područja Nezavisne Države Hrvatske," 666-667.

društava, a osobito od židovskih organizacija, koji su osiguravali iznimno visoka novčana sredstva za pomoć zatočenicima, bilo je potrebno da nadzor nad pomoći i njezinom raspodjelom kontrolira stalni predstavnik MOCK-a. Prisustvovanje predstavnika MOCK-a raspodjelama pristigle pomoći bilo je nužno i kako bi se financijerima potvrdilo da zajednički naponi nisu bili uzaludni te da je pomoć stigla do potrebitih, odnosno da nije bilo zloporabe u raspodjeli pomoći od strane logorskih vlasti. Osim toga, Schmidlin je za posjeta logorima trebao utvrditi najvažnije potrebe zatočenika, njihovo zdravstveno stanje, a posebno je trebao prikupiti izvjesne podatke koje je zahtijevala američka *Uprava za ratne izbjeglice* da bi se ubrzalo odobrenje financijskih sredstava za pomoć zatočenim Židovima. Naime, prema obavijesti Daniela J. Reagana, gospodarskog atašea u Poslanstvu SAD-a pri Švicarskoj Konfederaciji u Bernu, koju je 11. travnja 1944. uputio J. E. von Schwarzenbergu, članu Tajništva MOCK-a, *Uprava za ratne izbjeglice* zahtijevala je da se prigodom posjeta logorima utvrdi broj zatočenih osoba i njihova narodnosna pripadnost te da MOCK napravi procjenu troškova i popiše vrste hrane koje je trebalo nabaviti u Portugalu, a istodobno je, u ime *Uprave za izbjeglice*, zatražio i jamstva da će pošiljke živežnih namirnica doista i uživati oni kojima su trebale biti namijenjene.³⁶ Stoga je Schmidlin trebao uspostaviti i kontrolni mehanizam raspodjele pomoći među zatočenicima, što je proizlazilo iz više odredaba Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima od kojih su najvažniji bili 43. i 78. članak o postavljanju povjerenika iz reda zatočenika.³⁷ U dogovoru sa Schmidlinom je dr. Milo Bošković, bivši jasenovački zatočenik i voditelj ustaške bolnice u mjestu Jasenovac, postao zatočenički povjerenik zadužen za obavljanje nadzora nad raspodjelom pristigle pomoći.³⁸ Unatoč zabranama od strane logorskih vlasti, Schmidlin je za posjeta uspio dogovoriti način primitaka paketa s pomoći te evidenciju o njezinu primitku, odnosno raspodjeli među zatočenicima, a dr. Bošković je trebao biti vjerodostojan izvor na terenu koji će obavljati nadzor nad dopremljenom pomoći, koju je MOCK osiguravao izravno te posredstvom Židovske općine iz Zagreba, te potvrditi njezinu raspodjelu među zatočenicima. O tome je trebao obavještavati zagrebački Ured MOCK-a, a u svrhu izbjegavanja zloporaba od strane logorske uprave. Međutim, Schmidlin je bio svjestan da su zloporabe logorske uprave bila česta pojava. Premda je prema 43. članku Ženevske konvencije o postupanju s ratnim zarobljenicima postavljanje zatočeničkog povjerenika Schmidlin trebao izravno

³⁶ CH-ACICR, G. 59/12/151 – 15, Israélites, Secours et questions de principe, Secours à la Croatie (27.04.1943-18.04.1944.). Obavijest Daniela J. Reagana od 11. IV. 1944.

³⁷ NDH:MVP, *Međunarodni ugovori 1943.*, 31-32., 41.

³⁸ CH-ACICR, G. 17/00/139, Généralités concernant yougoslaves, G. 17/00-6.1 – G. 17/00 III, Mémorandum au Gouvernement Yougoslave, août 46-mars 48. Schmidlinovo pismo upućeno MOCK-u, 18. VI. 1947.

dogovoriti s vojnim vlastima, odnosno u ovom slučaju s logorskom upravom, on je cijelu operaciju držao velikom opasnošću te ju je držao u strogoj tajnosti.³⁹ Schmidlinu su prikupljeni podaci omogućili da preko MOCK-a počne odašiljanje pomoći u živežnim namirnicama, lijekovima i odjevnim predmetima za zatočenike ustaških logora, što se osobito odnosilo na zatočene Židove.

U ratnim okolnostima najugroženije skupine bile su one koje su potpunosti lišene zaštite međunarodne ratno-pravne regulative. U tu skupinu su ulazili Židovi, ali i Romi, koji su bili izloženi progonima, pljački i likvidacijama na području Trećeg Reicha, kao i na području država okupiranih ili izravno ovisnih o Berlinu. Istovjetna je situacija bila prisutna i na području NDH, a protiv takvih postupaka ustaških vlasti protestirao je i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac, koji će kasnije postati jedan od glavnih zaštitnika Židova i svih progonjenih i potrebitih osoba u NDH.⁴⁰

Opskrba logora je bila u nadležnosti *Odjela za narodnu opskrbu* u Ministarstvu za obrt, veleobrt i trgovinu NDH, i to preko židovskih bogoštovnih općina koje su bile dužne nabavljati doznake za nabavu potrebnih kontingenata hrane, medicinskog i drugog materijala. Novčana sredstva za to općine su dobivale od tzv. državne pomoći doznačene Židovskom odsjeku pri Ravnateljstvu ustaškog redarstva, a potjecala su od općinskih prinosa koje su morale plaćati sve osobe obuhvaćene *Zakonskom odredbom o rasnoj pripadnosti*. Kako su pak Židovi najvećim dijelom ostali bez sredstava, a ustaški povjerenici koji su preuzeli upravu nad židovskim poduzećima gotovo u pravilu su uskraćivali plaćanje punog iznosa svote prinosa, bez obzira na Zakonsku odredbu od 3. srpnja 1941. prema kojoj je židovskim bogoštovnim općinama bilo odobreno ubiranje prinosa u svim židovskim poduzećima u iznosu što su ga i do tada ubirali, židovske općine su u mnogim molbama tražile da im se za izdržavanje logora na raspolaganje stave novčana sredstva iz blokiranih bankovnih računa ili iz prikupljene kontribucije, što je svaki put bilo odbijeno. Osim brige o obiteljima koje su ostale bez sredstava, brige o opskrbi sabirališta i transporta za logore, tri najveće židovske općine (Sarajevo, Zagreb i Osijek), su morale izdržavati logore

³⁹ Isto.

⁴⁰ Opširno o najvažnijim stavovima nadbiskupa Stepinca, o položaju Katoličke crkve u NDH kao i o temeljnim historiografskim problemima usp. Jure KRIŠTO, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001. Usp. i Esther GITMAN: "Nadbiskup Alojzije Stepinac, 1941. – 1945., pod povećalom povjesničara i diplomata," u: *Kardinal Stepinac: Svjedok istine*, Zbornik radova s međunarodnoga simpozija, Zagreb, 2009., 183-212.

u Đakovu, Loborgradu i Gornjoj Rijeci, za što je država doznala nedovoljna sredstva.⁴¹ Kako bi uspješno brinule o nametnutim obvezama Židovske bogoštovne općine u Zagrebu i Osijeku su osnovale i posebne ustanove preko kojih su provodile djelatnost pomoći. Tako je izdržavanje interniranih Židova u potpunosti palo na teret socijalne organizacije *Skrb za logore* koje su osnovane pri židovskim općinama u Osijeku i Zagrebu.⁴² Osim izdržavanja logora, općine su morale izdržavati i sve židovske emigrante iz drugih dijelova Europe koji su se na početku rata zatekli na području NDH, a Židovi su već ranije dodatno opljačkani nametanjem plaćanja niza kontribucija u gotovu novcu, čime su bili dodatno osiromašeni i financijski uništeni. Stoga se Židovska općina iz Zagreba, jedina koja je u NDH djelovala cijeli rat, za pomoć obraćala zagrebačkom nadbiskupu Stepincu, HCK-u, Schmidlinu i MOCK-u, raznim židovskim organizacijama u svijetu, a prije svega Salyju Mayeru, predsjedniku Federacije židovskih općina Švicarske Konfederacije i predstavniku JOINT-a u Švicarskoj. U pomaganje interniranih Židova se među prvim uključilo nacionalno društvo Crvenog križa koje je još sredinom 1941. dobilo odobrenje Ravnateljstva ustaškog redarstva da prima pakete za zatočene Židove, od kojih su tokom puta do odredišta mnogi bili opljačkani, ali i da pruža pomoć u hrani transportima koji su se kraće vrijeme zadržavali na sporednim željezničkim kolosijecima u Zagrebu.⁴³ S približavanjem zime pogoršali su se životni i radni uvjeti u jasenovačkom logoru, a zatočenicima se ništa nije moglo izravno poslati, pa se rodbina interniranih osoba često obraćala na Crveni križ NDH, kojem je izdano posebno dopuštenje za dostavu životnih potrepština u logor.⁴⁴ Povjesničar Ivo Goldstein na više mjesta spominje da je isključivo Židovska općina iz Zagreba slala pakete zatočenicima, ali te tvrdnje opovrgavaju, među inima, i navodi zabilježeni u memoarskim zapisima preživjelih zatočenika. U tom kontekstu se zanimljivim čini svjedočanstvo Egona Bergera, Židova koji je u jasenovačkom logoru bio zatočen 44 mjeseca, koji svjedoči da su paketi primani od članova obitelji, a bilo je i zatočenika koji nisu primali pakete jer im ih nitko nije mogao poslati. Stoga je u jasenovačkom logoru, u proljeće 1942. osnovana *Zajed-*

⁴¹ Narcisa LENGEL KRIZMAN, "Logori za Židove u NDH," u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb, 1996., 96-97. Usp. i molbu Židovske bogoštovne općine iz Zagreba od 8. prosinca 1941. upućenu Državnom ravnateljstvu za gospodarsku Ponovu da se dodijeli redovni mjesečni iznos od 2,82 milijuna kuna za izdržavanje 6.700 zatočenika. A. MILETIĆ, *Koncentracioni logor Jasenovac 1941 – 1945.: Dokumenta*, knj. I., 103-104.; M. KEVO, "Počeci logora Jasenovac," 489.

⁴² Y. BAUER: *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939 – 1945*, 295. Opširnije vidi I. GOLDSTEIN i S. GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, 385-402.

⁴³ N. LENGEL KRIZMAN, "Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Ženski sabirni logori 1941.-1942.," *Povijesni prilozi*, IV/1985, br. 1, 9.

⁴⁴ M. KEVO, "Počeci logora Jasenovac," 488.

nica paketa, gdje su tri logoraša postavljena za svojevrzne *carinike* koji su oduzimali određeni dio hrane, pa su sklapani novi paketi koji su, prema abecednom redoslijedu, dijeljeni zatočenicima koji pakete nisu primali ni od koga.⁴⁵

Od početka svibnja 1943. sve akcije oko osiguranja pomoći za židovske potrebe na sebe je preuzeo Julius Schmidlin, stalni predstavnika MOCK-a u Zagrebu, za što je Saly Mayer, u svojstvu predstavnika JOINT-a za Europu, odobrio mjesečni kredit u iznosu od 10.000 švicarskih franaka, a kredit je početkom 1945. udvostručen, pa je odobreni mjesečni kredit iznosio 20.000 švicarskih franaka.⁴⁶ Novac je dostavljan preko Alfreda Silberscheina, predstavnika organizacije RELICO (*Committee for the Relief of War-Stricken Jewish Population*) u Švicarskoj.⁴⁷ Naime, sredstva je osiguravao Saly Mayer, a Silberschein je švicarskom poslovnom čovjeku Hockeyu uplaćivao franke, koje je on u kunama isplaćivao u Zagrebu. Nadzor nad tim transakcijama je imao MOCK preko predstavnika u Zagrebu. Na takav pristup su se upravo posredstvom Schmidlina 30. kolovoza 1943. žalili predstavnici Židovske općine u Zagrebu, odnosno dr. Robert Glückshtal i Oskar Kišicky prigovarali su isto se isplata u kunama obavlja prema službenom tečaju (1 CHF = 100 kn), koji nije odgovarao trenutnim inflatornim kretanjima, pa su od Mayera tražili da povoljnije oblikuje tečaj, primjerice, 180 kuna za franak.⁴⁸ Nejasno je na koji način je Saly Mayer mogao udovoljiti ovoj molbi, osim ako predstavnici Židovske općine nisu očekivali kako će navesti Mayera da se mjesečni iznosi u Zagreb dostavljaju u švicarskim francima. Prema predstavnicima MOCK-a, nadbiskup Stepinac je bio osoba koja je bila voljna pomoći bez obzira na političku, vjersku ili rasnu pripadnost osoba u potrebi. O tome svjedoče i dopisi Židovske bogoštovne općine koji su slani u Ženevu, ali i dopisi slani Salyju Mayeru, predsjedniku Federacije židovskih općina Švicarske, u kojima je potvrđeno da Općina Schmidlinovim posredstvom intenzivno pregovara s nadbiskupom oko osiguranja financijskih sredstava, hrane i raznih oblika pomoći, a i sam je nadbiskup Stepinac obećao kako će preko nadbiskupijskog *Caritasa* u potpunosti preuzeti skrb o interniranim Židovima, na način kako

⁴⁵ E. BERGER, *44 mjeseca u Jasenovcu*, 65.

⁴⁶ *Rapport du Comité International de la Croix-Rouge sur son activité pendant la seconde guerre mondiale (1er septembre 1939 – 30 juin 1947), volume III : Actions de Secours*, Genève, Juin 1948., 570.

⁴⁷ Y. BAUER, *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939 – 1945*, 283., 484.

⁴⁸ CH-ACICR, G. 59/2/151 – 15, *Israélites (1939-1961), Secours et questions de principe (1940-1961), Secours à la Croatie (27.04.1943-18.07.1945.)*. Povjerljivi dopis J. Schmidlina upućen J. E. Schwarzenbergu, članu Tajništva MOCK-a, 30. VIII. 1943.; Usp. i *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske, Dokumenti*, knj. 1., 86-89.

je to činila Židovska općina.⁴⁹ Nepotrebno je uopće spominjati kakav su odjek ovi nadbiskupovi postupci imali kod ustaških vlasti, ali isto tako treba dodati kako je time učvrstio povoljna uvjerenja koja su o njemu stekli u Ženevi. O spomenutim pitanjima, osobito u vezi osiguranja pomoći za zatočene Židove, te o spremnosti da *Caritas* preuzme skrb o Židovima, sredinom 1943. pregovore sa zagrebačkim nadbiskupom vodili su posebni predstavnici MOCK-a koji su boravili u Zagrebu.⁵⁰

S obzirom na ratne okolnosti i potrebe stanovništva diljem svijeta, Međunarodni odbor iz Ženeve je raspolagao veoma malim, gotovo zanemarivim financijskim sredstvima, pa je novac osiguravan na više načina. Što se tiče pomoći za zatočene Židove, Međunarodni odbor se uglavnom obraćao na židovske organizacije diljem svijeta, a osobito u SAD-u. Premda su manje količine lijekova i živežnih namirnica već bile dostavljane Židovskoj općini u Zagreb, Međunarodni odbor već od prosinca 1943. pokušava osigurati veća financijska sredstva kako bi se pvela ozbiljnija humanitarna akcija u korist Židova zatočenih u koncentracijskim logorima u NDH. Tako se čelništvo MOCK-a za pomoć obratilo na *Intergovernmental Committee on Refugees* (London) zatraživši 300.000 švicarskih franaka za dostavu humanitarne pomoći u koncentracijski logor Theresienstadt te za Židove koji su se nalazili u logorima na području NDH, Slovačke, Mađarske i Rumunjske. Izgleda da zamoljena organizacija nije udovoljila molbi jer se početkom 1944. američka *Uprava za ratne izbjeglice* (WRB) ponudila da će navedeni projekt poduprijeti sa 100.000 američkih dolara (429.000 CHF), a kao izvor financiranja je označen *American Joint Distribution Committee*. Međunarodni odbor je pristao na ove prijedloge i sve daljnje aktivnosti su provedene u suradnji sa Salyjem Mayerom, predstavnikom JOINT-a u Švicarskoj, pa je američki WRB Međunarodnom odboru iz Ženeve odobrio kupovinu potrebne robe u Mađarskoj, Rumunjskoj i nekim neutralnim državama.⁵¹ Povjesničar Ivo Goldstein navodi kako je JOINT izravno

⁴⁹ CH-ACICR, G. 17/151-70, Croatie (juin 1942-juin 1943), Correspondance avec Monsieur Schmidlin : Lettres reçues (décembre 42-juin 43). Schmidlinov obavijest (br. XXVII) upućena MOCK-u, 27. IV. 1943.; G. 59/2/151 – 15, Israelites, Secours et questions de principe, Secours à la Croatie (27.04.1943-18.07.1945.). Povjerljivi dopis J. Schmidlina upućen Središnjoj agenciji za ratne zarobljenike MOCK-a, 5. VII. 1943.; M. KEVO, "Imenovanje stalnog predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1943.)," 231.

⁵⁰ M. KEVO, "Imenovanje stalnog predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1943.)," 232-233.

⁵¹ Ronald W. ZWEIG, "Feeding the Camps: Allied Blockade Policy and the Relief of Concentration Camps in Germany, 1944-1945," *The Historical Journal*, XLI/1998, br. 3, 832-833.; O aktivnostima JOINT-a u korist Židova u Europi za vrijeme Drugog svjetskog rata usp. Y. BAUER, *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939 – 1945*.

preko Međunarodnog Crvenog križa u tri navrata poslao “velike i krasne pošiljke” raznih lijekova, osobito onih kojih je u Zagrebu manjkalo. Sve su pošiljke, uglavnom, proslijeđene u logore, a jedna od tih pošiljki (“11 sanduka s ljekarničkim proizvodima”), koja je u srpnju 1943. pristigla na adresu Hrvatskog Crvenog križa, distribuirana je u logore preko zagrebačke Židovske općine.⁵² Ovdje moram spomenuti kako je bila uobičajena praksa Međunarodnog odbora da se sve pošiljke humanitarne pomoći adresiraju na nacionalnu organizaciju Crvenog križa kako bi se izbjeglo nepotrebno plaćanje visokih poštanskih troškova budući da je svako nacionalno društvo Crvenog križa vlastita država oslobodila plaćanja tih troškova. Međutim, pošiljke su nakon primitka bile distribuirane preko Stalnog predstavništva Međunarodnog odbora ili je posao povjeren nacionalnoj organizaciji uz obvezatan nadzor predstavnika MOCK-a. Početkom studenoga 1943. S. Mayer je na račun *Mješovitog povjerenstva za pomoć* Međunarodnog odbora i Lige društava Crvenog križa uplatio iznos od 10.000 švicarskih franaka za akciju pomoći Židovskoj općini iz Zagreba (za potrebe zatočenih osoba).⁵³ Nekoliko dana kasnije zagrebačka Židovska općina dostavila je Schmidlinu veći popis lijekova potrebnih za internirane u logorima te za staračke domove o kojima je skrbila Židovska općina.⁵⁴ Schmidlin je odmah uputio dopis *Odjelu za pomoć* MOCK-a u Ženevi, predlažući kako bi najbolje bilo slanje vagonskih pošiljaka pomoći na Židovsku općinu u Zagrebu ili na Hrvatski Crveni križ, a raspodjela pomoći bi se obavila pod strogim nadzorom zagrebačkog Stalnog predstavništva MOCK-a.⁵⁵ U istom dopisu Schmidlin je naveo i kako se u logoru Jasenovac nalazi oko 800 interniranih Židova, dok ih se još oko 400 nalazi u logoru Stara Gradiška te na logorskom salašu Gređani.⁵⁶

Nakon što je početkom srpnja 1944. obavio posjet ustaškim logorima, Schmidlin je preko MOCK-a organizirao dopremanje pomoći u Zagreb i njezino otpremanje u Jasenovac. Već ranije su izvjesne količine živežnih namirnica, odjevnih predmeta, vitamina, lijekova i farmaceutskih pripravaka bile adresirane na Središnji ured HCK-a, koje je nakon dopreme preuzimao Schmidlin i prosljeđivao zagrebačkoj Židovskoj bogoštovnoj općini, koja je tim potrepštinama opskrbljivala Židove zatočene u Jasenovcu. Dakle, nakon obavljenog posjeta

⁵² I. GOLDSTEIN, “Dobrotvorno i socijalno djelovanje židovske zajednice u Zagrebu u 19. i 20. stoljeću,” 298.

⁵³ CH-ACICR, G. 59/2/151 – 15, Israelites, Secours et questions de principe, Secours à la Croatie (27.04.1943-18.07.1945.). *Dopis Mješovitog povjerenstva za pomoć* upućen Tajništvu MOCK-a, 9. XI. 1943.

⁵⁴ Isto; *Dopis Židovske općine upućen Stalnom predstavništvu MOCK-a u Zagrebu*, 17. XI. 1943.

⁵⁵ Isto; Schmidlinov dopis upućen Odjelu za pomoć MOCK-a u Ženevi, 23. XI. 1943.

⁵⁶ Isto.

logorima Schmidlin je u kolovozu i rujnu 1944. organizirao otpremanje većih pošiljaka odjevnih predmeta, obuće, živežnih namirnica, hrane lijekova i sanitetskog materijala koje je osiguralo *Mješovito povjerenstvo za pomoć* Međunarodnog odbora i Lige društava Crvenog križa iz Ženeve.⁵⁷ Prema Schmidlinovim tvrdnjama, koje je izložio u pismu predsjedniku Međunarodnog odbora, o primanju pomoći iz logora nije dolazilo previše pismenih potvrda i ta je pomoć bila mnogo izdašnija nego što to prikazuju sačuvane logorske potvrde o primanju pomoći u hrani, lijekovima, odjeći i obući, a Schmidlin je bio siguran da su logorske vlasti zloupotrebljavale pošiljke humanitarne pomoći.⁵⁸ Najočitiji primjer onemogućavanja rada Međunarodnog odbora u korist zatočenika se dogodio krajem rujna 1944. kada je u Jasenovac upućeno 6 tona živežnih namirnica koje je zagrebački Ured Međunarodnog odbora nabavio za zatočene Židove. Zatočenicima je tom prilikom podijeljeno 1.200 paketa hrane, a usprkos tome što je kamion bio obilježen oznakama Međunarodnog odbora logorska uprava je jednostavno zaplijenila kamion, a sve Schmidlinove intervencije kod Ministarstva unutarnjih poslova su bile uzaludne, pa je nastavak akcije pomoći postao neizvediv.⁵⁹ Međunarodni odbor je uz pomoć Salyja Mayera, a preko *Mješovitog povjerenstva za pomoć* planirao slati pakete sa živežnim namirnicama svakih 15 dana, odnosno dva puta mjesečno.⁶⁰ Prema prijedlozima Židovske općine, paketi sa živežnim namirnicama su trebali sadržavati sušeno meso, sir, tjesteninu, suho voće, marmeladu, brašno, dvopek, riblje konzerve, sušeno povrće, kondenzirano mlijeko, vitamine, limun, bombone, čokoladu, a u pakete bi se pridodali zaprška, kruh, luk, jaja i rano povrće koji bi se nabavili na hrvatskom tržištu.⁶¹ Navedeni su proizvodi ujedno bili i sastav standardiziranih paketa pomoći do 5 kilograma težine koje je odašiljao Međunarodni odbor iz Ženeve. Međutim, sve aktivnosti Međunarodnog odbora u korist Židova zatočenih u koncentracijskim logorima, kao što sam već naveo, osujetila je logorska uprava u Jasenovcu kada je rekvirirala jedini kamion koji je na raspolaganju imalo zagrebačko Stalno predstavništvo MOCK-a. Prema

⁵⁷ CH-ACICR, G. 3/48s, Mission de MMrs Gloor-Marti et Siordet aux Balkans 1947-1949, Correspondance diverse 1947-1949.

⁵⁸ CH-ACICR, G. 17/00 III, Mémorandum au Gouvernement yougoslave, août 46-mars 48. Schmidlinovo pismo od 18. VI. 1947. upućeno MOCK-u.

⁵⁹ CH-ACICR, G. 17/00/139 ; Fasc. G. 1700-6.2 = G. 17/00 III, Généralité, Mémorandum au Gouvernement Yougoslave, 4. III. 1947., 23.

⁶⁰ CH-ACICR, G. 59/2/151 – 15, Israelites, Secours et questions de principe, Secours à la Croatie (27.04.1943-18.07.1945.). Dopis J. Schwarzenberga upućen S. Mayeru, 3. IV. 1944.

⁶¹ CH-ACICR, Division d'assistance spéciale [Special Relief Division], 1940-1963. (B SEC DAS), ZA – 28.02, Correspondance générale, Délégation du CICR à Zagreb (03.07.1943-27.02.1945.). Prijedlog Židovske općine iz Zagreba o sastavu paketa, 6. IV. 1944.

zaključku američkog povjesničara Yehude Bauera, upravo je Schmidlinovo postavljanje na mjesto stalnog predstavnika Međunarodnog odbora u Zagrebu bilo ključni događaj za preživljavanje Židova preostalih na području NDH. Od njegova postavljanja u Zagrebu JDC (JOINT) je pomagao slanjem paketa sa živežnim namirnicama uz dodjelu financijskih sredstava, mlijeka i odjevnih predmeta što je Židovima dopremano posredstvom MCK-a (*Mješovito povjerenstvo za pomoć* MOCK-a i Lige društava CK-a).⁶² Istodobno, treba dodati i kako su zahvaljujući Schmidlinovoj intervenciji u listopadu 1944. oslobođeni uhićeni predstojnici Židovske općine dr. Glücksthal i Kišicky, pa su nastavili rad u korist zatočenih Židova, odnosno onoliko koliko su to dopuštale ratne okolnosti i nesklonost ustaških vlasti da se omogući pomaganje zatočenicima ustaških logora Jasenovac i Stara Gradiška.⁶³

Nakon izbijanja Drugog svjetskog rata sve zaraćene države otvaraju logore za ratne zarobljenike te za zaštitnu internaciju civila zaraćenih (neprijateljskih) država, a upravo je logorska problematika predstavljala jedan od najvažnijih aspekata rada Međunarodnog odbora Crvenog križa u ratnim okolnostima. Kako je vodstvo Međunarodnog odbora obavijesti o postojanju logora prikupljalo iz službenih i neslužbenih izvora u zaraćenim državama, tako su i prvi podaci o postojanju logora na području Nezavisne Države Hrvatske prikupljeni iz privatnih izvora, a sa spoznajama o postojanju logora, otpočeli su i međunarodni pritisci da se omogući posjet logorima. Pritisci su početkom 1942. rezultirali pristankom ustaških vlasti da se organizira posjet međunarodnog povjerenstva, koje je 6. veljače 1942. posjetilo jasenovački logor. Unatoč činjenici da u sastavu povjerenstva nije bilo predstavnika Međunarodnog odbora ili Lige društava Crvenog križa, spomenuti se posjet u literaturi kao i u memoarskim zapisima preživjelih zatočenika povezuje s radom Međunarodnog Crvenog križa. Međutim, vodstvo i službe Međunarodnog odbora Crvenog križa su se tek nakon uspostavljanja izravnih veza s vlastima i s nacionalnom organizacijom Crvenog križa, odnosno nakon imenovanja Juliusa Schmidlina ml. na dužnost stalnog predstavnika MOCK-a u NDH (1943.), mogle aktivnije uključiti u pokušaje provedbe odredaba međunarodnog ratnog prava i na području NDH. Iako je izvjesne količine živežnih namirnica, odjevnih predmeta, vitamina i lijekova prosljeđivao zagrebačkoj Židovskoj bogoštovnoj općini, koja je opskrbljivala Židove zatočene u logorima, stalni predstavnik

⁶² Y. BAUER, *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939 – 1945*, 284.

⁶³ CH-ACICR, G. 17/00/139 ; Fasc. G. 1700-6.2 = G. 17/00 III, Généralité, Mémorandum au Gouvernement Yougoslave, 4. III. 1947., 23.; Y. BAUER: *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939 – 1945*, 284.

Schmidlin se u radu usmjerio na pokušaj utvrđivanja životnih i radnih uvjeta u jasenovačkom logoru kako bi pokrenuo opsežnije akcije osiguranja pomoći za zatočenike, pa je u skladu s tim konstantno podnosio zahtjeve vlastima NDH da mu se omogući posjet logorima. U ljeto 1944. ustaške su vlasti odobrile traženi posjet, pa je stalni predstavnik Schmidlin sredinom srpnja 1944. posjetio logore Jasenovac i Stara Gradiška te logorsku farmu Gređani, o čemu je sastavio tajno izvješće, a navedeni je posjet predstavljao i jedini posjet koji su ustaškim logorima obavili predstavnici Međunarodnog Crvenog križa za vrijeme Drugog svjetskog rata.

Nakon primitka Schmidlinova izvješća o posjetu logorima, Središnjica Međunarodnog odbora iz Ženeve uložila je napore u organiziranje sustavnog dopremanja paketa sa živežnim namirnicama, odjećom i lijekovima za zatočenike ustaških logora. Međutim, kako je Međunarodni odbor raspolagao malim financijskim sredstvima za osiguranje potrebnih kredita obratio se na ženevski ogranak Svjetskog židovskog kongresa, ali i na razne židovske ustanove i nevladine organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama, pa se pokrenutom akcijom trebala osigurati pomoć, prvenstveno, za Židove zatočene u logorima Jasenovac i Stara Gradiška. Tako je Međunarodni odbor, krajem rujna 1944., otpremio šest tona pomoći u jasenovački logor, gdje je zatočenicima podijeljeno 1.200 paketa hrane. Navedena akcija pomoći, koja se trebala odvijati dva puta mjesečno, naprasito je prekinuta jednostranim postupcima logorske uprave koja je zaplijenila jedini kamion koji je na raspolaganju imalo zagrebačko Stalno predstavništvo MOCK-a, pa se odustalo od izvođenja same akcije.

Izvori i literatura:

Neobjavljeni izvori:

Archives du Comité international de la Croix-Rouge, Genève, Suisse

Archives générales 1918.-1950.:

Groupe G:

Généralités : affaires opérationnelles 1939-1950.

G. 3

Missions, Délégations, 1939-1950.

3/48s – Balkans-Europe Centrale – Gloor-Marti-Siordet, septembre 1947.

G. 17

Camps – Listes des effectifs – Courrier des Délégations CICR, 1939-1950.

G. 17/00 – Généralités PG, septembre 1939-juin 1947.

G. 17/74 – Italie, 1939-1950.

G. 17/139 – Yougoslavie, 1939-1950.

G. 17/151 – Croatie, 1939-1950.

G. 59

Israélites, 1939-1961.

G. 59/2 – Secours et questions de principe, 1940-1961.

-/151 - 15 – Secours à la Croatie, 27.04.1943-18.07.1945.

G. 59/12 – Visites de camps et ghettos, 1941-1948.

- /151 - 15 – Secours à la Croatie, 27.04.1943-18.04.1944.

- /151 - 360 – Visites en Croatie, 18.07.1944-12.10.1944.

- /151 - 360.01 – [Visites en Croatie : camps de Jasenovac, Stara Gradiska et Gredjani Salas], 02.08.1944-02.08.1944.

- /151 - 360.02 – [Visites en Croatie : correspondance générale concernant les camps croates], 18.07.1944-12.10.1944.

G. 85

Gouvernements, 1939-1950.

Croatie, 1939-1950.

B SEC DAS:

Division d'assistance spéciale [Special Relief Division], 1940-1963.

B SEC DAS/

ZA – Correspondance générale

- **28** - Délégation du CICR en Yougoslavie [y compris Croatie] : [correspondance générale], 03.07.1943-27.02.1945.

- **28.02** - Délégation du CICR à Zagreb, 11.04.1944-21.02.1945.

Objavljeni izvori i memoarski zapisi:

BERGER, Egon, *44 mjeseca u Jasenovcu*, Zagreb, 1966.

DNEVNIK Diane Budisavljević, *FONTES – izvori za hrvatsku povijest*, 8, Zagreb, 2002.

HALILBEGOVIĆ, Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, Sarajevo, 2006.

JAKOVLJEVIĆ, Ilija, *Konclogor na Savi*, Zagreb, 1999.

KEVO, Mario (ur.), *Veze Međunarodnog odbora Crvenog križa i Nezavisne Države Hrvatske, Dokumenti*, knj. 1., Slavonski Brod-Jasenovac-Zagreb, 2009.

KOLAR-Dimitrijević, Mira (ur.), "Sjećanja veterinara Zorka Goluba na trinaest dana boravka u logoru Jasenovac 1942. godine," *Časopis za suvremenu povijest*, XV/1983, br. 2, 1983., 155-176.

MASUCCI, C(armelo) Giuseppe, *Misijska u Hrvatskoj: Dnevnik od 1. kolovoza 1941. do 28. ožujka 1946.*, ur. Marijan Mikac, Madrid, 1967.

MILETIĆ, Antun, *Koncentracijski logor Jasenovac 1941 – 1945.: Dokumenta*, knj. 1., Beograd, 1986.

MILIŠA, Đorđe (Jure), *U mučilištu – paklu: Jasenovac*, Zagreb, 1945.

MILIŠA, Đorđe, *U mučilištu – paklu Jasenovac*, Zagreb, 2011. (pretisak izvornika)

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA, *Ministarstvo vanjskih poslova, Međunarodni ugovori*, 1941.-1943., Zagreb, bez god. izd.

PRÖBST, Herman, "Posjet koncentracijskom logoru, Jasenovac nije ni lječilište ni mučilište," *Spremnost: misao i volja ustaške Hrvatske*, god. I, br. 2, 1942., Zagreb, 8. ožujka 1942.

RAPPORT du Comité International de la Croix-Rouge sur son activité pendant la seconde guerre mondiale (1er septembre 1939 – 30 juin 1947), volume III : *Actions de Secours*, Genève, Juin 1948.

VOJINOVIĆ, Aleksandar, *NDH u Beogradu*, Zagreb, 1995.

Literatura:

- BAUER, Yehuda, *American Jewry and the Holocaust: The American Joint Distribution Committee, 1939 – 1945*, Detroit, 1982.
- BENČIĆ-RIMAY, Tea (ur.), *Spomen-područje Jasenovac*, Jasenovac, 2006.
- BUGNION, François, *The International Committee of the Red Cross and the Protection of War Victims*, Geneva, 2003.
- CORNWELL, John, *Hitlerov papa: tajna povijest pape Pija XII.*, Zagreb, 2005.
- DIZDAR, Zdravko, "Logori na području sjeverozapadne Hrvatske u toku drugoga svjetskog rata 1941 – 1945. godine," *Časopis za suvremenu povijest*, XX/1990, br. 1-2, 83-110.
- GITMAN, Esther, "Nadbiskup Alojzije Stepinac, 1941. – 1945., pod povećalom povjesničara i diplomata," u: *Kardinal Stepinac: Sujedok istine, Zbornik radova s međunarodnoga simpozija*, ur. Željko Tanjić, Zagreb, 2009., 183-212.
- GOLDSTEIN, Ivo i Slavko GOLDSTEIN, *Holokaust u Zagrebu*, Zagreb, 2001.
- GOLDSTEIN, Ivo, "Dobrotvorno i socijalno djelovanje židovske zajednice u Zagrebu u 19. i 20. stoljeću," *Revija za socijalnu politiku*, XII/2005, br. 3-4, 285-300.
- KEVO, Mario, "Imenovanje stalnog predstavnika Međunarodnog odbora Crvenog križa u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (1943.)," *Croatica Christiana Periodica*, 40, 78, Zagreb, 2016., 209-234.
- KEVO, Mario, "Lišavanje slobode i prisilni rad u zakonodavstvu Nezavisne Države Hrvatske (1941.-1945.)," *Logori, zatvori i prisilni rad u Hrvatskoj / Jugoslaviji 1941.-1945., 1945.-1951.*, ur. Vladimir Geiger, Martina Grahek Ravančić, Marica Karakaš Obradov, Zagreb, 2010., 9-39.
- KEVO, Mario, "Neki aspekti rada Središnje agencije za ratne zarobljenike Međunarodnog odbora Crvenog križa u korist ratnih stradalnika s područja Nezavisne Države Hrvatske," *Časopis za suvremenu povijest*, XLIV/2012, br. 3, 651-678.
- KEVO, Mario, "Počeci jasenovačkog logora," *Scrinia Slavonica*, br. 3, 2003., 471-499.
- KEVO, Mario, "Posjet poslanika Međunarodnog odbora Crvenog križa logorima Jasenovac i Stara Gradiška u ljeto 1944.," *Časopis za suvremenu povijest*, 40, br. 2, Zagreb, 2008., 547-585.
- KEVO, Mario, "Prehrambene kartice koncentracijskih logora Jasenovac i Stara Gradiška (1941./42.-1945.)," *Numizmatičke vijesti*, XI/2009, br. 62, 198-207.
- KEVO, Mario, "Prilog poznavanju humanitarnoga rada Diane Budisavljević rođ. Obexer tijekom Drugoga svjetskog rata," u: *Nijemci u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj – nova istraživanja i perspektive / Die Deutschen in Bosnien und Herzegowina und Kroatien – neue Forschungen und Perspektiven*, Zbornik radova / Konferenzbeiträge, ur. Enes S. Omerović, Sarajevo–Zagreb–Tübingen), 2015., 309-322.

KEVO, Mario, "Uloga nadbiskupa Stepinca u zbrinjavanju i spašavanju srpske i židovske djece / Archbishop Stepinac's Role in Rescuing and Providing for Serbian and Jewish Children," u: *Nadbiskup Stepinac i Srbi u Hrvatskoj u kontekstu Drugoga svjetskog rata i poraća / Archbishop Stepinac and the Serbs in Croatia within the Context of World War II and post-war period*, ur. Ivan Majnarić, Mario Kevo, Tomislav Anić, Zagreb, 2016., 331-394.

KRIŠTO, Jure, *Sukob simbola: politika vjere i ideologije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2001.

LENGEL KRIZMAN, Narcisa, "Logori za Židove u NDH," u: *Antisemitizam, holokaust, antifašizam*, ur. Ognjen Kraus, Zagreb, 1996., 91-103.

LENGEL KRIZMAN, Narcisa, "Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Ženski sabirni logori 1941.-1942.," *Povijesni prilozi*, IV/1985, br. 1, 1-38.

PERŠEN, Mirko, *Ustaški logori*, Zagreb, 1990.

ZWEIG, W. Ronald: "Feeding the Camps: Allied Blockade Policy and the Relief of Concentration Camps in Germany, 1944-1945," *The Historical Journal*, XLI/1998, br. 3., 825-851.

International Committee of the Red Cross and Camps on the Territory of the Independent State of Croatia with special review on the Jasenovac Concentration Camp

At the beginning of the Second World War all the belligerent states started process of opening concentration camps. The topic of concentration camps represented the most important part of the work of the ICRC in the war circumstances of the Second World War. Information on camps has been collected by the ICRC's representatives at official and unofficial places of belligerent states. Thus, the first data on existence of concentration camps on the territory of ISC were collected from private sources. On February 6th, 1942, Jasenovac concentration camp were visited by members of an international commission. This visit is in fact the first indication that the International Red Cross visited the camp, but it was inaccurate because the Commission had no representatives of any kind of the Red Cross organizations (no representatives of the ICRC, nor the International Red Cross nor the League of the Red Cross societies). After the designation as a permanent ICRC's representative in the Independent State of Croatia, Julius Schmidlin constantly demanded that his visit to the concentration camps be enabled. Finally, ISC's authorities granted him to visit concentration camps of Jasenovac and Stara Gradiška. Special delegation visited concentration camps in mid-July, 1944. Schmidlin has wrote confidential report on the Visit and sent it to the ICRC. Soon after, ICRC's Central launched multi-directional action to help to interned Jews. At the end of September 1944 ICRC sent 6 tons of aid and 1200 food parcels were distributed among Jews interned in Jasenovac concentration camp. However, the most obvious example of disabling of the work of the ICRC on behalf of inmates occurred soon after when the truck containing humanitarian aid arrived to Jasenovac. Despite of obvious Red Cross markings the truck was simply seized by the camp's administration. Any other attempt of delivering of aid was made completely impossible.

Key words: Second World War, Independent State of Croatia, International Committee of the Red Cross, concentration camps, Jasenovac, humanitarian aid.

